

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

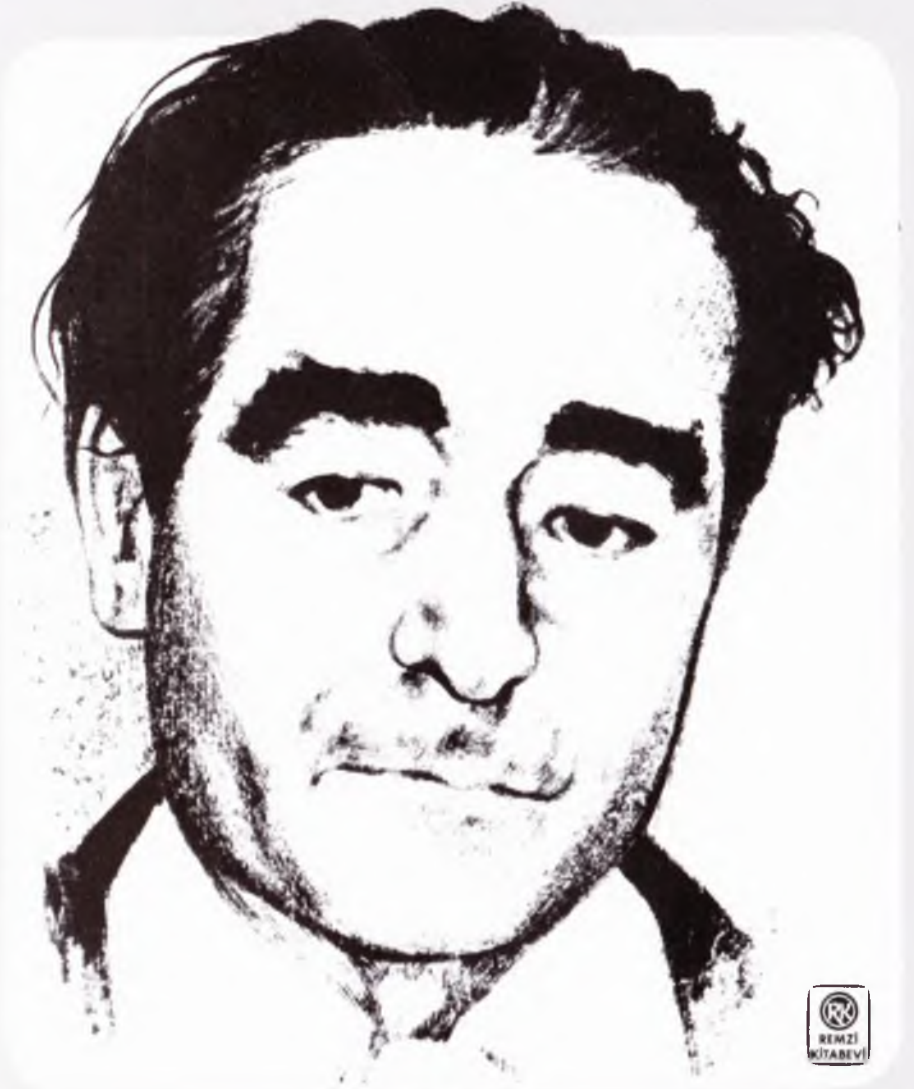
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ŞEVKET
SÜREYYA
AYDEMİR

Menderes'in dramı ?

**Menderes'in
dramı ?** ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

MENDERES'İN DRAMİ

MENDERES'İN DRAMİ

(1899 - 1960)

5. Basım

REMZİ KİTABEVİ
ANKARA CADDESİ, 93 İSTANBUL

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ISBN 975-14-0091-0
KTB 93.34.Y.0030.0543

Remzi Kitabevi A.Ş.
Selvili Mescit S. 3 34440 Cağaloğlu-İstanbul
Tlf: 522 7248 - 522 0583, Fax: 522 9055

Evrin Matbaacılık Ltd. Şti.
Selvili Mescit S. 3 34440 Cağaloğlu-İstanbul, 1993

Tohumlar vardır; bunlar yeşerecekleri toprağı bulamazlarsa, zamanın selleri içinde erir giderler.

Menderes de bir tohumdu. Zaman çarklarını biraz daha geç işletseydi, o da zaman selinin akışı içinde, sıradan bir adam olur, silinir giderdi. Fakat Menderes, yeşereceğı toprağı buldu. Bu toprağı yapışmasını ve orada filizlenmesini bildi.

Gerçi, onun filizlenebileceğı bu toprağı kendinden öncekiler hazırlamışlardı. Ama bu, kendinden öncekilerin hazırladıkları zemin üstünde sivrilişi ve yükselişi var ya? İşte bunun, hem ustası, hem mimarı kendisidir...

Ö N S Ö Z

Bu eser; ne övgü, ne de yergidir. Bu eserde; tarihimizin akışına karışmış bir insanın hayat hikâyesi dile gelir. Bu insan, Adnan Menderes'tir. Menderes'i dile getirirken de, tarafsız ve gerçekçi kalmaya çalışacağız. Ama, öyle sanıyorum ki bu hayat hikâyesi; bugün siyasi hayatımıza karışanlarla, yarın bu hayata karışacak olanlar için de, bazı manalar taşıyacaktır...

TARİHİN MANTIĞI

Tarihin mantığı vardır. Hangi açıdan değerlendirilirse değerlendirilsin, tarih konuşur. Hangi açıdan alırsak alalım, onun dilini anlamakta, erdemlik ve doğruluk esastır. Bu yazılarda da, tarihin bazı kanunları dile gelecektir. Örneğin şuna işaret edelim:

Her milletin tarihi, biraz da, bir şahsiyetler geçit resmidir. Tarihi şahsiyet demek; milletin tarihi kaderine, şu veya bu şekilde müdahalesi olan, etkisi olan ve bu şahsiyetler geçit resmine katılabilen adam demektir. Tarihi şahsiyet; bu geçit resmine katılmak için, kimseden izin almaz...

Tarihi şahsiyet eğer bir değer taşıyorsa, eğer bir değer vaat ediyorsa, eğer onun, tarihin akışında bir misyonu varsa. o, kendi ihtiras ve kararlarıyla kendini sahneye atar. Bu sahnede, kendini kabul ettirir. Yani tarihi şahsiyet, hiç kimsenin değil, evvela kendi kendinin temsilcisidir. Tarihi şahsiyet, sorumluluk taşır ama, dikta kabul etmez. Kendisi dikte eder. Tarihin mantığı budur...

ADNAN MENDERES

Bizim tarihimizin akışında Adnan Menderes, bir tarihi şahsiyet midir? Evet. Niçin? Çünkü Adnan Menderes, şekillerin ve seçimlerin ardından, kendi kendini lanse etti. Kendi kendini kabul ettirdi. Toplumun ve başkalarının da arzu ve eğilimlerinin hasılası olmasına rağmen, aslında kendi kendini tayin eden odur. Hata ve sevabı ne

olursa olsun, ona misyonu dikte edilmedi. Misyonunu o, kendisi dikte etti. Ve çıktığı yolda, gene bütün hata ve sevabına rağmen, en önde yürüyen odur...

Menderes'in hayat hikâyesi, hem de baştan sona, gerçek bir dramdır. Çünkü bu hikâye, dramatik bir atmosfer içinde başlar. Dramatik olaylarla, dramatik kompleksler içinde devam eder. Ve bir dram sahnesiyle biter. Bu son; tarih içinde bu cins insanlardan nicesinin, ne çare ki müşterek alın yazısıdır. Ve bu cins insanlarda, çevrelerinden ve problemlerinden ziyade, kendi iç benliklerinde bir *bağdaşmazlık*, gene müşterek bir vasıf gibidir. Ama biz gene de bu sonu, insanların kaderine ön planda müdahale edenler için işleyen hazin bir kanunu, tecelli şekillerinden biri sayabiliriz...

Menderes de halkın kaderine müdahale etti. Bir halk adamı mıydı? Elbette! Halktan geldi. Halk içinde konuştu. Ve bizim tarihimizde, misli az olan bir sevgi halesiyle sarılarak, halkın sevgilisi oldu. Bir heyecan adamı mıydı? Bir mantık adamı mıydı? Bir aksiyon adamı mıydı? Hatta onu, bazen devlet adamı, bazen demagog olarak alanlar oldu. Hangisiydi? İktidar hayatının bilançosu nedir? Neler getirdi? Neler getiremedi? Milli yapımıza nelere mal oldu? Ve bizim burada, onun hayat hikâyesine, «*Menderes'in Dramı*» dememiz doğru mudur?

İşte birtakım sorular ki, bu eserin konusu onları, kendi ölçülerimize ve kendi gücümüze göre, cevaplandırmaya çalışmaktır. Ama bu eser, ne bir tarih, ne de bir belgeler kronolojisidir. Hayır! Burada ve ön planda, ne belgeler, ne rakamlar dile gelir. Onları başka eserlerimizde işledik (1). Burada dile gelen ancak, Adnan Menderes'in oluşu, ruh yapısı, psikolojik özellikleridir. Hem kendisi, hem de davaları, problemleriyle haşır neşir oluşudur. Hulasa bu kitap, bir insanın serüvenidir. Evet, bir insanın serüveni... Çünkü bu kitabın konusu, her şeyden önce, insandır.

Hulasa, Adnan Menderes'in hikâyesi, bu eserde kendi ölçülerimizce ve kendi gücümüzce işlenmektedir. Ama. her biyografi incelemesinde olduğu gibi, elbette bu eserde de, objektif bir çaba içinde, sübjektif bir hâsıla dile gelecektir.

Yani bu eserde elbette ki Adnan Menderes yaşayacaktır. Ama bu yaşantıyı, kendisi değil, bir başka kalem, yani bir yazar işleye-

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III.

cektir. Ve bu, tarihi şahsiyetlerin hikâyesinde, çoğunlukla hüküm süren bir kanundur. Ama tartışma kabul etmeyen bir gerçek vardır ki, o da, Adnan Menderes'in, bizim tarihimizde bir yeri olduğudur. Bu yerin, çeşitli açılardan, bugün ve yarın işlenmeye devam edileceğidir. Yani onu herkes, kendi açısından eleştirebilir. Ama, tarihimizin bir devresinde işgal ettiği yerden ve bu devrin akışından, onu kimse dışarıya atamaz...

İşte ve bütün hata ve sevabıyla ona ait olan bu yer var ya, onun hem ustası, hem mimarı kendisidir.

Yaşadığımız devrin çeşitli problemleri ve sosyal yapımıza olan çeşitli etkileriyle Menderes'in, tarihimizde işgal ettiği bu yer nedir? Menderes hangi değerleri veya hangi zaafı temsil eder? İktidarının muhasebesi nasıl bir bilanço arz edecektir? Övgülere mi, yergilere mi müstahaktır? Bir üstün adam mıdır? Yoksa olayların rüzgârında savrulan bir yaprak mıydı? Bir suçlu mu, bir kahraman mıdır?

Bunlar birtakım sorular ki, bunların bu eserde ele alınması, bir bakışta hatta zamansız gibi de görülür. Çünkü bir insan ki, kamu efkârında, onun hakkında, hükümler yerleşmiştir. Öyle hükümler ki, birbirleriyle, sert ve keskin şekillerde çelişirler. Hatta denebilir ki, onun için kamu efkârı, iki cepheye ayrılmış gibidir. Ona suçlu diyenlerle, ona kahraman diyenler, bugün bile kamu efkârında, iki saf halinde karşı karşıyadırlar. Hatta bir bakışta onun sadece hatırası değil, iktidarı da hâlâ sahnededir. Demirkırat neydi? Onun süvarisi kimdi? Ve bugünkü demirkırat, kimin hatırasını ve kimin bayrağını taşır?

Hulasa, öyle problemler ki; eğer onları birtakım ön fikirler, tek taraflı değerlendirmelerle alırsak, böyle bir eserin yazılmasına daha şimdiden girişilmesi, bir cesaret bile sayılabilir. Ama ben, bu görüşte değilim. Yazar bir doktor gibidir ki, onu ilgilendiren, sadece önüne serilen süjesi ve bu süje üzerindeki teşhisleridir. Bu süje üzerindeki ön fikirleri ve kamu görüşleri ise, doktorun odasından içeriye girmez. Tarihi şahsiyetler hakkındaki araştırmalar da böyledir. Bizim araştırmalarımız da elbette ki, eksik, hatta hatalı olabilir. Ama bugün ve yarın onu, daha iyi, daha doğru anlatabileceğine inananlar için ise düşünce ve kalem meydanı daima açık olacaktır.

Bizim de bu eserde ölçü ve takdir gücümüz, işte bu hava içinde işleyecektir. Onun içindir ki, giriştiğimiz işin, ne zamansız, ne de bir cesaret meselesi olduğu görüşündeyiz. Ve öyle umuyoruz ki,

bu eseri ele alıp da sonuna ulaşan okuyucularımız, hangi taraf ve eğilimde olurlarsa olsunlar, bizim bu görüşümüze içlerinden gelen bir ruh sükûnetiyle katılabileceklerdir... Bu eserin nasıl hazırlandığına gelince? Gene onu izleyip sonuna varan okuyucular, öyle sanıyorum ki, bu soruya, kendileri cevap verebileceklerdir. Çünkü bu eserde yazar; şartların, olayların ve atmosferin içinde, hem yerleri, hem zamanı, hem şahitleri izleyerek, okuyucularıyla adım adım, beraber yürüyecektir...

Menderes toprakları; hem doğanın en cömert güzellikleri, hem tarihin en üstün uygarlık kalıntıları ile süslüdür. Burada insanlar; hem doğanın bu içli güzelliklerinden sarhoş-turlar. Hem de Bereket Tanrıçasının, ezelden bağışladığı kismetlerle, bahtlı olarak doğarlar...

AYDIN GÜZEL HİSAR'I

Bugün Aydın, eski Tral harabelerinin eteğinde uzanır. Tral, İsa'dan önce de vardı. Zengin Lidya'nın, en zengin şehirlerinden biriydi. Bu şehrin önünde serilen Meander (Menderes) suyu ise, vak-tiyle kuzeyde Lidya ve güneyde Karya ülkelerini birbirinden ayırırdı. Ama hem Lidya, hem Karya bakımlıydı. Bereketliydi. Bu ülkeler, kuzeyde ve güneyde, mermer şehirler, mermer anıtlarla süslüydü. Zaten bütün Ege'nin en usta mermer işçileri, şimdi harabeleri Menderes'in az güneyine düşen Afrodisyas'ta yetiştirirdi. Afrodisyen; yalnız mermer işçiliği ve mermer anıtlar şehri değildi. Musiki, dans ve aşk şehriydi de. Bu şehirde aşk, din haline gelmişti. Eğer Afrodisyas'ı bilerek ve anlayarak gezerseniz, bugün bile orada, kendinizi, bir-takım duyguların sarhoşluğu içinde duyarsınız.

Şimdi Menderes'in denize döküldüğü yerlere düşen Didim ise, şimdiki kalıntılarıyla da, insanoğlunun haşre kadar övünebileceği bir dev tapınaktır. Felsefenin ana yurdu ve ilkçağın ilk felsefe okulu da olan Milet ile ovaya hâkim Priyen, dev tiyatrolar, dev gimnazyumlar, hanlar, kervansaraylar, hep buralara düşerler.

Bu topraklar, hem bereketli, hem kutsaldır. Hem doğanın, hem sanatın bu kadar cömertçe, bu kadar güzel geliştiği yerlerde ise, elbette ki soy insanlar yetişir. İçli, tabiatın güzelliğinden sarhoş ve Bereket tanrıçasının, ezelden bağışladığı kismetlerle doğan bahtlı insanlar...

Gerçi bugünkü Aydın'ın üstünde eski Tral'den kalan, şimdi bir-takım döküntülerdir. Fakat bu döküntülerin ve eski Tral seddinin başında, Aydın'a ve bütün Menderes ovasına, hâlâ azametle bakan öyle ulu iki kemer vardır ki, bunlar başlı başına bir ülkeyi asilleştirebilirler. Bu kemerler bir saray kalıntısı mıdır? Bir gimnaz kapısı

mıdır? Yoksa bir zafer takı mı? Bilinmez. Belki sonuncusu en doğrudur. Ama bu kemerler, Aydın'ın ve bütün Menderes ovasının üstünde, bugün de bir taç gibi yükselirler. Buralarda kim yaşasa, yalnız bu kemerlere bakarak, ayak bastığı toprağın değerini ve soyluluğunu ruhunda duyar. Bütün Menderes çocuklarının müşterek ziyeti olan hayalgücü ve bereket ihtirası! Bunlar bu vadinin, bu dağların insanlarının, müşterek vafıdır. Zaten bunun için değil midir ki, buralara ilk ayak basan Oğuz Türkleri, Aydın'a Güzel Hisar adını verdiler: Aydın Güzel Hisar'ı... Bu kemerleri bağrında yücelten bu teraslara, bundan daha güzel bir ad bulunabilir mi? Evet, Aydın Güzel Hisar'ı! Ve şimdi biz, işte bu Aydın Güzel Hisar'ında doğan, güzel bir yavrunun hikâyesine gireceğiz...

ALİ ADNAN

Güzel Hisar'ın eski Sarayı mahallesini bugün, belki eski bilenler de tanımazlar. Bu mahalle, şimdi eski halinde değildir. Ama onun dayandığı Eski Yenicami, bugün de ayakta. Sarayı mahallesinden ise, hâlâ Eski Yenicami civarı diye bahsedilir. Biz, bu mahalleye girsek, gene de eskiden kalan birtakım izler ve havada esen birtakım işaretler sezebiliriz.

İşte bu Sarayı mahallesinde, 1315 (1899) yılının galiba yaz aylarında, Hacı Ali Paşazade Sadık Beyin evinde, yeni bir Osmanlı vatandaşı hayata gözlerini açtı. Bu evin sokağı ve numarası mı diyeceksiniz? Bunları beyhude sormayınız. Çünkü bugün, eski manzarasıyla ne bu mahalle, ne bu sokak kalmıştır. Konağa gelince? 1919'da ve İzmir'in işgalinden sonra Aydın'da gelişen çarpışmalar sırasında, bu konak da yandı (1). Her doğan çocuğun, özellikle var-

(1) Adnan Menderes'in askerlik sicil ve hüviyet kâğıdında doğum yeri «İzmir» olarak görülür. Kendisi de gerçi 1 nisan 1947 İzmir nutkunda, «doğduğum ve büyüdüğüm güzel İzmir» diye konuşur. Ama incelemeler, doğum yerinin Aydın olduğunu gösterir. Hatta büyük oğlu da bu konuda sordurulan soruyu, «doğum yeri kesin olarak Aydın» diye cevaplandırmıştı.

Bu aileye, Haleplizadeler de diyorlar. Hatta aile şeceresinde asıl büyük dede olarak görünen Hacı Mehmet Efendinin Kerkük-Süleymaniye taraflarından olduğu da söylenir. Menderes, Kâtipzadeler ailesine baba tarafından bağlıdır. Babası Etem Beyin, annesi Fithat Hanım, yani Menderes'in hayatında büyük yeri olan büyükanne, Kâtipzadelerdendir. Fitnat Hanımın kocası İsmail Beyin, aslen Morali olduğu da söylenir. O da hem memur, hem bir çiftlik sahibiydi. Dedekuyu civarında bir çiftliği varmış. Ama satılmış. Şecerede Kâtipzadeler kolu, olduğu gibi görülür.

lıklı ve kalabalık aile evlerinde uyandırdığı hareketli hava malumdur. Bu hava, bu evde de yaşandı. Doğan yavru gözlerini hayata, bu paşazade konağının kalabalığı içinde açtı. Evin selamlığına gelen erkek ziyaretçilerin en önemlisi ise, elbette ki, mahallenin imamıydı ve onun bir vazifesi vardı. Bu vazifesini yaptı: Yavruyu kucağına aldı. Üzerine kutsal dualar okudu, üfledi. Uzun ömürlü olması için, hayırlı bir insan olması için, kısmetli olması için, mutlu bir alın yazısı için. Sonra bu yavrunun kulağına, önce göbek adı olan Ali'yi, sonra da bütün ömrü boyunca taşıyacağı adını fısıldadı: Adnan! Evet, ondan sonra bu yaratık, çevresinde Adnan diye çağrılacaktı. Hacı Ali Paşazade Adnan! Adnan bu Hacı Ali Paşazadeliğini, ilk gençlik yıllarında, kendisi de kullanacak ve imzalarının üstüne bu soyadını yazacaktır.

Adnan topluma böylece karıştı. Ama Adnan'ın doğuşunda, bir başka özellik daha var: Çünkü Adnan, hicranlı bir aşkın mahsulüdür...

SARAYİÇİ MAHALLESİNİN ÇOCUĞU

Evet, Adnan bir aşk çocuğuydu. Uzun süren, hicranlı sahneleriyle çevresinde yankılar yaratan bir aşkın çocuğu, Adnan'ın annesini, yani Hacı Ali Paşanın kızı Tefika'yı, ailesinden gelen direnişler karşısında, zaman zaman ümitsizliğe ve veremden hasta yaptıklarına düşüren bir aşkın çocuğu. Aile, kızlarının sevdiği genci, kendilerine damat olarak layık, yahut denk görmüyorlardı. Gerçi kendileri, hem Küçük Menderes, hem Büyük Menderes dolaylarının ünlü toprak beyi Hacı Ali Paşalardılar. Ama Kâtipzadeler de, İzmir'in tanınmış ailelerindendirler. Bu ailenin büyük dedesi, anlaşıldığına göre ve çok eskiye, ta 1762 yıllarına varan Elhâc (Hacı) Mehmet Efendi olarak görünür. İzmir'e, ya mütesellim ya âyanlığa benzer bir görevle geldiği hakkında fikir verir. Bu zatın vakfiyeleri, İzmir'de varlıklı bir yerleşme başardığını gösterir (1).

Tefika Hanımın, Kâtipzade İbrahim Etem Beye verilmeyişinde, onun o sırada küçük bir memur, bir kâtip oluşunun bu direnişe sebep olduğunu söyleyenler olduğu gibi, Etem Beyin daha o sıra-

(1) Kâtipzadeler ailesine ait ve 18. yüzyıla kadar inen tafsilatlı şecere tablosu, bu kitabın sonuna eklenmiştir.

larda verem olduğunu, evlenmeye bunun engel gösterildiğini söyleyenler de vardır. Bu söylenti kuvvetli görünür. Kaldı ki Etem Beyin kalp rahatsızlığı da bilinir. Hatta veremin ilerlemiş bir devresinde, kalpten öldüğü de söylenir.

İbrahim Etem Bey belki hukukta da okumuştur. Hatta dava-vekilliğinden de bahsedilir. Fakat nihayet o sırada galiba, sadece bir tahrirat kâtibiydi. Gerçi Menderes'in bazı aile yakınları şimdi, İbrahim Etem Beyin babası İsmail Bey için: «O, Aydın Vilayeti Tahrirat-ı Umumiye Müdürüydü» derler. Ama, bu küçük ve lüzumsuz bir çabadır. Çünkü evvela, Adnan'ın doğduğu yıllardaki Devlet Salnamesinde, Aydın vilayetinde bir mektupçu vardı. Ama, bir tahrirat-ı umumiye müdürü yoktu. O mektupçu da Adnan'ın babası değildi. Hatta Manisa'da da tahrirat müdürü, Remzi Efendi isminde biriydi. Ama bu ne ifade eder? Hiç! Çünkü bütün araştırmalar, Menderes'in babasını, edebi kültür ve değerli insanlık vasıflarıyla tanıtır. Yani, aslında basit bir görev veya rütbenin vereceği dereceden daha üstün gösterirler. İbrahim Etem Beyin, okumuş, hele edebiyata düşkün, duygulu, içli, değerli bir insan olduğu anlaşılır. Kendisinden kıskanılan, kendisine verilmek istenmeyen Tevfika'sını ise, olağanüstü bir aşkın, bütün ihtiraslarıyla sever. Onların bu devreye ait aşk mektuplarının bir kısmı, şimdi eldedir. Bu mektuplarda; ümitsiz, fakat coşkun ve olgun bir aşkın hicranları dile gelir. Ama, zaten gönül ferman dinlemez. Nihayet bir gün, aşkın emrine uyan Tevfika, kararını verir. İbrahim Etem Bey de onun için her şeyi feda hazırır. Tevfika, ailesine haber vermeden sevdiğine kaçır. Ondan sonra her şey eski Osmanlı toplumunda ve bu gibi hallerde olduğu gibi gelişir: Evvela hiddetler, retler, tahrikler, gürültüler. Ama sonra konu komşunun hatırlıları araya girerler. Kızgın Hacı Ali Paşa ve konağı halkını yumuşatırlar. Evlenmeye paşa da razı olur. Nikâhlar kıyılır. Yankıları bütün çevreye yayılan bir aşkın zaferi böylece ilan edilir. Bu aşk, çok geçmeden ilk meyvesini verir: Melike!.. Bu bir kızdır. Onu bir erkek evlat takip eder: Adnan!.. Yıl 1315, yani 1899'dur.

ÖLÜMLER ZİNCİRİ

Ama ne var ki, felek bu zaferi kıskanır. Bu aşkın hamuruna katılan çile bitmemiştir. Bitmeyecektir de. Bir süre sonra, evvela anne veremden ölecektir. Sonra, zaten kalbinden de hasta olan baba,

aynı hastalıktan onu takip edecektir. Melike'ye gelince, ne yazık ki, onun da alınyazısı budur. Galiba 5-6 yaşları arasında verem, onu da kucağına alacak ve çok geçmeden toprağa teslim edecektir.

Hulasa, bu kara hastalık, kısa zamanda ve böylece Adnan'ın etrafını boşaltır. Ve onda, uzun yıllar ve belki ömür boyunca kurtulamayacağı iki kompleks yaratır. Yani, iç âleminde, daima ve için için işleyecek, iki derin ürperti bırakır: Verem korkusu ve yalnızlık duygusu!.. Evet, hiçbir zaman yakasını bırakmayan iki kompleks!.. Kendisine daima sormuştur: Acaba veremden mi ölecektir?.. Zaten bir gün gelecek ve İzmir'de Guraba Hastanesi hekimlerinden Şehri Bey, Adnan'a verem teşhisini koyacaktır!.. Hele yalnızlık duygusuna gelince?.. Nice sonraları, yani etrafında dostların, düşmanların, ama dalga dalga insanların kaynaştığı, yollarına binlerin, on binlerin dö-küldüğü günlerde bile o kendini, yalnız hissedecek, terk edilmiş hissedecektir. Tenha köşeler, تنها yollar arayacak, krizler geçirecek, ağlayacaktır.

Ama biz o günlere, o safhalara geçmeden önce, gene Hacı Ali Paşa ailesine dönelim. Ve bu kolun etrafında, Adnan Menderes'in aile bağıntılarını örmeye çalışalım.

Silahına güvenip dağda dolaşan adsız bir delikanlının, bir gün ağa, bey ve hatta sonra da padişahın bir fermanıyla paşa olması, eski Anadolu'nun bir kanunuydu. Ve bu o l u ş t a bizim, eski tarihimizde yer alan a d s ı z l ı k törelerimize benzer bir şeyler sezmek bile mümkündür.

HACI ALİ PAŞANIN HİKÂYESİ

Biz, Menderes'in aile bağlarını, çoğu soyadı bile kullanmayan eski Osmanlı ailelerinin hemen hepsinde olduğu gibi, bir iki kuşaktan öteye götüremeyiz. Menderes'in dedesi Hacı Ali Paşanın hikâyesi de böyledir. Hatta bu hikâyede, aile efradı da pek mutabık değildir.

Bu hikâye, eski Anadolu'da, sonradan sivrilen bütün toprak ağalarının hikâyelerinden herhangi birisidir. Bu tür ağalar, hemen daima geçmişleri, pek bilinmeyen kaynaklardan gelirler. Hiç yoktan gelirler. İlkönce talihlerini şu veya bu yolda denerler. Hatta biraz dağlarda dolaşırlar. Ama hedefleri bir gün bey olmaktır. Varlıklı bir ocakla ilişkiler kurmaktır. Bunların asıl kabiliyetleri de, ondan sonra meydana çıkar: Dağlar, taşlar onun olur. Bu yeni hanedan başı için artık her vasıta meşrudur. Ama bu yayılma sırasında nice düşmanlar da edinilir. Ve nihayet bir gün, ya toprağın haksız elinden alındığından kin duyan bir köylünün çiftesi, yahut temeli çok defa toprak davalarına dayanan bir eşkıya baskınının ateşleri altında, yeni toprak beyinin hayatı sona erer. Fakat arkadan gelenler, bu toprağı artık ellerinde tutarlar. Ve kendileriyle çevre arasında, daima çekişmeli bir bırakışma, yıllar, hatta nesiller boyu sürüp gider. Tiriği adını alan Hacı Ali Paşa ve sonrakiler için de Anadolu'nun bu kanunu, böylece işledi, gitti...

Menderes, dedesinin, gerçi Konya'dan geldiğini söyler. Hatta dedesini ilk zamanlar, Mabeyinci Ali Paşa olarak da tanıttığı bilinir. Ama bunlar, ilk çocukluk yıllarından kalan birtakım kulak dolgunlukları olsa gerek. Çünkü bunlar, eğer ileride kesin delillerle doğrulanmazsa, bugünkü bilinenlere uymamaktadır. Gerçi Abdülhamit'in, Yıldız yokuşundaki bir konakta oturan bir Mabeyinci Ali Paşası

Ali Adnan (Menderes) Şark İdadisinde (1908)

vardı. Daha ziyade, saraya giren ve saraydan çıkarılan kadınların işleriyle uğraştırılan, cahil, fakat saf, sadakatli bir insandı. Ama onun hayatı, sonuna kadar sarayın çevresinde geçti. Ve hakkın huzuruna oradan göçtü gitti...

Menderes'in dedesi Hacı Ali Paşa ise, başka tip bir insandır. Menderes'in dedesinin, kendisinin söylediği gibi, Konya'dan kısmet aramaya gelen bir Yörük olması da mümkündür. Daha inanılır araştırmalar, onun Konya'dan değil, Eskişehir çevresinden Tire taraflarına göçen bir Tatar olduğunu gösterir. Mesela eski başvekillerden Şemseddin Günaltay, Menderes'in dedesini, edindiği bilgilere göre, Eskişehir Tatarlarından olarak anlatmıştır. Nitekim Menderes'in simasında, Tatar ırkdaşlarımıza özgü hatlar, çizgiler belirli olarak görülür.

Eskişehir Tatarları, daha ziyade 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi üzerine Dobruca'dan buralara göç etmiş olarak bilinirler. Bunlar, Kırım Tatarlarının devamıdır. Bu Tatarlardan Ali isminde birinin, genç yaşlarında Eskişehir taraflarından kalkarak, Tire çevresine geçmiş olduğu anlaşıyor. Tatarların çalışkanlıklarını, toprağa ve aileye bağlılıkları, cemaatlerinden ayrılmamak gayretleri de bilinmekte olduğuna göre, eğer Ali hakikaten Eskişehir çevresindense onun kendi yurdunu terk edişinde özel bazı sebepler olabilir. Ama bilinen şudur ki, Ali, Eskişehir taraflarından ayrılmış, Tire taraflarına gelmiştir. Söylediğine göre, bir süre de dağlarda silahlı olarak dolaşmıştır. O zamanın şartlarına göre bu, yadırganmayan, hatta silahşora ün ve itibar temin eden bir haldi. Sonunda onun, belki bu gücüne ve itibarına da dayanarak, Tire taraflarında bir çiftliğe kâhya olduğu söylenir. Gene söylendiğine göre, işte bu kâhyalık sırasında ki Ali, çiftliğin dul kalan hanımıyla evlenmiş, böylece de Ali Ağa olmuştur. Genç ve güçlü çiftlik kâhyalarının, dul kalan zengin hanımlarıyla evlenmesi, hatta evlendirilmeleri ise, Anadolu'da daima rastlanan bir haldi. İşin sonrası ise malum: Ali Ağa, az sonra Hacı Ali Ağa, Hacı Ali Paşa olur. Çünkü bir gün saraydan kendisine, bir de sivil paşalık fermanı gelir...

Son Osmanlı İmparatorluğunda, halktan gelen bu tür paşalara mir-i miran derlerdi. Anadolu'da Abdülhamit, birçok mir-i miran yarattı. Bunların asker paşalığıyla bir ilişkisi yoktur. Teşrifatta binbaşı ile boy sırası sayılırlar ama, hiçbir yerli paşa, törenlere binbaşının yanında katılmak istemez. Bunu küçüklük sayar. Çünkü onla-

rın ilişkileri; valiler, kumandanlar, hatta sarayladır. Abdülhamit bunlardan daima fayda umardı. Çevresinde sivrilen, hele orduya ot, saman, erzak temin eden müteahhitlerin namlı ve nüfuzlarına paşalık unvanı verirdi. Onları çevrelerinde, eski âyanın ve azılı eşrafın karşısına, kendi adamları gibi çıkarırdı...

Ali de böylece, idareye sadık bir Hacı Ali Paşa oldu. Hem Küçük Menderes, hem Büyük Menderes havzalarında nüfuzunu kurdu. Tireli Hacı Ali Paşa olarak şöhret buldu. Menderes'in; ilk gençlik yıllarında «Hacı Ali Paşazade Adnan» olarak kendini tanıtmayı, bunu imzalarında kullanması, böylece mümkün oldu. Fakat Anadolu'nun kanunu, bu paşanın hikâyesinde de yürüdü. Galiba kendilerine zararı dokunduğunu sanan bazı Rum köylüleri, yahut o bölgede söylendiği gibi Rum eşkıyası, Balkan Harbinden önce veya o sıralarda, Hacı Ali Paşayı pusuya düşürerek öldürdüler. Söylentiler, bu köylü veya eşkıyadan bazılarının tutulup, idam edildikleri merkezindedir.

KORUNMAYA MUHTAÇ BİR ÇOCUK

Hacı Ali Paşa tek evlenme ile yetinmemiş, dört kadın almış. Evlatları ayrı kadınlardan olmuş. Bu çocukların üçü erkek: Sadık Bey, Refik Bey ve Şükrü Bey. Menderes'in annesi Tefrika Hanımla diğer bir kız evladı da sayarsak, çocuklarının sayısı beşe çıkar. Şükrü amca daha sonra sağlığını kaybederek, yaşar. Sadık amca ise, Adnan'ın Aydın'da doğduğu evin sahibidir. Ama, Adnan'ın ailesi arasında, şecere ve aile kolları, hatta, Menderes'in doğum yeri üzerinde pek bilgi birliği olmadığını sanıyorum. Bunun için, ilerde daha derin incelemeler çıkıncaya kadar, bu şecereyi böylece almak en doğrusudur. Bu soydaki tablosu da bu kitabın sonuna eklenmiştir.

Menderes'in hayat hikâyesinde, ana tarafından, ninesinin izi çok siliktir. Her ikisi de veremden ölen ana ve babalarını da pek hatırlamaz. Menderes'in halası da veremden ölür. Ablası Melike de beş altı yaşlarında ve annesi gibi İzmir'de, Beyler sokağındaki evde veremden gidince, Adnan bu soyun en korunmaya muhtaç çocuğu olarak babaannesinin eline kalır. Menderes'in bu büyükannesinin, yani Kâtipzade İsmail Beyin eşi Fıtnat Hanımın, Adnan'ın korunmasında, yetişmesinde, terbiyesinde büyük yeri ve etkisi vardır. Fıtnat Hanım saygıdeğer bir büyükannedir. Menderes'in çocukluk ve ilk gençlik anıları, öyle anlaşılıyor ki, hep Fıtnat Hanıma bağlanır.

Bu devrede, yani Fıtnat Hanım küçük torunuyla yalnız kalınca, mülk. ve para işlerinin idaresi, Avukat Fevzi Beye (Aker)e (yahut Akder) verilir. Bu dikkate değer bir insandır. Ve çok sonra Menderes'le yakın dostluk kuracak olan değerli sanatkâr Ayhan Aydan'ın da dayısıdır.

1916 veya 1917 sıralarında Fıtnat Hanım, İstanbul'da, Şahin Paşa otelinde, o da veremden hastalanıp ölünceye kadar, Menderes'in tek dayanağı ve yetiştiricisidir. Menderes'in hayatının sonuna kadar devam eden içli ve hassas ruh yapısıyla, Fıtnat Hanımın sevgisi ve telkinleri arasında, kopmayan bir bağ vardır. Öyle ki, Menderes ne zaman çocukluğuna ve ilk gençliğine dönse, bunları dile getirse, onda konuşan, denebilir ki, hep Fıtnat Hanımdır. Öyle anlaşılıyor ki Menderes, biraz da Fıtnat Hanımın eseridir. Yalnız, daha ilk hayat adımlarından beri hastalık korkuları, kompleksleri içindeki bu narin ve duygulu çocuğun, o yıllarda tek dayanağı, hep bu kadındır.

Toprağımız, öz anamız gibidir. Ama, onun dilini anlamak, güç bir sanattır. Bu sanat, eğer kabiliyetimiz varsa, yıllar yılı onu ihmal ettikten sonra, bir gün ona dönüldüğü zaman da öğrenilebilir. Nitekim Adnan Menderes'te toprak sevgisi, bir gün böylece ve toprağa döndükten sonra doğacaktı.

BİR TOPRAK MİRASI VE BİR YALNIZ ÇOCUK

Hacı Ali Paşanın ölümü, ailenin mihverini ortadan kaldırdı. Aile dağıldı denebilir. Menderes'in annesi Tevfika, sonradan şekle uyan anlaşmalara rağmen, büyüklerin rızası dışında bir evlenme yaptığı için zaten biraz üvey evlat gibi olmuştu. Diğer evlatlar da aralarında pek sıkı ve fazla kaynaşma görünmeyen kollar halinde, kendi hayatlarını yaşıyorlardı. Şükrü Bey zaten rahatsızlaşıyordu. Bir ruh rahatsızlığından mustaripti.

Paşa ölünce büyük bir miras bıraktı, geniş çiftlikler şeklinde ve ayrıca para olarak. Anlaşıldığına göre bu miras; kaygısız, ihtilafsız paylaşıldı. Adnan'ın annesine, uzun zaman geçinebilecekleri kadar paradan başka, Aydın tarafındaki Çakırbeyli çiftliği düştü. Tevfika Hanım bu mirasa, tek başına sahip oluyordu. Çakırbeyli çiftliğine ileride, hem de çeşitli cepheleriyle döneceğiz. Çünkü, Menderes'in hayatında önemli bir safha vardır ki, o safhada Menderes demek, Çakırbeyli çiftliği demektir. Bütün renkleri, ihtirasları ve havasıyla. İstikbalin Adnan Menderes'ini yoğuran orasıdır.

Çakırbeyli çiftliği, Aydın'ın karşı tarafına, Menderes vadisinin güneyine düşer. Oraya varmak için Aydın'dan çıkınca, evvela güneye doğru Menderes vadisinin içinden geçilir. Sonra bir köprüden nehri aşmalıdır. Ama daha eskilerde bu köprü yoktu. Menderes köprüsü geçilince, bir suya daha rastlanır: Çine çayı. O cilveli, o taşkın ve ne zaman, neler getireceği bilinmeyen, güvenilmez Çine çayı! Çakırbeyli çiftliği toprakları, Menderes kıyısından başlar ve nehrin güney yakasını işgal eder. Şimdi buralarda ve hemen Çine çayını geçince, Menderes'in 1952-1953'te yaptırdığı, ama kullanmaya hiç

vakit bulamadığı köşk görünür. Bu köşk, Çakırbeyli köyü yolunun kenarında ve yolun solundadır.

Ama vaktiyle bu köşk yoktu. Asıl Çakırbeyli köyü ise, burarlardan görünmez. Biraz daha güneye ilerlemek, dalgalı araziye girmek lazımdır. O zaman ve bir dönemeci geçince karşımıza Çakırbeyli köyü çıkar: Menderes çevresindeki bütün köyler gibi ve onlardan biri. Bu topraklar Menderes'in anasına miras kaldığı zaman, galiba 35.000-40.000 dönüm, hatta belki daha fazlaydı. Ama bu toprakların Menderes vadisine düşen, düz ve sulanabilir kısmı, ancak 4-5 bin dönüm arasındadır. Çiftliğin eski evi, yahut merkez binası, kulesi, tek katlı ve daima harap, önemsiz bir binaydı. Bu binanın, Menderes'in hayat ve hatırasında önemli bir yeri vardır. Ama bina şimdi yoktur. Yerini köyün meydanı işgal eder. Zaten Menderes çiftliği de, bugün eski genişliğinde değildir. Dağlara, dalgalı araziye ve Çakırbeyli çevresine düşen bütün topraklar, artık Menderes'in değildir. Bugünkü Menderes çiftliği, hepsi de ovada ve sulanabilir düz topraklarda olmak üzere 3.500 dönümü kadardır. Bunun nasıl böyle olduğunu, daha ileride ve Menderes'ten dinleyeceğiz. Bizi ilgilendirmedığı için de, Hacı Ali Paşa topraklarının diğer mirasçılarına, daha doğrusu yerli yağmacılarına hiç değinmeyeceğiz.

YALNIZ BİR ÇOCUK

Adnan Menderes'in anılarında, Aydın'da geçen ilk çocukluk yaşlarının izleri yok gibidir. Çünkü dostlarına, çevresine anlattığı hikâyelerde, bu Aydın'da geçen çocukluk hemen hemen yer almaz. Ama mümkündür ki, Aydın'ın Sarayıçi mahallesindeki evde bir süre yaşamış olsun. Evde diyoruz da, Sarayıçi mahallesinin sokaklarında demiyoruz. Çünkü küçük Adnan, hiçbir zaman sokağa bırakılmadı. Sokak çocukluğunun hareketliliğinden, sokakta ve mahalle çocuklarıyla bir arada geçen, imtiyazsız, sınıfsız ve yetiştirici havadan, oyunlardan, kavgalardan, ne Aydın'da, ne de daha sonra İzmir'de Adnan faydalanamadı. Ama göreceğiz ki, bunun hasretini, özlemini daima çekmiştir.

Böylece, küçük Adnan'ın hatırasında, ne Aydın'ın, ne Sarayıçi mahallesi sokaklarının çocukluk hatırası yoktur. Ama ne var ki, dedesinin ölümüyle beraber Adnan, artık varlıklı, ama yalnız bir çocuktur.

Fıtnat Hanımın, daha doğrusu onun mensup olduğu Kâtipzade

ailesinin ise, Aydın'la pek ilişkileri yoktur. İşte o zaman, çiftlik bir kâhyaya bırakılır. Tireli Mehmet Ağaya. Adnanlar İzmir'e göç ederler. Anne ve Melike o zaman henüz hayattaydılar. Adnanlar İzmir'de, başlıca üç kira evinde yaşamışlardır. Önce Beyler sokağında, sonra Karşıyaka'da ve Alaybeyi denilen semtte. Anne ve Melike, Beyler sokağındaki evde ölürler. Üçüncü evleri, Başoturak'ta, Kestelli caddesine açılan Karanlık sokaktadır. Menderes, ilk gençlik yaşına varınca da burada yaşamaya çalışacaktır. Ama kısa bir zaman.

Menderes, Beyler sokağındaki evde kız kardeşinin öldüğü günü anlatırken, o günün heyecanını, daima artan bir buhran içinde duymuş. Mesela çok daha sonraları, hem de artık bir siyasi liderken, yakın siyaset arkadaşlarından birisiyle, İzmir'in bir semtinden geçiyorlar. Bu semt, kız kardeşi öldüğü gün, onu evden uzaklaştırmak için birinin yanına katıp, oyalansın diye dolaştırdıkları yerlere düşer. Fakat Menderes, oradan geçerken, yine o günü hatırlar. Yalnız hatırlamakla da kalmaz. O günü tekrar yaşar. Halbuki aradan yıllar ve yıllar geçmiştir. Fakat onun birden rengi değişir. Yüz hatları gerilir. Belli ki, bir buhrana girmektedir. Arkadaşı onu teskin etmek ister. Fakat hayır. O boşalacaktır. Ve her zaman bu gibi hallerde olduğu gibi boşalır da. Kendini bırakır, hıçkırıklar koparır. Başını arkadaşının omzuna yaslar. Ve gene hep bu gibi krizlerde olduğu gibi, mendilini çıkarır, topak yapar, ağzına tıkar. O, bunun alışkanlığıdır. Gülme buhranlarında da, ağlama buhranlarında da... Ve bu buhranlar, hemen her zaman, birbirlerini kovalar. Biri biterken diğeri başlar. Arkadaşı onun bu hallerine çok şahit olmuştur. Bekler. Çünkü bu buhranın sonu bir diğer boşalma olacaktır. Hatıralarını ve iç âlemini mutlaka açığa vuracaktır. Nitekim öyle olur:

— *Düşün kardeşim, düşün. O gün son yakınımı, kanı kanımla bir olan, canı canımla bir olan tek kardeşimi de kaybetmiştim. Halbuki evde benden olan, beni anlayan, oyalayan oydu. Biz onunla iki çocuk; birbirimize dayanacak, yeni âlemimizi yapacaktık. Gerçi bunları o zaman böyle açık, belirli elbette düşünemezdim. Ama inan ki, birtakım sezilerim vardı. Vê anlıyordum ki o da gidince, ben artık tamamıyla yalnızdım...*

Evet, hakikaten yalnızdı da. Varlıklı, fakat yalnız bir çocuk. Anasını, babasını, kardeşini kaybeden, sokaklara, akranlarına da bırakılmayan, arkadaşsız bir çocuk...

Artık onun tek dayanağı, duygulu, fakat yaşlı bir kadın olacak-

tır. Babaannesi Fıtnat Hanım. Artık onun gölgesinde, bir ürkek ve yalnız çocuk olarak yaşayacaktır...

Hem ne malum ki; anasını, babasını, kardeşini alan verem, yarın onun da yakasına yapışmayacak? Onu da ölüme çağırmayacak?..

Evet, küçük Adnan için istikbal, hiç de güler yüzlü değildir. Teneffüs ettiği hava kötüdür. Ümitsiz gibidir. Ve mutlak, tam yalnızlık, artık bir gerçektir. Bu havada, böyle şartlar içinde, bu ürkek, içi daima ürpertili ve mutlak surette yalnız çocuk, nasıl gelişecektir? Hayatın daha şimdiden kendini saran problemlerine nasıl göğüs gerecektir? Ve sonu ne olacaktır?..

YOLUNU KAYBEDEN YOLCU GİBİ

İşte birtakım sorular ve birtakım problemler ki, o gün onların cevapları ve çözüm yolları, koyu bir karanlık içindeydi. Ama ne var ki bu karanlık, zamanın akışı içinde daha da koyulaşacaktır. Ürkütücü ve esrarlı soru işareti halinde, onun başının etrafında halkalanacaktır...

Ne zamana kadar mı diyeceksiniz? Fakat bu esrarlı soru işareti, zaten hiçbir zaman açılmaz ki... Eğer açılmış, eğer çözülmüş olsaydı, onu hemen bütün hayatı boyunca, hep bunalımlar içinde mi görürdük? Birden ve alabildiğine gülme, gene birden ve alabildiğine ağlama buhranları... Hemen hepsinin düğümü şu sözlerde toplanır:

— *Ben yalnızdım kardeşim, hayat boyunca yalnız... Yalnız ve kimsesiz...*

Ama diyeceksiniz ki, bir gün gelecek ve etrafını yüz binler saracaktır. Evet, o günler de gelecektir. Etrafında yüz binler görecektir. Dostlar, düşmanlar, dost geçinenler veya düşman görünenler... Ve bu halkaların dışında, her kendine gelen için ayaklanan, her kendine konuşanı alkışlayan, şekilsiz kalabalıklar...

Evet, bir gün gelecekti. O da bu kalabalıklarla sarılacaktı. O da bu kalabalıkları görecekti.

Ama, yolunu kaybedip yalnız başına düştüğü bir dağ başından, etrafındaki âleme anlamsız gözlerle bakan bir yolcu gibi, etrafında yoğunlaşan, sesine ses veren bu kalabalıkların daima da dışında kalacaktır. Öyle sanıyorum ki bu âlem, onun ruhunun ebedi yalnızlığını, hiçbir zaman giderememiştir.

Bu yazılarda, hiç kimsenin bilmediği ve bilmesi de mümkün olmayan şeylerden örölmüş bir roman parçası okuyacaksınız. Ama bu, roman değil, gerçektir. Ve Menderes'in iç âleminde bir şeyler nakleder...

YALNIZ BİR ADAMIN YALNIZLIK KOMPLEKSİ

Menderes'in ömrü boyunca yakasını bırakmayan ve ona iç âleminde, derin bir kimsesizlik ve yetimlik duygusu yaşatan, bu yalnızlık kompleksi üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü, onda zaman zaman patlayan ruh depresyonlarını, ağlama buhranlarını, kendini anlatma ve içini boşaltma ihtiyaçlarını anlamak için mesela Yassıada'da, o kadar içine kapanışı, bir türlü açılmayışı, «ilk ve son» arkadaşı Etem Menderes'ten başka kimseyi görmek istemeyişi, geride kalan 400 arkadaşına âdeta küskün olarak gidişi bile, belki de ve ancak bu müzmin yalnızlık kompleksini anlamaya çalışmamızda kabil olacaktır...

Şimdi onun, bu gibi zamanlardaki ruh halini, gene bir arkadaşından dinleyelim: (1)

«Romantik mizacı bütün vasıflara galipti. Bazen içindeki tahassür ve iştiyakı, şiiriyet derecesinde sahnelerle naklederdi. Mesela şu sözlerini veriyorum:

(t) Bu eseri yazarken de, bütün diğer eserlerim için de olduğu gibi, ele alınan konu, olaylar ve şahsiyetlerle ilgili coğrafi bölgeleri, yakından izlemişimdir. Olaylara karışan veya birer suretle bu karışanların çevrelerinde olan kişileri, yahut da bu olaylar üzerinde fikir yürütecek veya duyduklarını söyleyebilecek olanlardan, hiç değilse görülmesi mümkün olanları, mutlaka arar, görür, dinler veya ilgili bölgeleri gezerim. Bu gezilerim bazen, örneğin Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa isimli üç ciltlik eserimde olduğu gibi, binlerce kilometre uzaklara kadar varır. Haftalarca sürer.

Menderes'in Dramı eserimde de, Ege bölgesinde ve iki defada, bir ay kadar çalıştım. Onu tanıyan ve çiftliğindeki çoban veya kâhyadan, bölgede veya başkentteki en yakın arkadaşlarına kadar, onun hakkında konuşabilecek yeter sayıda insanlar, benim soru veya araştırmalarım, lütfen yardımcı oldular. Bu arada, iktidarının en önde gelen şahsiyetleri ile 27 Mayıs İhtilali önderleri ve gene örneğin Yassıada görevlileri ve hâkimlerinin en yetkili kişileri de, görüşlerini esirgemediler.

Ancak bütün bu şahsiyetlerin bazıları, isimlerinin açıklanması müsaadelelerini verirken, bazıları da, aksini tercih ettiler. Bu arzuları yerine getirmeye, titizlikle dikkat ettim. Bu yardımlar için hepsine müteşekkirim. Ş. S. A.

— *Kardeşim, ana nedir bilmiyorum ama, sezerdim. Baba nedir bilmiyorum ama, sezerdim. Ablamın hatırası, küçük ve beyaz bir duman parçası gibi içimde titrer... Ama, mektep duvarları içinde bile yapayalnız yaşıydın. Bayramlarda, tatillerde, evlatlarını, çocuklarını, kardeşlerini almaya gelenleri gördüğüm zaman içim yanar, kendimi zaptedemezdim. Zaaflım görünür endişesiyle de, yatakhaneye, mektebin gizli ve görünmez köşelerine kaçır, saklanır, hıçkırık hıçkırık ağladım. Tırnaklarımı yerdim. Bu ağlama sesleri, bugün bile kulaklarımda akisler yapar. Bu acıyı tatmayan insana, bu acıları anlatmak mümkün değildir...»*

DUYGULU ZAAF

Evet, bu acıyı tatmayan insana, bu acıyı anlatmak mümkün değildir. Ama, küçük Adnan'ın bu duygulu zaafı, yavaş yavaş pek de gizli kalmaz. Bazı arkadaşları onu zaman zaman incitmeye, ona takılmaya bile başlarlar. O zaman çocuk Adnan, ıstıraplarını boşaltmak ve hıçkırıklarını boğmak için, daha gizli köşeler arar. Daha başka çareler bulur. Ve işte böyle yerlerde ve hıçkırık seslerini büsbütün boğmak, duyurmamak için, yeni huylar edinir. Tam hıçkırıkları boşanacağı zaman, cebinden mendilini çıkarır, dertop eder, yuvarlak bir yumak halinde ağzına tıkar. Kendini öyle gerer ve ağzını öyle kenetlemeye çalışır ki, ağzından sızan sesler, artık birer hıçkırık değildir. Parça parça dökülen birer inilti halini alırlar. Ama ne var ki, içinden gelen bunalım selleri bir türlü boşalamaz. Ve çocuk Adnan, ağlamaya doymaz. Menderes'te bu alışkanlık ve her ağlama buhranı gelince, mendilini dertop edip ağzına tıkişlar, hıçkırıklarını boğuşlar, bütün ömrü boyunca devam etmiştir. Belki son yolculuğuna kadar.

Menderes'in yukarda bazı parçalarını verdiğimiz iç döküşlerine muhatap olan arkadaşı, hakikaten düşündürücü bir atmosfer içinde Menderes'i anlatmaya devam eder:

«— *Ninesini kaybedinceye kadar, onun hayatında kimse iz bırakmamıştır. Anlattığı isimler arasında candan bağlandığı hiçbir arkadaşı yoktur. Fakat ninesini de kaybettikten sonra, yakınında elini tutacak ve ona dayanacak birini aradı. Kendini anlayacak ve ona, yalnızlıklarında destek olacak bir insan aradı. Ben öyle sanıyorum ki, işte bu aradığını Etem'de (Etem Menderes) buldu. Ama eminim ki, ninesini kaybedinceye kadar*

Etem'in, Adnan'ın hayatında, Adnan'ın bütünüyle bağlandığı bir yeri yoktur. Gene öyle sanıyorum ki, yalnız müdaafasız ve romantik Adnan; Etem'de, belki romantik olmayan, fakat dengeli, realist ve geçilecek yolları seçmekte hesaplı, isabetli bir dayanak buldu. Âdeta ona sığındı. Ve bu ilk ve son arkadaşlıktan Adnan, hayatının sonuna kadar, hayal kırıklığına uğramadan fayda ve gönül hoşluğu duydu...»

Benim, Adnan ve Etem'in gençliklerini geçirdikleri bölgelerdeki incelemelerim, yukarda nakledilenlerin doğruluğuna beni inandırmıştır. Evvela şuna inandım ki, Birinci Cihan Harbi sona erince, çiftliğe döndüğü zaman ve sonra İstiklal Savaşı sona erince çiftliğe ikinci dönüşte de, genç Adnan'ın yanında Etem gibi hem koruyucu, hem yol gösterici bir müşavir olmasaydı, hele şu hastalıklar, toprak davaları, dağları, yolları saran düşmanlıklar ve özellikle şu cinayet sonrasında, Adnan belki de sağ kalamazdı. Eğer aldanmıyorsam şuna da işaret etmek isteyeceğim: Siyasi hayatının gelişmesi, eğer Etem Menderes'in «Dur, Çekil, Artık yeter!» dediği yerde kalsaydı, Adnan Menderes'in dramı, belki de böyle bitmezdi... Fakat, siyasi hayatının o son ve kritik devrinde, kendini kendinden de kurtaramayan Adnan Menderes, bir eli Etem Menderes tarafından, bu soysuzlaşan siyasi mücadelenin dışına çekilmek istenirken, diğer eli başka bir elde, hatta Etem Menderes'i de iterek, ona da küserek, kendini çeken, sürükleyen ele teslim olmuş, bu yolculuğun sonu, bilinen uçurumlara varmıştır... Biz ileride bu sahnelerin hikâyelerine geleceğiz. Şimdilik biz, Menderes'i anlayan ve anlatan arkadaşının nakillerine dönelim...

Bu nakillerin, bu safhasında, Adnan Menderes hakkında, düşündürücü şeyler dinleriz:

«Menderes, hicranını, daima derin bir sevgi ile doldurmanın yollarını aramış ve bunda her zaman, aradığını bulamamıştır. Mesela şu sözler onundur:

— Bu arayışım beni, sosyal yapım, hayal vecibelerim bakımından eksikli yapmıştır. Mesela iyi bir aile babası olmak ne güzel şeydi? Acaba ben bunu olabildim mi?

.....

Hayır, kendimi belki hiçbir zaman bulamadım. Hatta hoyrat ve katı oldum. Daha doğrusu, bunun da zıddı olarak, ürkek ve pısrık... Bu da bana, her defasında, öksüzlüğümü ve yalnızlığımı hissettirdi. Ve bu gibi anlarda...

İşte kardeşim bak, seni hayatımın baharına, yazına ve çocukluğumun kışına götürdüm...»

MENDERES'İN ASIL ROMANI, ONUN İÇ ÂLEMİDİR

Dinlediklerim hakikaten çekiciydi. Ve bunları dinlerken, derin düşünceler içinde, bir şeyler anlar gibi oluyordum. Bazen de öyle sa-
nıyordum ki, karşımda konuşan Menderes. Çünkü bu nakillerde Men-
deres'in, kendini kendi içine vererek konuştuğu zaman ortaya ser-
diği bir hava vardı. Böyle anlarda Menderes, kendini, karşısındakinin
ruhuna girecekmiş, omuzlarına sarılacakmış gibi hamlelerle ileriye
verirdi. Gözlerini, gözlerinize dikerdi. Sanki sizinle tek vücut olurdu.
Böyle bir gece sahnesini hâlâ hatırlarım:

— *Kardeşim bak, biz aynı nesildeniz. Aynı ideallerle bes-
lendik. Aynı şairleri okuduk. Gençliğimizde aynı hayallere dal-
dık. Eğer kabil olsa da, kalplerimizi açıp ortaya sersek, ikisinde
de, aynı sesler dile gelir...*

Bu elbette doğruydı. Bizim kuşağımızın kalbi, nice yıllar, aynı
ideallerle çarpmıştı.

*«Menderes'i dinlerken, hiç kimsenin bilmediği, bilmesi de
mümkün olmayan bir romanın, havasını yaşadım. Evet, Men-
deres'in asıl romanı, onun iç âlemidir. Ve onun bu iç âlemi, yani
onun bana naklettiği zaafı, kuvvetleri de, onun fizik yapısıyla
sıkı sıkıya, birbirine düğümlüdür. Bu sözleri dinlerken, onun
psikolojik özelliklerini, fizyolojik cephesiyle bağladım. O zaman,
çözülmez gibi görünen düğümler, düğüm düğüm çözülürdü...»*
Ben atılırdım:

— *İyi ama, bunları yazsanız? Görüyorum ki, siz onun iç
varlığını en iyi değerlendirensiniz. Ve tarihi şahsiyetlerin asıl bi-
linmeyen, asıl kaplı kalan tarafları, iç varlıklarıdır. Çünkü bü-
tün tarih boyunca yazarlar, kahramanlarının daha çok iç ben-
likleriyle değil, yarattıkları olaylarla uğraşırlar. Ama anlıyorum
ki Menderes, içi yaşayan, içinden yaşayan bir insandı...*

Bu sorunun cevabını burada yazmayacağım. Ama burada anla-
tılan şeyler için, bana neşir müsaadesi verilmiştir. Sanıyorum ki oku-
duklarınız, size de bir şeyler ifade edeceklerdir...

Yalnızlık; ama etrafının binlerle, yüz binlerle sarıldığı zamanlarda da, yani hayatı boyunca yalnızlık, Menderes'in, kurtulamadığı bir kompleks, bir ruh haliydi demiştik. Fakat, acaba hiç mi arkadaşı yoktu? Evet, vardı: Hayatının ilk ve son arkadaşı...

İLK ÖĞRENİM ÇAĞI

Menderes'in ilk öğrenim çağı hakkında pek bilgi yoktur. Herhalde bazı ilkokullara gitmiş olacaktır. Belki, bazı öğretmenlerden özel dersler de almış olabilir. Ama orta öğrenim safhaları bilinir. Bu devrenin hem hoca, hem mektep arkadaşı olarak, bilgi şahitleri de vardır. Bunlardan dinlediklerimin bende hâsıl ettiği kanılara göre, ilk gençlik yaşlarında Adnan'ın orta öğrenimi, hem kesintili, hem de biraz amaçsız geçmiştir. Devrin şartları içinde, tamamlanamamıştır da. Ama bunu yadırgamamak lazımdır. Çünkü engelleyici şartlar, yalnız genç Adnan'ın değil, hem bu kuşağın, hem de o kuşağı yetiştirenlerin iradeleri dışında olumsuz etkilerini yapmıştır. Şartlar bu nesli, tam, arızasız ve sistematik bir öğrenimden, ne yazık ki yoksun bırakmıştır. Bu gerçek, yalnız Türkiye'de, o devrede okuma çağında olan neslin değil, 1914'le onu takip eden yıllarda ve dünyanın bütün savaşa katılmış ülkelerindeki genç nesillerin müşterek kaderidir. Bu bahse ileride ve Menderes'in yüksek tahsil çabalarını işlerken, etraflı olarak değineceğiz.

UYANIŞ YILI

Menderes'in ilk öğrenim yılları hakkında pek fazla bilgi olmadığını işaret etmiştik. Orta tahsil yıllarına gelince bu devre, tarihimizin hareketli, ümitli ve bir nevi uyanış yıllarına rastlar. Çünkü Menderes 9 yaşına bastığı zaman Türkiye, İkinci Meşrutiyetin coşkunluğu içindedir. 10 temmuz (23 temmuz) 1908'de Rumeli'de hürriyet ilan edilmiştir. Hürriyet ilanının, Rumeli şehirlerinden ve İstanbul'dan sonra, en ziyade heyecan dalgaları yarattığı şehir İzmir'dir. Çünkü İzmir'de hem hürriyetten önce ihtilal için gizli gayretler

***Adnan Menderes ve Etem Menderes
(Yedek subaylar)***

olmuştur. Gizli ihtilalciler belirmiştir. Hem de Abdülhamit'in Rumeli'deki hürriyet çabalarını ve temmuz ihtilalini önlemek, bastırmak için Anadolu'dan sevk ettiği taburların mühim kısmı, Aydın havalisinden ve İzmir'den gönderilmiştir. Ama bu taburlar, ihtilale karşı çıkacak yerde, İttihat ve Terakki emrine girdiler, ihtilalcilere katıldılar. Onlarla beraber hürriyetin ilanında cephe aldılar. Bunun için İzmir'in, hürriyet ilanında aktif bir payı var demekti. Bu sebeple de 10 temmuzdan sonra İzmir'de ittihat ve hürriyetçilik birden yerleşti. İttihat ve Terakki kulüpleri kuruldu. İttihat ve Terakki mektepleri açıldı. İşte İzmir İttihat ve Terakki İdadîsi, bu mekteplerden biridir.

İttihat ve Terakki İdadîsi, muzaffer bir ihtilal organının adını taşıdığı için, havasında da yeni davaların ve yeni devrin hareketliliği, idealizmi esiyordu. Hocalar genç ateşli ve ihtiraslı insanlardı. Tabii çocuklara da başka türlü bir terbiye ve heyecan veriliyordu. O devri ve havasını yaşamış olan bizim kuşak, bu mekteplerin ateşli hareketliliğini hatırlar. Adnan Menderes orta öğrenimine, işte bu İttihat ve Terakki İdadisinde başladı. İdadiler o zaman, üç senelik ilkokul üzerine, hepsi yedi senelik okullardı. Bunlar, şimdi liselerin karşılığı sayılabilir. Çünkü o vakit bu mektepler, yüksek okullara öğrenci yetiştirdiklerine göre, lise vazifeleri görüyorlar demekti. İzmir'de İttihat ve Terakki İdadîsinden başka, aynı seviyede ve ruhta tahsil veren bir de Şark İdadîsi vardı. Daha sonra Meşrutiyet ve ilk Cumhuriyet hayatımızda sivrilen birçok genç elemanlar, mesela Vasıf Çınar, Mustafa Necati gibi genç inkılapçılar, bu mekteplerin öğretim kadrosundan geldiler.

ÖĞRENCİ MENDERES

İttihat ve Terakki İdadîsini, Enver Bey isminde, ateşli bir Meşrutiyetçi açmıştı. Mektep, Beyler sokağında Arapfırını mevkiindeydi. Kadrosunda Şükrü Bey (Saraçoğlu), Salih Zeki Bey (daha sonra Maarif Umumi Müfettişi), İzzet Bey (Mülkiye'den ve değerli bir hoca), Baha Bey (Tekant, riyaziye hocası), İsmail Zühtü Bey (ateşli ve dikkate değer bir şahsiyet, musiki hocası) ve diğerleri vardı. Mektebin hem orta, hem üst devre kısımları bulunmaktaydı. Adnan, bu mektebe orta kısım öğrencisi olarak girdi. O zaman Celâl Bayar, İzmir'de İttihat ve Terakki Fırkası (Partisi) mesul kâtibiydi. Önde gelen İttihatçılardan Rahmi Bey İzmir valisiydi. Bunların mektepler ve özellikle İttihat ve Terakki mektebiyle ilgileri, elbette ki vardı.

Ama Celâl Bey (Bayar), Adnan'ı, İzmir'de ve bu mektep yaşlarında tanımış değildir. Adnan bu mektebin yalnız orta kısmını okudu sanıyorum. Çünkü, İttihat ve Terakki mektebini bitirmediği kesin olarak bilinir. İleride bunu, kendisi de Ankara Hukukuna vereceği bir dilekçede doğrulayacaktır. Oradan ayrıldı. İzmir'de Kızılçullu'daki Amerikan Kolejine geçti. Onun İdadîdeki mektep ve sınıf hayatını tanıyan bir öğretmenin, (Baha Tekant) bir öğrenci olarak Adnan'ın o safhadaki hal ve tavrı hakkında özetlediği vasıflar şöyledir:

«Derli toplu, çalışkan, fakat orta vasıfta bir çocuk. Hassas ve bazen heyecanlı. Milliyetçilik duygularını, Türklüğe ait her şeyi, evvela o devrede ve bu mektepte aldı. Fitri (Allah vergisi) bir talâkati vardı...»

Sanıyorum ki bu vasıflar Menderes'te, daima temel vasıflar olarak kaldı... Kızılçullu'da bunlara, yabancı dilbilgisi (İngilizce) ve Batı kültüründen bir şeyler eklendi. Ama zaten Kızılçullu Amerikan Kolejini de bitiremedi. Çünkü, Birinci Dünya Harbi patladı. Yaşıtı herkes gibi, onun da öğrenimi yarım kaldı. Ama burada bahsi geçenken şunu da kaydetmeliyim ki, Menderes'te Amerikan Kolejinin etkileri herhalde az ve zayıf oldu. Zaten dikkati çeken bir haldir ki, bizde Amerikan etkisinin İkinci Dünya Harbinden önceki nüfuzu ve yerleşmesi devresinden önce Amerikan mektepleri, memleketin hayatına aktif olarak karışan ve ön planda milli görevler alan insanlar veremediler. Adnan'da göze çarpan ve içinden taşan ise, o devir gençliğinin, Türk mekteplerinden ve hocalarından aldıkları ateşli ve ihtirash milliyetçiliktir. O kadar köklü olmayan, fakat benimsenmiş, yerleşmiş Osmanlı edebiyatı bağlılığıdır. O nesilden gelen ve gençliklerini o devirde yaşamış bütün okumuş nesiltaşlarının ezberden bildiği Osmanlı şiirlerini, Menderes de bilirdi. Kolayca ve heyecanla okurdu. O şiirler ki, kökleri Divan edebiyatına dayanır. Sonra bunların üstünde Namık Kemal neslinin, daha sonra Harabat şairlerinin ve sırasıyla Edebiyat-ı Cedide'nin, Mehmet Emin Beyin ve Ziya Gökalp'ın, bu arada az olarak da Fecr-i Atı'nın şiir mahsulleri kademelenir. Menderes bunların hepsinden bir şeyler bilir ve okurdu. İnsan onunla bu konularda konuştuğu zaman, sanki bir mektep arkadaşıyla ve mektebin paydos saatinde, şiir yarışına girmiş gibi olurdu.

İLK VE SON ARKADAŞI

Menderes'in elbette ki nice arkadaşları oldu. Ama bunlardan biri var ki ona, Menderes'in ilk ve son arkadaşı demekle hiç hata yoktur. Bu arkadaş, Etem Menderes'tir. Evet, ilk ve son arkadaş...

Adnan'la Etem'in tanışıklıkları orta mektep yaşlarından başlar. Evvela şöyle böyle bir tanışıklık. Ama bu tanışıklık kısa zamanda, yakın arkadaşlık şeklini alacak ve hele ihtiyat zabıt (yedek subay) talimgâhında, bu iki genç, ayrılmaz arkadaş olacaklardır. Adnan, İzmir İttihat ve Terakki mektebinde okurken, Etem de mektebin, gündüzlü öğrencisi olarak orta kısmındadır. Adnan, Amerikan Koleji'ne bu mektepten ve o da rüştiye kısmını bitirdikten sonra geçmişti. Bu arada Etem'in tahsil istikametinde bir değişme olur. O, rüştiyeyi bitirdikten sonra bir süre İngiliz Skoç mektebine devam eder. İdadîye de bir sene sonra geçer. Ama asıl arkadaşlık, İstanbul'da ve yedek subaylar talimgâhında kuvvetlenecektir. İki arkadaş, ayrılmaz bir yakınlıkla birbirlerine bağlanacaklardır. Adnan'ın babaannesi Fıtnat Hanım işte bu sırada ve İstanbul'da vefat eder. Adnan böylece tamamen yalnız ve kimsesiz kaldıktan sonradır ki, Etem'de sadık, vefalı ve devamlı bir yakınlık bulacaktır. Bu yakınlık, hayat boyunca bir kader birliği halini alacaktır.

Ondan sonra artık yollar beraberdir: Harpler bitince Çakırbeyli çiftliğindeki müşterek çalışma ve bütün müşküllerde Etem'in realist ve yakın yardımcıları. Daha sonra Adnan'ın siyasi hayata geçişi. Bir gün Demokrat Parti ve iktidar gelir. Etem Menderes artık, daima onun yanındadır. Ama o kadar da değil. Ya Yassıada? Yassıada'da Adnan Menderes'in tek konuşturulduğu arkadaşı, gene Etem Menderes'tir. Ve nihayet o dönülmez yolculuk? İntihar günü? Ertesi gün? O dönülmez yolculuğa hazırlanış? Ve Adnan bu yolculuğa çıkarken, onu son gören arkadaşı, gene Etem Menderes'tir. Adnan, Etem'le tanıştığı zaman; bağlandığı, sevdiği, inandığı başka bir arkadaşı yoktu. Etem onun, böylece ilk yakını oldu. Hulasa, Adnan Menderes; artık her şeyi, herkesi, karısını, çocuklarını, dostlarını, düşmanlarını ve bunlarla beraber, kılıç hakkı olarak kazanılmış bütün bir iktidar ve ikbali arkada bırakıp ölüm yolculuğuna çıkmadan önce de, son gördüğü, Etem oldu. Buna, ilk ve son arkadaşlık denmez mi?..

ETEM MENDERES KİMDİR?

Etem Menderes de Aydın çevresindendir. Babası; Aydın'ın Koçarlı kazasının Sobuca köyünden, Hüseyin Ağa oğlu Kadri Efendi. Dayısı ve Germencik müderrisi Hafız Ali Efendinin alakasıyla medrese tahsili görmüş bir zat. Fakat sarıklı hayata bağlı kalmayarak İzmir'e göçmüş. Âşar ve Reji idarelerinde memurluklarda bulunmuş. Hafız Ali Efendi İzmir'de, Bornovalı Suyolcu Hacı İbrahim Ağanın kızıyla evlenmiş. Etem bu izdivacın mahsulü olarak dünyaya gelmiş. Karı koca, okumaya, okutmaya meraklı insanlar görünüyor. Etem'i maarifin bir ilkmektebinde okuttuktan sonra, Bornova'da Frerlerin idare ettiği bir Fransız mektebine verirler. Fakat bu hal, çevrelerinde hoşnutsuzluk yaratır. Ertesi sene oradan alarak İdadîye kaydettirirler. Ama Etem'in arzusu yabancı diller öğrenmektir. İdadîden İngiliz Skoç mektebine girer. İdadîye yeniden oradan geçmiştir. Birinci Dünya Harbinden ve Mütarekeden sonra ise Kızılçullu Amerikan Kolejinde, gene Adnan'la buluşurlar. Bu hikâyenin ötesini, ileride takip edeceksiniz. Hem de sonuna kadar...

O yıllarda söz, artık Savaş Tanrıcısının. Tevfik Fikret'in:
Yer şehid ister, âsüman kurban,
Her zaman, her tarafta kan, kan, kan!..
mısralarında dile gelen kanun; hükmünü hemen bütün dünyada yürütür. Menderes de, talimgâhı bitirdiği zaman, henüz 19 yaşındaydı...

SAVAŞ TANRISI İŞE KARIŞIYOR

1908'de Hürriyetin ilanı, genç Türkler ihtilalini başaran idealist kadronun önüne çeşitli çetin problemler çıkardı. İsyanlar, Afrika (Trablus) Harbi, Balkan Harbi ve nihayet Birinci Dünya Harbi... Ve böylece, sonu gelmez muharebeler, sayısız cepheler ve nihayet imparatorluğun çöküşü...

Hürriyetin ilanından sonra yetişme çağında, öğrenim çağında olan kuşak, bu olağanüstü koşulların, elbette ki etkisi altında kaldı. Mektepler boşaldı. Mekteplerin yerlerini askeri talimgâhlar aldılar. Harp tanrısı, bu neslin kaderine müdahale etti. Bu müdahale; ölümden, şehadetten başlayarak, sakatlığa, öğrenim aksaklığına, düşman istilalarına ve birçok ailelerin dağılışına kadar vardı. Her alanda çeşitli etkilerini gösterdi. Harp tanrısının eli, öğrenci Adnan'ı da, Kızılçullu'da, Amerikan Kolejinde buldu. Ve onu ders sıralarından aldı. Adnan 1315 doğumluydu. 1315'lileri Harbiye Nezareti, 1916 ekiminde silah altına davet etti. Adnan, henüz 18 yaşını sürüyordu. Bulunduğu öğrenim düzeyi itibariyle yedek subay olması lazımdı. O da yedek subaylar talimgâhına sevk edildi. Adnan işte o sıralarda büsbütün yalnız kalmıştı. Çünkü, onun hayat ve terbiyesinde en etkili insan, yani onun tek dayanağı olan babaannesesi Fıtnat Hanım, harbin patlamasından bir süre sonra ve galiba Adnan'ın askere alınışının ardından o da yola çıkınca, İstanbul'da veremden Şahin Paşa otelinde o günlerde hayata gözlerini yummuştu...

O zaman yedek subay talimgâhı İstanbul'da, Göztepe'den Pendik'e kadar olan sahada, evlere, köşklere dağılmıştı. Yalnız orta devre, Maltepe'nin arkasındaki eski Atış Mektebi binalarında geçerdі. Bu sırada Etem (Menderes) de askere alınmıştır. Talimgâhtadır.

Ama onun hem askere alınışı, hem talimgâhı bitirişı, arkadaşı Adnan' dan daha öncedir: 18. mürettep ve sicil numarası 16.003... Talim-gâhı bitirenler zabıt namzedi (subay adayı) olarak üç derece üzerinden rütbe alırlardı. Sonra da cephelere giderek, şimdiki asteğmen, teğmen, üsteğmen karşılığı olan rütbelere terfi ederlerdi. Menderes' in talimgâh arkadaşlarından şimdi hayatta olanlar vardır. Çünkü o devrede, 200.000'den fazla asker ve subayın ve bu arada binlerce yedek subayın hayatına mal olan Çanakkale cephesi, artık yoktu. Kafkas cephelerinde az çok sükûnet vardı. Her nedense Avrupa cep-helerine de Türk birlikleri gönderiliyordu. Ama, asıl buhranlı cep-heler Irak ve Suriye cepheleriydi. Menderes de talim devrelerini hi-tirdi. 20.737 sicil numarasıyla ve galiba talimgâhın 19. mürettep devresinden zabıt namzedi olarak çıktı. Bu devrenin mezunlarını, he-men tamamıyla Suriye cephesine verdiler. Genç Adnan'ın yaşı 19'dur. Narin, ince yapılı, kolay hasta olabilen bir delikanlıdır.

KAN BORCU, KAN VERGİSİ

Talimgâh, kan borcu, kan vergisi için bu kafileyi de hazırlamış-tı. Adnan da kafilenin içindedir. Hayat hikâyesinde bu safhada, bi-raz karışıklık vardır. Ama anlaşıldığına göre, zabıt namzedi Adnan'ı da Suriye cephesine verirler. O sırada Suriye cephesinin durumu, elde kalabileni savunmaktır. Bu savunma da pek bir şey vaat etmez. Umumi harbe girerken Genelkurmayın ve bu arada IV. Ordu Ku-mandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşanın başlarını döndüren ha-yaller, yani Süveyş kanalının geçilmesi, Mısır'ın zaptı, hatta Trab-lus'lara, Tunus'lara ulaşmak gibi, çoğu sorumsuz Almanlar tarafın-dan tahrik edilen ve pahalıya mal olan hesaplar, artık sona ermiştir. Peygamber'in, İngilizlerle bir olan torunları, yani Hicaz şerifleri ve onlara bağlı kabileler, her tarafta Türkleri kıyasıya vurmaktadırlar. Mekke'deki askerler toptan öldürülmüşlerdir. Medine'ye kapanıp, Peygamber'in mezarını korumaya çalışan son Türklere, Araplar her taraftan İngiliz kurşunları yağdırmaktadırlar. İngiliz altını çöle, su gibi akmaktadır. Hulasa bütün hayatı boyunca hayale değil, gerçeğe yer veren Mustafa Kemal'in, Irak'ı da, Suriye'yi de, Hicaz'ı da bı-rakalım, anavatanı kurtaralım diye direndiği günlerdir. Ama Suriye' de Türk ordusu, gene de son vazifesini yapmak çabasıdadır.

Anadolu ise bu cepheye, hepsi en çok 18-20 yaşlarında Mehmet-çikler ve mesela 19 yaşlarında Adnanlar olan son insan gücünü ver-

mektedir. Ama bu kan vergileri, kan selleri de yetmeyecektir. Ve bir süre sonra, Torosların altındaki orduların, ordular grubunun son kalıntıları, ancak 6-7 bin kişilik bir kılıç artığı halinde Anadolu Toroslarına dönecek ve mütareke bu hazin şartlar içinde imzalanacaktır (30/31 ekim 1918).

POZANTI'DA KESİLEN YOLCULUK

Fakat, zabıt namzedi Adnan'a, cepheye ulaşmak kısmet olmadı. O zaman, neredeyse bir deve kervanı hızı ile işleyen lokomotiflerini; yollarda derelerde kalan son yeşertiler, son bodur söğütler, son kavak artıklarıyla işletmeye çalışan Anadolu treninin ünlü duraklarından biri Pozantı'ydı. Pozantı'yı bilir misiniz? Burası, Torosların ortasında bir çukurdur. Güneyde Torosların en gösterişli, en haşmetli kayalıkları yükselir. Arkada kalan geçit, kıvrıla kıvrıla, Orta Anadolu bozkırına çıkar. Birinci Dünya Harbinde Pozantı, boş, bakımsız, binasız, ama insan kaynayan bir yerdi. Irak'a, Suriye'ye Güneydoğu Anadolu'ya yollar, kervanlar hep buradan geçirdi. Adnan'ın katıldığı tren kafilesi buraya ulaştığı zaman, Adnan artık hastaydı. Daha ileriye gidemezdi. Pozantı Menzil Kumandanlığı onu trenden aldı. Adına «*Seyyar hastane*» denilen çadırılı, barakalı bir karışıklığın bir köşesinde hastaların arasına yatırdı. Rapora göre, zabıt namzedi Adnan Efendinin hastalığı, tropika, yani zehirli sıtmaydı.

Kininin, hatta tentürdiyotun kıtlaştığı günlerdir. Seyyar hastane ise doludur. Gerçi tifüs salgınları alacakları kadar kurban almış ve artık sinmişlerdir. Ama başka her türlü hastalıktan ve durmadan akan yaralılarından ziyade, bu yaşta bir hastayı sarsacak olan elbette ki, korkunç dağlar arasında kaybolmuş gibi görünen bu hastane kalıntısının, melankolik havasıdır. Kaldı ki tropika nöbetleri de, zaman zaman onu kendinden geçirir. İlaç ve tedavi ise, artık hastanın mukavemetine ve Tanrı'nın lütfuna kalmıştır.

KIRK KİLOLUK BİR GENÇ

Menderes, bu hastaneden nakledilebilecek hale geldiği zaman 40 kiloya kadar düşmüştü. Ruhen yıpranmıştır da... Ona «*Kalk, gideceksin!...*» dedikleri zaman, bunu söyleyenlere, anlamsız gözlerle, bakar. Uykuda gezen bir insan gibidir. Hareketleri ruhsuz, şuursuzdur. Kendisi bu halleri nice yıllar sonra da, bütün anlarıyla hatırlar.

Ama ona artık, «*kalk gideceksin!*» diyorlar. İşin bu hale gelişinde, koruyucu bir zatin da müdahalesi olmuştu: İzmir'de kumandan olan Nihat Paşa onun, halasının kocasıdır. Adnan'ın durumunu öğrenir. Bazı teşebbüsler yapar. İş yoluna koyulur. Bu kırk kiloya düşmüş ve nekaheti tamamlanmamış çocuğun, İzmir'e kadar gelmesi de bir meseledir.

Gerçi o hâlâ cepheye gitmek davasındadır. Ama vazifesi İzmir'e nakledilmiştir. İzmir'de 17. Kolordu emrine verilir. Yola çıkılır. Ve güç bela İzmir'e varılır. Zaten bir süre sonra da mütareke (bırakışma) olur. Harp bitmiş, fakat devlet yenilmiştir. Gelecek ise kara bulutlarla kaplıdır.

Mütareke sırasında Etem, Çanakkale'dedir. Mütareke üzerine o da İzmir'e gelir. İki arkadaş buluşurlar. Ama henüz terhis edilmemişlerdir. Ne yapacaklarını, ne edeceklerini de pek bilmezler. İkisi de öğrenim çağında mekteplerinden alınmışlardır. İkisi de mesleklerini yapamamışlardır. Şimdi ne olacaktır? Büyükannesi harp içinde öldüğü için Adnan bir yol göstericiden de yoksundur. Ama artık genç bir bekârdır. Kestelli'de, Karanlık sokaktaki eve yerleşirler. Burası bir baytardan kiralanan evdir. Cephelerde sarfedemedikleri tabanca mermileriyle, bu evin bodrum veya mahzeninde, ara sıra nişan talimleri yaparlar. Fakat asıl problem şudur: Öğrenim tamam değildir. Ortalıkta, İzmir'in de yabancı kuvvetler tarafından işgali dedikoduları da dolaşır. Rum vatandaşlar azgınlaşmaktadır. Sonra çiftlik ne olacaktır? Çakırbeyli çiftliği?.. Hani şu yıllar yılı düşünmedikleri, bakımsız, sahipsiz, ama büyükannenin meşgul olduğu kâhyalarla, iyi kötü yürütülen o geniş topraklar? Bu geniş toprakların akla gelmesi bile, o zaman bu iki delikanlıyı ürkütür. Çiftliğe dönmek? Korkunç bir rüya! Ama İzmir'de kalmak da boş, maksatsız, hatta tehlikeli. Hulasa o günler, hedefsiz günlerdir...

Ama bir şeyler yapmış olmak kabilinden gene de bir karar verirler: Kızılçullu'da, Amerikan Koleji'ne döneceklerdir. Öğrenci olarak. Bunu yaparlar da. Ama kolej de nizamını kaybetmiştir. Dersler şöyle böyledir. O zaman iki arkadaş daha bulurlar, dört kişilik bir basketbol takımı teşkil ederler. Dördü de eski yedek subaylar ve yeni öğrencilerdir: Adnan, Etem, Hilmi Malik ve Cumaovalı Mehmet Ali (Yeğen). İzmir'deki eve devam eden, bir de Cemal isminde arkadaşları var. Eğer bu düzene düzen demek mümkünse, her şey yolunda gidiyor demektir.

Mektedir dışı günler ve geceler, Kestelli'de, Karanlık şokaktaki 19 numaralı evde geçer. Bu evin sahibi olan dostumdan (1), Adnan ve arkadaşlarının o günleri etrafında, hikâyeler dinlemişimdir. Ev aslında Adnan'ın genç bir hemşerisinin, Aydınlı Cevdet Beyin  zerine kiralıdır. Ama Etem, Hilmi Malik ve bazen başka misafir arkadaşlar, Yunan işgalinden önce İzmir'de geçen boş günleri ve geceleri burada eritmek zorundadırlar. Adnan ve arkadaşları da, artık genç delikanlılardır. İzmir'in üstüne  ken kara bulutlara rağmen, elbette ki ilk gençliğin avareliklerine kendilerini vereceklerdir.

Bu gruptan ve o günlerden hatıra kalan bir resmi burada veriyorum. Resimden de görülüyor ki, o günlerde Adnan, tüy gibi bir delikanlıdır. Hatta buna tüy gibi ocuk dahi denilebilir. Grupta hoş bir pozu vardır. Hepsinin üzerlerindeki subay elbiseleri ise, artık iğretidir. Daha doğrusu, artık bu asker elbiselerini giymeseler de olur. Çünkü o günlerde ortada, ne ordu, ne de yedek subay kalmıştır denilebilir. Hatta aslında, artık terhis de edilmişler gibidir... Ama Adnan'ın başının üstünde, onu kolay kolay bırakmayacak olan kara el, gene titreşmeye başlar.

Çünkü tam o günlerde, yani terhisten bir süre sonra Adnan, bütün çocukluk ve gençlik yıllarında yakasını bırakmayan büyük korkunun, bu sefer tamamıyla pençesine düşer. Tekrar hastalanır. Ve Gureba Hastanesinden Doktor şehri Bey, ilk muayenelerden sonra, veremden şüphelenir. Demek ki, anasını, babasını, tek kız kardeşini ve ninesini alıp götüren bu merhamet tanımaz hastalık, şimdi de ona pençesini atmıştır...

Doktor ilk teşhisini yalnız Etem'e söylemiştir. Ama Adnan, etrafında birtakım uğursuz r zg rların estiğini sezer. Vehim, korku, ümitsizlik içindedir. Fakat muayeneler devam eder. Filmler alınır. Durum derinliğine incelenir ve nihayet anlaşılır ki, hastalık verem değil, karahummadır. O zaman İzmir'in ünlü doktoru Mustafa Bey işi ele alır. Hastalık tabii seyrini takip eder. Adnan açılır. Ama bu yataktan kalkan Adnan, artık eski Adnan değildir. Bir hayalet, bir iskelet ve nice yıllar sonra kendisinin anlattığına göre, 40-45 kilolarda bir yaratıktır.

(1) şefik Kolaylı.

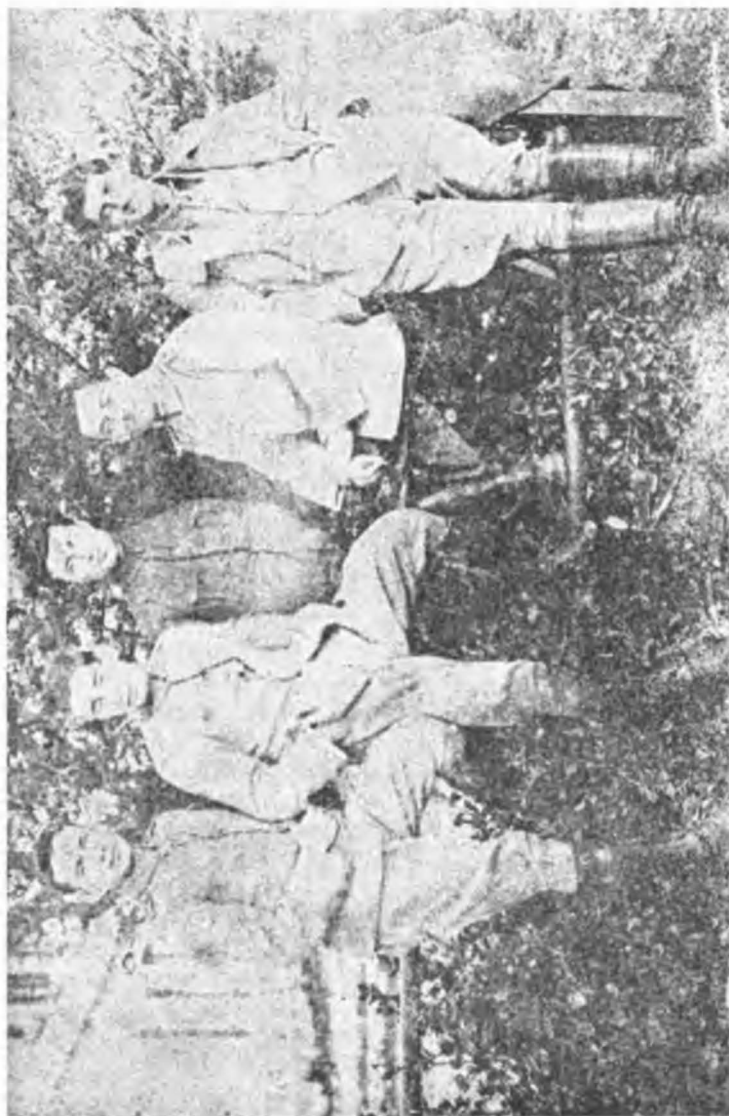
VER ELİNİ ÇAKIRBEYLİ!

Evet, Adnan büyük bir korku ve ağır bir hastalık geçirmiştir. Ama ne de olsa gençtir. Gençlik ise, ümit demektir. Kendini toplamaya çalışır.

İzmir'e gelince? İzmir'in üstünde kara bulutlar gittikçe yoğunlaşmaya başlar. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği lafları da yayılır. Zaten amaçsız yaşayan genç arkadaşlar, ürkek, kararsız, hatta şaşkındırlar. İzmir nihayet 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edilir. Ama Adnan ve Etem, daha atık davranırlar. Yunanlılar İzmir'e girerken, onlar artık İzmir'de değildirler. Ve bu iki gencin, müşterek yolculukları ve kader birliği, asıl ondan sonra başlar. Şimdiye kadar o düşünülmeyen, o korkulan, o terk edilmiş Çakırbeyli toprakları, şimdi son sığınaktır. Birbirlerine tabiat sevgisi aşılamaya çalışırlar, köy şiirleri okurlar:

*«Anadolu ovasında sarı başaklar,
Nasırlı eller, çıplak bacaklar,
Bunlar bizim saf köylümüz, ekmek kapımızdır,
Ekmek kapısına hizmet herkese borçtur...»*

Canım, İttihat ve Terakki mektebinde bu şarkıyı söylemezler miydi? O halde? Karar verilir. Ver elini Çakırbeyli! Ve Çakırbeyli' de köylüler, beyin çiftliğe döneceğini duymuşlardır...

Toprak Ana hem dostumuz, hem düşmanımızdır. Eğer onun dilini konuşmayı bilirsek, bizi bağrına basar. Eğer onu sevmeyiz ve anlamazsak... İşte 1919 nisanı sonlarında iki genç, bu Toprak Ananın dilini öğrenmek için, İzmir'den yola çıktılar...

SONU BİLİNMEYEN BİR YOLCULUK

İzmir artık yaşanılacak yer olmaktan çıkmıştı. İzmir'in üstünde tehlikeler yoğunlaşıyordu. Padişahın kim bilir hangi tozlu köşelerden bulup çıkardığı Kambur İzzet adında biri, İzmir'e vali olarak getirilmişti. Balkan Harbinden beri ortarlardan silinen Nadir Paşa adında bir ordu artığını da, kolorduya kumandan diye yollamışlardı. Zaten ne ordu, ne kolordu kalmıştı. Askerler terhis edilmişti. Hazar, yani barış devri kadrolarının da ne olacağı belli değildi. Hatta galiplerin, Türkiye'ye, asker besleme hakkını tanıyıp tanımayacakları da bilinmiyordu. İzmir kışlasında ne olacaklarını bekleyen subaylar arasında, tam bir moral bozukluğu hâkimdi. Sarayın İzmir'e «*Nasihat heyeti*» olarak gönderdiği cahil bir şehzade ile yanındaki itibarsız paşa ve arkadaşları, sadece «*kadere rıza*» tavsiye edip gitmişlerdi. Yunanlıların ise İzmir'i işgal edecekleri artık belliydi. Daha işgalden birkaç gün önce İzmir rıhtımına çıkarılıp sokaklarda gösterişlerle dolaştırılan bir efzun müfrezesini Rumlar, hatta Avrupalılar, yarınki fatihlerin öncüleri gibi karşılamışlardı. Hulasa o günler, Paris'te dört büyüklerin, İzmir'i Yunanlılara bağışladıkları ve Amerika Reiscumhuru Wilson'un bu işgali desteklediği günlerdi. İzmir, bugün yarın işgal edilebilirdi.

DÜŞÜNCELER İÇİNDE

Adnan ve Etem, artık yedek subay değildiler. Kestelli'nin Karanlık sokağındaki kira evinin de, artık tadı kaçmıştı. Zaten amaçsız ve verimsiz bir vakit öldürmekten başka bir şey olmayan Kızılçullu Kolejindeki günler ve hele 4 kişilik basketbol takımı da artık kimseyi oyalamıyordu. O halde bir karar vermeliydi. Ama bu karar ne olabilirdi?

Öyle anlaşıyor ki, Karanlık sokaktaki evde, nice günler ve hatta gecenin geç saatlerine kadar süren dertleşmeler, pek çıkar yol göstermiyordu. Hem Adnan, hem Etem öğrenimlerini tamamlayamamışlardı. Tamamlamış olsalar bile, yenilmiş, çökmüş, sivil ve asker on binlerce evladı işsiz ve aç olan, yarını ise belli olmayan bir ülkede, hele bu yarı tahsilli genç ne yapabilirlerdi? Etem zaten bir memur ailesindendi. Adnan'ın ise o sırada, anne ve daha doğrusu babanneden para olarak elinde ne kaldığını bilmiyoruz. Ama, herhalde bu da fazla güvenilir bir şey olmasa gerekti. Geriye, Çakırbeyli çiftliği kalıyordu. Yıllardan beri, ne oldukları belirsiz kâhyalar elinde, bakımsız, sahipsiz kalan, o güne kadar dönüp bakılınayan, hatta her akla geldikçe, ruhlarda ürküntüler, ürpertiler yaratan Çakırbeyli çiftliği! İyi ama, doğduklarından beri toprağın dışında kalmış, genç, narin yirmi yaşlarında bu iki kasaba delikanlısı bu toprağa dönüp ne yapacaklardı? Toprakta ne anlarlardı ki? Toprak ki, tabiatın temel parçası demektir. Tabiat ki hem asi, hem merhametlidir. Ama bu merhamet, onun kanunlarına hükmetmesini veya uymasını bilenler içindir. Toprak ana ise, ancak onun dilini bilenlerle konuşur...

Ama ne olursa olsun bir karar verilmeliydi. Nihayet karar verildi de: Toprağa döneceklerdi! Evet, Çakırbeyli çiftliğine! Hem de Etem'le beraber. Adnan ve Etem, artık kaderlerini birleştireceklerdi. Hayat yolunda beraber mücadele edeceklerdi. Birbirlerine destek olacaklardı. İki yalnız insan yerine, iki anlaşmış gencin birliği, gene de bir şey demektir... Hulusa İzmir'den çıkılacaktı, yollara düşülecekti. Aydın'a inilecekti. Ondan sonra, süklüm püklüm Çakırbeyli çiftliğinin yolu tutulacaktı. Ve Çakırbeyli'de: *«Bunlar da kim?»* der gibi onların etrafını alan, yüzlerine bakan, ayakları çarıklı, elleri nasırlı köylülere, boyun büküp:

— *Biz geldik hemşeriler! Bu benim arkadaşımıdır, ben de sizin beyiniz Hacı Ali Paşazade Adnan!*

denecekti. Bu belki böyle olacaktı. Belki de başka türlü. Ama işin özü buydu. Sonra da: *«Ben, Hacı Ali Paşazade Adnan...»* diyebilmek de oldukça meseleydi. Çünkü eski Hacı Ali Paşa adının pek de hoş karşılanmayacağını da düşünmeliydi. Sonra Adnan? O da hiç beye benzemiyordu. Şu köylülerin alıştığı beye! Ağır hastalığının izleri henüz gitmemişti. 20 yaşında kadar ama, zayıf, narin, çelimsiz bir çocuktü. Arkada dayanacağı kimse de yoktu. Arkadaşı Etem'i de

köylülerin gözü tutmayabilirdi. Köylüler ise, harp yıllarında azmışlardı. Eşkıyalık almış yürümüştü. Hani Adnan da gözünü yumuverse, bu çiftliğin topraklarını onlardan artık padişah gelse alamazdı. Hani bu olabilirdi de! Mesela bir yol bağı ve arkadan bir kurşun! Sonra ara artık beyi! Eğer bulabilirsen! Zaten ortada ne padişah, ne hükümet otoritesi kalmıştı. Herkes başına buyruktu. Ve yarın yalnız bu toprakların değil, bu devletin, bu ülkenin ne olacağını da Allah'tan başka kimse bilemezdi...

İzmir'den çıkan genç yolcular, İzmir-Aydın treninde pek de rahat değildiler. Bu, düşünceli bir yolculuktu. Sonu ve nereye varacağı bilinmeyen bir yolculuk!..

Aydın da artık eski Aydın değildi. Türk mahalleleri boşalmış gibiydi. Gidenlerden, dönenler azdı ve dönmeyenlerden çoğunun, nerede öldükleri bile bilinmiyordu. Asker kaçakları ve eşkıya; yalnız dağları değil, kazaları, nahiyeleri bile paylaşmışlardı. Ama dağdaki eşkıyalar da olmasa, memlekette bir kuvvet, bir kudret olduğuna inanmak bile güç olacaktı.

Adnan ve arkadaşı, tren daha Menderes vadisine girince; hayal kırıklığından hayal kırıklığına uğramaya başladılar. Bir zamanın bu cennet vadisi, ilkçağın nimetler ve bereketler ülkesi, şimdi bakımsız, perişan, hatta insansız, sahipsiz gibiydi.

Sazlıklar, bataklıklar her tarafı kaplamıştı. Tanrı'nın bir bereket kaynağı olsun diye yarattığı, fakat asi Menderes suyu, bütün kıyılarını yıkmış, yavaşından taşmıştı. Her dilediği yerde yeni mecralar açarak, başına buyruk, bütün ovaya serilmiş, yayılmıştı. Daha şimdiden sıcak ve sivrisinek sürülerinden, vagonda nefes almak zordu. Adnan, bu ovaya bakarken hayalinde, pek de bilmediği Çakırbeyli'yi canlandırmaya çalışıyordu. Demek Çakırbeyli'de de yalnız, kendisini nasıl karşılayacaklarını bilemediği köylüler, ağalar, azılı eşkıyalarla değil, asıl bu sazlıklar, bataklıklar, sivrisinek sürüleri ve hepsinin üstünde, hesapsız meçhuller, problemlerle yüz yüze gelecekti. Hem bakalım kendisini köye bırakacaklar mıydı ki? Evet, vaktiyle bir Hacı Ali Paşa vardı. Ve o, neredeyse, devlet demekti. Sonra babaannesesi Fıtnat Hanım da, birtakım düzenbaz kâhyalar yoluyla da olsa, etrafa kendi adını kabul ettirmişti. Ama şimdi araya, hem de sonu yenilgi ve devletin çöküşüyle biten, ama memleketi de boşaltan bir seferberlik, bir harp girmişti. Köylüye sorsan, her gördüğü pantolonluyu, kravatlıyı, bu işlerin sorumlusu sayacaktı. Hele şimdi böyle bir

pantolonlu ve kravatlı, bir de iyi kötü üstüne oturduğu bu dağlara, derelere, topraklara sahip çıkmak için kalkıp gelirse?..

ÜMİT YOLCULARI

Evet, bu yoldan gelen çocukların başları üstünde düğümlenen esrarlı soru işaretleri büyüktü, karanlıktı. Zaten bu ümit yolcularının ağızlarını, daha trende bile bıçak açmıyordu. Gerçi onlar, Aydın treni İzmir'den hareket ederken bir ağızdan:

«Anadolu ovasında altın başaklar...»

şarkısıyla yola çıkmışlardı. Halbuki şimdi bu önlerindeki gerçek? Bu boşalmış köyler, bu terkedilmiş tarlalar, bu sazlıklar, bu bataklıklar ve hepsinin üstünde, bu bitkin, bu yorgun, bu tükenmiş Anadolu insanları?.. Yoksa acaba yola çıkınakla hata mı etmişlerdi? Acaba bu yoldan dönmek mi daha iyi olacaktı? Ama nereye ve ne yapmak için döneceklerdi?..

Tren bile yoluna, sanki hasta hasta devam ediyordu. Nihayet Aydın göründü. Aydın'a varıldı: İstasyonda tren gene hasta hasta ve inler gibi durdu. Ama belli ki Aydın'ın da yüzü gülmüyordu. Aynı boşalmışlık, aynı kasvet, aynı yorgunluk ve herkesin yüzünde aynı donuk ve anlamsız bakışlar. Sanki herkes bu yolculara soruyor gibiydi:

— Ne diyolar gardaş İzmir'de? Noluyomuş ki? Yarın nolaacağız?..

Bu sorulara, bu çocuklar mı cevap vereceklerdi?..

Aydın'da bir ev vardı. Ali Adnan bu evde gözlerini dünyaya açmıştı. İzmir işgalinden az önce ve Aydın'a dönünce, bu ev hâlâ ayakta idi. Adnan, içinde doğduğu evi böylece son defa gördü. Ama bu ev bugün, artık yoktur.

SON GÜNLERİNİ YAŞAYAN BİR EV

Menderes'in doğduğu ev Aydın'da, o günlerde hâlâ ayakta idi. Ama ömrünün sonu yaklaşmaktadır da. Çünkü, Çakırbeyli yolcularının Aydın'a vardıkları günlerde, Yunanlılar İzmir'e çıkmak hazırlığındadır. Yunan askeri İzmir'e çıktıktan 10 gün sonra, Aydın'a ve Menderes kıyılarına yayılacaktır. İşte o günlerdeki baskınlar sırasındadır ki, bu amca evi de yanacaktır. Sarayıçi mahallesinde, Menderes'in doğduğu evden, artık ayakta bir hatıra kalmayacaktır. Yani Menderes'in Aydın'a dönüşü, onun, doğduğu yuvayı son görüşüdür...

Adnan'la Etem, İzmir'den gelince, Aydın'da ne kadar kaldılar, pek bilmiyoruz. Belki bir gün, belki birkaç gün... Fakat bunun önemi yok. Çünkü hedef, Çakırbeyli çiftliğidir. Orada yerleşeceklerdir. Orada kalacaklardır. Toprakla savaş orada başlayacaktır. Ama Çakırbeyli Aydın'a o zaman hem yakın, hem de uzaktır. Çünkü sazlık, bataklık Menderes ovasında Çakırbeyli yolu, o zaman bozuk düzen bir kırıyoludur. Seller, su taşkınları, ikide bir ovayı kaplar ve ne var ne yoksa süpürür, götürürdü. Sonra, şimdi yolcuları Çakırbeyli'ye ulaştıran şosenin geçtiği Menderes köprüsü de o zaman yoktu. Nehir ya hayvanla, ya sallarla geçilirdi. Arabayla aşmak için Baltaköy köprüsü ise, oldukça doğudadır. Hulasa Aydın'ın şimdi 12-15 kilometre güneyinde ve muntazam şoseyle gidilen Çakırbeyli, o zaman Aydın'dan neredeyse bir günlük yoldu.

ÇAKIRBEYLİ DEDİKLERİ

Neyse, bir gün Aydın'dan yola çıkılır. Ova aşılır, Menderes suyu, Çine çayı geçilir. Ova sona erip de ilk dalgalı arazi de geçilince, Çakırbeyli köyü görünür. Bu köy de o civarın, diğer köyleri gibidir. Köyün ortasında tek katlı, damında taştan bir kule sivrilen harap bina, Çakırbeyli çiftliğinin bey, yahut kâhya evidir, yani çiftliğin

idare merkezi burasıdır. Kapıları, örtülü bir gölgeye açılan üç oda. Bina, avlu, duvarlarla çevrilmiştir. İç ve dış kapılar arasında ahırlar vardır. Mutfak ve diğer ihtiyaç yerleri bahçedeydiler. Hulasa burası, hiç de iç açıcı bir yer değildi. Toprak yer süprülmemiştir bile. Tavanlardan örümcekler sarkıyordu. Ama beyin geleceği bilinip odalardan biri, şöyle böyle hazırlanmış sayılırdı.

Bu bina, şimdi yerinde değildir. Onun yerini köy meydanı işgal eder. Bugünkü Çakırbeyliler ise her nedense, ne bu binadan, ne eski çiftlik işlerinden, çiftlik adamlarından ve anılarından, pek bahsetmek istemezler. Ama Çakırbeyli çiftliği, son kalan parça halinde de olsa, bugün de vardır. Ve bu çiftliğin, Adnan Menderes'in hayat hikâyesinde ve şahsiyetinin teşekkülünde, hakikaten önemli bir yeri vardır. Hatta 1919 mayısı başında Çakırbeyli'ye sığınan Adnan'la, Çakırbeyli'nin yetiştirdiği Adnan Menderes arasında, hiç benzerlik yoktur denebilir...

Köye gelince, köy de o çevrenin bütün köyleri gibidir demiştik. Ama Adnanlar oraya vardığı zaman, orası da halsiz, cansız, hatta ıssız gibiydi. Dünya Harbi, Çakırbeyli'yi de sarsmıştı, boşaltmıştı. O günlerde İzmir tarafından gelen haberlerse, herkesin uykusunu kaçıırıyordu. Şu derhal göze çarpıyordu ki, kimse harp istemiyordu. Herkes harpten bıkmıştı. Herkes harpten yorgundu. Harbin lafını bile işitmek istemiyordu kimse. Hatta Adnan bile...

Köy işleri tamamen tavsamıştı. Yollarda olduğu gibi, burada da topraklar bakımsızdı. Terkedilmiş gibiydi. Çiftlik, o zamanki hemen bütün çiftlikler gibi, adeta yükten ibaret bir mülktü. Kaldı ki bu mülkiyetin, nerede başlayıp, nerede bittiği de pek belli değildi. Çiftlik için 35.000-40.000 dönüm denildiği gibi, 50.000-60.000 dönüm diyenler de vardı. Bunların hangisi doğrudu?.. Tabii hepsi doğru... Sınırları çizilmemiş, kadastrosu yapılmamış, çoğu doğru dürüst tapuya bile bağlanmamış, hulasa o zamanki Anadolu töresince çiftlik sayılan bu yerlerin, zaten çoğunu da köylüler, diledikleri gibi işgal etmişlerdi. Ama ovada, 3.500-4.000 dönüm kadar taban toprak vardı ki, buraları o günler çalılık, pırnallık halinde olsa bile, geleceğin değerli topraklarıydı. Daha doğrusu çiftlik demek, aslında bu taban topraklar demektir...

BEY VE KÂHYASI

Adnan'ın köylülerle ilk karşılaşışı hiç de iyi olmadı. Bu karşılaşmayı o, nice yıllar sonra da, o günlerin dekoru ve havası içinde anlatabilmiştir.

Bu anı ve hikâyelerin en dikkati çeken kahramanı, bir çiftlik kâhyasıdır: Kâhya Memişoğlu. Çakırbeyli zaten, daima kâhyalarla idare edilegelmiştir. İlk kâhyayı Çakır Ali diye hatırlarlar. Ondan sonra Budaklı Osman gelir. Ondan sonra da Memişoğlu Mehmet. Menderes çiftliğine döndüğü zaman, kâhya budur. Ondan sonra Veli Can. Şimdi de Çakırbeyli'ye, Abdi Ağa adında hoş bir ihtiyar bakar. Gerçi Memişoğlu da, bütün çiftlik kâhyalarından biriydi: Biraz babacan, biraz efe, biraz başına buyruk, hatta belki biraz da, her kâhya gibi kendine yontan biri. Ama başka vasıfları da varmış: Toprak adamlığı, köylü psikolojisi gibi, adına beylik dediğimiz sanatın da ustalıklarını bilen biri. Mesela çiftlik, yirmi yıldır beysizdi. Şimdi bey çiftliğe dönmüştür. Ama bey, beye benzemez!.. Hikâyeyi Menderes'ten aktarıldığı gibi verelim:

«— Köye gelişimin haberi yayılmıştı. Ama köylü tedirgin. Herkes, aslı bizim olsa da; el koyduğu, kapattığı, kendi malı gibi benimsediği mallardan, topraklardan endişeli. Ama gene de, beye gidelim demişler. Geldiler. Ama, ne görsünler?.. Bu bey hayallerindeki bey değil!..

Ben, sade son hastalıkta 15 kilo kaybetmişim. Karşılarında 40 kilo kadar görünen 20 yaşında bir mahluk... Onların sözlerini yarı duyan, yarı duymayan, ne cevap vereceğini bilmeyen, hatta oturmasını dahi beceremeyip, ellerini birbiri içinde oğuşturarak ayakta, sağa sola kıvranan bir zavallı, çelimsiz çocuk!.. Ben, bir daldaki serçenin, ürkek, kararsız huzursuzluğu içindeyim...»

İşte Çakırbeyliler o gün orada, âciz, zavallı, acınacak, bir damlacık çocukla karşılaşırlar. Halbuki onların hayalindeki bey, başka bir beydir: Güçlü, beli tabancalı, burma bıyıklı, yüzü gülmeyen, çattık kaşlı, heybetli bir insan. Öyle bir adam ki, kimse yüzüne bakamaz. Kimse ona sual soramaz. O ne derse, o olur. Hatta dağdaki eşkıyalar bile beyin karşısına gelince, süklüm püklüm olurlar. Çünkü bey korumak istemezse, dağdaki eşkıya, üç günde jandarmanın eline düşer...

Ama biri var, pusudadır: Kâhya Memişoğlu... Memişoğlu sanatının eridir. Canı sikkındır ama, o günü şöyle böyle anlatır. Sonra Adnan'ı karşısına alır ve başlar ilk dersine:

«— Bu ne biçim beylik? der. Sen burada, herkesin titrediği bir büyükbabanın odasındasın!.. Nedir o halin?.. Sanki suç işlemiş gibisin!.. Böyle pısırick durma!..

Şimdi bana bak!.. Bu duvarlara silahlar asılacak! Çifteler şu tarafa, mavzerler bu tarafa!.. Sonra belinden tabancayı sallandıracaksın. Atının kamçısı çizmende olacak!.. Bey dediğin, böyle olur...»

Sahne, sanki yeni tahta oturan bir şehzadeyi, sadrazamın karşısına alıp yetiştirmesine benzer. Memişoğlu o gece de, ertesi gün de işine devam eder. Yapacağını da bilir. Önce, oda başka şekle sokulmaya çalışılır. Sedirler kurulur, silahlar asılır ve Memişoğlu durmadan konuşur:

«— Bey dediğine sual sorulmaz. Bey dinler, ama cevap vermez. Bey yalnız emreder. Hem de o ne derse o olur...»

Hem yalan söyledikleri zaman da, sen kızmayacaksın. Çünkü köylü, beyden korkar. Onu kendine düşman görür. Bu düşmana karşı silahı, beyi aldatmaktır...»

Menderes, ilk gün ve geceler Memişoğlu'ndan çok şeyler öğrendiğini söyler. Ama asıl öğrendiği, her tarafının, düşmanlar, tehlikelerle çevrili olduğudur. Dağlar, zaten eşkıya bozuntularıyla, asker kaçaklarıyla doludur. Ve Çakırbeyli sahibinin dönüşü haberi, az zamanda her tarafa yayılır. Köylülere gelince, onlar daha ilk günden kaynaşmaya başlamıştır:

— Hacı Ali Paşaya, bu kadar topraklar babasından kalmadı ya?.. Ne demek bey?.. Bu ağaçları o mu dikti?.. Bu hendekleri o mu açtı?.. Gomayız valla!.. Gelmişi varsa, göreceği de var!..

Menderes, daha ilk günden; burçları yıkılmış, mazgalları tutmaz bir kalede çevrilmiş, muhasaraya alınmış gibidir. Ortada ise artık, ne devlet, ne jandarma vardır. Eşkıya dağları haraca bağlamıştır. Menderes'le arkadaşı, ilk geceler, hemen hiç uyuyamazlar. Her gürültü onları ürpertir. Bu arada bir şeyler de sezmeye başlamışlardır:

— Memişoğlu'nun nasihatlerine diyecek yok!.. Tecrübesi de âlâ!.. Ama acaba bunlar yetecek mi?.. Acaba ona biz de bir şeyler katamaz mıyız?.. Mesela köylülerle açık açık anlaşmak?..

— Niçin olmasın?..

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali haberi, işte o sırada gelir...

Milli Mücadele başlamadan önce; girişilecek direnişlerin faydasız olacağı yolundaki görüş ve kararsızlıkları fazla yadırgamamak lazımdır. Çünkü ön safta gelen asker ve sivil yetkili şahsiyetler de, çoğunlukla bu fikirdeydiler. Ama sonra Milli Mücadele, bunların hemen bütününe kazandı...

İSTİKLAL SAVAŞI VE MENDERES

İzmir'in işgali, *bir başlangıcın sonu ve bir sonun başlangıcıdır*. İlk başlangıç, Osmanlı Türkiye'si'nin Birinci Dünya Harbine girişidir: 29 ekim 1914. Bu kanlı dava, 30/31 ekim 1918'de, Mondros'ta imzalanan mütareke ve imparatorluğun yenilgisiyle bitti gibi görünür. Ama asıl son, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalidir. Çünkü işte bu işgaldir ki, elde kalan Türk topraklarında, yeni tepkiler yarattı. Genel bir isyan ve direniş ruhu uyandırdı. Ve işte bu son, yeni bir devrin, yeni bir hareketin, yani beliren direniş ruhunun ve bir milli istiklal mücadelesinin başlangıcı oldu. İzmir rıhtımında sona erecek, yani orada meydana alan başlangıç, gene orada sona erecektir: 9 Eylül 1922.

Bu arada Menderes'in hayatı, Adnan Menderes'in, İstiklal Savaşındaki hikâyesini kapsar.

ÇİFTLİKTEKİ HAVA

İzmir rıhtımında başlayan Yunan istilası, hızlı ve kolay gelişti. 15 Mayıs 1919'da Anadolu karasına ayak basan Yunanlılar, bir ay sonra 15 Haziran 1919'da, Ayvalık'tan Menderes kıyılarında Nazilli'ye çekilen bir hattın batısında, bütün Ege topraklarına hâkim oldular. Onların ardında, dünyanın efendileri, yani Birinci Dünya Harbinin muzaffer devletleri vardı. Bizim tarafta ise, ne asker, hatta ne de tam anlamıyla bir devlet ve hükümet bulunuyordu. Millet harpten bıkkındı. Bu yeni istila dalgasından şaşkındı. Yeniden bir ordu ise, kolay kolay kurulamazdı. Çünkü bunun için, evvela yeni ve güçlü bir devlet, işe hâkim bir hükümet ve hepsinin üstünde de, yeni ve

otoriter bir milli lider lazımdı. Bunlar ise, henüz ufukta görünmüyordu...

Ayvalık'tan Menderes'e kadar yayılan Yunanlılar, bu arada Aydın'ı da işgal etmişlerdi. Düşman, Büyük Menderes kıyısına dayanmıştı. Çakırbeyli çiftliği, bu suyun güney tarafına düşüyordu. Menderes nehri, iki işgal devletinin sınırlarını da kısmen ayırıyordu. Kuzeyden Yunanlıların gelmesi gibi, batı ve güneyden de İtalyanlar ilerliyordular. Aydın, Yunanlıların eline düştüğü gibi, Kuşadası ve Çine de İtalyanların eline geçti. Çakırbeyli çiftliği, Menderes kıyısında, ama İtalyan bölgesinde kalıyordu. Bu köye ve çiftliğe yol veren Baltaköy köprüsünün başına, Yunanlılar ve İtalyanlar, karşılıklı karakollarını kurdular.

Gerçi İtalyan bölgesinde zulüm, işkence ve toptan öldürmeler yoktu. Ama çiftlikteki hava, hiç de iyi değildi. Çünkü ortada bir hükümet otoritesi kalmadığı için, Adnan ve Etem'in hayatı hiç de emniyette sayılmazdı. Etrafta, ne zaman ve ne yapacakları bilinmeyen eşkiyadan her şey beklenebilirdi. O halde ne yapmalı ki, köylülerle iyi geçilsin ve eşkiya saldırısından korunulsun? Ne kadar dengesiz olsa da, statüko muhafaza edilebilsin? Çiftlikteki arkadaşlar için, iç siyasetin temel meselesi buydu...

Dış siyasete gelince? Bunda yalnız dış şartlardan değil, iç âlemlerden, yani ruh yapısından, bilinç ve bilinçaltından gelen, açığa vurulan veya vurulamayan bin bir etkenin, müdahalesi vardı. Ne yapmalıydı? Hangi akımı tutmalıydı? İşte bu suallerin cevapları, Çakırbeyli çiftliğinde henüz verilemiyordu. Ama tartışmalar, hesaplar, tahminler, yakıştırmalar sonsuzdu. Çünkü şimdi Çakırbeyli, iki okur yazar adamın orada bulunması ve gazetelerle haberlerin, herhalde evvela onlara gelmesi düşünülerek, köy ve civarı için de bir nevi danışma ve haber alma merkezi olmuş gibiydi...

Adnan ve Etem, Birinci Dünya Harbinde, muharebelere katılmamışlardı. Daha önce de işaret edildiği gibi, gerçi askere alınmışlardı. Yedek subay talimgâhına gitmişlerdi. Talimgâhı bitirmişlerdi. Adnan Suriye cephesine, Etem Çanakkale bölgesine sevk edilmişlerdi. Ama Çanakkale'de artık muharebe yoktu. Adnan ise Suriye'ye giderken Pozanti'da ağır hastalanmış, yarı hasta bir halde İzmir'e alınmıştı. Arkasından da harp bitmiş ve mütareke imzalanarak, onlar da terhis edilmişlerdi. Halbuki şimdi, muharebe, çiftliğin sınırına gelmişti. Ne yapmalıydı? Ne yapacaklardı?..

RUH DÜŞKÜNLÜĞÜ VE ÜMİTSİZLİK

İşin bu safhaya döküldüğü günlerde, Çakırbeyli çiftliğinde direniş ruhunun canlı olmadığı ve gelişmekte olan istilalara karşı milli mukavemetin imkânsız olduğu şeklinde bir ruh halinin hâkim bulunduğu hususunda, söz sahibi olanların hepsi mutabıktır. Adnan da mücadelede, direnişte, teşkilatlanmada, fayda görmüyordu. Bunu yadırgamamak lazımdır. Çünkü herkes Mustafa Kemal olamaz. Yalnız Adnan değil, başta padişah olmak üzere, nice önde gelen adamlar, mesela hatta Fevzi Paşa (Çakmak) da dahil, yüksek kumanda kadrosunun büyük kısmı (1), keza mukavemetin aleyhindeydiler. Sivil kadrolarda da durum böyleydi. Mesela Celâl Bayar'ın, İzmir Redd-i İlhak Cemiyetinin başlangıç safhasında, mukavemetin faydasızlığı üzerinde tereddütleri (2) ve tevkif tehlikesi üzerine İzmir'den uzaklaşması (3), tabii sayılmalıdır. Ama bu zarureti ilk zamanda değerlendiremeyen, asker ve sivil, nice binlerce vatandaşın, gelişen hadiselerin etkileriyle milli mücadele saflarında yerlerini aldıkları ve bu mücadeleye kan, kafa veya alın terleriyle kıymet kattıkları da bir gerçektir. Zaten bu suretle değil midir ki, milli mücadele gittikçe ve adım adım birleşen milletin, mücadelesi olmuştur...

Menderes'in de bu şartlar ve bu hava içindedir ki, mücadelenin ilk safhasında mahalli hareketlere aktif bir müdahalesi yoktur. İşgalden önce Aydın'da kurulan ve eldeki hatıralara göre, pek de iltifat görmeyen Redd-i İlhak Cemiyetiyle de ilgiler kurmamıştır.

Aydın'da yapılan Kuva-yı Milliye baskınları sırasında da Menderes çiftliğinde bir hareket görülüyor.

Fakat daha sonra Menderes ve arkadaşı, mahalli mücadelenin gelişmelerinin bir safhasında, evvela küçük çete hareketleri, sonra da resmi makamların yedek subaylar için yaptığı davete uyarak fiilen vazife almak suretiyle, kendi bölgelerinde milli mücadeleye katılmışlardır. Bu hizmetler serisini burada özetlemeliyiz...

(1) Hatta, Fevzi Paşa'nın (Çakmak), Anadolu'ya sığınmadan önce (25 nisan 1920), İstiklal Savaşına fiilen cephe alışı ve bu mücadeleye karşı yayınlayıp, Kâzım Karabekir'in *İstiklal Savaşımız ve Ali Fuat Cebesoy'un İstiklal Savaşı Hatıraları*'nda verdikleri resmi tamimleri, o devrede görüş karışıklığının nerelere kadar vardığını göstermek bakımından önemlidir.

(2) Redd-i İlhak Cemiyeti merkez üyesi Şükrü Oğuz Alp kaya'nın hatıralarına göre; *Tek Adam*, 3. baskı, cilt II, s. 69.

(3) Celâl Bayar: *Ben de Yazdım*, cilt V, s. 1647-1650.

ÇETECİ VE SUBAY

Ege bölgesindeki Yunan yayılma ve yerleşmesine, İtalyanların taraftar olmadıkları, hatta bunu engellemek için mahalli hareketlere, bir derece yardımcı oldukları bir gerçektir. Menderes'in çiftliği ise, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Menderes suyunun güney kıyısında ve İtalyan işgal bölgesindeydi. İlk korku, şaşkınlık ve kararsızlık safhaları geçip, Menderes havalisinde çeşitli çeteler meydana çıktıktan ve hatta bazı baskınlar yapıldıktan sonra, Çakırbeyli çiftliğinde de bir kıpırdanma başladı. Gerçi Menderes o zaman, çevresindeki en yakınlarının dediği gibi, «mantık itibariyle gelecekte endişeli»ydi. Ama artık bir şeyler de yapmak gerektiğine inanıyordu... O zaman çiftliktekiler, kendi aralarında bir çete teşkil ediyorlar. Çetenin başı, Menderes'in aile yakınlarından topçu üsteğmeni Selâmi Beydir. Adnan ve Etem, diğer iki çete kurucusudurlar. Çeteye bir isim de bulunur: Ay-Yıldız Çetesi...

Ay-Yıldız Çetesi böylece kurulup, bu üç subay silahları, tabancaları da kuşanınca, tabii bunlara bazı katılanlar da oluyor. Hem böyle küçük de olsa silahlı bir nüvenin çiftlikte teşkilatlanması, çiftlik ve içindekiler için de bir emniyet unsurudur. Çevreye ve eşkiya bозuntularına karşı...

O sıralarda Menderes'in kuzeyine Demirci Mehmet Efe, güneyine Yörük Ali Efe hâkim gibiydi. Çete meydana gelince bazı baskınlara da katılır. Şimdi oralarda dolaşırsanız, sağdan soldan bazı yaşlı adamlar, o günleri hatırlatarak, şuraları, buraları bastıklarını anlatırlar. Mesela Karpınar'a baskın yapılır. Tellidede çarpışmasına katılır. İncirli'de de silahlar çatışır. Zaten bu baskınlar sırasında cephe de belirmeye başlar. Yunanlılar, nehir kıyılarını kontrol edip, Baltaköy köprüsünde kuvvetlice yerleşirler. İtalyanların, Kapitan Monte Moro kumandasında bersegliyeri çekista (bisikletli birlik) kıtası da oradadır. Antalya, Kuşadası, Çine ellerindedir. Koçarlı'ya kadar sokulmuşlardır. Köşk ve Umurlu ise bir aralık Türklerin elindedir. Hatta buralara kumanda eden Çerkez Yüzbaşı İbrahim Bey, sık sık Çakırbeyli çiftliğine uğrar.

İSTİKLAL MADALYASI

Nihayet bu karışıklıklar içinde artık Ankara da harekâta müdahale edecek hale gelir. Valilik makamı resmen Söke'dir. Ankara oraya Osman Bey adında bir topçu yarbayı gönderir. Etraf asker

kaçaklarıyla doludur. Tecavüzler, yağmalar birbirini kovalar. Ama, Osman Bey de güçlü bir insandır. Evvela bölgedeki yedek subayları işbaşına çağırır. Kuva-yı Milliye çetelerinin yetkilerini ve insan sayılarını kısıtlar. Yeni ve kontrollü birlikler teşkil eder. Adnan ve arkadaşları davete icabet ederler. Menderes, bir «süvari müzaheret bölüğü»ne subay olarak, Yenipazar'la Baltaköy arasında Dalama'ya verilir. Etem de «Yenipazar müzaheret bölüğü» kumandan yardımcılığına atanır. Daha sonra Etem, mevcudu 350'ye varan bu müzaheret bölüğüyle Sandıklı cephesine gönderilir. Bu müzaheret bölükleri, kendi atlarıyla gelen gönüllülerden kurulan seyyar birliklerdir. Daha sonra Adnan, Koçarlı'da inzibat kumandanı Binbaşı Besim Beyin maiyetine atanır. Büyük Taarruzdan önceki devrede de, Söke karşısında, Bağlararası'ndaki piyade alay yaverliğine tayin edilir. İşin sonu, Büyük Taarruz ve zaferdir. Zaferden sonra onu, bir süre de İzmir'de, Kordon'da sansür şubesinde tercüman olarak görürüz. Sonra terhis edilirler. Adnan'ın ve arkadaşının milli mücadelede askerlik hikâyeleri budur... Ve Menderes, İstiklal Savaşından, bir İstiklal Madalyası taşır...

LÜZUMSUZ BİR ÇABA

Merhum General Ali İhsan Sabis, harp anılarında, Malta'dan kaçıp Kuşadası'na geçtikten sonra ve Ankara'ya giderken, Menderes'e Koçarlı'da ateşli bir ihtiyat zabiti olarak rastladığını yazar. Onu çok takdir ettiğini, hatta kendi ordu karargâhına almak istemişse de, sonradan, o bölgede bırakmayı tercih ettiğini ve Menderes'i, kendi çiftliğine müdafaa ve muhafaza kumandanı olarak tayin ettiğini anlatır. Ali İhsan Paşa, bilindiği gibi, Büyük Taarruzdan önce Birinci Ordu kumandanlığından alınmıştı. Harp divanına verilmişti. Demokrat Parti iktidara gelirken de İstanbul'dan D.P. mebusu seçildi. Fakat Koçarlı'dan Ankara'ya giderken henüz vazife alacağı belli değildi. Elinde bir ordusu da yoktu. Bu sebeple Koçarlı'da Menderes'e rastlaması, onu takdir etmesi hakkındaki yazılar yerindedir ama, Menderes'i ordu karargâhına almak, yahut Çakırbeyli çiftliğine kumandan tayin etmek yolundaki beyanları, hem mesnetsiz, hem D.P. mebusluğu sırasında çıkan bir kitapta küçük ve yersiz bir çaba teşkil eder. Kaldı ki, lüzumsuzdur da. Çünkü o sırada Menderes, zaten askeri vazifede idi.

Menderes'in gençlik yıllarında ölüm, elini sık sık onun omuzuna koyar. Yalnız 1918-1922 arasında, hepsi de ölümlle bitebilecek olan dört ağır hastalık geçirir. Çocukluğundan beri onun yakasını bırakmayan verem korkusu ve yalnızlık kompleksi ise, hele bu hastalık devrelerinde onu, buhranlar içinde kıvrandırır...

ÖLÜMÜN KOVALADIĞI ADAM

Bundan evvelki sayfalarda, bazen hareketin dışında, bazen çeteci, bazen subay Adnan'ın, İstiklal Savaşı boyunca hayatını vermiştik. Savaş zaferle neticelenmiş ve Adnan'la Etem tezkerelerini alarak gene Çakırbeyli'ye dönmüşlerdi. Ama bu hikâye, o kadar da arızasız geçmedi. Adnan'ın, kendini bildiği günden beri onun ruhunu saran ve hayatının daha ilk adımlarında bütün yakınlarını alan veremin korkusu, daima üstündeydi. Fakat iş bu kadarla da kalmadı. Bütün gençlik yıllarında onun yakasını bırakmayan ağır ve öldürücü hastalıklar, gene onun üzerine saldırdılar. Hem de bu defa, bütün kurtuluş ümitleri de kesilerek...

İlk hastalık gene tropika oldu. Yani, zehirli sıtma. Daha bir buçuk sene evvel geçirdiği tropikadan ve karahummadan sonra bu yeni hastalık her şeyden evvel, hakikaten maneviyat bozucuydu... Ama o günlerde ortalık, zaten tropikadan kırılıyordu. Ortada, ne doktor, ne de ilaç vardı. Bu olay, 1920 yazı sonuna doğru, yani onun Söke'de kurulan askeri idareden, müzaheret bölüğü subaylığı vazifesini aldığı günlerden önceye rastlar. O günlerde Adnan, henüz kendi çiftliğinde ve adını kendilerinin buldukları üç kişilik Ay-Yıldız Çetesindedir. Tropika, Adnan'ı yakaladığı zaman, Etem de aynı hastalığa tutulur. Ve köy, hemen baştan başa hastadır. Tabutlar köyden, her gün yeni ölüler taşırlar...

Fakat ne var ki, çaresizliklerle de olsa, mücadele edilecekti. İş Etem'e düştü. Çünkü Adnan göz göre göre ölüme gitmektedir. Etem, adeta sürüklenircesine İtalyan kumandanına taşınır. Bersaglieri Çekista birliğinin kumandanı Kapitan Aldo Moro'nun yeri, Çakırbeyli'nin doğusunda, Bataköy köprüsü başındadır. Adnan'ın ve Etem'in yabancı dil bilmeleri, o bölgenin okumuş gençleri olmaları, bu

gençler için bir avantajdır. Kapitanın emrinde doktor yoktur. Ama çiftliğe bir eczacı kalfası gönderir.

Gelen, hastayı daha ilk bakışta ağır bulur. Ancak biraz kinin verebilir. Ve ne pahasına olursa olsun, onun Çine'ye götürülmesini tavsiye eder. Çünkü orada İtalyan karargâhı ve sıhhi teşkilat vardır. Zaten Etem'in de buna ihtiyacı var. Bu Çine yolculuğunun hikâyesini Etem Menderes'ten çok hüznle dinlemiştir. Dinlediklerimi de, o günlerin yol, vasıta ve korunma şartlarına vurarak düşününce, bu macerada Türkiye'nin gelecekteki başvekilinin, hangi vartalardan ve nasıl atlayabildiğini hayalimde canlandırabiliyorum. Çünkü bu yol-suzluğun, vasıtasızlığın ve ilaçsızlığın ne demek olduğunu, Umumi Harpte, hem de bir süre yaralı olarak, Doğu Anadolu dağlarında, yıllarca yaşamışumdır.

Neyse, yol için hastalara, nasılsa bir katır arabası uydurulur. İçine bir yatak serilir. Adnan'ı kucakta taşıyıp arabaya yatırır. Hasta daha o sırada kendinde değildir. Etem de arabada bir yana büzülür. Katırlar huysuzdur. Sıcak dayanılmaz derecede yakıcıdır. Azılı karasinek, sivrisinek sürüleri, yolcuların başını bir an bırakmazlar. Ve hastaların, ellerini kaldırıp bunları kovacak halleri yoktur. Şimdi bir nefeslik yol olan Çine'ye, tam altı saatte varırlar. İtalyan Enfermeriya birliği oradadır. Ama Adnan komaya girmiştir bile...

BU GENÇ ÖLECEKTİR

Fakat İtalyanlar ellerinden geleni yaparlar. Evvela her iki hastayı sedyelere alarak, iki ayrı portatif çadıra yerleştirirler. Adnan'ı daha ilk gören doktor, başını iki tarafa sallar. Ve sanki: «Sana uğurlar olsun arkadaş» der gibi, ağzına sert bir konyak dayar. Zorla içirir. Adnan ne duyar, ne iştir. O, derin ve belki de son dalgınlıktadır...

Fakat İtalyanlar nazik davranırlar. Bu iki hastaya Kamaço adında hoş bir hizmetçi eri tahsis ederler. Kamaço güler yüzlüdür, şendir ve umutludur. Çadırlara süt, kahve şişeleri taşır. Eğer içen olursa! Ondan sonra da İtalyan doktorlar işe girerler. Ama sonunda kendilerini âciz görürler. Antalya'dan, mütehassis doktor isterler. İstenen doktor gelir. Bu, bir İtalyan doktor binbaşısıdır. Hastaları dikkatle muayene eder. Ve Adnan'ın başı ucunda son teşhisini koyar:

— *Bu genç ölecektir!..*

Ama eğer yaşayabilirse ve dayanabilirse, hastanın Rodos adasına nakledilmesini de tavsiye eder.

O zaman da bir ilçe olan Çine'de ve civarında bir Türk doktoru yoktur. Fakat beklenmeyen bir şey olur. Bir yerlerden, Binbaşı Adil veya Akif Bey isminde bir Türk doktoru peyda olur. İşe el koyar:

— *Bu hasta o yollara dayanamaz. Zaten Allah ne yazmışsa o olacaktır. Hele bir de biz işimize bakalım.*

Evet, Allah ne yazmışsa o olacaktır. Birkaç gün beklenir. Sonra İtalyanlara uzun uzun teşekkürler edilir. Hastaları da, Çine'nin içinde Nuri Efendinin hanına naklederler. O devirde ve Anadolu'nun ücra bir kasabasında, bir han odasının ne olduğunu, bilmem düşünebilir misiniz? Ama hastalara bir nevi ferahlık gelir. İtalyan portatif çadırlarından Türkler arasına ve bir Türkün damı altına geçiş, onlarda sanki, evlerine dönmüş gibi hisler uyandırır. Doktor da kendi bildiği tedbirleri almaktadır. Neticede şu olur ki, Adnan artık, zaman zaman kaydığı dalgınlıklardan kurtulmuştur. Gözlerini açar. Nerede olduğunu anlamaya çalışır. Etem de canlanır. Her gün iğne ve besleyici gıdalar... Hastalar nihayet ayaktaadır...

AMA ÖLÜMÜN SALDIRILARI PEŞİNİ BIRAKMAZ

Hastalar güçlenirler, kuvvetlenirler. Çiftliğe bile dönülür. Çiftlik ve köy bu tropika salgınında biraz daha boşalmıştır. Fakat bizim gençler kendilerini toplayınca ve işte o günlerdedir ki, Söke'ye, topçu Yarbay Osman Beyin yedek subayları davetine koşarlar. Evvela Dalaman müzaheret bölüğünde, sonra Koçarlı inzibat kumandanlığı emrine geçer. Ama işte orada Adnan'ın uğursuz perisi, gene onun üzerine saldırır. Bu sefer de hastalık, karaciğer iltihabıdır...

Hasta hızla ağırlaşır. Zaten narin, çelimsiz, gelişmemiş, güçlenememiş olan vücut, art arda denilecek hastalıklarla da zedelenmiştir. Mukavemetini kaybetmiştir. Tropika, karahumma, gene tropika, şimdi de karaciğer iltihabı... Ama iyi bir tesadüf olur. Bu sefer Söke'de Dr. İsmail Hakkı Bey vardır. İlk ve tehlikeli günler Koçarlı'da geçirilir. O zaman Koçarlı'nın içi, karmakarışık bir yerdir. Adnan'ı bir bağ kulesine naklederler. Burası bir Çerkez'in malıdır. Bütün Çerkez evlerinde olduğu gibi; burada da temizlik, nazik, güler yüzlü insanlar vardır. Kızlar, kadınlar etrafında pervane olurlar. Doktorun her dediği yapılır. Adnan biraz toparlar. O zaman Söke'den araba getirilir. Adnan'ı arabayla Söke'ye naklederler. Menderes; büyük bir ilgi gördüğü bu evin sahibini daima hatırlamıştır: Kuva-yı Milliye reisi Ömer Ağanın oğlu Mehmet Ağa... Orada, kendi evindekin-

dei. daha iyi bakılır. Dr. İsmail Hakkı Bey, hastasını sonuna kadar kontrol altında bulundurur (1). Menderes ayağa kalktığı zaman, gene her hastalık sonunda görüldüğü haldedir: Nice kilolar kaybetmiştir. Zaten narin, çelimsiz bir yapısı olan bu genç, gene ancak 40-45 kilolarda görünür. Ayakta, hayalet gibidir. Yürürken tüy gibi sallanır. Yedek subay ceketinin yakasından görünen boynu, neredeyse kopacak kadar incedir. Acındırıcıdır...

HAYATTA MUKADDERSE

Bütün bunlar bir kader midir? Bir tesadüf mü? Yoksa, arkamızdan bir el, bizi her adımda kendi zevkine göre, şu veya bu serüvenlere mi iter? Bu soruların cevapları elbette ki hiçbir zaman verilmeyecektir. Ama onun esrarlı yolculuğu, her engele rağmen, devam edip gidecektir. Bir insan için, hayatta bir misyon mukadderse, Tanrı onu ne kadar zayıf yaratmış olursa olsun, bilinmeyen uğursuz eller, onun kaderine ne kadar zehir katarlarsa katsınlar o yaşayacaktır. Onun için ne kadar korkular salarlarsa salsınlar, onu ne kadar mihnetlerden geçirirlerse geçirsınler, gene bilinmez bir kanun, onu bunlardan birer birer çıkaracaktır. Kendi yolunda, kendi misyonuna doğru adım adım ilerletecektir. Ve o yolun nelere, nerelere varacağını bilmeden, adım adım birtakım son'lara doğru, ilerleyip gidecektir. Bu zaviyeden bakılınca Menderes'in hayatı, hakikaten düşündürücüdür. Daha hayatının ilk adımlarında niçin yalnız kaldı? Niçin bu kadar ürkekti, çekingendi? Niçin sık sık, ağlama, gülme buhranları içinde kendinden geçti? Harpler niçin geldi? Öğrenimi niçin eksik kaldı? Narin, çelimsiz, durduğu yerde sallanan, 20 yaşında bir çocuğun; yıllar yılı el atılmamış, bakımsız, terkedilmiş bir toprakta savaşa itilişi doğru muydu? Hem sonra o topraklar da, tehlikeler, eşkıya bozuntuları, içten içe düşmanlarla doludur. Ya o istilalar? İki yabancı ordunun arasında sıkışan bir zavallı Çakırbeyli çiftliği? O çiftlik ki, her akşam kulesinde, nereden bir kurşun gelecek diye beklenir. Hele o hastalıklar, ümitsiz anlar, komalar? Ve hepsinin üstünde yalnızlık!.. Evet, hepsi de karışık birer muamma olan bu soruların, hepsi de birer mana taşırlar...

(1) Menderes bu karaciğer iltihabını, başvekil olduktan sonra bir defa daha geçirecektir. Fakat o zaman, çağdaş tıbbın bütün imkânlarıyla, hastalığı kolay ve belirtisiz atlatacaktır.

Toprak, hem önümüze serilen, sayfaları açık bir kitap gibidir. Hem de bir bilmece, bir muammadır. Toprak Tanrıçası ancak, bu muammayı çözene teslim olur. Eğer onu çözemezsek, toprak bizi yener. Bence Menderes mucizesi, Menderes'in toprağı yenişinin hikâyesidir.

MENDERES'İN HAYATINDA ÜÇ BÖLÜM

Şu sözler Menderes'indir:

«— Ben; hem bu çiftliği, hem bunun etrafında yaşayan insanların dostluğunu kazanmak için muvaffakiyetimi, artık gözü görmeyen bir ninenin, gergefte nakış işlemesi gibi, bütün duygularımı vererek işledim...»

Bu sözlerde bir şeyler dile gelir. Bu sözlerde dile gelen, *toprağa yöneliştir*. Toprak ki, hem bütün sayfaları açık, önümüze serilen bir kitap gibidir, hem de bir bilmece, bir muammadır. Eğer bu muammayı çözemez ve toprağı fethedemezsek, bunun sonu bir yenilgidir...

Menderes'in, İstiklal Savaşından sonra Çakırbeyli'ye dönüşünü ve ondan sonrasını, asıl bu «*toprak fethi*» savaşıyla özetlerim. Eğer toprak, kendisiyle boğuşanın kendisini yeneceğini anlarsa, ona kendini teslim eder.

RÜZGÂRLARDA SAVRULAN BİR YAPRAK GİBİ

Zaten Menderes'in hayat hikâyesini birtakım safhalara bölmek istersek, bence, onu üç safhada almak, hata olmasa gerektir. Bu safhaların biri, onun doğuşundan, İstiklal Savaşı sona erip de Çakırbeyli'ye ikinci defa dönüşüne kadar olan safhadır. Bu safhada Menderes, rüzgârlara kapılmış bir yaprak gibidir. Oradan oraya savrulur. Bu safhada Menderes'in, iradesi değil, kaderin kör emirleri işler. Ve bu kader onu, bu güzel, fakat narin, cılız, mukavemetsiz çocuğu, bin bir ağır imtihandan geçirir. Onu daha ilk yaşlarında yalnız bırakır. Onun ruhuna, yenemeyeceği korkular, kompleksler yerleştirir. Onu en ağır hastalıklarla yerden yere serer. Sanki başıboş bir yap-

rak gibi havalarda savurur. Bu safha, *Menderes'in dramının*, garip, karışık, ama düşündürücü bir safhasıdır. Tam 22 yıl sürer...

TOPRAĞI SEVİŞ

İkinci safha, onun toprağa dönüşüdür. Hiç beklemediği halde, toprağa sarılışı, toprağa hâkim oluşu ve hepsinin üstünde, *toprağı sevişidir*. Bence bu oluş, bir *Menderes mucizesidir*. Bu şekilsiz insan, nasıl şeklini alır?.. Nasıl kimliğini bulur?.. Nasıl şahsiyet kazanır?.. Belki biraz çelişmeli, ama tuttuğu istikameti bir dakika kaybetmeden toprağının, o kendini kolay teslim etmeyen varlığın fethine nasıl koşar, toprak nasıl ona teslim olur?.. Menderes'in hayatında bu safha, ancak sekiz yıl sürer: 1922-1930... Ondan sonra son safha başlar: Şu politika devri... *Politikacı Menderes!*.. Ve nihayet iktidar adamı... Şu halkın sevgilisi... Ve hatta bazen:

«— *Menem, diğer nîst!*...»

Yani, «*benim, başkası yok!*» diyebilen adam!.. Bu son safha, ne bir zafer, ne de bir mucizedir. Çünkü zafer olmak için, hesap ve muvazene ve mucize olmak için de, devam unsurundan yoksundur. Bu safha, gerçi baş döndürücüdür. Ama, *Menderes'in dramının*, sadece son safhasıdır... Şimdi hikâyemize devam edelim ve gene bıraktığımız bir noktadan başlayalım...

BEY, BEY OLUNCA

Adnan'la Etem, gene çiftliğe dönmüşlerdi. Kâhya Memişoğlu gene işbaşındadır. Gerçi Adnan, tıpkı işgal öncesi döndüğü gibi, gene zayıftır, halsizdir. Son hastalığın etkileri hâlâ yüzünden okunur. Ama artık çok şeyler değişmiştir. Yabancı düşmanlar çekilip gitmişlerdir. Dağlarda eşkıyaların, artık önemi, itibarı kalmamıştır. Şimdi harplardan, darplardan, salgınlardan arta kalan millete, bir toparlanma, bir çalışma gayreti gelmiştir. Hükümet de artık kendini hissettirmektedir...

Çiftliğe gelince; odalar badanalanmıştır. Menderes'in odasının duvarlarına silahlar asılmıştır. Çifteler, mavzerler, Karadağ tabancaları... Ve Menderes şimdi artık çizmeleriyle dolaşır. Haline başkalık gelmiştir. Sanki beyliğini, o da anlamaya başlar. Yaş 23... Sırmaları

çıkarılmış subay kalpağını, biraz sol kaşına eğik olarak giyer, dolaşır. Kâhya Memişoğlu ise, yeni nasihatlere, yeni derslere başlamıştır:

— *Beyin tarlaları herkesten ayrı olacaktır efendi... Beyin tarlasında boy atan ekini, kimse başka tarlalarda göremeyecek!.. Beyin davarı, sığırı dedin mi, ta karşı dağdan tanınacak!.. Beyin atlarına eş mi olur yahu?.. Hele bey atına binince, yer yerinden sarsılmalı!..*

İşler de galiba, öyle olmaya doğru gider. Çiftliğe civarın en yiğit adamları, en güçlü kabadayıları alınır. Menderes'i de adamakıllı beslemeye başlarlar. Etem, zaten kendini çabuk toplar. Ama, Adnan'ın, daha bakıma ihtiyacı vardır. O da yoluna girer. Adnan hatta ufak tefek haşarlıklara bile başlar.. Gerçi henüz, bir mavzeri uzun boylu taşıyamayacak kadar cılızdır. Ama mavzerlere, tabancalara hevesi canlanır. Köylüler de şimdi daha uysaldırlar. Yardıma koşmak isteyenler çıkar. Ama, Memişoğlu tetiktedir:

— *Elbette koşacaklar, elbette çalışacaklar. Allah, beyi bey, köylüyü köylü yaratmıştır. Sen geleni kabul edecek, ama kimseye teşekkür etmeyeceksin. Bey, yalnız Allah'a şükreder. Köylü milletine çok yüz vermeye gelmez efendi...*

Her geçen gün, Adnan biraz daha toplanır. Az zamanda anlaşılır ki, gerçekten, en iyi atlar onun olacaktır. En iyi ekin, en iyi pamuk onun tarlasında yetişecektir. Yanında da, hayale değil, işe, gerçeğe kıymet veren bir arkadaşı vardır: Etem... Ama Etem de seziyor ki, bu çiftliğin bir de hastalığı vardır. Ve bu hastalık yoluna konmadıkça, Demokles'in kılıcı, her zaman başlarının üstünde asılıdır...

SINIRLAR HEP OYNAKTIR

Toprak, sınırsız yaratılmıştır. Tanrı'nın yarattığı toprakta, sınır çizgileri yoktur. Toprağa sınırları biz çizeriz. Toprağı biz böler, biz parçalar, biz sınırlandırırız. Ama bu, ne çare ki, insanların toprağı işlemek için, ona ilk yöneldikleri günden beri böyledir. Ve toprak üstündeki kavgalar da, gene insanoglunun toprağı ilk yöneldiğı günden beri, bu sınır çizgileri etrafında sürer giderler.

Çakırbeyli çiftliğinde de, elbette sınır meseleleri vardı. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu çiftlik, 30.000 mi, 40.000 mi, yoksa 50.000-

60.000 dönüm müydü, bu belli değildi. Hacı Ali Paşanın gücü ve sözü nerelere kadar erişmişse, çiftliğin sınırları da oralara kadar yayılmış, gitmişti... Ama Hacı Ali Paşa öldürülünce? Evet, toprak ve sınır için Anadolu'da adamlar daima öldürülür. Ve Hacı Ali Paşayı bile öldüren şartların, şimdi bu topraklara yıllarca sonra dönen ve:

— *Buraları benim malım!..*

diyen bu cılız delikanlıyı bağışlamaları için, ortada hiç de garanti yoktur. Çünkü kırlarda ve dağlarda, dağların kanunu geçer. Halbuki bu yakışıklı genç süvari ise, şimdi atlara binip, her gün bu dağlarda, kırlarda dolaşmaktadır. O halde bu beyle köylüler ilişkisine, en iyisi bir emniyet unsuru katmak, en doğrusuydu...

Öyle de yapılır. Evvela, arada geçen yıllar zarfında köylülerin işledikleri, işgal ettikleri, bağlık, bahçelik, zeytinlik haline getirdikleri dağ toprakları ve meralar, onlara bırakılır. Bunların peşine düşülmez. Sonra daha verimli yerlerde, bazı çelişmeli topraklar vardır. Onlar da gözden çıkarılır. Hulasa ileride, Adnan Menderes'ten de dinleyeceğiz ki, 1944-1945 toprak reformu davaları safhasında o, çiftliğinden bahsederken, belki de 50-60 bin dönümlük bir çiftliği 3.500 dönüme indirdiğini söyleyecektir. Bu son topraklar, hepsi de Menderes suyu vadisindedir. Ve bugünkü çiftlik burasıdır ve şimdi bu çiftlik düz, taban, sulak arazidir...

Toprak sevgisi yaşla gelişir. Çocukluk ve ilk gençlik çağlarında, ihtiraslı bir toprak bağlılığından pek bahsedilemez. Menderes'te de öyle olur. Ama acaba nasıl oldu da bu delikanlıda bir gün bu sevgi, önceden tahmin edilemeyen bir güçle alevlendi?.. Benim araştırmalarım şunu gösterir ki bunda, değerli bir kadının etkisi vardı. Bu kadın, babaanne Fıtnat Hanımdır. Fıtnat Hanımın, Adnan'ın anası, babası öldükten sonra onun tek koruyucusu olarak kaldığını biliyoruz. Bu kadın, pek topraktan gelmiyordu ama, Adnan'a kalan toprağın, onun hayatında er geç tek dayanağı olacağını görüyordu. Onu toprak sevgisi ve toprağa ait nasihatlerle besledi:

— *Oğlum, sen bana tek yadigârsın. Oku, öğren, yetiş. Ama senin asıl ekmek kapın, toprakların olacaktır. Toprağını, çiftliğini unutma. Onu eller eline bırakma. Toprak nankör değildir. Ne ekersen onu fazlasıyla verir. Sen toprak beyi olacaksın oğlum, toprak adamı. Bunu unutma!..*

Fıtnat Hanımın torunu Adnan üstündeki bu telkinleri hakkında, çok şeyler dinlemiştir.

Bunlardan küçük Adnan bir şey anlıyor muydu, bilinmez. Ama bunlar onun bir kulağından girip diğer kulağından çıkarken, bir taraftan da şuur altında (bilinçaltında) ister istemez birikiyor ve orada uyuyordu. Nitekim günü gelince, şuur altında uyuyan hazineler, Menderes vadisinin rüzgârlarıyla uyanmaya başladı. Adnan kendini, hiç farkına varmadan, toprağa ve toprak sevgisine hazır buldu.

Menderes, kendi gelişmesinde bu büyük kadının etki ve telkinlerini, yakınlarına daima anlatmıştır. Ama yakınları derken, daha şimdiden şunu işaret edelim. Bu yakınlar arasında, kendisi gibi romantik bir mizaca sahip olmayanlarla kendisi arasında bir gönül bağıllığı, galiba hiçbir zaman olmamıştır. Onlarla Menderes'in yakınlığı, sanıyorum ki, bir *siyaset arkadaşlığı* sınırını hiçbir zaman aşmadı.

Hulasa, Menderes'te toprak bağıllığının uyanışında, babaanneden dinlenip, o zaman bir kulağından giren ve diğer kulağından çıkan telkinlerin etkisine her vesile ile işaret edeceğiz. Ve bana öyle geliyor ki, Menderes, Çakırbeyli'de gelişen bu toprak sevgisini, bir gün, mesela şuurlu bir toprak reformu davasında değil, fakat romantik ve memleket ölçüsünde bir toprak duygusuna çıkarmıştır.

Romantik vatanseverlik, Menderes'in de mensup olduğu kuşakın, müşterek vafıdır. Bu kuşak, okuryazar kadrosunun yarısını şehit verdi. Ve neslimizin bu şehitlerinden, hayatta gözlerini kaparlarken, tek şikâyet sesi duyulmadı. Ama, bu madalyonun bir de ters tarafı var...

ROMANTİK VATANSEVERLİK VE ALTIN BİR NESİL

Menderes'in hayatında ikinci safhayı teşkil ettiğine işaret ettiğimiz 1922-1930 devresi, onun hayat hikâyesinin, bir bakışta istikrarlı gibi görünen, hareketli, hatta tehlikeli yıllarıdır. Çünkü Menderes'in hayat mücadelesine atıldığı yıllar, bu yıllardır. Ve bu yıllar, acı tatlı, fakat etkileri hayatı boyunca devam edecek olaylarla doludur. Hatta dramatik olaylarla...

Bu olaylara ve gelişmelere kısaca göz atmalıyız. Ama önce şu suali sorabiliriz:

— *Menderes, bu hayat mücadelesine hazır mıydı?*

Cevabımız basittir:

— *Hayır!..*

Bu niçin böyleydi? Bunu az çok aydınlatabilmek için önce, Menderes'in mensup olduğu okuryazar kuşakın, hem üstünlüğü, hem zaafı olan bir karakter özelliğine işaret etmeliyiz. Bu özellik, o neslin, yani Menderes'i de içine alan *altın neslin*, romantik vatanseverliğidir.

ROMANTİK VATANSEVERLİK

Romantik vatanseverlik nedir? Romantik vatanseverlik, bir ruhi karakterdir. Yani bir moral değerdir. Bir terbiye, telkin ve ruhi olgunluk işidir. Bu ruh hali bir insanı, hatta bir nesli, güle güle ölüme götürebilir. Götürmüştür de... Birinci Dünya Harbinde, genç ve okuryazar neslin ruh hali buydu. Bu nesil, bir altın nesildi. Doğru veya yanlış, kendine verilen vazife, kendisine gösterilen ülkü yolunda, okuryazar kadrosunun yarısını şehit verdi. Ve neslimizin bu şehit-

lerinden, hayata gözlerini yumarlarken, tek şikâyet sesi duyulmadı. Bu müşterek ruh halini şimdi anlamak, hatta biraz imkânsızdır da... Bu neslin «âmentü»sünden (1) örneğin şu mısraları okuyalım:

*«Vatan senin, şan onun,
Ten seninse, can onun,
Sen öl ki, o yaşasın,
Dökülecek kan onun...» (2).*

Şimdi derin bir hüznün içinde hatırlıyorum. Bir gece onunla, bizim kuşağın edebi formasyonundan bahsederken, hatırladığımız bazı şiirleri de okuyorduk. Bunlar arasında Menderes, yukardaki mısraları, gene romantik bir kendini veriş içinde okumuştı. Şimdi bu satırları yazarken, sesini duyuyor gibiyim. Evet o da:

*«Ahlâk yolu pek dardır,
Tetik bas, önü yardır,
Sakın hakkını var deme,
Hak yok, vazife vardır.» (3).*

telkinleriyle, yetiştirilen bir neslin çocuğuydu. Fazla olarak, şair tabiatlı, duygulu bir insandı. Bu romantik vatanseverliği, sanıyorum ki sonuna kadar yaşadı...

SOKAK KAVGASI

Ama bu madalyonun da bir ters tarafı vardır. O da şu ki, yaşamamızdan çok ölmesi için bu kadar kesin ruh ve telkin ölçüleri altında yetiştirilen bu nesle, memleketin; iş, inşa davaları, mülkün kalkındırılması, yeniden kurulması, ülkenin iktisadi problemleri, hula insanı aktif ve yapıcı kılan bilgi ve meselelerin hiçbirisi verilmemişti. Hiçbiri öğretilmemişti. Bu nesilde, «vatan için ölmek» fedakârlığı vardı ama, «vatan için yaşamak ve onu kalkındırmak» ihtirası dumanlıydı. Belki de yoktu. Çünkü bizim kuşağımız vatani görüyor, seviyordu, ama, vatani tanımıyordu. Vatanın inşa ve tanzim problemleri, onun için meçhuldü.

(1) Amentü: İmanın esasları.

(2) Ziya Gökalp'ten.

(3) Ziya Gökalp'ten.

Kaldı ki ÷lkede ticaret, sanat, bankacılık, inşaat, ithalat, ihra-cat işleri, hatta bir demiryolu işletmesinde makinistlik, biletçilik hizmetleri bile, T÷rk olmayan unsurlar elindeydi. İzmir'e bile «*G÷vur İzmir*» denilirdi. En güzel mahalleler ve b÷t÷n gelirli işler T÷rklerde olmadığı için... T÷rklere b÷t÷n yurtta, memurluk, askerlik sanatlarıyla, kısır topraklar ÷st÷nde verimsiz bir çiftlik d÷şüyordu. Ve kendini verenler bu topraklarda, hem tabiat, hem eşkıya, hem de devletle uğraşmak zorundaydılar...

İşte Birinci D÷nya Harbiyle, onu izleyen İstiklal Savaşı sona erip, bu romantik vatanseverler neslinden sağ kalanlar yerlerine, yurtlarına d÷n÷nce, şimdi karşılarına, bilmedikleri, hazırlanmadıkları, başka bir ÷lem çıkıyordu: Yaşamak, hayatlarını kurmak m÷cadelesi. Hem de, gerçi arta kalanı d÷şmandan kurtarılmış, ama yıkılmış, parçalanmış, en zinde çalışma g÷c÷n÷ kaybetmiş bir ÷lkenin enkazı ÷zerinde... Bu, baş d÷nd÷r÷c÷ bir meseleydi. Ve bu meseleyle karşılaşanların bilmediği bir davaydı. Bu, d÷ped÷z bir sokak kavgasıydı. Yani şu idealist vatansever neslin bilmediği, hazırlanmadığı, tiksindiği bir dava... Ama ne çare ki, ÷nlerine serilen gerçekte buydu. Bu sokak kavgasıydı...

PEYGAMBERLER NE DİYOR?

Bu davanın içine gışer ve bu tablonun derinliklerine inersek, konumuzdan uzaklaşmış olabiliriz. Onun için biz gene bahsimizi, şu Menderes'in hayat hik÷yesine bağlayalım. Daha ÷nceki bahsimizde, Menderes'in bilinçaltında yaşayan *toprak* telkinlerinden ve onun bir zaman hiç de kendini vermeden dinlediği, fakat bir g÷n toprağa y÷nelmek mecburiyeti karşısında kalınca, birer birer bilinç ÷st÷ne çıkan telkinlerden bahsetmiştik. Bu nasihat ve telkinlerin ustası, kahrmanı, gene daha ÷nce işaret ettiğimiz gibi, babaanne Fıtnat Hanımdı. Saygıdeğer bir kadın...

1922'de terhis edilip, bu sefer kesin olarak çiftliğe d÷n÷ld÷ę÷ zamanki hali, g÷z÷m÷z÷n ÷n÷nde canlandırabiliriz: Çakırbeyli çiftliği Menderes suyu kıyısında ve Yunan işgal hattıyla, İtalyan işgal hattının ÷zerindeydi demiştik. İstiklal Savaşı muvaffak olunca tabii d÷şmanlar çekilmişti. Fakat başta Aydın olmak ÷zere bu b÷lgede her şey çökm÷ştü. Harabe halindeydi. Dağlarsa, h÷l÷ asker kaçakları, eşkıya d÷k÷nt÷leri ve efelik davasını elden bırakmayan, dağ padişahlarıyla doludur. Çakırbeyli'nin toprakları, şimdi Yunan veya İtalyan-

ların işgali altında değildi ama, köylülerin artık kendi malı saydığı tasarruflar devam etmektedir. Hükümet yeni kurulmaktadır ve Adnan Bey henüz 23 yaşındadır.

Ama ne çare ki bu toprağa yapışılacaktır. Daha önce dediğimiz gibi, ekmek kapısı bu toprak olacaktır. Ve bu yalnız gencin tek dostu, o da kendi yaşlarında olan, ama o da toprak adamı olmayan Etem Bey (Menderes)dir. Ancak köylüler, henüz onun da dilinden anlamazlar. Adnan Menderes o günlerdeki tereddüt ve buhranlarını, dostlarını anlatmıştır. Bu buhranlı anlarında da, gene daima babaanne Fitnat Hanımın öğütleri kulağında canlanır. Bunlar, Kısas-ı Enbiya'dan, yani Peygamberler Tarihi'nden, babaannenin, kendine göre okuyup, dinleyip, anladığı, inandığı şeylerdir:

— Oğlum!.. Çiftlik peygamberler sanatıdır. Bak, Hazreti Muhammed'le, Hazreti İsa'dan başka, bütün peygamberler çiftçidirler. Hem de ta Hazreti Âdem'den başlayarak. Hazreti İsa'nın işi gezip va'zetmekti. Peygamberimize gelince, ona, sapan değil, kılıç kullanmak emrolundu. İnsanları doğru yola getirmek için! Ama artık peygamber gelmeyecek. Sen de vakti gelince askerliğini yapacak, kılıcını kullanacaksın. Eh, ondan sonra doğru toprağına. Doğru çiftliğine. Sen peygamberler sanatına bak evladım, onu düşün...

Evet, işte artık harpler bitmiştir. Demek ki iş, peygamberler sanatına kalmıştır. Menderes de bu yolu tutacaktır. Zaten önünde, başka yol yoktur. Yahut da Çakırbeyli toprakları sanki onu çağırırlar. Ve artık bu davet, kulaklarına vahşi gelmez. Ve 1922'de Menderes'in yeni âlemi, böyle başlar. Toprağına dönüş ve toprağına kendini veriş onun, 1922-1930 arasındaki hayat hikâyesinin, denebilir ki, бүтүнүдүр.

ŞAHSİYETİNE (KİŞİLİĞİNE) KAVUŞAN MENDERES

1922-1930 devresinin, Menderes'in hayat hikâyesinde, bir bakışta istikrarlı görümlerle beraber, hareketli, dalgalı, hatta tehlikeli geçtiğini bir daha belirtmeliyiz. Bu devre onun serüveninde ikinci safhayı teşkil eder. Menderes'in artık gerçek gücüyle toprağına, üretime yönelişi bu devreyle başlar. Bunun tabii neticesi olarak da, kasabaya, şehre, alışveriş ve piyasa işlerine, yani kısacası sokaktaki kavgaya karışır. Alım satım, örgütlenme, iç ve dış rekabetler, koopera-

tifçilik, ambarlama, kredi davaları, bu devrenin konularıdır. O konular ki, az sonra ve kendisinden dinleyeceğimiz gibi, hem de Gazi Mustafa Kemal'in kendilerini görmek dahi istemediği bir akşam Gazi'ye, birtakım çalışmaların, görüşlerin, tecrübelerin hâsılası olarak sunulacaktır. Evet, Aydın'da, kendilerini görmek dahi istemeyen ve nice aracılıklardan sonra, şöylece, ayaküstü ve beş dakika görmeye razı olan Gazi, bunları tam dört saat dinleyecektir. Tartışacaktır. Ve Menderes'e, siyasetin, parlamentonun yolu böyle açılacaktır. Menderes bu olayı:

— *Beni keşfeden Atatürk'tür.*

sözleriyle anlatacaktır... Hulasa bu safhanın, bu gelişmeleri sırasında Menderes, tam bir toprak beyi ve şehir ağasıdır. Harp sonundaki o narin, hastalıklı, çelimsiz delikanlının, özellikle toprakla savaştaki bu herkesçe kabul edilen üstünlüğü, gerçekten dikkati çekicidir. Bugün de Aydın çevresinde ve Menderes vadisinde, uzak yakın, dost düşman her topraktan anlayan, 1922-1930 arasındaki Menderes'i, en muvaffak çiftçi ve onun topraklarını en bakımlı, verimli topraklar olarak anlatırlar.

1922'de Çakırbeyli'de toparlanan Menderes, artık o eski şahsi-yetsiz, mırın kırın Adnan Bey değildir. Sanki ona:

— *Bey dediğin, şöyle olur, böyle olur...*

diye Beylik dersi veren kâhya Memişoğlu'nun, bazı bakımlardan kimliğine bürünmüştür. En iyi toprak işletmesi, en yiğit yardımcılar, en iyi atlar, en iyi silahlar onundur. Ve onun çiftlik odası artık, Beyliğini bilen, genç bir çiftlik Beyinin odasıdır. Mavzerler şu tarafa, çiftteler bu tarafa asılıdır. Ve köylülerin dediği gibi, Bey atma binince, at üç defa şaha kalkar. At koşturur, domuz avlarına kadar katılır. Suda yüzer. Sıhhati de tam yerine gelmiş, vücudu gelişmiştir. Zaten Birinci Dünya Harbinde sarsılan, İstiklal Savaşından sonra Rumların çekilmesiyle büsbütün başsız, düzensiz kalan alım satım, piyasa, kredi, borsa işlerinin, hulasa o sonu gelmez sokak kavgalarının da artık tamamen içindedir. Anlaşıldığına göre, belki sözlerinde, taahhütlerinde biraz vefasızdır ama, sattığı malın vasıflı, değerli olduğunda da, herkes mutabıktır. Bu arada müşküllerle karşılaştığı da olur. Aydın'dan köye, ruhen kırıngılık içinde döndüğü, âleme kırıldığı, ruh düşkünlüklerine kapıldığı anların, günlerin hikâyeleri hâlâ hatır-

lanır. Ama böyle anlarda, realist, yani gerçekçi, işlerinde hayale yer vermeyen, bunun için de ruh düşkünlüğü bilmeyen, vefalı bir yardımcıdır: İlk ve son arkadaşı Etem... Bu gibi hallerde söz, artık Etem'in olur. Ve karışmış işlerin içinden mutlaka çıkılır. Fakat ne var ki, gene bu devrede, düzeltilemeyecek, sonunun bağlanması güç, hatta Menderes için, yalnız yeni bir kompleksin daha doğuşu, yani devamlı bir can korkusu değil, gerçek bir ölüm tehlikesi de yaratan, beklenmedik bir olay da geçer. Köylülerin hatırladığına göre yıl 1927'dir.

ÇAKIRBEYLİ'DE BİR CİNAYET

Bu hikâyenin üstünde durmasak da olur. Gerçi bir taraftan Çakırbeyli toprakları uyanır. Sazlıklar, pırnallıklar bereketli tarlalar haline gelir. Adnan Bey artık, herkesçe bir toprak adamı olarak kabul edilir. Ama bir gün onu yıllarca sürecektir bir can korkusuna salan bir olaydan bahsetmezsek, Adnan Beyin serüveni, elbette ki eksik kalır...

Bu olay, bir cinayettir. Çakırbeyli'de bir cinayet... Hem de bu cinayet olayının kahramanları içinde Adnan Beyin kendisi de var. Şartlar ve olay şöyle gelişir: Budaklı Osman; çiftliğin eski kâhyalarından biridir. Budaklılar, Çakırbeyli köyünde yaşarlar. Kalabalık bir aile. Çiftlik beyinin evi onlara yabancı sayılmaz. Bütün köylerle çiftlik konakları arasında olduğu gibi, Budaklıların kadın ve kızları da çiftlik evine gider, gelirler. Bu evin bakılması, temizlenmesi için çalışırlar. Ayşe, Budaklıların henüz yetişmekte olan güzel bir kızıdır. O da çiftlik evine gider gelir. Orada yabancı sayılmaz. Ailesi de bunu yadırgamaz. Kız henüz 15-16 yaşındadır...

Fakat bir gün Budaklıların en küçük oğlu Mehmet, kendi kız kardeşini, köyün ortasına düşen Adnan Beyin evinin kapısında, iki tabanca kurşunuyla vurur. Kurşunlar, Ayşe'nin başını ve göğsünü delerler. Ayşe'cik yere serilir.

Cinayetin yeri ve şekli hakkında nakiller biraz çeşitlidir. Bir rivayete göre, elinde silahını gizleyen Mehmet, Bey evinin önüne gelir:

— *Adnan Bey, Adnan Bey!..*

diye bağırır. Fakat evdeki Ayşe tetiktedir. İş anlar. Kapıya daha önce atılır. Ve katil, Beyi vurayım derken, Ayşe'yi öldürür. Benim dinlediğim görgü şahidi, işi daha başka anlatır: Ayşe köyün içinde ve

Eski caminin minaresi dibinde öldürölür. Bu yer çiftlik evine çok yakındır.

Gene anlatıldığına göre, cinayet işlenirken, Adnan Beyle Etem Bey, çiftlik binasındadırlar. Etem Bey derhal fırlar, koşar. Artık ölü Ayşe'ciğin etrafı, koşan, yetişenlerle dolar. Ama ölen ölmüştür. Adnan Beye gelince, onun daha silahlar patlar patlamaz sarsıldığı ve sonra da baygınlıklar geçirdiği söylenir. Etem Beyin, soğukkanlılıkla iki tarafa koştuğu, araya girdiği, yeni kanların, cinayetlerin önüne geçmeye çalıştığı hâlâ hikâye edilir. Fakat Adnan Bey bitkindir. Her dakika bir yerlerden bir kurşun, yahut silahlı, bıçaklı saldırıcılar bekler. Çünkü kızın daha dört oğlan kardeşi vardır. Ve köylerin kanununda, bu işlerin nasıl yürüdüğü malumdur. Hulasa iş, bir kan davasına döner. Adnan Beye, yeni bir korku daha musallat olur: İntikam ve ölüm korkusu... Ve bu korkuyla Ayşe'ciğin ölümünün uyardığı azap, yıllar yılı sürer... Zaten bu cinayetten sonra Adnan artık Aydın'a yerleşir...

Neyse, işlerin yatıştırılmasına çalışılır. Zaten, ortada bir günah var mıydı, yoksa iş, bir dedikodu muydu? Bu sual de havada dalgalanır, durur. Katil çocuğa Aydın'da Reşat Ok, avukat olarak tutulur. Sonunda dava, galiba yaş küçüklüğü ve yattığının yeterli görülmesiyle biter. Aradan zamanlar geçer. Mehmet Budak, yani kendi kız kardeşini vuran çocuk, serpilir, delikanlı olur. Bu defa da, onu çiftlik arazisinde vururlar. Elif'in Mehmet adında biri katil olarak yakalanır, mahkemeye verilir, 17 yıla mahkûm edilir. Elif'in Mehmet, süre tamamlanması ve aflarla cezasını çekmiştir. Şimdi Nazilli' de oturur. Hâlâ Mehmet'i kendisinin vurmadım söyler. Bu katille Mehmet Budak arasındaki ihtilaf ve cinayetin sebebi pek bilinmez. Olay şimdi unutulmuştur. Yalnız öldürölün Mehmet Budak, hatta kardeşleri, son yıllarında çiftliğin inanılır adamları olmuşlardı. Hatta Mehmet, Demokrat Partinin kuruluş yıllarında köylerde, parti için çalışıyordu. 1946'da öldürölündü. Bu da köylerdeki bin bir olaydan biri olarak, bugün de sorarsanız size anlatılır...

Kısacası, Çakırbeyli'nin havasında, yıllar yılı, bir de bu bulutlar dolaşır. Rüzgârlar eser durur. Ama Menderes, artık bir karar karşısındadır.

MENDERES EVLENİYOR

1922-1930 arasında, Menderes'in hayatına yön veren gelişmelerde, daha iki önemli olay yer alacaktır. Bunlardan birincisi, Menderes'in evlenmesi, diğeri de siyasi hayata atılışıdır. Birinci olay, elbette ki önemlidir. Menderes'in aile reisi ve sonra baba oluşu, onun hem hayat düzeninde, hem ruh yapısında elbette ki büyük etkiler yaptı. Eşini seçtiği Evliyazadeler, İzmir'in tanınmış bir ailesidir. Bu ailenin kızlarının İzmir'de, özel yetişme tarzı daima dikkati çekmiştir. Bu kızlardan Berrin Hanımın bir gün Bayan Menderes oluşunda, sanıyorum ki, Menderes'in amcasının ikinci hanımı müessir oldu. Evlenme tarihi galiba 1928, yahut 1929'dur. Evlenme, normal şartlar içinde cereyan etti. Normal neticeleri verdi. Burada bu konu üzerinde ayrıca durmayacağız...

Ancak Evliyazadeler ailesinin, hepsi de değerli insanlar olan damatları bakımından, büyük kazalara uğradığını da işaret etmek zarureti vardır.

Ticaretle uğraşan Evliya Beyin, Refik Bey isminde bir oğluyla, Makbule ve Naciye Hanımlar adlarında iki kızları vardı. Refik Beyin kızı, İttihat ve Terakki Partisi önderlerinden Doktor Nazım Beyin eşiydi. Doktor Nazım, İzmir suikastı davasında idam edildi. Makbule Hanım, Tefvik Rüştü Aras'la evlendi. Fakat Makbule Hanımın da damadı Fatin Rüslü Zorlu, gene bu şekilde hayatını kaybetti.

Menderes'in eşi Berrin Hanım ise, Evliyazade Naciye Hanımın kızıydı. Menderes'in ölümü de, bu ailenin başka bir alın yazısı oldu...

Menderes'in siyasi hayata atılışına gelince, onun üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü bu hikâyenin Menderes'in serüveninde, kader tayin edici bir etkisi olduğunu biliyoruz. Ancak hemen belirtelim ki, Menderes'in, hem de Halk Partisine karşı 1930'da siyasete atılışında, onun 1922-1930 arasında içinde yaşadığı iktisadi hareketlerin ve karşılaştığı idari meselelerin büyük etkisi olmuştur. Yani Menderes, siyasi hayata, yaşadığı çevrenin meseleleriyle yoğrulan bir siyasetçi olarak girdi. Ve hayatı, bu siyaset meydanında sona erdi...

Menderes'in Aydın'daki siyasi mücadelede ilk hamlesi, hem zafer, hem de yenilgiyle biter. Fakat bir gün beklenmeyen bir el, onu bu çıkmazın içinden çekip çıkaracaktır. Elinden tutacaktır. Memlekette asıl söz sahibi olabileceği yere, yani Büyük Millet Meclisi'ne gönderecektir. Bu el, Gazi Mustafa Kemal'in elidir. Ama hikâye, burada bitmez. Asıl burada başlar...

ÜÇ ARKADAŞ ARASINDA SİYASİ BİR YOKLAMA

Adnan Menderes, siyasi hayata ilk adımını, *Serbest Fırka* ile attı. Serbest Fırka tecrübesi, bana kalsa, üç eski arkadaş arasında, bir siyasi nabız yoklamasıdır.

Tecrübenin baş kahramanı, elbette ki Mustafa Kemal'dir. Onun arkadaşı İsmet Paşa, hükümette yerleşmiştir. Bu yerleşme, günden güne, otoriter bir şekil almaktadır. İsmet Paşa daha o günlerde, gerçek bir İkinci Adam'dır. Lozan kahramanı olur. Demiryolları siyaseti ona mal edilmiştir. Gerçi 1924'le 1930 arasında, birtakım önemli başarılar gibi, başarısızlıklar da vardır. Halk tedirgindir. İktisadi gelişme yetersizdir. Demiryolları siyasetindeki enerji, başka iktisadi alanlarda gösterilememiştir. Bütçe cılızdır. Ama İsmet Paşa, kendi tabiriyle, «namuslu bir borçlu» olarak, Osmanlı devletinin son borçlarını da ödemektedir. Yalnız 1930 bütçesinde 49.500.000 lira ödenmiştir. Giderler bütçesinin % 14,6'sı dış borçlar ödemesine gitmiştir. Halbuki bu bütçede bayındırlığın hissesi % 15,2'dir. İktisat, ticaret ve ziraat ancak % 3,7 alıyordu.

Gerçi İsmet Paşanın bütün ümidi, 1929'daydı. O sene Lozan muahedesinin son kayıtları ve kısıtlamaları kalkacaktı. Memleket gümrük istiklaline kavuşacaktı. Sanayiın himayesine ve himayeci bir gümrük sistemine geçilecekti. Yani, biz iktisaden o sene müstakil olacaktık. Yeni tarife kanunu bile hazırlanmıştı. Ama ne çare ki, 1929 sonuna doğru dünya iktisat buhranı patladı. Bunun Türkiye'de ilk darbesi, ziraat ve ihracat maddeleri fiyatlarının sıfıra doğru düşmesi oldu. Tabii bütçe de sarşıldı. Fiyatların sefaleti asıl Ege'de kendini gösterdi. Çünkü burası, ihracat için, gıda ve hammaddeleri üreten,

bununla geçinen bir bölgedir. Bu arada, tabii Aydın pazarı da sarıldı. Herkes hükümetten yüz çevirir hale geldi. Bunların başında, Aydın bölgesinde artık tanınmış bir hemşeri olarak da Adnan Bey vardı. Hemen Serbest Fırkaya katılır. Tabii Etem Bey de beraber...

Etem Bey, gerçi başka tip bir insandır. Adnan Bey gibi dışarıya dönük, hayalci bir genç değildir. Daha ziyade içine dönük, soğukkanlı, hesapçı ve geç karar veren bir insan olarak tanınır. Ama Adnan Beyle yol arkadaşlığında ve bir nevi kader birliğinde, samimi ve sebatlıdır. Serbest Fırkaya girişinde bu kader birliği devam eder. Çiftliğin müşterek yürütülüşünde de idareci, tanzimci odur. Gördüğü, duyduğu, karşılaştığı veya karşılaşması muhtemel evre adamları hakkında, bilgi ve sezgilerini muntazaman not eder. Hulasa, Etem Bey, Adnan Beyi birçok noktalarda tamamlar. Siyasete atılırken de, elbette yanında olacaktır...

Kaldı ki, o günlerde Etem Beyin varlığı ve adı, Çakırbeyli sınırlarını artık aşmıştır. Aydın'ın, önde gelen adamlarından olmaya doğru ilerler. Adnan Bey, daima n safta, ön planda görünür. Ama bir eli, daima Etem Beydedir ve bu gençler, bu hava içinde Serbest Fırkaya girerler. Tabii başka arkadaşlarıyla da beraber...

FETHİ BEY KİMDİR?

Serbest Fırka adı verilen l nabız yoklamasında üçüncü adam Fethi Beydir. Ama yalnız bu yoklamada ve o kadar... Fethi Bey kimdir? Fethi Bey (Okyar), bizim yakın tarihimizde etki, müdahale ve söz sahibi olan bir kurmaylar neslinin, yani 1900-1908 arasında Harbiye ve Kurmay okullarını bitirip orduya katılan, mücadeleci, idealist, meşrutiyetçi ve hepsinin üstünde, atılgan, yenilgi kabul etmeyen, hayal ufuklarına son olmayan neslin bir mensubudur. Enver Paşalar, Mustafa Kemaller, Ali Fuatlar, Karabekirler, İsmet Paşalar, Halil Paşalar ve daha nice diğerleri, hep bu kuşaktandırlar. Bunlar, bizim yakın tarihimizde, dağlarda komite ve eşkiya takipiliğinden, gizli ihtilal komitacılıklarına, Afrika'da, Osmanlı Avrupa'sında, Asya'da ve el attığımız bütün ülkelerde ordu kumandanlıklarına, siyaset, hükümet, devlet reisliklerine kadar her kademeye, hem de hep genç yaşlarında ulaşmışlardır. Bunların mücadele gücüne ve hizmet ihtiyaçlarına sınır yoktur.

İşte Fethi Bey de bunlardan biridir. Gizli İttihat ve Terakki İhtilal Cemiyetinin, o da yesiidi. İsmet Paşayı, daha kurmay yzba-

şyken bu cemiyete tavsiye eden ve kabul ettiren odur. Hepsi de mektep arkadaşlarıdır. Daha binbaşı rütbesindeyken Balkan Harbinde, Bolayır cephesinden ta başkumandanlığa, harbiye nazırlığına, bütün kademeleri aşarak askeri-siyasi raporlar veren, Mustafa Kemal ve Fethi Beylerdi (1). Ama Fethi Bey, kumandanlıktan ziyade, siyaset ve diplomaside çalışmak ister. Nitekim Bolayır raporundan sonra, o zaman İttihat ve Terakki'nin baş adamı olan Talat Bey (Paşa), İstanbul'dan kalkıp Bolayır'a kadar gelir. Bu iki zorlu binbaşıyla konuşur. Sonra da Fethi Bey, İstanbul'a çağrılır. İttihat ve Terakki umumi merkezinde mesul kâtip olur. Daha sonra Sofya sefirliğine gönderilir. Mustafa Kemal de beraber.

İşte Serbest Fırkayı kurmaya davet edilen, daha doğrusu zorlanan, bu Fethi Beydir. Son vazifesi Paris sefirliği idi. Oradan çağrılır ve Serbest Fırka kurdurulur. Mustafa Kemal'in bu gayretinde, sanki İsmet Paşaya karşı bir diğer şahsiyet çıkarılmak ve İsmet Paşayı iktidarda, yalnız ve temelli bir başvekil bırakmamak gibi bir duygu sezilir...

KİM, KİMİ, KİMDEN KURTARACAKTI?

Serbest Fırka nihayet, birtakım temaslar, karşılıklı taahhütler ve bir bakışta kardeşçe kombinezonlar içinde kurulmuştur. Ama kabul etmek doğru olur ki, bu tecrübede, hem İsmet Paşa, hem Fethi Bey gönülsüzdürler. Neyse, iş yürür. Muhalif fırkanın azalarını bile Mustafa Kemal tayin eder. Tahsisatını da o verir. Mustafa Kemal'e göre, her şey kardeşçe yürüyecektir. Ama ne var ki, siyasette kardeşlik yoktur. Gerçi bir anlaşmazlık çıkarsa, «işte gene bu sofrada, böylece, karşı karşıya oturacaklar» ve Mustafa Kemal, onlara:

— *Sen ne dedin?*

— *O ne dedi?..*

diye soracak, bütün anlaşmazlıkları çözecektir! Serbest Fırka siyasi mücadele sahnesine, işte bu hava içinde salınır... Ama işler böyle yürümez.

Çünkü Mustafa Kemal'in de, düzenleyebileceği ve düzenleyemeyeceği şeyler vardır:

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, c. I, dördüncü baskı. (Raporun metni).

Fethi Bey arkadaşlarıyla parti teşkilatı için seyahate çıkar. Ve daha ilk merhalede, her şey allak bullak olur. Mesela ilk merhale olan İzmir'de, Fethi Bey geliyor diye yer yerinden oynar. Daha 8 yıl önce başta Mustafa Kemal'in kumandasında düşmandan kurtulan İzmir'de halk dalga dalga Fethi Beyin, neredeyse ayaklarına kapar, haykırırlar:

— *Kurtar bizi, kurtar!..*

Hatta bu karışıklıkta bir polis kurşunuyla vurulan bir yavruyu kucağına alan yaşlı bir baba, bu kurbanı getirir, Fethi Beyin ayaklarına serer:

— *Bu ilk kurbanımız, ama daha kurbanlar lazımsa vereceğiz, fakat bizi kurtar!..*

diye inler. Meydanda gözyaşı selleri çağlar. Her tarafta birtakım resimler yırtılır, parçalanır...

Halbuki Fethi Bey, halk için bilinmeyen bir adamdır. Ve sonra, kim, kimi, kimden kurtaracaktır? Bu İzmir, daha sekiz yıl evvel, düşman işgalinden kurtarılmadı mı? Ve bu şehri kurtaranlar, şimdi bu halkın:

— *Bizi onlardan kurtar!..*

dedikleri değiller mi? O halde sekiz sene içinde ne oldu? Bu gözyaşları, bu kurbanlar niçin?..

Hulasa, yeni parti başkanı ve arkadaşları, daha ilk adımda yırlarlar. Evet, bu işte, ya bir yanlışlık, ya bir uğursuzluk vardı. Ama Gazi ısrar eder:

— *Anlıyorum ki sana karşı tertipler alanlar var. Sana nutkunu okutmamak isteyenler var. Okuyacaksın! Halkın karşısına çıkacaksın! Seyahatine devam edeceksin! Burada ben varım!..*

Bu telgraflar İzmir'e, Çankaya telgrafhanesinden çekilir. Yollar yollarına devam ederler. Yol üstünde en önemli merkez, Aydın'dır. Aydın'a varılır. Ve orada Serbest Fırkanın şubesi kurulur. Bu şubenin, yani Aydın ilinin başkanı, Adnan Beydir. Arkadaşları ve örgütü de tamamdır. İşte Menderes, o gün orada Serbest Fırkanın vilayet başkanı olarak, Cumhuriyet Halk Partisinin ve onun şeflerinin karşısına çıkar.

Ama bu vaziyet alış, çok sürmeyecektir. Yaşanılan günler, yeni olaylara gebedir. Zaten aslına bakılırsa Serbest Fırka problemi, o kadar basit değildir. Ve gene aslına bakılırsa çatışma, İsmet Paşayla Fethi Bey arasında da olmasa gerektir. Bu sahnede asıl karşılaşanlar, öyle sanıyorum ki, formüller henüz şekillenmemiş olsa bile, iki ayrı mizaçtır. Mustafa Kemal ve İsmet Paşa! Ve gene öyle sanıyorum ki bu karşılaşmada İsmet Paşa, kendini ve mevkiini savunma silahlarına, tam şuurla sahipti. Bunun en canlı vesikası, onun, bizim siyasi tarihimizin en güçlü, en manalı belgelerinden biri olan 29 Ağustos 1930 Sivas nutkudur. Ama bu nutka geçmeden önce, Menderes'in ilk siyasi serüvenine sahne olan bu Serbest Fırkayı doğuran şartlar üstünde biraz durmalıyız...

Bir ihtilalden sonra, o ihtilali yapanların, ihtilal sonrasını da tam kadroyla ve beraber yürüttüklerinin, tarih içinde misali yoktur. İhtilal içinde tek hedef üstünde birleşenler, ihtilal sona erip de yollar çatallaşınca, birbirlerinden ayrılırlar...

HER İHTİLAL ÇOCUKLARINI YER

Menderes'in, ilk siyasi adımlarını attığı Serbest Fırka, aslında ve üç eski arkadaş arasında, siyasi bir nabız yoklamasıydı demiştik. Ama burada ve hemen şunu da diyebiliriz ki, bu parti, Mustafa Kemal için bir tecrübe, İsmet Paşa için kendi hesabına bir sondaj, Fethi Bey için ise, bir hata oldu. Çünkü doğacak çocuk, nasıl olsa yaşayamayacaktı. Nitekim öyle oldu. 9 ağustos 1930'da doğan Serbest Fırka, 17 kasım 1930'da öldü.

Ama bu siyasi fırka ile beraber, Menderes'in ilk siyasi teşebbüs ve ümidi de ölüyordu. Eğer bir tesadüf sırtını okşamasaydı ve Menderes bu karşılaşmayı değerlendirmesini bilmeseydi, uzun yıllar ve belki ömrünün sonuna kadar, bir vilayet merkezinde ve işleri güçleri baştakileri çekiştirmekten ibaret olan bir taşra politikacısı olarak bocalar, kalırdı. Halbuki bu gençte, eğer toprağını bulursa yeşerecek, filizlenebilecek tohum cevherleri vardı. Bunun böyle olduğunu, daha ileride ve olayların akışı içinde izleyeceğiz. Ama şimdi konuyu, başka bir yönden, yani Serbest Fırkaya varan yol ve bundaki zaruretler yönünden görmeye çalışalım.

ÇOCUKLARIN KADERİ

Atatürk'ün, kendi çağının en hoşgörülü şeflerinden biri olduğunu kabulde hata olmasa gerektir. Ve o çağın en kansız ihtilali de, Atatürk ihtilali oldu. Çünkü bu ihtilalin alabileceği kan payı, İstiklal Savaşı muharebelerinde, zaten alınıp verilmişti. Bu savaştan sonrası, sadece bir ihtilal sonrasının kefaretlerinden ibarettir.

Ama bu konuda hikâyemize devam ederken bir noktayı da kısaca işaret edelim: İstiklal Savaşı ve milli mücadele bir ihtilal miydi? Sanıyoruz ki, hayır! Bu savaş ve mücadele için ihtilal deyimini kul-

lanmaktan daima çekinmişizdir. Çünkü ihtilal, bir katastroftur. Bir patlamadır. Bir siyasi ve sosyal nitelikten, diğer bir siyasi ve sosyal niteliğe, cebir ve zor yoluyla atlamadır. Anadolu'daki hareket ise, bir iç teşkilatlanma hareketiydi. Ve bu harekete baştan sona, meşruluk duyguları ve şekilleri hâkim oldu. Erzurum, Sivas kongreleri, her şeye rağmen işe bir meşruluk dayanağı bulmak, meşruluk karakteri vermek içindi. Ama şimdilik biz bu olup bitenlere, gene de ihtilal diyelim ve konumuza devam edelim. Her ihtilal gibi, Anadolu ihtilali de, zafere ulaştıktan sonra, bu ihtilale katılan öncüler kadrosunun bir kısmını feda etmek zorunda kaldı. Yani her ihtilal gibi Anadolu ihtilali de, sanki bir dev olarak, kendi çocuklarından bir kısmını yedi. Bu kaçınılmaz akıbet, bilhassa, bizde Cumhuriyetten sonra ilk kurulan «Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası», yani Partisi ve onun sonuyla ilgili olaylarda kendini gösterir. Ona da aşağıda temas ederken, evvela Atatürk'ün, çok partili demokratik rejim karşı-sındaki vaziyeti üstünde duralım:

ATATÜRK DEMOKRAT MIYDI?

Burada demokrat deyimini, halk egemenliği ve halkçılık anlamları içinde alırsak, Atatürk, elbette ki demokrattı. Daha Erzurum kongresinde milli mücadele tarif edilirken, «İrade-i milliyeyi hâkim ve kuva-yı milliyeyi âmil kılmak» prensibinde, bu halkçılık vardır. Atatürk'ün, 1921 ocak anayasasına temel teşkil eden «halkçılık programı» da, elbette ki demokratik bir dünya görüşüne dayanır. Ama irade-i milliyeye, nasıl temsil edilir? Mesela, Atatürk çok partili rejime taraftar mıydı? İşte bu konuyu, İnönü'den dinleyelim:

«— Atatürk devlet idaresinde, istiklalci, cumhuriyetçi ve demokratik rejimci olarak tarif edilmek lazımdır.

1930'da durum elverir vermez, muhalefet partisi, bizzat Atatürk tarafından istenmiştir.

Eğer sağlığı müsaade etseydi, belki de İkinci Cihan Harbinden önce bile, gene bizzat Atatürk, eserini tamamlayacaktı. Çünkü Atatürk, temel kanaatte, cumhuriyetin ve milletin hâkimiyetinin, iktidar ve muhalefet partileri rejiminde olacağına, yürekten inanmaktaydı...» (1).

(1) İsmet İnönü'nün 10 kasım 1962 nutku.

Bu sözlere göre, Atatürk, çok partili rejime taraftardı. Ama o halde, Atatürk devrinde, yani o hayattayken, çok partili denetim sistemi Mecliste neden tutunamadı? Evet, onun hayatında da, hem de iki defa, Mecliste ikinci bir parti denemesine girilmişti. İkisi de başarısızlıkla neticelenerek, ortadan silinmiştir. Bu tecrübelerin birincisi «Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası» tecrübesidir. Bu parti 17 kasım 1924'te kuruldu. Ama kısa zamanda ihtilallerin kanunu hükümünü yürüttü. Hem de ihtilal yapan önderlerin en ünlülerinden bir kısmı, hazin bir şekilde tasfiye edildiler. Halbuki Mustafa Kemal, onlara da başarı dilemişti. Ama ne var ki hareket, henüz erkendi. Gerçi ihtilal muzaffer olmuştu. Ama henüz meyvelerini vermemişti. İnkılap toprakları, henüz yağmura kanmamıştı. Gökler, henüz boşalacak bulutlarla kaplıydı. Yeni idareye, eğer başarılılabirirse, devletin önderliği, yani tek irade lazımdı. Mecliste, hele liberal bir eğilimin kavgaları için zaman erkendi. Nitekim parti ömrünün henüz altıncı ayını yaşarken, ağır ve töhmetleyici bir darbeyle kapatıldı. Mustafa Kemal, bu sonu doğru buldu. Mustafa Kemal'in hayatında ikinci deneme, yani Mecliste ikinci bir parti teşkili, hem de Atatürk'ün arzu, teşvik ve yardımlarıyla, 12 ağustos 1930'da gerçekleşecek, fakat bildiğimiz ve üstünde duracağımız gibi, bu tecrübe de, 17 kasım 1930'da, yani üç ay kadar sonra, başarısızlıkla sahneden silinecektir. Ama burada ve ne kadar kısa olsa da, ihtilal sonrasının, elbette ki büyük başarıları ve hatta inkılapları yanında, bazı çelişmeli yönlerine de şöylece değinmeliyiz:

İKTİSADİ DURLUPINARLAR

İstiklal Savaşı sona erince, memlekette tek şef, tek parti ve otomatik hükümet nizamı yerleşti. Şimdi beklenen, askeri Durlupınarların arkasından, iktisadi Durlupınar savaşlarının başlaması ve kazanılmasıydı. Büyük zafer, nasıl yeni devleti getirmişse, iktisadi Durlupınarlar da, milletin sosyal yapısına inkılaplar getirecekti. Türkiye, gerikalmış bir Asyalı ülke tipinden, uygar ülkelerle siyaseten ve iktisaden eşit bir ülke haline gelecekti. Ama aynı zamanda da, her türlü ortaçağ sınıf ve feodalite kalıntılarından temizlenmiş bir ülke olacaktı. Acaba bu oldu mu?..

Gerçi memlekette, yüzyıllardan beri hasreti çekilen bir, asayiş yerleşti. Askerlik yükü hafifledi. Adına Atatürk barışı denilen ve tarihimizde misali olmayan bir barış devrine girildi. Hem de bağım-

sızlığımız, kimsenin kontroluna girmeden ve kayıt şart altına alınmadan... Kapitülasyonlar da kaldırıldı. Düyun-u umumiye (dış borçlar) meteliğine kadar tasfiye edildi. Memleket, yeni dış borçlandırılmalar yoluyla bir vesayet sistemine götürülmedi. İhtilalci diyebileceğimiz bir kanunla 1925'te âşar vergisi kaldırıldı. Bu tedbir memlekette, âyanlık, eşraflık düzenini oldukça sarstı. Din siyasetten ayrıldı. Ve daha nice ileri adımlar atıldı...

Fakat tablonun bir de diğer tarafı vardı: İktisadi düzenleme. Ziraat ve sanayide sermaye birikimi. Kredi cihazlarının yaratılması. Sanayiinin kuruluşu. Sosyal yapıda iktisadi gelişmişlik ve halkçılık yönünden reformlar. Hulasa iktisadi ve sosyal Dumlupınarlar! Acaba bu alanlarda, halkın dile getirdikleri değilse bile, bizim siyasi ve iktisadi tarihimizden gelen emirler ve gelişmeler gereği gibi yerlerine getirilebildi mi? Buna olumlu cevap verilemez...

Gerçi Türkiye borçlanmıyordu. İktisadi yardımlar da yoktu. Kapitalist ve emperyalist yabancı kontrollara karşı, asil bir direniş vardı. Mustafa Kemal, dünyada yerleşen itibarını, birtakım ucuz destekler için harcamayacak kadar vakarlı bir insandı. Tek Adam'ın devrinde, Türkiye'nin siyasi haysiyeti, kutsal bir milli emanetti. Yukarda «*Atatürk sulhü*» dediğimiz istikrara kavuşmuştuk. Hulasa namuslu dış yardımı devretmemekle beraber, her şey, içeride ve milletin iktisadi gücünü harekete getirerek yapılacaktı. Demiryolları siyasetindeki tecrübe ve kazanılan başarılar, bunun mümkün olacağını göstermişti. Fakat işte bu demiryolları tecrübesi, diğer iktisadi alanlara yayılamadı. O halde başka bir yol bulunmalıydı.

Halbuki tam bu dar boğazlara girildiği sırada, bu sefer de evvelce değindiğimiz «dünya iktisat buhranı», yani dünya ölçüsündeki sarsıntı kendini gösterdi. Buna karşı ise ancak ve birtakım, zecri, olağanüstü teşkilatlanma tedbirleriyle çıkılabilirdi...

Ama ne var ki, Menderes'in de katıldığı Serbest Fırka, tam bu zamanda ve artık ölmüş, eskimiş, XIX. yüzyıl liberalizmi sloganlarıyla ortaya atıldı. O halde Serbest Fırka, daha başlarken kaybedilmiş bir davaydı. Ve Menderes, daha baştan savaşı kaybetmiş bir davanın bayraktarları yanında, ilk siyasi yerini alıyordu. Şimdi onu ve davasını izlemeye çalışalım.

Menderes, Aydın'da Serbest Fırka ile siyasi hayata atılmıştı. Ama, Serbest Fırka, mücadele sloganlarını bulamadı. Gerçi ekonomik sefalet yüzünden halk kırgındı, tedirgindi. Ama, Serbest Fırkanın savunduğu tedbirlerden hiçbirisi, bu sefaletle çare olamazdı. Ve aslında bu mücadelede asıl karşılaşma, Fethi Beyle İsmet Paşa arasında değil, İsmet Paşayla Atatürk arasında oldu...

SERBEST FIRKA VE YANLIŞ BİR FİKİR ÖNDERLİĞİ

Serbest Fırkanın fikir adamı, Ağaoğlu Ahmet Beydi. Ahmet Bey, bizim İkinci Meşrutiyet devrimizle Cumhuriyetin ilk yıllarının, dikkati çeken bir simasıdır. Aslı, Azerbaycan'da Karabağ'dandı. Bir süre Petersburg'da, bir süre Paris'te okudu. Türkiye'de siyaset ve fikir hayatına 1911'de, *Türk Yurdu* dergisi ve *Türkocağı* hareketleriyle girdi. Bu hareketlerde yeri, olumlu, mutedil ve muvazeneli bir siyaset ve fikir eleştiriciliğidir. Aynı zamanda İttihat ve Terakki genel merkeziyle ilişkiler kurdu. Enver Paşadan özel maddi yardım gördü. Menderes'in de mensup olduğu bizim neşlimiz, Ahmet Bey ve arkadaşlarına, çok şeyler borçludur...

İstiklal Savaşı başlayıp işler Ankara'da toplanınca ve Malta sürgünlüğünden sonra Ankara'da, basın ve Meclisin daima ön planlarında bulundu. Milli devlet yapısının hukuki izahlarında hizmetleri oldu. Fakat ekonomik görüş ve önsezileri yeni devre göre değildi. Kendisini, XIX. yüzyıl ölçülerinden bir adım ileri gidemeyen klasik-liberal bir demokrasi anlayışına verdi. Halbuki dünya değişiyordu. Yeni bir çağ başlamıştı. Ve Türkiye gibi, ilk defa milli mücadelesini zaferle bitirmiş bir ülkeye, yeni kalkınma yolları, metotları lazımdı. Yani klasik demokrasi demek artık *her şey* demek değildi. Ama Ahmet Bey, kendi anlayışından kurtulamadı. Sanıyorum ki, Serbest Fırkanın sloganlarını bulamayışında, merhumun bu görüşlerinin, egemen bir etkisi olsa gerektir...

SERBEST FIRKA ZAMANSIZDI

Partinin programında da yer alan ve Ahmet Beyin görüşlerini yansıtan liberal bir özlemden sonra Serbest Fırkanın, ekonomik alanda zaten yapacağı bir iş kalmamıştı. Çünkü parti kurulduğu zaman dünya, tam bir iktisat bunalımının içine sürüklenmişti. Türkiye de bu buhranın ağır etkisi altındaydı. Dünyada liberalizmin ve demokrasinin vatani olan ülkelerde bile, artık otarşiye gidiliyordu. Yani devlet, iktisadi müdahalelere gidiyor, gümrüklerini kapatıyordu. Türkiye de tabiatıyla otarşiye gitmekteydi. Zaten dış ödeme kabiliyeti kalmamıştı. O sırada İktisat Vekilliğinde bulunan olgun bir insan, yani Mustafa Şeref Bey, o zaman bizde beklenmeyen bir teşkilatçılık kudretiyle dış ticarette, devrin istediği yeni usulleri, yeni cihazları, nice devletlerden önce uygulamaya girişti. Kleringler, takaslar, buhranı karşılama tedbirleri olarak ele alındı. İsmet Paşa, Mustafa Şeref'te, sessiz, gösterişsiz, ama iyi bir dayanak bulmuştu.

Fethi Beye gelince? Onun mücadele sloganları, hem yanlış, hem yetersizdi. Ekonomist bir müşaviri de yoktu. İstanbul'daki Liman Şirketinde bir meselede olduğu gibi, basit ve ancak tek müfettişin kovalayabileceği şeyleri, milli bir dava gibi ele alıyordu. Demiryolu siyasetine de karşıydı. Çünkü İstiklal Savaşındaki demiryolsuzluğun, bu savaşı yürütenlere geçirttiği uykusuz gecelerin içinde değildi. Sonra ona göre, birkaç neslin yükünü, bir nesle yüklememeliydi. Halbuki İstiklal Savaşı bile, birkaç neslin yükünün, bir nesle yüklenişiydi. Çünkü birkaç neslin huzur bedelini, çok defa bir nesil öder. İktisadi yatırımlar da böyledir. Hatta bir nesil bir mabet yapar. Ama onla on nesil ibadet edebilir. Gene Fethi Beye göre, İsmet Paşa devletçiydi. Halbuki değildi. İktidarca devletçilik sözü ilk defa, o da Serbest Fırkaya cevap olmak üzere Sivas'ta, hem de mutedil devletçilik şeklinde telaffuz edildi. Ve oradaki binlerce dinleyiciden de, yalnız bir kişi tarafından alkışlandı. Hulasa Fethi Beyin yabancılardan borç alalım davası da, gene Sivas'ta İsmet Paşa tarafından açıkça cevaplandırılacaktı. Bize borç para veren yoktu ki?.. Örneğin, Osmanlı Bankası bile, hem de sadece 10 milyon lira vermek için, adeta kaptülasyon kayıtlarının iadesini istiyordu!..

Hulasa İsmet Paşaya göre Serbest Fırka, öyle sanıyorum ki, zamansızdı, yersizdi. Bunun ele alınmasını isteyen gerçi Fethi Bey değildi. İsmet Paşa, işte bu konuda büyük mücadelesini, 29 ağustos 1930'da, Sivas'ta meydana vurdu. Demiryolu Sivas'a varmıştı. Bu,

demiryolu siyasetinin bir zaferiydi. Fazla olarak kimseden on para borç da alınmamıştı. Milli güç harekete getirilmişti. Ve her şey aksaksız, hazineden vadesinde ödenebiliyordu. Dünya iktisadi buhranına rağmen! Bütçemiz, ödeme dengemiz gerçi halsizleşmişti. Ama vatan gene de demir ağlarla örülüyordu. Ve şimdi hedef Erzurum'du, Karadeniz'di. Memleket gerçi fakirdi, muhtaçtı ama, her önüne gelene el açan bir iktisadi haysiyetsizlik içinde değildi.

İSMET PAŞA SIVAS'TA KİME KARŞI KONUŞUYORDU?

O halde İsmet Paşa konuşabilirdi. Konuşmak hakkıydı da. Sivas istasyon meydanında on binlerce insan toplanmıştı. Güneş yakıcıydı. Hava toz duman içindeydi. İsmet Paşa da elbette bir insandı. Elbette hataları, sevapları olmuştu. Nitekim *İkinci Adam* isimli üç ciltlik eserimizde bunlar, kendi açımızdan, ama aynı dürüstlikle eleştirilir. Fakat şu var ki, Sivas'ta İnönü, o gün siyasi hayatının en hesap verici, en tarihi nutkunu vermiştir. Bizce bu nutuk ekonomik-politik tarihimiz için daima değer taşıyacaktır. Ama burada bu konuşmadan, pek az bir şeyler nakledeceğiz. Mesela şu cümleyi alalım:

«— *İktidar mevkiinin asla teşnesi (1) değildir. İktidar mevkiinde ancak, milletvekillerinin itimadıyla, vazife alarak duruyoruz. Ne kadar sert olursa olsun, müşkülât karşısında vazifeden çekilmek âdetimiz olsaydı, bu mevki çoktan terk ederdik. Eğer bir gün milletvekilleri, iktidar mevkiinden bizi affederlerse, nefes almak imkânını verecekleri için, kendilerine yalnız, müteşekkîr oluruz...*»

Bu sözler acaba, yalnız Serbest Fırka lideri Fethi Bey'e karşı söylenmiş olabilir mi? Bu sözlerde acaba, daha yukarıya, örneğin, o zamanki adıyla, Gazi Paşaya karşı da, arz edilmek istenen bir şeyler yok mudur? Hem bu sözlerde acaba ve dış görünüşe rağmen, çekilmeye niyetli bir adam mı konuşmaktadır? Hayır! Şu cümleleri verelim:

«— *İktidar mevkiinde, şimdiye kadar yaptığımız, yapmış olduğumuz hizmetlere ve muvaffakiyetlere dayanarak da duruyoruz. İktidar mevkiinde bizi tutan ve milletin vekillerine iti-*

(1) Aç, fazla istekli.

mat veren, yalnız maziden aldığımız kuvvet değildir. İstikbale ait olan fikirlerimizin sağlamlığıdır...

Hem memleketim için istifadeli, hem politikacılar için kısa yol, bugün elimizde bulunan ve önümüze çıkacak olan meselelerde, fikir ve tedbir olarak, bizden daha iyi çare göstermektedir...

İktidar mevkii öyle bir mahluktur ki, her gün, muvaffakiyet denilen bir gıda ile beslenir...»

Sanıyoruz ki bu cümlelerde de, günlük politika tartışmalarını ve hele Serbest Fırka öncülerinin liberalizm, demiryolu siyasetinin kısıtlanması, İstanbul Liman Müdürlüğündeki mesele gibi problemleri aşan bir mana vardı. Hatta bu cümlelerin muhatabı da, yalnız Serbest Fırka veya onun lideri elbet olamazdı. İsmet Paşa nutkunda baştan sona aynı kuvvetle, üstünde durulmaya değer problemlere değinir (1). Mesela şöyle konuşur:

«— Senelerden beri sermaye propagandası, milli politikayı çürütmek için çalışmaktadır.»

Bu sözlerden sonra İsmet Paşa, «Sizinle müzakere edeceğiz, size yardım edeceğiz» diye içeriye sokulmak isteyip, orada yerleşmek, kontrollar tesis etmek isteyen şüpheli adamların bazı teşebbüslerinden bahseder. Ve şöyle devam eder:

«— Maksat bir çare değil, bu nam altında, memleketin içine gelirken ve giderken zehir saçmaktır. İsmet Paşa sermaye istemiyor zehri, bu kabildendir. Şimdiye kadar hiçbir sermayedar, bana şartlarını söylemedi ki...»

İSMET PAŞANIN BAŞARISI

«İsmet Paşanın muvaffakiyeti, her ne pahasına olursa olsun, evvela böyle bir vaziyetten milleti korumuş olmasıdır.»

(1) İnönü'nün 1920-1933 devresine ait bütün nutuklarını ve bu arada bu Sivas nutkunu derleyen cilde, paşanın ayrıca ve çok ehemmiyetli görülerek bir de makalesi eklenmiştir. Bu makale, onun cumhuriyetin onuncu yılında ve Kadro dergisinde çıkan «Partimizin Devletçilik Vafı» yazısıdır.

Evet, gerçi bir sermayedar şöyle bir teklif yapmıştır: Size 10 milyon lira verebiliriz, ama bunu evvela memleketin bütün mameleki (yani, varı yoğu) ile garanti ettikten başka, bazı kapitülasyon kayıtlarını da iade edeceksiniz!

İsmet Paşa:

«— *Liberalizmin nazariyatı, bu memleketin güç anlayabileceği bir şeydir. Biz iktisadiyatta, hakikaten mutedil devletçiyiz...*»

sözlerini de bu arada söylemiştir.

Böylece, İsmet Paşanın 30 ağustos 1930 Sivas nutkunda, her parçada birçok şeyler dile gelir. Ve bu nutukta, devrin değinilmeyen bir meselesi kalmaz. Acaba Serbest Fırka veya bu fırkayı, tarihimizin o günlerinde lüzumlu, faydalı bulan Gazi Mustafa Kemal, bunları nasıl değerlendirecekti? Bu sualin cevabını, ayrıca araştırmaya çağız. Çünkü bu nutuktan tam 80 gün sonra, yani 17 kasım 1930'da, Gazi, Serbest Fırkayı, kendisi kapattıracaktır.

Ama bu kapatma ile beraber Gazi, derhal bir memleket gezisine çıkar. İşte Cumhuriyet Halk Partisinin, daha sonra hem parti programına, hem anayasaya girecek olan 6 prensibi (6 ok) bu seyahat sırasında derlenir (1). Bu prensipler malumdur: Cumhuriyetçilik, laiklik, halkçılık, milliyetçilik, devletçilik ve inkılapçılık... Yani bu prensiplerin biri de, iktisadiyatta *devletçiliktir*. Ve bu devletçilik, mutedil bir devletçiliktir...

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III, üçüncü baskı, s. 439.

«Beni Atatürk keşfetti» sözlerini, Menderes'in kendisinden dinledim. Evet, Menderes'i Atatürk keşfetti. Ama öyle sanıyorum ki, ne Menderes, ne onun yakınları, bu keşfe, gereken değeri veremediler.

MENDERES HALK PARTİSİNDE

Serbest Fırka macerası kısa sürdü. 3 ağustos 1930'da kurulan parti, 17 kasım 1930'da ve Atatürk'ün işaretiyle kapatıldı. Menderes'in ilk siyasi çıkışı, bir yenilgiyle bitmişti. Aydın'da, kendisince kazanıldığına inanıldığı halde, müdahaleler, hatta sandıkların kırılması suretiyle soysuzlaştırıldığı kanaatinde olduğu belediye seçimlerinden sonra, bir de partinin kapatılması, Adnan Beyde ve arkadaşlarında, derin ruh kırgınlıkları yarattı. Fakat Adnan Bey, bir defa siyasetin içine atılmıştı. Geriye çekilemezdi, gene çiftliğine kapanamazdı. Dış âlemden elini eteğini çekmek ve o zaman memleketin her tarafında rastlanan küskünlerden biri olarak olduğu yerde çürümek, onun yapacağı iş değildi. Zaten buna genç yaşı müsait değildi. Başladığı yolda devam edecekti. Ama nasıl? İşte bunun cevabı yoktu. Çünkü memlekette gene tek parti sistemine geçilmişti. Tek şef, tek parti ve otoriter hükümet! Bu nizamın içinde, genç ve bir defa siyasi mücadeleye karışmış bir adamı, küskünlük ve bir kenara çekilmek nasıl tatmin edebilirdi? Kaldı ki bir vilayet merkezinde, bir defa muhalefete geçmiş, hatta partisi de kapatılan bir çiftlik sahibinin, artık işlerini aksaksız, engelsiz yürütmesi bile bir meseleydi. Ama işte tam o günlerde ve bu hava içinde, beklenmeyen bir şey oldu. Adnan Beye, Cumhuriyet Halk Partisine girmesini teklif ettiler. Menderes bu hikâyeyi kendi anlatır. Ve *Akis* dergisinin 2 kasım 1957 tarihli sayısında yayınlanmak üzere cevap olarak hazırlar. Fakat bu yazı dergiye gönderilmemiştir. Menderes bu yazıyı hazırladıktan sonra, dergiye yazıyla cevap vermektense, *Akis*'i dava etmek yoluna gitmiştir. Anladığına göre, bu karar değişikliğinde, bazı üst telkinler etkili olmuştur. Dava sonunda Metin Toker, uzun bir hapis cezasına mahkûm edildi. İnönü'nün, damadını hapishane deliğinden ziyaretine

ait resimler, o zaman yayınlanmıştı. İşte bu yazı ilk defa, *İkinci Adam* isimli eserimizin, III. cildinin ilk baskısında (s. 75-80) neşredildi. Bu eserde verilen ve oradan naklen vaktiyle Cumhuriyet'te de özetlenen bu yazıdan, buraya da bazı parçalar almak gerekiyor. Mesela şu satırları okuyalım:

«Atatürk zamanında ben, Aydın'da Serbest Fırkanın reisiydim. Fethi Bey bizzat Aydın'a gelerek, Serbest Fırka ile meşgul oldu. Aydın'daki belediye seçimlerini kazandım. Gayet dü-rüst bir mücadeledeye giriştim.

Halk Partisi ileri gelenleriyle tanışıyordum. Ama Halk Partisine, onların rica ve ısrarlarına rağmen girmemiştim... (1).

Fethi Beyin partisi, malum şartlar altında feshedildi. Memlekete derin bir teessür hâkim oldu. Halk Partisi kendisini toplamak istedi. Vilayetlere heyetler gönderildi. Bu arada İzmir ve Aydın'a da, Celâl Bayar riyasetinde bir heyet geldi. Daha sonra da Atatürk seyahate çıktı. Aydın'a da uğradı. Aydınlılarla teması zaruri gördü...»

Fakat Atatürk, Aydın'a gelmeden önce, oraya gelen Halk Partisi heyeti boş durmaz. Bu arada Adnan Beyle de temaslar kurmak isterler. Adnan Bey bunu ve neticeyi şöyle anlatır:

«Ben, gelen heyetle bir hafta temas etmedim. Nihayet, Celâl Bayar tanıdığım ve hürmet ettiğim bir zattı. Vasıf Çınar, İttihat ve Terakki mektebinden hocamdı. Heyetten Halit Onaran da iyi tanıdığım olmak itibarıyla, kendileriyle temas, çekinilmez bir hal aldı. Ve temas temin edildi. Bu muhterem zatların ibram ve ısrarı üzerine, Halk Partisine girerek, fikirlerimizi parti içinde müdafaa etmek muvafık olacaktı. O zamana kadar ve benimle beraber Halk Partisine karşı çekingен tanınan arkadaşlarla, Halk Partisine girdik...»

Evet, Menderes artık Halk Partisindedir. Ama, anlattığına göre bazı şartları da vardır. Aydın'da teşkilat yeniden kurulacaktır. Mu-

(1) Mesela Dr. Reşit Galip, Serbest Fırkanın teşekkülünden önce Aydın'a geldiği zaman, gerek Adnan, gerek Etem Beylere Halk Partisine girmeleri için tekliflerde bulunmuştur. Bunun safahatını Etem Menderes, şimdi teferruatıyla hatırlasa gerektir.

temetlik saltanatına karışanlar, partiden çıkarılacaklardır. Serbest Fırka zamanında, belediye seçim sandıklarının kırılması suretiyle kazanılan Aydın belediye seçimlerinin düzeltilmesi de, onun şartları arasındadır. Fazla olarak da kendisine, Halk Partisi teşkilatını, bütün vilayette, yeniden kurmak salâhiyeti verilir. Öyle de yapar. Dü-rüst bildiği insanları işbaşına getirir. Diğerlerini tasfiye eder. Hulasa Aydın'da Halk Partisi reisi, artık Adnan Beydir. Yurt seyahatine çıkan Atatürk, işte bu sırada Aydın yolundadır. Ama, bazılarının Atatürk'e ilk ulaştırdıkları haber, Aydın'da Halk Partisi teşkilatının tam kadroyla, eski Serbest Fırka adamlarının ellerine geçtiğidir...

ATATÜRK, ADNAN BEYİ GÖRMEK İSTEMİYOR

Nihayet Atatürk, Aydın'a gelir. Merasimlerle karşılanır. Şehirde ziyaret edebileceği her yeri ziyaret eder. Ama Halk Partisi merkezine uğramaz. Adnan Bey ve partililer, heyecanla onu beklerler. Paşanın, hatta akla gelmeyecek yerlere bile gittiği, fakat partiye uğramayacağı anlaşılır. Yani, Adnan'ın kaderinde, en güçlü müdahalesi olabilecek kudret, onun etrafında dolaşmaktadır. Ama ona, dönüp bakmak istemez! Menderes şöyle anlatır:

«— Aydın'da birçok ziyaretler yaptıkları halde, Halk Partisine gelmeyi arzu etmediler. Nihayet ve Vasıf Çınar'la arkadaşlarının çok ısrarları üzerine ve eminim ki istemeyerek, sırf usul zaruretiyle geldiler. Ama yaptıkları bu ziyaretin uzamamasını, mümkünse beş dakikada bitirilmesini arzu ediyorlardı...

Nitekim teşriflerinden sonra, ikram ettiğim sigarayı dahi almak istemediler. Kahve emredip etmediklerini sordum. Onu da istemediler...»

Fakat böyle bir hava içinde ve zoraki bir şekil icabı olarak başlayan ziyaret, başka türlü bir yön alır. Ve Mustafa Kemal, Halk Partisinde, tam dört saat kalır...

Daha ilk dakikalarda Adnan Bey, memleket meselelerine girmiştir. Ve bunlar Paşanın dikkatini çeker: Ziraat, koperatifleşme, sanayiînin kuruluşu, kredi işleri vesaire gibi hepsi de aktüel meseleler... Hepsi de çevrenin, memleketin aktüel meseleleridir. Ve tabii her meselede derine inilir. Memleket ölçüsünde davalar ortaya çıkar. Atatürk kendini bu davalara vermiştir. Hemen yalnız Adnan Beyle konuşur. Menderes şöyle anlatır:

«— Orada il idare kurulundan 7 aza mevcuttur. Fakat iltifat buyurdular. Hasbıhal, hemen tamamen, Atatürk'le benim aramda geçti. İlk defa teklif ettiğim sigarayı almayan ve kahve istemeyen Büyük Gazi'nin, memleket meseleleri üstünde hasbıhal derinleştikçe, kendilerine zaman zaman takdim ettiğim bir paket Gazi sigarasını içip bitirmiş olduklarını, avdetlerinde müşahade ettim. Ve ayrıca dört kahve emir buyurdıkları da, bugünkü gibi hatırımdadır.»

Dört saat böyle geçer. Tabii Gazi'nin diğer ziyaret programları aksar. Sonra ayrılırken bir emirleri de olur. Kooperatifleşme, krediler ve diğer konular üstünde konuşulan meseleler, yapılan teklifler, bu gece etraflı bir rapor halinde hazırlanacaktır. Ertesi gün Denizli'den dönüşünde, kendisine takdim edilecektir. Öyle de yapılır. Bütün gece çalışılır. Raporun yazılışında Raif Aydoğdu'nun büyük emeği vardır. Dönüşte raporu alan ve Adnan Beyle arkadaşlarına istasyonda veda eden Gazi Mustafa Kemal, Aydın'a geldiği zaman Halk Partisine ayak basmak istemeyen Mustafa Kemal değildir...

MENDERES MEBUS

Bu ziyaretlerin ardından seçimler gelir. Kaide şudur: Kim milletvekili olmak isterse, Ankara'ya parti genel merkezine müracaat edecektir. Adaylığını isteyecektir. Ve öğrenilir ki, bütün illerden, ilçelerden, 6000 kişi parti genel merkezine müracaat etmiştir. Adnan Beyin bir müracaatı yoktur. Gerçi Recep Peker, Adnan Beye ve o geceki ziyaretten sonra, Gazi'nin kendisi için intibalarını şöyle nakletmiştir:

«— Bugün konuştuğum genç, elbette burada bizim parti mutemetlerimizle çalışamaz. Şayanı dikkat bir gençtir...»

Evet, bu bir iltifattı. Ama partiden bir mebusluk istemek için de hak vermez. Nihayet seçimlere sıra gelir. Parti, namzetlerini ilan eder. O zamanki tek parti ve tek şef devrinde namzet demek, mebus demektir. Çünkü ortada zaten tek liste vardır. Ve bu listede Menderes, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından mebus namzedi olarak ilan edilir. Seçimler yapılır: Adnan Menderes, artık mebustur: Aydın mebusu...

Menderes'in Cumhuriyet Halk Partisine ve bu partinin listesin-

den Büyük Millet Meclisine mebus olarak girişinin hikâyesi budur. Ben bu hikâyeyi kendisinden dinlemedim. Ama onun, *Akis* dergisi için dikte ettiği cevap yazısından özetlediğim şeylerin doğru olduğunu biliyorum. Çünkü, Menderes'in yukarda nakledilen ve 5 dakikalık zoraki bir ziyaret gibi başlamışken, tam dört saat süren karşılaşmanın, başından sonuna kadar orada hazır bulunan bir arkadaşından, bu sahneyi bütün ayrıntıları ile dinlemişimdir. Kaldı ki hayatının o devresine temas ederken:

«— *Beni Atatürk keşfetti!..*»

sözlerini de, Menderes'ten duymuşumdur.

Mebusluğunun ilk yıllarında Menderes, silik ve sıradan bir mebusu. Pek bir şey de ümit edemezdi. Recep Peker, ona, tahsilinin eksikliğini hatırlatmıştı. Ondan sonra da Recep Beyin, kendisini artık görmemezlikten geldiği gibi bir vehme de kapıldı. Acaba ne yapmalıydı ki?..

GELMİŞ GEÇMİŞ SİYASİ PARTİLERİN ORTAK ZAAFI

Cumhuriyet Halk Partisi de, 1908 öncesinden başlayarak siyasi hayatımızda yer almış bütün partiler gibi, kendi tarihini yazmamıştır. Atatürk'ün nutku, derlenen söylev ve demeçleri, elbette ki, C.H.P.'nin tarihi değildir. *Tek Adam* ve *İkinci Adam* ciltleri gibi, C.H.P. önderlerinin hayat mihverleri etrafında, o devri ele alan eserler de, C.H.P.'nin tarihi olamaz. Çünkü parti tarihi yalnız parti devrinin olayları, şartları, parti önder ve şahsiyetlerinin hikâyeleri ile yetinmez. Partinin felsefesiyle, partinin kronolojisini ve belgelerini de verir. Böyle bir eser ise, hem C.H.P. için, hem de gelmiş geçmiş bütün partilerimiz için, milli arşivimizde yoktur. Anı yazmak ise, bizde alışılmış bir hal değildir. Bunun için bu eksikliği, parti hareketlerinde söz sahibi olmuş insanların hatıralarıyla da tamamlamalıyız.

Bu nedenledir ki, daha öncelerini bıraksak bile, Menderes'in üye ve mebus olarak C.H.P. saflarına katıldığı günlerden, yani 1930'dan sonra, bu partinin iç hayatı ve bu hayatın akışında Menderes'in yeri hakkında, toplu kaynaklar bulmak mümkün değildir. Yani 1930'dan sonra, C.H.P.'nin diyagramı nasıl seyretmiştir? Bu diyagram içinde hangi dava ve problemler, ağırlık olarak yer almıştır? Bu problemlerin gelişmesinde şu veya bu adamın yeri nedir? Bunları biz, parti kaynaklarından değil, gene de olayların akışı içinde çeşitli yollardan ve kendi ölçülerimizle izleyebiliriz. Bu devrede, yani 1931-1950 arasında, Menderes hesabına ön plana tek çıkış, bilindiği gibi, onun 1944-1945 safhasındaki toprak reformuna karşı aldığı kesin cephe-dir...

Ama biz bu konuya girmeden önce, hem Halk Partisinin diyagramı, hem Menderes'in bu devredeki önemli şahsi meseleleri üstünde biraz durmalıyız...

1930 VE SONRASINDA

1930 ve onu takip eden yıllar, Menderes'in de bir il başkanı olarak katıldığı Serbest Fırkanın tahminlerini ve eleştirilerini doğrulamadı. Tersine olarak ve İsmet Paşanın, daha önce değindiğimiz 30 ağustos 1930 Sivas nutkunda savunduğu görüşleri doğruladı. Böylece de Menderes, Halk Partisinde, yani 1931 seçimleriyle katıldığı yeni partisinde, hareketli, ilerleyici bir zemin buldu. Halbuki, gerek dış, gerek iç şartlar, Avrupa ve Amerika'dan tek kuruş yardım görmeyen İsmet Paşanın, böyle bir başarı hamlesine müsait değildi. Bu durumu ve gelişmeleri kısaca anlatmazsak, devrin şartlarını canlandırmamış oluruz. O zaman da netice olaylarını ve atmosferi anlamamız zorlaşır.

Daha önce de değindiğimiz gibi, 1929 sonunda, *dünya iktisat buhranı* patlamıştır. Halbuki Türkiye tam o sırada, Lozan antlaşmasında da yer alan son iktisadi kayıtlardan, yani gümrük tabiiyetinden kurtuluyordu. Böylece ümit, 1929 ve sonrasındaydı. Fakat beklenmeyen anda dünya buhranı patlayınca, bütün tahminler ve ümitler altüst oldu. İhracat aksadı. İhraç fiyatları sıfıra yaklaştı. Ziraat mahsullerinin iç fiyatları da düştü. Ticari piyasada iflaslar aldı yürüdü. Böylece vergi tahsilatı da düştü. Devlet borçları ve taahhütleri olduğu gibi duruyordu. Hatta daha önce de kaydettiğimiz gibi, 1930'da dış borç ödememiz, zirve noktasına varıyordu.

1923-1930 arasında el atılan bütün kalkınma örgütleri, sanayii teşvik işi, Sanayi ve Maadin Bankası, ofis vesaire gibi teşebbüslerse, hiçbir verim ümidi dahi belirmeden halsizleşmiş, sönmüşlerdi. Tabii, Türk parası da düşüyordu. O halde İsmet Paşanın, gerek Atatürk'e, gerek Serbest Fırkaya, gerek millete karşı vaat ve taahhütleri de iflas ediyor demektir. Halbuki öyle olmadı. Ve bence, o şartlar düşünülürse, adeta mucize diyebileceğimiz, beklenmeyen başarılar elde edildi. Diyagram yükseltildi. Bahsi uzatmamak için, işlerin akışını şöylece özetleyelim:

1. Ortada bir Merkez Bankası da olmadığı halde, bir konsorsiyom yoluyla paranın düşüşü önlendi. Para istikrar buldu.
2. Bütün devlet gelirleri düştüğü halde, bütçede denge elde edildi.
3. Bütün dünyada ve bizde dış ticaret sarsıldığı halde, bizde ilk defa olarak, dış ticaret dengesi elde edildi.

4. Demiryolu inşaa siyaseti aksamadı. Ödemeler ve inşaa planı aksaksız işledi. Fazla olarak da, yabancı ve imtiyazlı şirketlerin ellerindeki demiryolları satın alındı.
5. Demiryollarından gayrı, diğeer imtiyazlı yabancı işletmeler de satın alındı.
6. Sümerbank ve Etibank gibi iktisadi devlet teşekkülleri ve merkezi finansman bankaları kuruldu. Ziraat Bankası ıslah edildi.
7. Gene genel şartların elverişsizliğine rağmen sanayileşme hareketine geçildi. Sanayi işletmeleri kuruldu.
8. Plan, yahut program fikri ele alındı, benimsendi ve devlet programları tanzim edildi.
9. Dünya buhranının devam etmesine ve son tahribatını yapmasına rağmen, cumhuriyetin onuncu yılına, zinde bir ruh ve inşaa heyecanıyla girildi. Ve bu bayram, başta Atatürk olmak üzere, üstün bir milli gururun ve kayıtsız şartsız milli bağımsızlığın, zafer heyecanları içinde kutlandı (1).

İKTİDAR YORGUNLUĞU BAŞLIYOR

Bu durum ve gelişmeler, Serbest Fırkanın kuruluşu ve kapatılışı günlerinde, elbette ki düşünülemezdi. Gerçi yapılabileceklerine önceden inanılmayanların yapılması bir başarıydı. Ve bu başarı şunu gösteriyordu ki, milli gücün ve haysiyetin seferber edilmesinden başka bir şey olmayan bu başarılar, belki azdı. Demek ki, aynı yoldan yürümek suretiyle çok daha büyük hamle ve hareketlere geçilebilirdi. Fakat işte bu tamamlayıcı hamlelerin ele alındığı iddia edilemez. İsmet Paşa mı yorulmuştu? Kadro mu yetersizdi? Uyuyan imkânlar tam kımıldar gibi olduğu halde, niçin daha geniş düzenlemelere gidilemedi? Bu suallerin cevapları, hakikaten mühimdir. Ve verilmiş de değildir (2). Ama şu oldu ki, bu gevşeme, gerçekten bir *iktidar yorgunluğu* işareti veriyordu. Hareketin duraklaması ve iç talebin, hızlı bir sanayileşme yolunda harekete geçirilememesi, ulaştırma sisteminde ve altyapıda bürokrasinin her şeyi dondurmaya gidişi, yeni

(1) Yukardaki maddelerin rakam olarak ifadeleri şu kitaplarda vardır: Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III; Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt I.

(2) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II: İktidar Yorgunluğu.

kalkınma sloganlarının bulunamayışı ve hepsinin üstünde de, Atatürk'ün hastalanmaya başlaması, bir şanssızlık zinciri şeklinde sıralanabilir.

Ama bunlara, başka bir faktörü daha eklemeliyiz: İkinci Dünya Harbi, ufuktan görünüyordu ve Atatürk bu yaklaşan harbin, hem zamanını, hem ona karışacak ülkeleri, hem de sonuçlarını, Amerikalı General McArthur'a, daha 1931'de, etrafıyla haber vermiş bulunuyordu (1). Şimdi biz, gene konumuza devam edelim. Ve Menderes'i izlemeye çalışalım...

SIRADAN BİR MEBUS

Adnan Beyin ilk mebusluk yıllarını hatırlayanlar için, onun o yıllarda Mecliste hiçbir özelliği yoktur. Aydın'da, artık kabul edilmiş, Aydın beylerinden biri ve hatta bir parti başkam olan Menderes, Mecliste silik ve sıradan mebuslardan biridir. Zaten o zaman Ankara'nın ve Büyük Millet Meclisinin, kendine göre, fakat sınırları belli bir hiyerarşisi vardı. Bütün kademelerin zirvesinde, Gazi Mustafa Kemal'in insanüstü kudreti, şahsiyeti yer alıyordu. Gazi, gittikçe putlaştırılıyordu. Sonra İsmet Paşa bir şefiti. Gene tartışma kabul etmez bir otorite, bir İkinci Adamdı...

YIL 1932, YAŞ 33

Gazi'nin çevresindekiler ikiye ayrılırdı: Evvela onun *hizmetinde olan mutat zevat* vardı. Bunlar sevilme bile, ister istemez sayılırlardı. Bazı nüfuz örgütleri de yaratmışlardı. Onlar dışında Atatürk'ün yakınları, en itibarlı, en saygıdeğer olanlardı: Vekiller, Meclis ve parti ileri gelenleri bunlardı. Bunlar hemen her akşam Gazi'nin sofrasındaydılar. Ve Gazi'nin sofrasında olanlar, ya onun gibi konuşmaya, ya onun gibi davranışlara da heves ederlerdi. Bunlar, hem Mecliste, hem Meclis dışında, bir nevi seçkin zümre teşkil ediyorlardı. Herkesin gözü onlar üstündeydi. Gazi ne dedi, Gazi ne düşünüyor, Gazi kimin için ne söylemiş? Bütün bunlar üzerinde konuşmayı, bu imtiyazlı grup, kendi hakkı bilirdi. Bunlar dışında Meclis halkı, yani mebuslar, bölge, meslek, yaşama itiyatları, oyun ve eğlence alışkanlıkları itibarıyla, kendi aralarında bölünürlerdi...

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II.

Menderes bunların hiçbirinden değildi. Ve hiçbirinden olmayanlardan biriydi. Böylece de herhalde bazı aşâğılık duyguları da duyuyordu. Örneğin, ortaöğrenimini bitirmemişti. Ve bu, onu herhalde üzüyordu. Ama orta tahsilini dahi bitirmemiş bir insanın, eğer o adam İstiklal Savaşının içinde sivrilmemiş ve mesela Celâl Bey (Bayar) gibi, Gazi'nin etrafındaki halkaya da vaktiyle bağlanmamışsa, onun için Mecliste ilerlemek, mesela vekil olmak, pek de düşünlülemezdi. Nihayet bir gün Recep Peker ona, bu eksikliği biraz açıkça söyledi. Ve kısacası:

— *Tahsilini niye tamamlamıyorsun, Adnan Bey?*

dedi. Adnan Beyde bu, bir tavsiye değil, bir darbe tesiri yaptı. Ama artık karar vermeliydi. Ya tahsilini tamamlayacak, ya köyüne dönecekti.

En doğrusu, tahsili tamamlamaktı. Ama nasıl? Ankara Hukuk mektebinin her önüne geleni kabul ettiği yıllar artık geçmişti. Şimdi oraya girmek için bir lise şahadetnamesi lazımdı. Halbuki Adnan Beyin, böyle bir şahadetnamesi yoktu.

Dinlediklerime göre, geceleri uykusuz geçiyordu. Ve ona, Recep Bey kendisini, artık görmemezlikten geliyor gibi görünüyordu. Ne yapmalıydı ki? Yıl 1932 ve yaş 33'tü...

Menderes'in mebus olduktan sonra, Ankara Hukuk Mektebine kabul edilmek için yazdığı dilekçe, şimdi Ankara Hukuk Fakültesi arşivinde saklıdır. Bu dilekçe gerçi, havalede istenen formaliteler yapılmadan ve yapılmış gibi kayıt ve kabul görmüştür. Ama, bunda isabet vardı. Çünkü Menderes hayat mektebinde, hukuk mektebinin istediği şartların, daha üstünde yetişmişti...

HUKUKTA ADNAN MENDERES ADLI BİR ÖĞRENCİ

Recep Peker haklıydı. Menderes kararını vermişti. Tamamlanmamış bir ortaöğrenimle Mecliste ilerlemesi ve hele hayal ettiği icra mevkilerine çıkması; o devirde, artık kabil değildi. Dilekçesini yazdı. Hukuk mektebine başvurdu. Dilekçesini hocalar meclisine havale ettiler. Gerçi dilekçe bu meclise gitmedi. Eğer gitseydi, o günkü şartlara göre onaylanması belki mümkün olmazdı. Çünkü, Hukuk mektebinin açılışında, tahsil kaydı aranmaksızın yapılan kabul muameleleri, artık kaldırılmıştı. Bu sebeple daha doğru bir yoldan gidildi. Ve kayıt, havale yerine getirilmeden tamamlandı. Ve Menderes bilgi ve görgüleriyle bu mektebi takibe fazlasıyla hazırды.

Çünkü Menderes, *hayat mektebinin* yetiştirdiği bir neslin çocuğudur. Birinci Dünya Harbinde orta ve yükseköğrenim çağında olan bu nesil, klasik mekteplerin değil, hayat mektebinin yetiştirdiği nesildir. Ve bu, yalnız Türkiye'de değil, o harbe katılan bütün ülkelerde böyledir. Menderes de, işte bu neslin çocuklarından biridir.

HAYAT MEKTEBİ NEDİR?

Sorunun cevabı basittir. Hayat mektebi, klasik mektepler dışında, hayatın çarkları arasına vaktinden önce atılan gençlerin, bu çarkların rüzgârları arasında, pişmesi, olgunlaşması demektir. Hayat mektebinin, önceden düzenlenmiş kademeleri, programları yoktur. Harbin mektep sıralarından koparıp, hayatın fırtınaları içine attığı körpe ve genç yaratık, artık kendi iradesinin değil, kendi iradesi dışında

gelişen olayların akışına tabidir. Ve bu olaylar, hatta onları sevk ve idare ediyorum sanan insanların iradesine göre de gelişmez.

Birinci Dünya Harbinde Türkiye, daha harbin ilk 18 ayında, 2.552.000 insanı seferber etti. Silah altına aldı, hizmete davet etti. Bu insanlardan, mesela aynı 18 ay zarfında, yalnız III. Ordu (Erzurum cephesi) emrine verilenlerin sayısı, 855.000'dir. Halbuki harbin ilanından gene 18 ay sonra bu ordu emrinde kalanların sayısı, ancak 96.540'tı. Bunun da ancak 25.400'ü silahlı muharipti. Geriye kalanlar, şehit, ölü, kayıp, esir ve firar olarak ortada yoktu (1). Ama, Türkiye, Birinci Dünya Harbinde, yalnız Erzurum cephesinde harp etmedi. Beşi ana cephe olmak üzere, tam 13 cephede harp etti. Ve yalnız Çanakkale'de en az 200.000 kişi kaybetti (2).

Birinci Dünya Harbi, Menderes'i de mektep sıralarında buldu. Gerçi doğumu 1315 (1899) olduğu için, henüz askerliğine vardı. Ama harp tanrısının eli, ona da çabuk erişti. Ve bir süre sonra askerlik şubesinin kapısında, o da seferberlik emrini aldı. Talimgâha gönderildi. Henüz ortaöğrenimini bitirmemişti. Bu hikâyenin sonrasını, daha önce ve onun askerlik hikâyesini izlerken verdik. Hulasa, Menderes de kendi neslinin, öğrenimi aksayan çocuklarından biri olarak bir gün evine iade edildi. Ama imparatorluk yenilmişti. Devlet parçalanmıştı, vatan istilaya uğramıştı. Menderes artık son dayanağı olan babaannesini de kaybederek yapayalnız kalmıştı. Henüz yirmi yaşındaydı. Ve geçirdiği hastalıklarla, ancak kırk kilo kadar ağırlıkta cılız bir insan artıyordu. Hiç de dilini anlamadığı bir ortama, yani toprağa dönüyordu. Orada, yani hem tabiatı, hem cemiyeti kendisine düşman bulacağı bu ortamda, bu cılız paşazade ne yapacaktı?..

MİLLETVEKİLİ BİR ÖĞRENCİ

Bu sorunun cevabı, bu yazıların daha önceki sayfalarında çözülmüştür. Yani, o sayfalarda biz, bu gök kubbe altında yapayalnız kalan, hayatında ilk ve son arkadaşının koluna yaslanıp, kendine hiçbir güler yüz göstermeyen bir köye dönen bu yirmi yaşında çocuğun hikâyesini verdik. Bu hikâyeyi, Ankara'daki Hukuk mektebinin kapısına kadar takip ettik. Yalnızlıklar, kompleksler, hatta cinayetlerle

(1) Ş. S. Aydemir: *Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa*, cilt 1.

(2) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt 1.

adım adım açılan bu hikâyede, sakın bir suyun akışı değil, dramatik bir serüvenin halkalanması vardır.

Hukuk mektebi kapısına çıkan yol, hiç de dümdüz, hiç de pürüzsüz değildir. Ama ne var ki, bu yol, işte artık bu mektebin kapısına dayanmıştır. Hem de kendisi, milletvekili bir öğrencidir. Ama ne var ki, Mecliste de insana ikide bir:

— *Nerede okudunuz beyefendi?*

diye sorarlar. Hatta bunu sormasalar da ararlar. Hele bu Mecliste birtakım aşamalar atlayarak bir şeyler olmak istersen, o zaman bu suale, karşındakine «pes» dedirtecek cevap, hazır olmalıdır. Menderes'in ise, şuurlatında bile yaşasa, herkese ve hatta kendine karşı bile itiraftan çekindiği, bir şeyler olmak ihtirası güçlüdür. Hem Atatürk bile, kendilerine en kırılgan zamanında, onu hiç istemediği halde dört saat dinlemedi mi? Kendisini keşfeden o değil mi?.. Onu bu-
raya gönderen o değil mi?.. Hem Atatürk de bir gün:

— *Nerede şu çocuk?.. Hani şu şayanı dikkat genç?..*

diye arayıp soracak olsa da, ona:

— *Çalışıyor efendim, kendisinden memnunuz, fakat tahsili yok!*

derlerse? Bunu düşünmek bile onu, herhalde kan ter içinde bırakırdı.

ÇOK KONUŞAN BİR ÖĞRENCİ

Mektebin kapısından ilk girdiği ve kendisine tarif edilen sınıfta ilk yerini aldığı günü, Menderes daima hatırlamış ve anlatmıştır. Sınıf hiç de yadırganacak gibi değildir. Oradaki öğrencilerin neredeyse çoğu, hep kendisi gibi yaşlı başlı, görev sahibi kimselerdir. Hepsi de burada, harbin kendilerinde eksik bıraktığı bir şeyleri tamamlamaya gelmişlerdir. Zaten bunların çoğu daha sonra devlet kademe-
lerinde, müdür, umum müdür, müşavir, milletvekili ve vekil olarak yer alacaklardır. Mesela, yıllarca hariciyede vazife alan Selim Sarper, sınıfta onun sıra arkadaşı olur. Ahmet Salih Korur da o sırada yaş-
lıca bir öğrencidir. Ve sonra Etem? Ve daha niceleri...

İlk derste galiba usulen yoklama yaparlar. Sonra hoca sınıfa girer. O sırada hukukta güçlü, hareketli hocalar vardır. İlk derste Mahmut Esat Bozkurt kürsüye çıkar. Önce yeni öğrencileri gözden geçirir. Bir kısmını tanır da; Meclisten, dairelerden ve çevresinden

tanır. Sonra dersine başlar. Mahmut Esat, derslerinde, pek düzenli değildir. Metodik de sayılmaz derler. Bunu doğrulayan belgeler vardır. Örneğin, hukuktaki İnkılap dersleri kitabı, hakikaten bir parçalı bohçadır: Hayat nedir? Ölüm nedir? Locke kimdir? gibi inkılap dersleriyle alakalı olmayan, onun derse o gün hazırlıksız geldiği his-sini veren konular çoktur. Ama bizim inkılabımızın gençlik çağının, en ateşli, en karakteristik simalarından biri odur. Onun devrinde ve onun neslinden, Türkiye’de *inkılap* sözünü, galiba en çok o kullandı. O halde, Menderes’in girdiği ve o zaman biraz derme çatma sayılan Hukuk mektebinde, demek ki öğrenilecek bir şeyler vardı. Ve bun-ların en başında, Türkiye’nin bir inkılap içinde olduğu ve bu inkı-labın, onu tarif edenler arasında çelişmeli olsa bile, gerçek yönleriyle idrak ve tarifi gelir (1).

Evet, o günlerde Türkiye gerçi çelişmeli bir inkılap anlayışı, ama çelişmesiz bir inkılap heyecanı içindedir. Ve 1933’te, Cumhuri-yetin onuncu yıl şenliklerinde bu heyecan doruk noktasına varır. Milletvekili Menderes’in ise, bu havaya ihtiyacı vardır. Çünkü o, eski bir Serbest Fırkalıdır. Serbest Fırka, inkılapçı bir dinamizmi de-ğil, tekamülcü (evrimci) ve klasik bir demokrasiyi savunurdu. Şu halde şimdi Menderes’in, bu duyduklarını, dinlediklerini, her yönüyle tar-tışması tabiiydi. Hakikaten de öyle yapar.

O günlerde ve onunla mektep arkadaşı olanlardan bugün ha-yatta olan insanlar vardı. Bunlardan bir yakınım, bana:

— *Adnan; hoca ders verirken bile yanındakilerini o ka-dar lafa tutardı ki, ben nihayet, onun sırasından ayrıldım, ye-rimi değiştirdim...*

diye hatıralar nakletmiştir. Ama bütün o zamanki arkadaşlarının, üzerinde mutabık kaldıkları vasıflar şunlardır:

— *Zekiydi. Fakat disipline gelmezdi. Günlük hayatı biraz intizamsızdı. Ama hareketliydi. Çok iyi konuşurdu. Kendine özgü bir konuşma tarzı vardı. Mantık kuvveti güçlüydü. Mantık te-*

(1) O devrede bu anlayışın en geniş münakaşaları, Kadro hareketi ve neşriyatı etrafında cereyan ediyordu. Bu neşriyatı bütün koleksiyonlarıyla tedarik şimdi imkânsız gibidir. Ama şu eserler, bu konuda sistemli bir fikir verir: Ş. S. Aydemir: *İnkılap ve Kadro*, yeni baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara. Ağaoğlu Ahmet: *Devlet ve Fert*; bunlardan başka Recep Peker, Hikmet Bayur, Mahmut Esat’ın *İnkılap Dersleri* yayınları.

selsülii, şaşılacak kadar kuvvetliydi. Hukukta, yerini dolduruyordu. Ama fevriydi ve bu fevrilik, ona itimadı azaltıyordu. Bunun için de, adeta bir güvenilmezlik hissi, insanda ister istemez doğuyordu.

Menderes'in bu vasıflarını anahatlarıyla, sanıyorum ki onu tanıyan herkes bilir ve kabul eder. Günlük hayatında sözünde durmazlığı bahsinde, onu tanıyan veya onunla tanışmış olan herkes müttefiktir. Ama bu laübaliliğin ve sözünde durmazlığın, bir kasta, birtakım gizli niyetlere ve tertiplere değil, hissiliğinden, fevriliğinden gelen bazı iç tepkilere, hatta sadece iki şahsiyetliliğe (1) dayandığında da sanıyorum ki ittifak vardır. Hulusa, Menderes, mebus olduktan sonra, bir de Hukuk öğrencisi oldu. Vakti gelince Hukuku bitirdi de. Bu netice ise, onun hayatını etkiledi. Çünkü Meclise onun zamanında ve onun şartlarında gelen birinin, ortaöğrenimini dahi bitirmeden sivrilmesi, ön saflarda mesafe alması ve hele bir hükümet üyeliğine gelişi, artık düşünülemezdi.

(1) Menderes'te psikolojik karakter olarak iki şahsiyetlilik bahsi, aşağıdaki eserde işlenmiştir: Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III: İki Şahsiyetli Adam, s. 64; bu konu, bu yazılarda da ileride ele alınacaktır.

İç âlemimizde; nefsimize karşı en güç itiraf ettiğimiz ruh halimiz, aşağılık duygularımızdır. Öyle anlaşıyor ki Menderes, tahsili eksik bir milletvekili olarak Meclise geldiği ve bu çatı altında yerini aldığı zaman, en çok bundan mustarıptı. Ankara'da Hukuk mektebini tamamlayıp bir şahadetname alınca, iç âlemindeki çözülmez düğümler çözül-
dü. Şimdi artık, her şeyi hayal edebilirdi. Her şeyi isteye-
bilirdi...

MENDERES, MECLİSTE SİVRİLMEMEYE BAŞLIYOR

Menderes'in ilk mebusluk yıllarını, ona yakın bir arkadaşı, o günlere değinerek şöyle anlatır:

«— Bir misafirliğe götürürsen, yeni topluma girmiş bir çocuğun ürkekliğini, heyecanını yaşırdı. Tutukluğu vardı. Misafirlikte de misafirlere karışmazdı. Hiç değişmeyen, tatlı ve gülümser bir yüz. Aşırı nazik bir genç insan. Sual sormayan, sorulduğu zaman da, adeta kırıkkan birtakım jestlerle, yapmacıklı nezaketler içinde eğilip bükülen bir hal alırdı. Bu hali, galiba hem kendisini, hem de ev sahiplerini sıkardı...»

Bu sözlerde sanıyorum ki, doğru bir tasvir vardır. Ben, onu o yıllarda bir defa, galiba bir hemşerî mebusun Sıhhiye'deki evinde, Trakyalı Zühtü Beylerde görmüş olacağım. Geceydi. Misafirlere azdı. Kâğıt oynayanlar ve oynamayanlar vardı. O ve ben bu oynamayanlardandık. Hatıramda kalan şudur ki, bazen oturuyor, bazen salonda dolaşıyordu. Bazen köşede bucakta bir şeyler karıştırıyordu. Ve muhakkak ki, sıkılıyordu...

Onun bu aşırı nazik ve sıkılğan hallerinde, İkinci Dünya Harbi içindeki vazifelerim sırasında ve bölgesi için yaptığı müracaatlar, konuşmalar sırasında da şahit olmuşumdur.

Hukuk yılları bitince, Menderes'te gelişen değişikliğe, o günleri bilenler şahittir. Artık duruşuna, yürüyüşüne ve konuşmalarına başka bir hal gelir. Gerçi artık Ankara'da yalnız sayılmaz. Evlidir. Ev, aile sahibidir. Ama Mecliste ve toplumda, henüz arkadaşsızdır deni-

lebilir. Fakat gerek parti merkezi çevresinde, gerek merkez ve taşra teşkilatında artık vazifeler almaktadır. Menderes'in muhalefete geçinceye kadar parti ve Meclis çalışmalarında sıvrılabileceği vazifeler, taşra müfettişlikleriyle, encümen kâtiplikleridir.

Ama Menderes, gittikçe şahsiyetleşmektedir. Gerçi taşra müfettişlikleri, Halkevleri ve spor teşkilatı müfettişlikleri, şekilden ibaret şeylerdi. Ve bunlardan, yalnız Halkevleri müfettişliklerini hayatında, kendini yetiştirici günler olarak hatırlar. Mesela Menderes o yıllar hakkında değerlendirmelerini şöyle dikte eder:

«Meclise geldikten sonra, büyük bir dikkatle çalışmaya başladım. Kendimi memleket işlerine verdim. Hem vazifemi gördüm, hem de hizmet için kendimi yetiştirdim. Başvekil olunca-ya kadar da, kendimi yarın için ilzam edecek bir harekette bulunmadım...»

Menderes bu beyanlarında, kendini biraz da kendi içine kapamış görünen hüviyetini, kendini yetiştirmek kelimelerinde toplamıştır ki, doğrudur. Ve tahsilini tamamlamak faslı, bu kendini yetiştirmenin en önemli safhasıdır. Gene kendisinin dikte ettiği aşağıdaki satırlarda, müfettişlikler bahsine de temas eder:

«Yirmi sene içinde, herkesin peşinde koştuğu Avrupa seyahatlerini bir defa bile düşünmedim. Hiçbirisini aklımdan geçirmedi. Halbuki lisan biliyordum. Param vardı. Faydalı olabildim. Bilakis, Meclis encümenlerinde çalıştım. Parti müfettişi olarak, kaza, nahiye, belediye odalarında sabahlayarak vazife gördüm...»

ÖNEMLİ HİZMETLER

Menderes, bu nakillerinin diğer bir yerinde, bu basit odalarda gecelerini okumakla geçirdiğini de anlatır. Fakat bu nakillerde, onun üstünde durulmaya ve Menderes'in çelişmeli karakteri hakkında işaretle çıkarmaya yarayan asıl çalışmaları, Meclis encümenlerindeki vazifeleridir. Çünkü Meclis encümenlerinde çalışma ve özellikle raportörlük (mazbata muharrirliği) vazifeleri, parlamento hayatının, önemli hizmetleridir. Bu raportörlerin çoğu, sonradan encümen reisliklerine, vekillik kademelerine yükselirler. Bu raportörlüklerdir ki, bu işlerde vazife alanlara devlet nizamı, kanun kavramı, devlet me-

kanizmasının işleme şekli, bu işleyişteki nazik noktalar ve asıl, devlet sorumluluğunun önemi ve manası hakkında fikirler ve tecrübeler verirler. Çünkü encümen, aslında hükümeti kontrol ve onu hesaba çekme organıdır. Encümende raportör olarak vazife alan milletvekilleri, bakanlıkların iç teşkilat kademelerine girerler. Ve görevlileri karşılarında alarak, bu kontrol vazifesinin derinlerine inerler. Ve encümenler, bu raportörlerin getirecekleri raporlar üzerinde çalışarak görüşlere varırlar.

Menderes de bu işlerde vazife almıştır. Hele Halk Partisindeki son yıllarında Menderes, Meclisin ve encümen tartışmalarının, göze çarpan, dikkati çeken, hatta kendisinden biraz da çekinilen bir unsuru olmuştur.

Bu arada Menderes'in, daha Aydın bölgesinden, mesela mahalli teşekküller, kooperatifler toplantılarından, Meclis encümenlerine aktardığı bir mizaç veya huyunu, şöyle tarif edebiliriz: Toplantıya geç gelmek, ama ortaya birden bir şeyler atıp, toplantı havasını elektriklendirmek, fakat sonra ve daha cevabını beklemeden, toplantıyı bırakıp, çıkıp gitmek! Samet Ağaoğlu da *Arkadaşım Menderes*'te, böyle bir sahne nakleder. Ben Ege'de çok misaller dinledim. Bu hal, onun fevrilik mizacının bir özelliğidir. Hulasa, Meclisin, artık bir asi çocuğudur. Ama bu hal kendisine, maalesef çok ağıra mal olmuştur...

İktidara gelince ve hele başvekillik görevlerini yürütürken, icra işlerinde esaslı kayıtsızlıkları, biraz da o günlerden başlar. Mahkemeler safhasında bunlar, belgeleriyle meydana vurulmuştur. Hele sarfiyat emirlerindeki aksaklıklar, önemle dikkati çekmiştir. Bizzat encümen murakıplarından ve raportörlüklerinden geldiği halde, bu ihmal ve ihtiyatsızlığın izahı zordur. Yahut şöyle izahı mümkündür:

DEVLET HİZMETLERİNDEN GELMEMİŞTİ

Menderes parlamentoya da, iktidar ve icra mevkiine de, devlet hizmetlerinden gelmedi. Yani, onun daha önce, devlet hizmetleri kademelerinde ve yetkili hizmet mevkilerinde bir stajı yoktu. Bu hal, öyle sanıyorum ki, Menderes'in yalnız günlük icraatında ve kayıtsızlıklarında değil, kader ve akıbetinde de, çeşitli yönlerden etkili olmuştur. Gerçi memurluk kademeleri ve idari kariyerler, bürokratik bazı alışkanlıklarıyla karar ve icra kuvvetini körletebilirler. Ama, bir gün yüksek icra kademelerinde o kimseye, devlet çarklarının şekli icapları, kanunlara bağlılık ve karar alırken, emir verirken, bazı so-

rumluluk kayıtlarını da hatırlatır. Ve ona, bu kayıtlardan pek de uzaklaşmamayı emrederler.

Buna karşılık, devlet hizmeti kademelerinden gelmeyenlerin, bürokratik çarklara bağlılık ve bunların engellemelerine karşı daha geniş karar serbestisi vardır gibi görünür. Eğer bu serbesti, makul hesaplar içinde kalıyorsa, bundan faydalar da sağlanır. Örneğin bu hususta ve şekillere uymak bakımından İnönü'nün hassasiyeti ve dikkati aşırı derecede bir ölçüde işlemiştir.

Konuyla ilgili olduğu için, burada iki küçük misal vermek, bu gibi hallerde hassasiyetin önemini belirtmek bakımından faydalı olacaktır:

1 — Demokrat Parti kurulup, muhalefet İnönü'yü de eleştirmeye başlayınca, D.P.'yi tutan gazetelerde şöyle bir haber çıkmıştır:

«İnönü, devletten aşırı harcırahlar çekmekten hiçbir zaman çekinmemiştir. Hatta Erzincan zelzele sahasına giderken bile, dolgun harcırah (yolluk) tahsisatı almıştır.»

Bu haber karşısında Reisicumhurluk umumi kâtipliğinin ajans yoluyla tebliği şöyle olmuştur:

«İnönü, gerek vekil, gerek başvekil, gerekse cumhurreisi olarak, hiçbir yurt seyahatinde, harcırah (yolluk) almamıştır.»

2 — Gene D.P.'yi tutan gazeteler, gene İnönü hakkında, şöyle bir haber de yaymışlardı:

«İnönü, Malatya bez fabrikasının açılış törenine gittiği zaman, fabrika mamullerinden 5 top bez alıp gitmiş, parasını da vermemiştir.»

Bu habere karşı da Cumhurreisliği umumi kâtipliğinin ajansa tebliği şöyle olmuştur:

«Malatya bez fabrikasının açılışına giden İnönü'ye fabrika ilk mamullerinden bir hatıra olmak üzere 5 top bez hediye edilmiş ve İnönü, bu hediyeleri, büyük takdir, teşekkürlerle kabul etmiştir. Fakat Malatya'dan Ankara'ya dönülünce, bu bez toplarının bedelleri, şu tarih, şu numaralı posta havalesiyle, fabrika müdürlüğüne gönderilmiştir. Makbuzlar mahfuzdur.»

Halbuki bu ziyaret ve ödemelerin üzerinden yıllar yılı geçmişti. Zaten, bu hediye edilen topların o günkü rayice göre bedelleri de, 100 lira etrafındaydı...

Bu misaller, devlet adamı için, ödemelerde hassasiyetin güzel misalleridir. Ve bu hassasiyet lazımdır.

Hulasa, İnönü, devlet hizmetlerinden gelmişti. Menderes'te ise, devlet hizmetinden gelmemiş olmak, onu, bazı sorumluluklarının ağına sürükleyecekti...

Menderes, Cumhuriyet Halk Partisinde, eğer isteği kabul edilip de Tarım Bakanı olsaydı, acaba Demokrat Partiye katılır mıydı? Ve o zaman, hayatının hikâyesi, nasıl bir seyir takip ederdi? Bu soru düşündürücüdür. Ama cevaplandırmak, elbette ki mümkün değildir...

HAYAL KIRIKLIĞI VE ÜMİTSİZLİKLE SON BULAN BAKAN OLMA ÇABASI

Menderes, Hukuk mektebini tamamladıktan, encümenlerde, parti müfettişliklerinde kendisine vazifeler verilir olduktan sonra Cumhuriyet Halk Partisi içinde, daha yüksek kademelerde hizmetler almayı, tabiatıyla düşünür. Bir *sıra mebusluğu* kademesini az çok aşan ve içinden yükselme ihtirası taşıyan her genç politikacı için, elbette ki yadırganmayacak bir ruh halidir. Düşündüğü, vekilliktir. Kendine en ziyade layık gördüğü de Ziraat Vekilliği... Evet, niçin vekil olmasın?..

Ama, her vekil olmayı düşünene «*Gel vekil ol!*» denmez ki. Acaba ne yapmalı? Önce ve bu gibi düşüncelere kendini veren her genç mebusun yaptığı gibi, birtakım yaklaşıma, kendini gösterme, hatırlatma çabalarına girer. Hatta bazen, şu encümendeki başarı, şununla temastaki ilgi, ona ümitler de verir. Kafasında hayaller uyanır. Fakat, beklenen amaç yolunda, tek adımlık mesafe alınamaz. Partinin profesyonel kadrosunu ve onların etrafını çevreleyen çemberi yarmak kabil olmaz. Çünkü kendisi, parti idare heyetinde bile değildir.

Menderes'in, o sıradaki bu masumane çabalarına dair, bazı hikâyeler vardır. Örneğin, kendisi gibi vekil olmak isteyen Alâettin Tiritoglu, vekil olma çabaları üzerinde, belki biraz safiyane, ama yadırganmayacak şeyler de nakleder: Karar verirler. Mademki başkaları kendilerini aramıyor. O halde İnönü'nün gözüne girmeli! Artık, İnönü'nün her Meclise gelişinde, her Meclisten çıkışında, güya tesadüfenmiş gibi, Menderes ve Alâettin, İnönü'nün karşısındadırlar. Hatta ufak tefek hizmetlere de koşarlar. Ama nafi!.. İnönü, bu karşılaşmalarda, her zamanki gibi güler yüzlüdür. Ama gözlerinde, hiç de vaat edici bir ifade yoktur...

«BİZİM ÇOCUKLAR...»

O zaman bir adım daha ileri atılır. Şöyle karar verilir:

Tiritoğlu, Başvekil Saracoğlu'nun yakınıdır. O halde Saracoğlu'na gidip, bu isteklerini ona düpedüz anlatmalıdır. Anlatılır da. Saracoğlu, geniş adamdır. Herkese dosttur. Ama kime ne vaat ettiği, hiçbir zaman bilinmez. Fakat işi İnönü'ye açar. «*Bizim Çocuklar*» dan sempatiyle bahseder. İnönü, dinler. Tiritoğlu'nu daha yakından tanır. Ama nedense Alâettin için:

—*O hele şimdi kalsın...*

der. Fakat Menderes'i görmek ister. Kendisine gönderilmesini söyler. Öyle de olur. O sırada Menderes, partinin spor teşkilatı müfettişidir ve bu iş, hemen hemen işsizlik demektir. Ama Menderes'in şahsı ve işleri etrafında, mesela Cevat Abbas'la birtakım çekişmeleri de vardır. Neyse Menderes, İnönü'yü ziyaret eder. Paşa, kendisini dinler. Nazik bir kabulleri sırasında ben de, Menderes'in bu ziyaretinden bahsetmiş ve İnönü'de kalan intibaları, tabii mümkün olduğu kadar öğrenmek istemişimdir...

İnönü, ziyareti pek iyi hatırlar. Saracoğlu'nun söylediklerini de dinlemiştir. Menderes'in vekilliğini de, olmayacak bir iş telakki etmez. Pekala olabilir. Ama konuşma hep şu parti spor müfettişliği işleri üstünde geçer. Menderes elbette ki, «*istidatlı bir insan*» intibayı bırakır. Bu sözler İnönü'nündür:

«— *Menderes'i ciddi olarak tanımam şu vesileyle oldu: Zannediyorum, bir aralık Halk Partisi spor teşkilatında müfettişti. Bu teşkilat bir aralık, politika adamlarının bazı tutku ve mücadeleleriyle çekişiyordu.*

O zaman buna değindim. Menderes'i söylediler. Çağırttım. Politikacıları, aradaki mücadeleleri teşrih etti. Uzun dinledim. Mülahazalarını nazara aldım. Dikkatimi celbetti. Bunu birkaç yerde de söyledim. İştiklaklerimle intibaım, bu kanaati perçinleştirmiştir.

Mebus olmadan evvel tammam. Aramızda mühim bir hadise geçmedi. Muhalefet partisi içinde kendini gösterdikten sonra, onu dikkate alırdım. Saracoğlu da onu bir aralık, Tarım Bakanı olarak düşünmüş. "İstifade olunabilecek bir adam. Bu ciddi meseleyi iyi işlemiş. Tetkik etmiş, ıslah sebeplerini ayırabiliyor" demişti.»

Böylece şu Ziraat Vekilliği işi, nedense bir türlü olmaz. O ziraat vekilliği işleri ki, başında İnönü'nün deyimi ile «*iyi bir insan*» vardır. İnönü bu «*iyi insan*»ın işlerini nasıl değerlendiriyordu bilmem ama, öyle sanıyorum ki, ziraat vekaleti işleri, hiç de iyi gitmiyordu. Gazi Mustafa Kemal daha 1922'de:

— *Köylü efendimizdir, onun temiz huzurunda hepimiz, saygıyla eğilmeliyiz, topraksız köylü kalmamalıdır!*

demmişti. İnönü de bunu, defalarca ve tekrar tekrar söylemişti. Ama ne var ki, 1924'te aşar vergisinin kaldırılmasından başka, ekonomik alanda, köylü için bir şey yapılmış değildi. O kadar ki, Toprak Ofisi bile, o da yanlış bir fiyat politikasıyla ancak 1938'de kuruldu. Atatürk, hayata gözlerini yumarken, Ankara köylerinde buğdayın fiyatı, kilosu 2,5 (iki buçuk) kuruştı. Güneyde bu fiyat 2 kuruşa, hatta daha aşağıya düşüyordu. Şarkta 4 liraya bir koyun satılıyordu. Köylü, böyle mi efendimiz olacaktı? Köyde, bir sermaye birikmesi bu fiyatlarla mı mümkün olacaktı? Kısacası, köylü gerçi asayiş içinde, ama halsiz, perişan ve ümitsizdi (1).

Tarım okullarıysa genellikle, ziraatçı değil, büro memuru yetiştiriyordu (2).

Şu halde, Ziraat Vekili belki iyiydi ama, ziraat ve köy, iyi değildi. Cumhuriyet Halk Partisi ve İnönü, gelecekteki herhangi bir harekette köylüyü, muhakkak ki, pek de kendi safında ve yanında bulamayacaktı. Şehirlerde, kasabalarda da Halk Partisi halktan kop-

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III. Toprak Bahsi. Bu hususta ve 1922-1938 arasını kapsayan geniş malumat vardır.

(2) Atatürk, o zaman dost geçindiğimiz Sovyetlerden bir sanayi müte-hassısları heyeti çağırtmış, bunların hazırladığı raporlar, birinci 5 yıllık sanayi programımızı teşkil etmişti. Bunun gibi, gene Sovyetlerden bir de ziraat müte-hassısları heyeti davet edilmişti. Bunların dört sene çalışarak hazırladıkları ve «Zirai Türkiye» adını alan büyük eser de hükümete sunulmuştu. Fakat birkaç sene bir yerlerde uyutulan bu ciddi eser, bir gün ve Atatürk'ün soruşturmasıyla acele ele alındı. Ve 1000 sayfa kadar tutan bu eserin, benden tercümesi de istenmişti. Tercüme yapıldı. Ama sonra, hem bu tercümeler kayboldu, hem Türkiye ziraatı üzerinde, milletlerarası araştırmalara da temel olan bu eserin bütün ciltleri, kâğıt imali için, kâğıt fabrikasına gönderildi. Atatürk'ün emriyle hazırlanan ve benzeri hâlâ ele alınamayan bu etütlerin kaybını ben ciddi bir hata sayarım.

muştı. Ama, halkın nabzı, asıl köyde atardı. Ve yarın, Halk Partisine karşı bir babayiğit çıkarsa, Halk Partisi iktidarı, asıl köyde kaybedecekti. Nitekim öyle oldu...

MENDERES NE YAPABİLİRDİ?

Menderes'in girişimi, ümitsizlikle sona erdi. Belli ki bu parti, onu ön plana çıkarmayacaktı. Hele kabineye almayacaktı. Onu gene taşralarda müfettiş filan gibi sıfatlarla, şehir, kasaba dolaştıracak gibi görünüyordu. Bu dolaşmaların raporlarını ise, pek de okuyan olmuyordu. Yahut belki de bir mucize olur da, bir gün:

— *Buyur vekillik koltuğuna...*

denebilirdi. Ama, bugün bilinen, Menderes'in İnönü'yle konuşmadan ve bundan müspet bir sonuç alınmadıktan sonra, iç âleminde bir takım kırgınlıklar, kızgınlıklar, hatta belki de kinlerle bunaldığıdır. Menderes'in ileride ve Demokrat Parti iktidarı safhasında, bilhassa İnönü'ye karşı, iktidar hayatının belki de en büyük hatası olarak yürüttüğü ölçsüz, hatta bazen muvazenesiz, ardı arası kesilmeyen saldırılarında, bu şuuraltına itilen hiddetlerin etkisi olması çok muhtemeldir...

Buna böylece değindikten sonra, asıl diğer bir sorunun akla gelebilecek cevaplarını araştırmalıyız: Acaba Menderes, C.H.P. kabinesinde Ziraat Vekili olsaydı ne yapabilirdi? Ziraatte bir toprak veya teknik reforma mı giderdi? Yoksa bir teşkilatlandırma ve ölü fiyatları sıhate kavuşturma yoluna mı giderdi? Ben öyle sanıyorum ki Menderes, asıl teknik ve fiyatlar alanında ciddi hamleler yapabilirdi. Onun, çiftçiyken münasebetlerinde, hem de Ege-Aydın bölgesinde, birçok dikkatsizlik hikâyeleri dinlemişimdir. Menderes'in, sözlerinde ve taahhütlerinde biraz gelişigüzel, biraz laubali olduğu hakkında dostları da müttefiktir. Ama Menderes'in, ziraat kooperatifçiliğini bildiğini ve teşkilatçılık alanında fikirleri, tecrübeleri olduğunu da kabul etmek gerekir. Tarım maddelerinde, fiyat sefaletinin ıstıraplarını bizzat çekmiştir. Onun Ziraat Vekilliğine gelmeye çalıştığı sıralarda Türkiye, tarım alanında teşkilatsızlıktan, kredisizlikten ve fiyat sefaletinden yanıyor, kıvranıyordu. O gün için bence Türkiye'nin en büyük davası bu fiyat sefaletiydi. Ziraatte sermaye birikimi imkânsızlığıydı. Toprağın değeri sıfırdı ve mahsulün değeri de sı-

fırdı (1). Durum ve gidiş, bir milli faciaydı... Ziraat Vekaletiye, politikacı veya ziraatçı bürokrat değil de; topraktan, köyden ve toprak mahsulü dediğimiz, Tanrı ve alın teri vergisinin mana ve değerinden anlayacak bir insanı yalnız o günlerde değil, ta 1922'den, yani Mustafa Kemal'in:

— Köylü efendimizdir...

dediği günden beri bekliyordu. Ama ne var ki, bu alanda da bürokrasi, bekleneni ve teşkilatçıyı, her zaman yeniyordu...

UFUKLAR KARARIYOR

Atatürk'ün aslında çok erken başlayan ve kimsenin teşhise vanaşmadığı hastalığının meydana çıkmasından sonra, bütün devlet çarklarında başlayan gevşemeyi hatırlamalıyız. Herkesi, hele bütün devlet mensuplarını etkisi altına alan gevşeklik, kararsızlık ve bekleyiş havasını hatırlamalıyız. Kaldı ki, daha 1931'de Gazi'nin, Amerikan generali McArthur'a, başını ve sonunu haber verdiği İkinci Dünya Harbinin esintileri artık duyulmaktadır. Ve gene Atatürk, arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'a, harbin yaklaştığını, adeta kapılarda dolaştığını ayrıca söylemiştir. İşte bu harp, 4 eylül 1939'da patlar. Ve artık memlekette, siyaset değil, askeri meseleler ve idari müşküller ön plana geçer. Ama iktisadi seferberlik hazırlıksızlığı şaşılacak derecededir. Orduda da iase teşkilatsızlığının şaşılacak derecedeki hali derhal ortaya çıkar. Bunların etkileri halk hayatında da artık açıkça görülecektir (2).

Meclise gelince? Bu harp yıllarında Meclis, elbette ki artık bir tartışma alanı değildir. Ama, gene şaşılacak derecede üstün bir doğru görüşle Türkiye, bu harbin dışında kalacaktır (3). Harp sona ererken Mecliste patlayan toprak davası ise, Menderes'i birden ön safa, ama iktidara karşı direniş ve mücadele safına çıkaracaktır...

(1) Ş. S. Aydemir: *Türkiye'de Buğday, Un, Ekmek İşleri*, Ankara Belediye İktisat Müdürlüğü yayınlarından. Aynı eserde gene aynı yazarın *Türkiye'de Hayvan ve Et İşleri*, 1937.

(2) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II, ikinci baskı.

(3) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II, ikinci baskı.

Menderes'in parlamenter kabiliyetleri olan bir insan olduğunda şüphe yoktur. Ama şu da doğrudur ki, sükûnetle karar verip, bu karar için mücadele eden ve onu uygulayan bir adam değildi. Telkinler altında kalmak ve bu telkinlere göre şu veya bu davaya kendini vermek vasfı üstündü. Hele iki şahsiyetliliği?..

BİR BOMBA GİBİ

Şimdi şu toprak konusunda gene biraz duracağız:
Atatürk'ün:

— *Köylü efendimizdir, her köylü toprak sahibi olacaktır...*

dediği 1922'den sonra bu taahhüt her kongrede, devlet ve hükümet başkanlarının her tören nutuklarında tekrarlandı. Ama her nedense harekete geçilemedi. Fakat 1922'den ancak 15 yıl sonra, C.H.P. iktidarının en yetkili söz sahibi, Başvekil İnönü, ortaya, beklenmeyen bir anda, geniş, hatta *ihtilalci* nitelikte bir toprak davası attı... Bunun nasıl, niçin, nereden geldiği ve gene nasıl olup da birden ve bir bomba gibi ortaya atıldığı, hâlâ bilinemez. 29 aralık 1937 günüydü. İnönü, Mecliste söz aldı. Ve şu beklenmeyen konuşmayı yaptı:

— *Köylüyü hiçbir surette, ilelebet topraksız bırakamayız. Onu ilelebet topraksız kalmaya mahkûm eden dar çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız. Toprağı köylülere dağıtma meselesi, medeni memleketlerin, birer birer içinden geçtiği, rejim agraire denilen, zirai bir ilerleme safhası olmuştur.*

.....

Toprak, mahsulünü ancak bir vaziyette verir. Bu vaziyet de, o toprağın işleyeninin malı olmasıdır. Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı, her türlü tasavvurun üstündedir...

Beyanat ilkönce, tabii herkesi şaşırttı. Ne oluyordu? Günlük konuşmalar içinde, neredeyse uykulu bir havaya alışan Meclise, şimdi böyle ne olduğu, nerelere varacağı da pek anlaşılmayan bir dava niçin getiriliyordu? Meclise gelen bu görüş ve reform önerisi «Kom-

binalar teşkili» olarak adlandı. İnönü, kombinaları şöyle tarif ediyordu:

«Yeni aletler, harman makineleri, sürme ve sulama tertipleriyle, planlı olarak tanzim edilmiş bulunan zirai kombinalar vücuda getirmek istiyoruz. Bu kombinaların her biri, biraz büyük, biraz küçük, ama her biri bir cüz'ü tam (bütünlük-birlik) şeklinde olacaktır. Düşündüğümüz ilk plan, 1.000 kombinadır ve çoğaltılacaktır.»

İnönü'den bir süre sonra, aslında sakın, hareketi pek sevmeyen Tarım Bakanı da, daha geniş beyanlarda bulundu: 1.000 kombina, 4.000 kombina, 9.000 kombina gibi gittikçe artan sayıda kombinalar teşkilinden bahsedildi. Bu kombinaların kurulması taahhüt edildi. Ne oluyordu? Hele kombina neydi, işte bunu bilen yoktu! Ama öyle anlaşıyor ki, köylerde, bir nevi kolektif örgütlenmeye gidilmek isteniyordu.

BİR SAMAN ALEVİ

Ama sonra ne oldu? Olan şu: Millet Meclisinde, birden ve bomba gibi ortaya atılan toprak reformu ve kombinalar kanunu işi, kısa bir süre sonra bir saman alevi gibi söndü gitti. Zaten bu arada İnönü, başvekillikten çekilmişti. Celâl Bayar başvekil olmuştu. Bayar, 1.XI.1937 tarihli daha ilk hükümet nutkunda toprak işinden şöyle bahsetti:

«Şef, milli ekonominin temeli ziraattir, buyurmuşlar ve çeşitli direktifler vermişlerdir. Plana bağlanarak, tamamen tahakkuk ettirilecek olan bu direktifler, aşağıdaki gruplarda toplanabilir:

- 1. Topraksız çiftçi bırakmamak (alkışlar),*
- 2. Ziraat bölgelerine göre hususi tedbirler almak,*
- 3. Çok, iyi ve ucuz istihsal temin etmek...»*

Evet, Şef kesin emirler vermişti. Mesela nutkundan şu parçayı alalım:

«Toprak kanununun bir neticeye varmasını, Kamutayın (Meclisin) yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehal lazımdır...»

Ama bu emir, bu direktif, bu taahhütler yerine getirilmedi. Bunları okurken, hüznün verici, düşüncelere dalabileceğinizi tahmin ediyorum. Köylünün toprak sahibi olması emri, daha 1922'de verilmişti. Yukardaki direktif, 1937'dedir. Aradan geçen 15 yılda, bu alanda tek adım atılmadı denilebilir. 1937 ile günümüz arasında da 38 yıllık bir zaman fasılası vardır. Bu arada da direktif ele alınmadı. Bugünse Türkiye bir Köyişleri Bakanlığına da sahiptir. Ama bakan sereserpe:

— *Türkiye'de bir toprak reformu meselesi yoktur...*

diyebilmiştir. Halbuki iş, artık köylülerin toprakları işgaline elbette varmayabilirdi... Konuya devam edelim...

LASTİKLİ İFADE

Bayar'ın sözleri lastikli bir ifadeydi. Kombinalar işi de zaten, uygulama bakımından, elbette tartışılabilirdi... Ama ne de olsa ortaya, artık bir toprak davası atılmıştı. İnönü de bu başarısız kombinalar taahhüdünden belki içinden rahatsızdı. O halde bu dava bir gün, yeniden ve belki daha akla yakın bir halde ortaya atılabilirdi. Gerçi harp yılları devam ediyordu. Ama, ne de olsa bu harp sona erecekti. Türkiye, harbin dışında kalmak başarısını da göstermişti...

Nitekim öyle oldu. Bir gün, eski Ziraat Vekili (Tarım Bakanı) değiştirildi. Yerine başka tip ve iddialı bir insan getirildi. Yeni vekil Şevket Raşit Hatiboğlu:

«*Benim siyasi hayatım, ya burada başlar, ya burada biter...*»

gibi inançlı bir girişimle harekete geçiyordu. Gerçi bir toprak kanunu yahut toprak reformu kanunu getirildi. Ama bu da C.H.P.'nin son ve gene başarısız bir hareketi oldu. Adnan Menderes, işte bu kanunun tartışmaları içindedir ki, kendini, yalnız kanun tasarısının değil, partisinin ve şeflerinin de karşısında bulacaktır. Menderes, artık yeni bir yol ağzındaydı ve ayrılık yolları, artık görünüyordu...

BİR SON VE BİR BAŞLANGIÇ

Bu hikâyenin, Adnan Menderes'in hayat halkaları arasında, önemli bir yeri vardır. O kadar ki, onu Menderes'in serüveninde, hem bir son, hem bir başlangıç olarak da alabiliriz. Konuyu özetleyelim:

Önce de değindiğimiz gibi, Gazi Mustafa Kemal, daha 1922'de:

«Köylü efendimizdir, topraksız köylü kalmayacaktır...»

demmişti. Ondan sonra 15 yıl, her kongre ve tören nutkunda, bu taahhüt, tekrarlandı. Ama aradan geçen 15 yıl içinde, bu konuda, herhangi bir teşebbüse geçilemedi. Nihayet ve gene daha önce değindiğimiz gibi, 1937'de bir gün Başvekil İsmet Paşa, ihtilalci bir hamleyle bu işi ele aldı. Fakat bu hamle de, bir rüzgâr gibi esip geçmiş, silinmiş gitmişti.

Nihayet, Atatürk'ün hastalığı, ölümü, İkinci Dünya Harbinin patlayışı, yeni meselelerin ortaya çıkışı, birbirini kovaladı. Fakat İnönü, galiba bir ruhi huzursuzluk içindeydi ki, bu davayı tekrar ele almak istedi. Bitmeyen, çünkü başlanamayan bir hikâye, yeniden sahneye çıkıyordu. Hulasa; tarım hocası ve bu konuda çeşitli yayınları olan Şevket Raşit Hatiboğlu, 1922'den tam yirmi yıl sonra, temmuz 1942'de, Çankaya'dan telefonla arandı. Başvekil Saracoğlu telefonda şöyle konuşuyordu:

— *Seni cepheye çağırıyorum, Çankaya'ya gel, şartların şimdiden kabul!..*

Demek, bitmeyen, çünkü başlanılmayan dava, artık ele alınıyordu. Şevket Raşit, toparlandı. Çankaya'ya gitti. Ve adına «Köylüyü Topraklandırma Kanunu», yani toprak reformu dediğimiz hikâye, artık sahneye konuluyordu. İşte bu girişimin, Menderes'in hayat akışında önemli bir yeri vardır. Daha doğrusu bu hikâye, onun hayat halkalarında, hem bir son, hem başlangıçtır. Bakınız nasıl...

BİR KANUN HAZIRLANIYOR

Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatiboğlu vekalet makamını işgal edince, evvela bir ekip seçmeye çalıştı. Bu ekip bahsinde ileri geri söylentiler olmuştur. Ama vekalet yeni bir kanun tasarısını, yani Köylüyü Topraklandırma Kanunu tasarısını ele almıştı. Tasarı hazırlanıyordu. Zaman çok elverişsizdi. İkinci Dünya Harbi en kritik safhalarını yaşıyordu. Ve harp tanrısı, elinde baltasıyla, ikide bir Türkiye'nin kapılarında görünüyordu. Türkiye açlık, yardımsızlık ve ölümkalım buhranları içinde bocalıyordu. Ama bir gün geldi ve tasarı, artık hazırlanmış oldu. Üzerinde çok duruldu. Ve nihayet 1944'te, Köylüyü Topraklandırma Kanunu tasarısı hükümete verildi. Harp

yıllarının fırtınalı davaları içinde hükümet, onunla uğraşmaya da vakit buldu. Ve kanun tasarısı Büyük Millet Meclisine havale edildi. Hükümetin istediği, köylünün topraklandırılmasıydı.

Meclis, birtakım bocalamalardan sonra, bir karma komisyon seçti. Komisyonunda büyük toprak sahiplerinin güçlü durumu derhal göze çarpıyordu. Komisyonun başında, saygıdeğer bir insan, İzmir Mebusu Rahmi Bey vardı. Gerçi o da büyük çiftçiydi. Ama tarafsızlığına güveniliyordu. Nihayet komisyona bir de mazbata muharriri (raportör) arandı. Bu görev önemliydi. Hem bilgili, hem psikolog, hem de her türlü art fikirlerden kurtulabilen bir adam olmalıydı. Arandı, eleştirildi ve sonunda bir mazbata muharriri bulundu. Komisyon artık köylüyü topraklandırma işini kanunlaştırmaya başlayabilirdi. Komisyonun mazbata muharriri; Aydın Milletvekili Adnan Menderes'ti...

Menderes'in bu vazifeye seçilişi yerinde mi olmuştur? Sanıyorum ki bunu hiç eleştirmemelidir. Çünkü gerçi büyük toprak sahiplerini toplayan komisyonunda, Menderes de bir çiftlik sahibidir. Köylüyü topraklandırma işinde tarafsız olmayacağı düşünülebilirdi. Ama ne var ki, toprak, köy ve ziraat davalarını biliyordu. Komisyonunda, bu bilgilere ihtiyaç vardı. Zaten komisyondaki tartışmalar da gösterecektir ki Menderes, gerçi tasarıya karşıdır. Ama savunduğu görüşler ve argümanlar da güçlüdür. Sanıyorum ki bu tasarı Menderes'e hazırlatılsaydı, galiba bir orta yol bulunurdu.

Şimdi konumuza devam edelim...

Eğer 1945'te hükümetin toprak reformu tasarısı yürüyüp de, kamulaştırılacak bütün toprakları hükümet, rayiç fiyatına, peşin para veya o değerdeki bonolarla alsaydı, bu mali işlem pekâlâ yürütülebilirdi. Çünkü bugün altın değerinde olan toprakların o zaman rayici, sifıra yakındı...

BİR TOPRAK REFORMUNUN, KISIR HİKÂYESİ

Hükümetten gelen «Köylüyü Topraklandırma Kanunu tasarısı» Mecliste, 32 kişilik bir karma komisyona havale edilmişti. Menderes'in, komisyon raportörü olduğunu biliyoruz. Komisyon tartışmaları 1945 şubatı içinde başladı. Üç ay sürdü. Daha ilk adımda anlaşıldı ki, bu komisyonda, hükümet azınlıktadır. Yani köylüyü topraklandırma komisyonunun çoğunluğu, daha bu tartışma safhasında bile, hükümetin ve bu tasarının aleyhindedir...

Menderes'in parlamento hayatında, tek denebilecek aktif mücadele safhası, işte bu komisyonda ve aynı kanunun Meclis müzakereleri safhasında olmuştur. Menderes bu tartışmalarda, Köylüyü Topraklandırma Kanununun hükümet tasarısına karşı cephe aldı. Sonuna kadar bu tasarıya karşı savaştı. Tasarının, yukardan gelen telkinleri, hükümetin direnişiyle Mecliste 11.VI.1945'te kabul edilip, 753 numaralı kanun olarak çıkmasından bir gün önce de, komisyon mazbata muharrirliğinden istifa etti. Açık, mücadeleci ve gösterişli bir Meclis konuşmasıyla ayrıldı. Bu ayrılış onun, C.H.P.'den ayrılışının da, ilk adımı demekti... Daha doğrusu bu ayrılış, onun siyasi hayatında, artık yeni bir devrenin başlangıcı gibidir.

MENDERES NE İSTİYORDU?

Menderes, hükümetin reform tasarısına karşı çıkan büyük çiftçiler safında ve bu konuda mücadeleyi yürüten üç önderden biriydi. Bu önderler şunlardır: Çukurova'dan Cavit Oral, Eskişehir'den Emin Sazak ve Ege'den Adnan Menderes. Mücadele daha komisyonda hükümet tasarısı aleyhine bir yön aldı. Büyük çiftçiler ağır basıyorlardı. Eğer İnönü'nün dolaylı ve Başvekil Saracoğlu'nun açık ve

direkt etkileri olmasaydı, Meclise gelecek encümen tasarısıyla, hükümetin ilk tasarısı arasında hiçbir ilişki bulunmayacaktı. Zaten kalmamıştı da...

Her tasarı kanunlaşmadan önce elbette ki bazı değişiklikler görecektir. Her tasarının pratik olan ve olmayan tarafları vardır. Ama her tasarıda bir asli amaç vardır ki, o gaye kaybolduğu zaman, kanun asli hikmetini yitirmiş demektir. Bu Köylüyü Topraklandırma Kanununda da işte bu yönde geliyordu. Tasarıya komisyonda ve Mecliste karşı çıkan üç büyük çiftçiden, mücadelenin üç liderinden her biri, ayrı yönde mücadele ediyorlardı: Cavit Oral, toprak reformu hareketini, bir nevi bilimsel açıdan ele alarak eleştiriyordu. Em-saller gösteriyordu. Tarihi şartları araştırıyordu. Ama sonunda, toprak reformunun karşısına çıkıyordu. Emin Sazak, tipik bir köy ağasıydı. Köy ağası diliyle konuşuyordu: Bu kanuna ne lüzum vardı? İşte her şey tıkrında gidiyordu. Ağa, köylüye lazımdı. Sırasında köylünün kızını everecek, sırasında öküzü ölene, öküz alacaktı. Bu düzende değiştirilecek hiçbir şey yoktu! Hem de bunu değiştirenler, kıyamete kadar milletin elini yakalarında bulacaklardı.

Menderes'e gelince, ona göre bu kanun faşist bir kanundu. Nazist bir kanundu. Onun için aleyhinde bulunuyordu. Anahatlarıyla şöyle konuşuyordu:

«Toprak mülkiyetinde artık, en küçük emniyet kalmayacaktır. Zirai reform adı altında siz, daha birçok yıllar zati istihlal şekline mahkûm bir düzeni, bir nizamı müdafaa ediyorsunuz. Halbuki küçük işletmeye gitmek değil, küçük işletmeleri birleştirerek, büyük kolektif işletmelere geçmek, hatta farzdır.»

Menderes, bu kolektif işletmenin, mülkiyette mi kolektif, yoksa işletmede mi kolektif olacağını pek belirtmiyordu. Ama kastedilen, elbette ki, mülkiyette değil, işletmede birleşmeydi. Ve bu son şekil, İnönü'nün 1937 sonlarında savunduğu kombinalar sistemine pek benzemiyordu... Sonra Menderes, karşısındakileri, büyük kütlelerin adına konuşur olmakla, bu yoldan bir oy avantajı sağlamakla da itham ediyordu. Hulasa büyük çiftçilik ve büyük toprak sahipliği korunmalıydı...

Menderes'in bu çıkışlarındaki görüş ve davranışlarını burada ve çok kısa yansıtırken, bir gerçeği belirtmek yerinde olur. O da Men-

deres'in, davasını koyušta, savunuşta, ele aldığı delillerin, argümanların, kolay reddedilemeyecek kadar iyi kullanıldığıdır. Üslubunun, hitabet gücünün, sağlam ve etkili olduğudur. Kendi açısından davasını, Türkiye'nin birçok gerçeklerini de iyi değeriendirerek, muhaliflerinde dahi tesirler yaratan, üstün bir mücadele gücü gösterdiğidir.

Encümente işler, hükümet aleyhine gelişince, hükümet tasarısını savunanlar, bir 17. madde tadili hazırlamışlardı (1). Son kıyamet de bu maddenin üstünde kopuyordu. Bunun tanzimci ve savunucusu, Menderes'in eski ve yakın arkadaşı Alâettin Tiritöğü oldu. İki arkadaş bu mücadelede, iki kutup olarak cephe aldılar. Yukarlardan destek gören kuvvetli bir kulis faaliyetiyle, bu değıştirilmiş madde tasarısı, 330 Meclis üyesine istemeyerek de olsa, imzalatılmıştı. Gerçi Menderes de aleyhte oy toplama işine girdi. Fakat tadili kabul edenler, çoğunlukta ydı. Ve söylendiğine göre, İnönü:

— *Bu kanunu kabul etmeyen parti, benim partim değildir...* diyordu.

Bu maddeye göre çiftçilik, mesela Orta Anadolu'da ancak 500 dönüme kadar çıkan bir orta çiftçilik sınırında donduruluyordu. Ege gibi entansif ziraat bölgelerinde 50 dönüme kadar iniyordu.

Bu esaslar rasyonel miydi? Bu konuda tabii çok şeyler söylenebilir. Bu toprakların miras yoluyla da parçalanacağı ve eğer miras hukukunda değışikliklere gidilirse, bu sefer mirastan mahrum kalacak kardeşlerin birbirlerini yiyecekleri, Anadolu için elbette ki bir gerçektir. Ama memleketin bir toprak reformuna muhtaç olduğu da ayrıca bir gerçektir. Ve bu konuda Emin Sazaklar, hiçbir ıslah tedbiri getirmiyorlardı...

Neyse, ağır suçlamalar ve tartışmalardan sonra tasarı, 17. muad del maddeyle kanunlaştı. Yani toprak reformu kanunu çıkmıştı. Fakat sonra? Sonrası şu ki, bu kanun, uygulanmadı, uygulama mevkii-ne konulmadı. Daha sonra da kanun, reform mahiyetinden fiilen uzaklaştırıldı. Bu olayları izleyelim...

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, s. 347 ve devamı.

ANLAŞILAMAYAN BİR DEĞİŞİKLİK

Evet, toprak reformu kanunu kabul edilmişti. Şimdi iş bunu yürütmeye kalmıştı. Bunu uygulayacak olan da, elbette ki onu hazırlayan ve kurtaran Ziraat Vekili ve Hükümetti. Fakat, vekil Şevket Raşit Hatiboğlu da, ağustos 1945 ortasında, vekaletten ayrılmak zorunda bırakıldı. Yerine, beklenmeyen bir atama yapıldı. Köylüyü Topraklandırma Kanununa encümende ve Mecliste lider olarak karşı çıkan Cavit Oral, Ziraat Vekili tayin edildi. Oral'ın ilk işi de, 27 mart 1950'de, «Çiftçiyi topraklandırma hakkındaki 4753 sayılı kanunun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve buna bazı maddeler eklenmesine dair olan» 5618 sayılı kanunu çıkartmak oldu. Kanunu kabul eden Meclisle, onu değiştiren Meclis aynı Meclisti. Böylece de Köylüyü Topraklandırma Kanunu, bir reform kanunu olarak, ortadan kalkmıştı. İktidar ise, aynı iktidardı. 45 gün sonra, yani 14 Mayıs 1950'de yeni seçimler yapıldı. Ve bu iktidar, mevkiini kaybetti. Menderes, işte bu seçimler sonunda iktidara, başvekil olarak geldi...

Bu reform çabalarının, genişlemesine ve derinlemesine işlenmesi, doğru ve yanlış paylarının araştırılması, bugünkü ve yarınki sosyal-ekonomi uzmanlarının ve politikacıların araştıracakları, işlenmemiş bir saha olarak kalmaktadır...

Çünkü, 1945'te çıkan 4753 sayılı kanun üstünde çok şeyler söylenebileceğini tekrar belirtelim. Ama bu kanunun, muhakkak ki idealist bir yönü vardı. Ve bu havayı bir daha bulmak için, çok şeylerin değişmesi icap edecekti. Geçerken şu kadarını da kaydedelim ki, eğer o devrede fazla topraklar kamulaştırılsaydı, bu kamulaştırılan toprakları, hatta rayiç fiyatına göre ve peşin parayla da almaya gidilse, bu büyük bir külfet olmayacaktı. Bunu düzenleyecek mali işlemi yürütmek, kabildi. Çünkü kamulaşacak toprakların rayiç fiyatı sifıra yakındı.

Bazı örnekler verelim: Menderes kendi çiftliğinde bir kısım topraklarını köylüye, hem de bu yıllarda, dönümü 10 lira üzerinden ve vadeli olarak satmıştı. Fakat vadesiz fiyat daha da düşüktü. Aydın büyük çiftçilerinden Halim Bey, hem de Çakırbeyli'ye komşu Bürücek çiftliğini, dönümü 7,5 lira üzerinden almıştı. Söke ovasında toprağın dönümü 4-5 lira arasındaydı. Mesela 1934'te Söke'de Doğanbey nahiyesi, Atbırgaz bölgesinde toprağın dönümü 3-4 lira üzerinden muamele görmüştü. Hatta gene bu bölgede, dönümü 2,5 ile 3 lira arasında, fakat 6-8 sene vadeyle toprak satışları olmuştu. Çukurova'

da da vaziyet buna benzerdi. Mesela Seyhan-Ceyhan arasındaki düz, bereketli toprakların şeker kamışı ziraatine tahsisi için çalışıldığı 1940-1945 yıllarında ve vazife dolayısıyla yaptığım mahalli incelemelerde, sahiplerinin beher dönüm için istediği en yüksek fiyat, 60 liraydı. Yani 1000 dönümü 60.000 lira! Ve bu fiyatı, kendileri de yüksek buluyorlardı. Şimdi Ege’de, mesela az evvel fiyatlarını verdiğim sahalarda, 400 misline kadar varan fiyat farklarına rastlanır...

Sanıyorum ki 1945’te Halk Partisi, yalnız iktidar şansını değil, toprak reformu davası bakımından, büyük imkânları da kaybetmiştir...

Menderes'in Demokrat Partiye kayışını, daha ziyade, onun Mecliste, Köylüyü Topraklandırma Kanununa karşı açtığı mücadeleye bağlarlar. Bu fikirde değilim. Çünkü onun bu kanuna karşı gelişi, kısa bir süre sonra, C.H.P.'nin kanunu soysuzlaştırması suretiyle gerçi yeni bir dayanak bulmuştu. Ama, bu mücadelede asıl ortaya çıkan ve ona yeni bir yol açan Menderes'in, o günlere kadar bilinmeyen, güçlü ihtirası ve mücadele gücüydü.

BİR KÖYLÜ KAMUOYU VAR MIYDI?

Ama zaten yollar ayrılacaktı. Ve çanlar artık, C.H.P.'nin aleyhine çalıyordu. Menderes'in Mecliste toprak reformuna karşı çıkışı da, Halk Partisi dışında bir faaliyete geçerse, hiç de önemli değildi. Çünkü Menderes'in bu yüzden kamu efkârında kınanması, yerilmesi, ancak köylü kitlesinde «kamu efkârının» yerleştiği bir ülkede mümkündür. Halbuki Türkiye'de, köylü umumi efkârı, henüz doğmamıştı. Bugün olduğu gibi o gün de, bir köylü kamu efkârı teşekkül etmemişti. Nitekim bugün bile, hâlâ gerçek bir köylü partisinin kurulamamış olması, bunun bir delilidir. Köylü gerçi bir sınıftı ama, sınıf şuuru (bilinci) henüz şekillenmemişti. Bu sebeple Menderes, C.H.P.'den ayrılır ve yarın halk kitlelerinin önüne çıkarsa, toprak reformuyla değil, ama köye getireceği diğer şeylerle, pekala efkârı fethedebilirdi. Hulasa, C.H.P.'nin önünde yollar, nereden bakılsa kapanıyordu. Menderes'in önündeyse, tecrübe edebileceği nice yollar vardı.

Zaten Meclis, artık bir muhalefetin doğum ağrılarını yaşamaya başlamıştı. Buna ileride değineceğiz. Ve şu olmaktaydı ki, yeni bir Seçim Kanunuyla, gelecek muhalefete iktidar yolunu C.H.P.'nin kendisi açıyordu. İnönü'nün, en yakın arkadaşlarının isteksizliğine rağmen, çok partili bir demokrasiye, çok partili bir Meclis sistemine geçiş çabaları azimliydі. Kısacası, İnönü kendinden sonrakilere muhalefet yolunu, kendisi hazırlıyordu. Bu yoldan, kim daha önce davranırsa o faydalanacaktı. Yani Demokrat Parti çabuk davranmasaydı, diğer girişimciler bu yolu daha önce tutarak, halkı kazanacaklardı.

Halk ise, Demokrat Partiyi yahut şu veya bu partiyi değil, artık iktidarın karşısına çıkacak ve iktidara karşı konuşacak herhangi bir partiyi bekliyordu. C.H.P.'nin iktidar devri artık bitmişti. Çünkü C.H.P. yorgundu. Ve artık hiçbir şey vadetmiyordu...

Hulasa, Menderes'in talihi, şimdi geride değil, ilerideydi. Eğer o bunu değerlendirebilirse, önünde çatallaşan yol kavşağının kazançlı istikametini, doğru olarak bulacak ve yeni yolunu tayin edecekti...

SÖZ ARTIK KALABALIKLARINDI

İleride ve belirir gibi olan bu yeni yolda ise söz, kalabalıklara en iyi hitap etmesini bilenin olacaktı. Yani yarınki devrede söz, artık sokağındı. Kalabalıkları kim daha iyi dile getirirse, sokağı kim coşturabilirse, söz onundu...

Evet, Türk toplumu gerçi bir millettir. Ama bu millet, giriştiği İstiklal Savaşında kendini kurtaranlara şükran borcunu, artık ödemiş sayılabilir. Çünkü bu kurtarıcı cephe, kalkınma, daha iyi bir hayata yöneliş, iktisadi durgunluğun giderilmesi, harp sonrası devrinde yeni bir inşa ve sanayileşme hamlesi, yeni kalkınma programlarının değerlendirilmesi işlerini artık pek anlamıyordu. Halbuki İkinci Cihan Harbi içinde, beklenmeyen bir öngörüyle «harp sonrası kalkınma programları» hazırlatan iktidar C.H.P. idi. Bu programlar, daha Almanlar Stalingrat önlerindeyken ele alınmıştı. İçeride ve dışarıda nice çalışmalarla ve en az bir buçuk yıla varan müşterek gayretlere mal olan bu programlar harp bitmeden, hükümete sunulmuştu. C.H.P.'nin yeni bir inşa hamlesi için hazırlığı tam demekti. Ama bunları değerlendirmek için bir şart eksikti. Yani, her vesileyle tekrar ettiğimiz gibi, iktidar yorgundu. Ve bu yorgunluk, tedavi kabul etmez bir hastalık halinde, bütün bünyeyi sarmıştı. Onun içindir ki, kendi önsezisiyle, kendi kararlarıyla ve en geniş ölçüler içinde hazırlattığı bu çok cepheli kalkınma programlarını bu iktidar, hayata uygulayacak halde değildi. Yeni bir başvekilin, Recep Peker'in, ilk işe başladığı günlerin kargaşalığından faydalanan bir Maliye Vekilinin imzasıyla, bunlar bir köşeye atılmıştı (1). O halde söz, artık C.H.P.'nin değil, kürsüye kim çıkarsa, onundu.

(1) Bu konuda tafsilat; Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II, İktidar Yorgunluğu, s. 387-418.

MENDERES, TOPRAKLARINI ANLATIYOR

Menderes'in artık kendi partisinden fiilen koptuğu ve önünde, kim bilir nerelere çıkacak yolların açıldığı ve yalnız Meclisin değil, toplumun da doğum ağrıları içinde kıvrandığı o sıralarda, nihayet bir karara ulaştığı malumdur. Bu kararın safhalarını okuyacağız. Fakat yeni bir hareketler zinciri şeklinde gelişecek olan o dalgalı bahislere geçmeden önce, üzerinde durmayı faydalı bulduğumuz bir konu vardı. Menderes'i yalnız moral cephesiyle değil, bazı maddi varlıklarıyla da tanımak için, bu nokta üzerinde de durmamız faydalıdır.

Daha önce de işlediğimiz gibi, Menderes, toprak reformu mücadelelerinde bu reformun karşısına, bir büyük toprak sahibi olarak çıkmıştı. Burada bir nokta akla gelebilir:

— *Acaba Menderes'in toprak varlığı neydi?*

İşte bu soruyu cevaplandırmak için elimizde bir kaynak var. Daha doğrusu bu soruyu burada da, gene bizzat Menderes cevaplandıracaktı (1). O halde onu dinleyelim:

«Ben çiftliğin başına geldiğimde; anam, babam çok evvel ölmüş bulunuyorlardı. Aradan çok zaman geçmişti. Sahipsiz kalmış arazinin şurasında burasında, füzuli tasarruflar, işgaller olmuştu. Zeytin yetiştirmek, ağaç yetiştirmek teşebbüslerine girilmişti. Ayrıca, köylüler için mühim olarak kullanılabilecek dağ parçaları da vardı. Arazim, tapum altında olduğu halde, bu teşebbüslerin, hiçbirine müdahale etmedim. Komşularım ve köylülerle, bir tek devam olmadı. Tasarrufum altında bulunan ve fakat istifadelerine bıraktığım araziye, tapu terki suretiyle ve 1932 senesinde, tamamıyla onların tasarruflarına terk ettim.

Toprak kanunu korkusuyla arazi sattığım doğru değildir. Üç dört köyün arazisi yoktu. Civarımdaki komşularıma, yok denecek bir bedelle ve ne zaman olursa ödenmek üzere, arazimin büyük bir kısmını devrettim. Bu topraklara şehirden, kasabadan, daha çok para verecek insanlar vardı... Şimdi arazim, 3.000 küsur dönümdür.»

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, Menderes Kendini Anlatıyor, s. 75-81.

Menderes'in bu elden çıkardığı araziye, Etem Menderes'e devrettiği 500 dönümlük taban topraklar da dahildir. İşte Menderes'in toprağının hikâyesi budur. Ve bugünkü Çakırbeyli çiftliği, işte bu kalan topraklardır. Bu toprak sahasıyla Menderes'i, Anadolu'nun önde gelen büyük toprak sahiplerinden saymak elbette ki mümkün değildir. Ama bu toprakların şimdi tamamen ovada ve Menderes kıyılarında oluşu, onların değerini artırmıştır. Ancak bugün çiftlik gene bakımsızdır. Verese, toprağa yabancıdır. Ve çiftlik Menderes'in kendi işletebildiği gibi işletilmez...

Bu eserde konumuz olan Adnan Menderes'i her cepheden tanımak için, ondan dinlediğimiz bu parçanın da, ayrıca faydalı olduğu aşikârdır. Yani Menderes aslında, orta tip bir büyük çiftçidir. Hacı Ali Paşanın aldığı veya zaptettiği ve bazılarının 50.000-60.000 dönüm olarak anlattıkları topraklar, Menderes'in elinde fiilen 3.000 küsur dönüme inmişti. Ve bunlar, değerli topraklardır. Şimdi oralarda dolaşırsanız ve biraz topraktan anlarsanız, manzara size hüznün verir. Zaten bugün oralarda, mal sahibi değil, ortakçı dolaşır. Ortakçı ise, mal sahibi demek değildir. Hele Adnan Menderes demek, hiç değildir...

Bayar ve Menderes ilişkileri, Menderes'in dramında, özel bir mana alırlar. Çünkü bu ilişkiler; Menderes'in kaderinde, sonuç tayin edici etkiler yapmışlardır. Bu etkiler; hem ruhi, hem siyasi etkilerdir. Ama öyle sanıyorum ki, Menderes'in serüveninde Bayar'ın mücadele payı, henüz, daha da aydınlatılmaya muhtaçtır.

DOĞUM SANCILARI VE DEMİR KIRAT SAHNEDE

Menderes'le Bayar'ın kader birliği, elbette ki, Bayar'ın ilk karsızlıklarından sıyrılıp, yeni bir parti kurmak için çalışmalara girdiği günlerden başlar. Bunun da tarihini, 7 haziran 1945'te, Büyük Millet Meclisine verilen dörtlü takririn hazırlanış günlerine, yani ve nihayet 1945 nisan-mayıs aylarına kadar götürmek mümkündür. Zaten Türkiye'de yeni ve demokratik kontrollu bir siyasi hayata geçişin ilk istekleri, politikacılardan önce basından geldi. Ahmet Emin Yalman, *Vatan* gazetesinde ve İkinci Dünya Harbi sonrasının bayraktarlığını yaparak, «daha demokratik bir parlamenter kontrol» davasını yürütüyordu. Kaldı ki, Meclis çevresinde de, demokratik bir parlamento hayatına geçişin doğum ağrıları kaynaşmaktaydı. Hamdullah Suphi Tanrıöver, kendisine göre bir hürriyet nizamı peşindeydi. Dış vaziyetlere paralel olarak, iç vaziyetlerde de değişiklik istiyordu. Bu da Meclise, demokratik yönetimin girmesiyle kabil olabildi. Bu denetimin cihazlanması ise, elbette ki çok partili bir rejime geçmekle kabil olacaktı...

Demokrat Parti kurucularından Fuat Köprülü, Parti içinde bir muhalefet bayrağı gibiydi. Nisan başındaki parti grup toplantısında, hükümete itimadı olmadığını belirterek sert eleştirilerde bulundu. Yeni ve muhtemel bir partinin ilk işareti, o gün, orada ve bu grup toplantısında dile gelmiş oluyordu. İnönü bu grup toplantısının muhtemel manalarını 5 Mayıs akşamı değerlendirmeye çalışıyordu:

— *Bu işler bir tertip eseri mi?..*

Ama gene bu sıralarda İnönü'nün, Meclis Reisi Kâzım Karabekir'e ve eski başvekillerden Rauf Bey'e, ayrı parti tekliflerinde bu-

lunduğu bilinir. Fakat bu temaslar, hiçbir zaman ciddi şekil almadı.

Böylece, kaynaşmalar devam etti. Nihayet, 7 haziran 1945 tarihini taşıyan ve parti grup başkanlığına verilen bir takrirde, C.H.P. içinde, çok partili rejime doğru ilk çaba başladı. C.H.P.'nin dört tannmış üyesi, «*memlekette demokratik usullerin, daha geniş tatbiki-ne geçilmesini*» istediler. Dörtlü takrir adını alan bu yazının altında; Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'ın imzaları vardı (1). Takrirle, demokratik hürriyet ve murakabenin, Atatürk'ün de adına bağlı olan 1924 Anayasasında da bulunduğunu kaydederek, çok parti adını anmadan, başlıca üç maddelik bir teklifte bulunuluyordu. Mesela:

«*Yurttaşların siyasi hak ve hürriyetlerini, daha ilk Teşkilatı Esasiye Kanununun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânının sağlanmasını...*»

istiyorlardı. Zaten Cumhurreisi İnönü'nün, bu takrirden daha önce, 19 mayıs 1945 tören nutkunda:

«— *Siyaset ve fikir hayatımızda, demokrasi prensiplerinin daha geniş mikyasta tatbiki hüküm süreceği...*»

vaat ve ilan edilmemiş miydi? Demek dörtlü takrirle istenen de bu oluyordu. Yani daha geniş bir demokratik murakabe sisteminin doğum ağırları, artık son kertesine gelmişti (2).

DEMİR KIRAT SAHNEDE

Dörtlü takririn C.H.P. grup toplantısında okunuşu ve açılan tartışmalar, dörtlü takrir sahipleri için, hiç de olumlu geçmedi. Takrir, parti grubunun 12 haziran 1945 toplantısında okundu. Ve parti grubu tarafından reddedildi. Halbuki takrirdeki istekler, Devlet Başkanının 19 mayıs nutkundaki vaat ve işaretlere, kelime kelime uyuyordu. İşte bu ret üzerine, o zaman partide *müfritler* olarak anılan hizbin, parti grubuna hâkim olduğu ve hatta İnönü'yle bu grup ara-

(1) Bu takririn hazırlanması hakkında Koraltan'ın izahatı ileridedir.

(2) Bu konuda, *İkinci Adam*, II. ciltte «Kahramanlar Devrinin Sonu» bahsi, s. 419-490.

sında, henüz köklü bir anlaşmanın bulunmadığı ve belki de İnönü'nün, olayların akışına henüz yukardan bakmayı tercih ettiği düşünceleri yayıldı. Zaten parti grubunda beliren durum üzerine Celâl Bayar, 17 haziran 1945'te milletvekilliğinden istifa etti. 25 eylül 1945 grup toplantısında ise, diğer iki imza sahibi, yani Adnan Menderes'le Fuat Köprülü, «partinin iç durumunu bozmak için partide kaldıkları» gerekçesiyle Cumhuriyet Halk Partisinden ihraç edildiler. 27 kasımda da, Refik Koraltan için ihraç kararı alındı. C.H.P. grubunun bu davranışları, elbette ki, bir uzak görüşlülükten yoksundu.

Böylece, dörtlü takririn üç üyesi, partilerinden ihraç edilmiş, birisi de, milletvekilliğinden istifa etmiş bulunuyorlardı. Bu durumun tabii neticesi, elbette ki, kendi aralarında birleşmek ve savundukları «daha geniş milli murakabe»yi kurmak yollarını aramak olacaktı. Bunun tek yolu vardı: Yeni bir parti kurmak! Ama Celâl Bayar, henüz ve resmen C.H.P.'den ayrılmış değildi. Yalnız milletvekilliğinden istifa etmişti. Nihayet temaslar, danışmalar, sondajlar, dedikodular ve hatta kararsızlıklardan sonra Bayar, 2 aralık 1945'te C.H.P.'den istifa etti. 4 aralık 1945'te, yeni bir parti kuracağını basına açıkladı. Ve Bayar, 7 aralık 1945'te, yeni partinin 85 maddelik tüzüğünü, ilgili makamlara sundu. Partinin adı, Demokrat Parti idi. Ve bu ad halk arasında, daha ilk günlerde, Demir Kırat şeklini aldı. Demir Kırat'ın asıl süvarisi kim olacaktı? Bunu ileride olaylar gösterecekti.

CELÂL BAYAR KİMDİR?

Hayat hikâyesini vermeye çalıştığımız Adnan Menderes'in, 1945'te ve yukarda özetlediğimiz şekilde kader birliği kurduğu Celâl Bayar'ın da kısa biyografisini, karakteristik hatlarıyla vermeye çalışmak, ele alınan konunun tamamlığı için şarttır. Eski bir devlet reisi olan Celâl Bayar'ın ilk ve gençlik yıllarına ait hayat hikâyesini, Kayseri'den dönüşünden sonra ve nazik bir kabulleri sırasında kendilerinden dinlemiştim. Burada notlarımdan faydalanacağım:

Celâl Bey, 1299 (1883)'te Bursa'nın Gemlik kasabasına bakan Umurbey köyünde doğdu. Babası Abdullah Fehmi Efendi, Bulgaristan göçmeniydi. Medreseli, fakat aydın bir hoca, Umurbey ilkokulunun veya kendi tabiriyle rüştiyesinin (orta mektep) muallim-i evveli (birinci öğretmeni)dir. Kuvvetli bir din bilgini. Fıkıh ve İslam tarihine meraklı. Oğlunun doğum gününü, o zamanın diğer okuryazar-

ları gibi, Kur'an'ın bir köşesine yazmış: 3 Mayıs 1299. Buna yeni tarihe göre, 13 gün ilave edersek, doğum günü 16 Mayıs 1883 olur. Bu hesaba göre de Bayar, İnönü'den bir yaş büyük demektir. Çünkü İnönü'nün doğum tarihi, onun da babasının Kur'an'ın kenarına yazdığına göre 24 Eylül 1884'tür.

Celâl Beyin iki kardeşi daha vardı. Birisi dayısının yardımıyla Edirne askeri idadisinde (lise) okuyor. Fakat çocukluğunda Adnan Menderes'in etrafını boşaltan, anasını, babasını, kardeşini alıp götüreren verem, Celâl Beyin ailesinin de kapısını çalmaktadır. Edirne'de okuyan kardeşi veremden ölür. Diğer kardeşi Asım da, bahriye subayı olacaktı. Verem onu da alır...

Umurbey, Zeytinci, hareketli bir köydür. Babası Abdullah Efendi, oğlu Celâl'i kendi bilgileriyle besler. Ona ilk okuma yazmayı öğretir. Şahsiyetli bir babadır. Küçük Celâl, elbette ki babasının etkileri altında kalır. Ama belki babasından çok tesirinde kaldığı, diğer biri var: Dayısı... Dayısı hâkimdir. Ve Genç Osmanlılardan Ali Suavi'nin arkadaşlarından. Tarihe de meraklı bir insandır. Hürriyet fikrini, hürriyet mücadelelerini, küçük Celâl'e anlatır. Eline geçen her şeyi yeğenine okutur. Servet-i Fünun dergisini getirtir. Yeğenine Servet-i Fünun edebiyatını tanıtmaya çalışır. Celâl Bayar, öyle görünüyordu ki, babasına, mazbut bir ilk tahsili, dayısına ise, okuma merakını, kendini yetiştirmek ihtirasını, ilk hürriyet ve gizli mücadele fikirlerini, hulusa ilk dünya görüşünü borçludur. Nitekim, ruhunda ilk toplum meseleleri, halkın durumu, 1897 Osmanlı-Yunan harbinin köyde uyandırdığı hareketler, sohbetler etkiler yapar. Bunlar, bir çocuğun dünyasına bir şeyler katan konuşmalar, sohbetlerdir. Hatta Bayar'ın anlattıklarına göre, ruhunda ilk reaksiyonlar, o küçük yaşlarda başlar: Tahsildar baskıları, köy muhtarının odasından taşan tahsildar bağırıp çağırımları, halkın çaresizliği, şikâyetlerin, mahkemelerin sonuç vermemesi, kahvehanelerde geçirilen boş zamanlar...

BURSA GÜNLERİ

Halbuki bu bölgede o zaman, Rumlarla Türkler karışık yaşarlar. Ama Rumlar refah içindedirler. Askere alınmazlar. Baskı görmezler. Köyde en iyi bağlar, bahçeler değil, Gemlik kasabasında en iyi binalar, yağhaneler, ticaret ve servet onların elindedir. Bu durum onun, ilk çözmeye çalıştığı düğümlerdir. Sonra çevrede bir öğretmen daha var: Onun da adı Abdullah Efendi. Bu öğretmen Fransızca

bilir. Küçük Celâl Fransızcaya orada başlar. Ama Umurbey'de nihayet bir yere kadar gelecek ve orada kalacaktır. 9-10 yaşlarında bir defa gezmek için götürüldüğü Bursa'ya, daha sonra temelli gönderilir. Orada Ziraat Bankasında imtihana girer, kazanır, bankaya alınır. İlk bankacılığı böyle başlar. Fakat Bursa'da ve iş saatleri haricinde Jezvit mektebine devam eder. Bir hocadan da Arapça dersleri alır. Hulasa, kendini yetiştirmeye çalışır. Eline ne geçerse okur. Kendi ifadesince, «gözlerini harap edinceye kadar» okur.

Ama Bursa'da başka işlere de karışır: Zaten daha Umurbey'deyken dayısından, Meşrutiyet hikâyelerini, Abdülhamit düşmanlığını dinlemiştir. Daha köydeyken, Gemlik'te bakkal Nuri Efendiden, Avrupa'dan sokulan ve oradaki genç Türklerin çıkardığı gizli yayınları dayısına aktarmıştır. Şimdi görür ki, Bursa'da bu işler, daha yaygındır. Zaten vali, onun maiyeti ve meşhur Mizancı Murat Beyin kardeşi, Mektupçu, hulasa vilayetin başı ve baş memurları, hep Bursa'da oturmaya mecbur, yani sürgün hürriyetçilerdirler. Celâl Bey de bu halkaya karışır. Ziraat Bankasından Deutsche Banka geçer. Bu bankada yalnız iki Türk vardır. Genç Türklerin haberlerini, günü gününe gelen Avrupa gazeteleri ulaştırır. Avrupa'ya Bursa'dan bir de ünlü Genç Türk gitmiştir. Ahmet Rıza Bey. İttihat ve Terakki'nin başı, Paris'te onun çıkarttığı *Meşveret* gazetesi ellerine ulaşmaktadır. Avrupa meseleleri, Makedonya meseleleri, gece gündüz tartışılan konular olur. Nihayet, Edirneli Mehmet Efendi isminde bir arkadaşına, Bursa'da gizli bir teşkilattan bahseder. Teşkilatın adı *Küme'* dir. Meşrutiyetin ilanından birkaç ay evveldir. Teşkilata bir rehber vasıtasıyla girilir. İşte bu teşkilat, gizli İttihat ve Terakki Cemiyetinin Bursa'da bir koludur. 23 temmuz 1908'de hürriyet ilan olduğu zaman ise Celâl Bey, İttihat ve Terakki'nin Bursa merkez idare heyetine alınır. Celâl Bey, ondan sonra vilayetin, artık önde gelen İttihat ve Terakki mensuplarından biridir. Bu çıktığı yol ise, onu daha ilerilere götürecektir.

Menderes, 1931 seçimlerinde mebus olmuştu. Onun, bir iktidarın başı olacağı güne ise, daha 20 yıl vardı. Ama bu 20 yıl boyunca, Büyük Meclis çatısı altında, Menderes'in bir gün memlekette tek söz sahibi olabileceğini düşünebilen kimse var mıydı? Elbette ki hayır!..

HEYECANLI BİR ZAFER GECESİNİN HİKÂYESİ

Bir gece Kuşadası'nda ve o esrarlı Ege denizinin, masallardaki akşamları andıran esmerliğine karşı bir sahil gazinosunda dinlediğim sözleri, daima hatırlarım. Konuşan, Menderes'in, hem hemşerisi, hem de arkadaşıdır. Konuşulan, Menderes'in 1950 seçimlerini kazandığı gecedir. Seçimler güç ve yorucu geçmiştir. Hükümet elbette ki tarafsızdır. Ama bu tarafsızlık, her zaman ve her yerde, ne de olsa biraz iktidar lehine işler...

Anlatılanlara göre, Aydın Valisi Etem Yetkiner (sonradan D.P. İstanbul Valisi), Aydın'da Menderes'i epey yormuştur. Jandarma, hatta telgraf, telefon dairelerinden bile garip engellemelerle karşılanmıştır. Köyler, kasabalar arasında gidiş-geliş, vasıtalar tedariki, bunların serbest hareketleri üstünde de zorluk çıkarılmıştır. Menderes'e gelince, o Aydın'dan aday bile değildir. Çünkü bir insanın, kendi doğduğu ve yetiştiği yerde kahraman olabilmesi, az görülmüş bir şeydir. Zira o yer kendi çocuğunu olduğu gibi ve günlük yaşayışıyla tanır. Halbuki kahramana, bazı olağanüstü vasıfların mal edilmesi lazımdır. Bunu da, ancak, onu uzaktan tanıyan insanların muhayyilesi yaratabilir. Onun için Menderes, bu seçimde talihini başka yerden dener. Menderes, İstanbul'dan adaydır...

Neyse, seçimler sona ermiştir. Şimdi seçimin sonuçlarının derlenme safhası başlamıştır. Hatta radyo, bazı ilk ve önemsiz neticeleri vermeye başlamıştır. Ama bunlar pek bir şey ifade etmez. Fakat sonra sonra radyonun dili biraz kekelemeye başlar. Kuşadası'ndaki sahil gazinosunda, o geceyi anlatan Şevki Hasırcı, hikâyenin buralarına geldikçe, artan bir heyecana kapılıyordu. Menderes ve Hasırcı, sonuçları Şevki Beyin Aydın'daki evinde dinlemektedirler. Hasırcı da ilk defa mebus adaydır. Menderes kadar değilse de, o da neticeleri

heyecanla izler. Menderes'e gelince, o sanki kendinde değildir. Kabil olsa, radyoyu parçalayacak ve bu duygusuz habercinin içinde ve ardında ne varsa, hepsini avuç avuç kucaklayıp ortalığa dökecek ve bakacaktır:

YENİLGİ VEYA ZAFER

— *Kazandık mı?..*

Halbuki radyo ne kadar nazlı konuşur. Araya, Menderes'i hidetinden çıldırtan, müzik parçaları, göbek havaları katar. Çünkü, radyonun hiç telaşı yoktur. Ama Aydın'da bu radyonun başındakiler? Hele Menderes? O sanki kendinde değildir. Bazen odanın içinde bir aşağı, bir yukarı dolaşır. Bazen pencerelere koşar. Hiç görmeyen gözlerle gecenin karanlığına bakar. Ama her an bir şey beklemektedir. Bu göbek havalarıyla, dans parçaları ardında, onun her şeyi, yenilgisi veya zaferi gizlidir. Bazen ikram edilenlerden hiçbir şey almaz. Bazen ortadakileri, hiç farkına varmadan avuç avuç avuçlar, ağzına doldurur. Bu, zaten onun âdetlerinden biridir. Menderes'te, hele kendi başına veya nazı geçen yerlerde, yemek disiplini yoktur. Yemek mi yer, yoksa yemeklerle boğuşur mu, bilinmez. Bir defasında, mesela Fevzi Lütü'nin evinde, bütün misafirler için hazırlanıp mutfak önündeki bir büfeye soğusun diye konulan bütün ve kocaman bir tabak yassı kadayıfın başına geçmiştir. Olduğu gibi bitirmiştir. Ama salona, hiçbir şey olmamış gibi döner. Ve aşçıbaşı, ev sahibine:

— *Beyefendi bütün tatlıları yiyip bitirdi...*

diye haber verince de, ev halkından kimse şaşmaz. Yalnız gülerler. Çünkü böyle şeyler onun itiyadıdır. Hatta o arada sorsan, belki yaptığı o vakit hatırına gelecektir. Yaptığına kendisi de şaşacaktır.

Neyse, Hasırcı'nın evinde olanlar da buna benzer. Ama radyonun haberleri gittikçe değişmektedir. C.H.P. adı gittikçe seyrekleşir. Demir Kırat gittikçe önde koşmaya başlar. Ve hulasa anlaşılır ki, D.P. çok öndedir. Ama Menderes'in telaşı hâlâ üstündedir. İşte tam o sırada telefon çalacaktır. Bu telefonda haber verilenleri, İstanbul'dan ve telefonu açandan dinledim. Menderes. elbette telefona kendi koşmuş olacaktır. Haber hem güzel, hem de şakacıdır:

— *Ağam! Olanlar oldu, dik şapkanı başının üstüne! Çık sokağa ilan et. Seçildin! Artık İstanbul mebususun...*

Haber güzeldir ama, yetersizdir. Ya parti? Fakat telefonu kapayıp daha ağzına bir şeyler doldurmaya koşarken, telefonun zili tekrar çalar. Arayan Ankara'dır. Telefonun başında Fuat Köprülü vardır. Haberi müjdeler:

— *Adnan Bey, daha şimdiden sayılan sonuçlarla, memlekette oyların yüzde 64'ünü kazandık. Bu nispet hızla artıyor. Arkadaşlar hep burada. Tebrik ederiz. Hemen bir vasıtayla hareket et...*

Beklenen haber işte budur. Fakat Hasırcı'ya göre, Adnan Beye ağır bir durgunluk gelir. Gözleri bir noktaya dalar. Bu bir sükûnet midir? Hayır, heyecanın zirvesi... Artık doruğa ulaşılmış ve dağın ardındaki yol görünmüştür...

ZAFER GECESİNDE, MENDERES KONUŞUYOR

Evet, zafer kazanılmıştır. Demokrat Parti artık iktidarı alacaktır. Bu aslında, pek beklenmeyen bir sonuçtur. Kazanç, tahminlerin üstündedir. Zaten bunun için değil midir ki, Demokrat Parti öncüleri, daha seçimlere çok varken, 22 şubat 1950'de Halk Partisiyle bir kontenjan anlaşmasına bile teşebbüs etmişlerdi. Bazı illerde ve bazı anlaşmalarla, iki tarafın öncüleri, belirli listelere gireceklerdir. Yahut da seçimler, geçici bir koalisyon kabinesiyle yapılacaktır. Mecliste muhalefetin varlığı, yani D.P. öncülerinin de yer alabilmesi böyle sağlanacaktı.

Anadolu Kulübünde ve mebus Sedat Dikmen'in odasında, üç defada yapılan bu karşılaşmaların tafsilatını grup başkan vekili Hilmi Uran, anılarında aktarır (1). Bu toplantıların havasına ait olmak üzere, o zamanki olaylara vakıf aydın bir Halk Partisi öncüsünden, daha etraflı açıklamalar dinlemişimdir. Toplantılara Halk Partisinden Hilmi Uran, Fikret Sılay ve Faik Ahmet Barutçu katılmıştır. Karşı taraftan Menderes ve Köprülü yetkili söz sahibiydiler. Netice şu oldu ki, bu bir araya gelmelerden hiçbir sonuç alınamadı. Bunda galiba, Faik Barutçu'nun biraz sert ve karşı tarafı küçümseyen çıkışlarının etkisi olduğu söylenir. Halbuki karşı taraf, belki bazı kararsızlıklar içindeydi ama, iktidara da adaydı. Bu mukadder neticeyi Halk Partisi delegeleri, öyle anlaşıyor ki, görmüyordular...

(1) Hilmi Uran: *Hatıralarım*, s. 555-1558.

Demokrat Partiye, bazı Demokrat Partililer tarafından «muva-
zaa partisi» suçlamalarının yöneltilmesine sebep olan olay budur. Bu
suçlama bir zaman uzadı, gitti. Halbuki şimdi? Hemen o gece belire-
cektir, C.H.P. kaybetmiştir. Ve iktidar, kalıredici bir çoğunlukla, D.P.
'ye geçmiştir:

<i>Demokrat Parti</i>	408
<i>Cumhuriyet Halk Partisi</i>	69
<i>Köylü Millet Partisi</i>	1

Menderes, o gece son telefon haberini alınca, daha o dakikada
Ankara'ya hareket hazırlığına girişir. Sabırsızdır. Saatler bir türlü
ilerlemez gibidir. Erkenden hareket edecektir. Ama artık haline bir
sükûnet gelmiştir. Radyo haberleri geliştikçe, bu sükûnet artar. Hatta
artık onları önemsizce dinleyen bir hal bile gelmiştir üstüne. Şevki
Hasırcı'ya gelince, o da seçimlerde adaydı. Ve radyo haberinde an-
laşılır ki, o da kazanmıştır. Ve artık Aydın mebusudur. Menderes,
işte bu haber üzerine konuşmaya başlar. Ve bu konuştukları bence,
birtakım sağlam manalar taşır:

— *Bak kardeş, artık mebussun. Aydın mebusu. Tebrik ede-
rim. Partimiz de kazandı. Artık iktidardayız. 27 yıllık Halk Par-
tisi iktidarı devrildi. İsmet Paşa düştü. Hem de yıkılırcasına...
Ama unutma, bu hem bir son, hem bir başlangıçtır. Muhalefe-
tin sonunda ve iktidar yolunun başındayız. Bu yol, kolay bir yol
değildir. Eğer yürüyüşümüzü ayarlamazsak, halka hayal kırık-
lığı vermek de var.*

*Sana gelince, artık mebussun. Ama bir tavsiyem var. Tec-
rübelerimden gelen bir tavsiye: Kendini hazırla!*

MECLİS KÜRSÜSÜ BİR KATİLDİR

Menderes coşmuştur. Gözleri karşısındakinin gözlerine dikilidir.
Elinde, dakikalardan beri unutulmuş gibi bir ekmek dilimi vardır.
Devam eder:

— *Evet, kendini hazırla! Kendini hazırlamadan Meclis kür-
süsüne çıkayım deme! Çünkü hazırlıksız olanlar için Meclis kür-
süsü, bir katildir. Hazırlıksız olarak oraya çıkanları, daha ilk
çıkışta yener, siler, süpürür, öldürür, gider...*

Menderes'in bir hatip, bir kürsü adamı olduğunda şüphe yoktur.
Ele aldığı davalar, bunları eleştirmesindeki mantık, hükümlerindeki
uyarlılık veya uyarsızlıklarla bir kürsü adamı. Daha o akşamdan

bellidir ki o, bu kürsüde ve bu sefer hem de önde gelen bir söz sahibi olarak bir şeyler yapacaktır. Bunlar bu sayfalarda ana gelişmeleriyle izlenecektir. Ama biz burada gene, o gecenin hikâyesine devam edelim. Menderes konuşmaya devam eder:

— *Mesela beni düşün! Ben sana kendimi anlatayım: Ben, yirmi yıldır ki bu Meclisin çatısı altındayım. Beni oraya gerçi millet seçmiş oldu. Ama parti getirdi. Parti içinse ben, bir meçhulüm. Ama beni tavsiye eden Atatürk'tü. Beni oraya Atatürk münasip gördü. Ama daha ilk günden kararım ve kaygım, hem bu Meclis'e, hem bu itimada layık olmak için kendimi hazırlamaktı. Çünkü görüyordum ki, oraya henüz hazır değildim. Düşün ki, Meclis'e geldiğim zaman, bir yüksek mektep diplomam bile yoktu...*

Menderes'in dedikleri doğrudur. Öyle anlaşılıyor ki, Menderes, ilk Meclise geldiği zaman, yalnız bir milletvekili değil, imtihan kapısında bir öğrenci gibiydi. Ne yaptığını da şöyle anlatır:

— *Yirmi yıldır kendimi, bugün için hazırladım demiyorum. Partime sadıktım ve muhalefetim yenidir. Sebeplidir. Ama şu doğrudur ki, kendimi yirmi yıldır hazırladım. Tahsilimi mebusken yaptım. Param vardı, sefahetlere heves etmedim. Dil biliyordum, yabancı ülkelere gitmedim. Parlamentolarda mebusların avantajlarından hiçbir zaman istifade etmek istemedim. Halk-evleri müfettişiydim. Halkevlerine, ne yaptığımı belki anlatamam. Ama Halkevlerindeki teftiş seyahatlerimde ve o mütevazı Halkevleri odalarında kaldığım geceleri, geç saatlere kadar kitap okumakla geçirdim. Bu zahmetli ve çoğu rahatsız geçen gecelerden pişman değilim. Ve bugün, yahut yarın, daha doğrusu yarından itibaren...*

Kuşadası'ndaki sahil gazinosunda dinlediklerim buralara geldiği zaman, gece artık derinleşmişti. Ay, o gerçekten esrarlı Ege denizinin bağrına dalmak, kaybolmak üzereydi. Konuşmalarımız devam ediyordu. Ama benim kafamda artık sadece şu istifham şekilleniyordu:

— *Evet, yarından itibaren?..*

Ve bu yarından itibaren ne olacağı, yarının ve sonrasının neler getireceği, Demokrat Partinin iktidarı kazandığı gece, hem parti, hem Menderes için, meçhuldü, muammaydı...

14 mayıs 1950 seçimleriyle iktidar değıştiği zaman, garip bir çelişme oldu: Demokrat Parti iktidara, Halk Partisi de muhalefete hazır değildi. Bu çelişme baştan sona kadar, bu iki partinin mücadelesinde bir hazımsızlık yaşattı. Bu iki parti birbirlerini, normal birer parlamento gücü olarak, hiç-bir zaman kabul edemediler...

HEM İKTİDARA, HEM ESARETE GİDEN YOL

Yeni iktidarın ve çok partili demokrasi rejiminin kaderi, yarının getireceği gelişmelere bağlı olacaktı. Gerçi İnönü tabii bir jestle, daha neticeler belli olur olmaz, iktidarı hemen devre hazır olduğunu Demokrat Parti şefine bildirmişti. İnönü ayrıca, yeni muhalefet lideri olarak, iktidarın kendilerine serbest çalışma imkânı tanımasını da istemişti (1). Evet, Demokrat Parti kurulduktan sonra hem de ilk adımda, husumet (düşmanlık) rüzgârları yayacak ve karşılık görmeyecek kadar serbest bir atmosfer bulmuştu. D.P.'nin 1946'da seçimlere hile karıştırıldığı iddiaları, ardı arası kesilmeden sürdürülmüştü. Halbuki aynı iktidar devrinde D.P., Halk Partisinin hazırladığı, hile kabul etmez bir Seçim Kanunuyla iktidara gelmişti. O halde ve 1946'da hatta hile olmuş olsa bile, bu hareket kefareтини bulmuştu. Şimdi istikbal için söz, artık Demokrat Partinindi. Bu yeni devrede, acaba, içimizdeki şeytan mı konuşacaktı. Yoksa bütün dünyanın hatasız, dürüst ve takdire değer saydığı seçimlerin sonu demokratik zemin üstünde yerleşecek miydi? Yoksa soysuzlaşacak mıydı? Hem günün, hem önümüzdeki yılların sualı buydu. Bu sorunun düğümünü de elbette ki zaman ve Meclise gelen *yeni adamlar* çözecekti...

(1) İnönü'nün bu arada Bayar'dan, kendi hayatı için teminat istediği gibi, izahı kabil olmayan bir iddia, bazı yayınlarda çıkar. Halbuki hayat teminatına ne lüzum vardı? Bu dürüst seçimler ve dürüst iktidar devri, yalnız İnönü'nün değil, bütün rejimin de garantisi değil miydi? Ve İnönü, hayatından korkan bir adam olabilir miydi o günlerde?.. İstenen teminat, sadece, muhalefet serbestisi içindi.

D.P.'DE İKİ ŞAHSİYET

Yeni gelen bir iktidar demek, elbette ki yeni liderler ve yeni insanlar demektir. Bu yeni insanlar, Anayasanın saptadığı tabii şekillere uyularak, daha ilk günlerde açığa çıkmıştır ki, bu yeni insanların iki lideri vardır: Bayar cumhurreisi seçilmiştir ve Menderes başvekil!..

Gerçi bir ara, Bayar'ın başvekilliği ve Menderes'in onun kabinesinde yer alması düşünülmüştür. Cumhurreisliği için, yaşlı, tarafsız bir şahsiyet aranmış ve bazı isimler akla gelmiştir. Ama o ki vaziyet şimdi bu hali almıştır. Hele Demokrat Parti başkanlığı üstünde, hem nezaketli, hem biraz hafifçe de olsa çekişmeli geçen safhalar geride bırakılarak Adnan Menderes, aynı zamanda partinin de başına getirilmiştir. O halde biz artık bu iki şahsiyet üstünde duracağız ve onlarla sık sık karşılaşacağız. Fakat burada gene bir başka noktaya eğilmeliyiz. Çünkü bu nokta, neticeye müessir olan bir önemli faktördür.

ZAFERİN PAHASI

Oylar, bir partiyi ve liderlerini zafere ulaştırabilir. Ama oyların bir de *diyeti* vardı. Ve oyların pahası, yahut diyeti, her iktidara gele-nin, biraz da ayak bağı ve esareti demektir. Çünkü oylar için vaat etmişsindir. Yardım görmüşsündür... Bu arada nice nice insanlar kaderlerini, bu oylara ve senin zaferine bağlamışlardır. Muzaffer olmuş-sundur. O halde şimdi bir borcun var. Bu oyların ve yardımların bedelini, diyetini ödeyeceksin. Ülkenin, yedi iklim dört bucağından, gözler sana dikilmiş, eller sana açılmıştır. Ve bu dikilen gözlerin bir kısım sahipleri, zaten daha ilk zafer anından, senin kollarına, bacak-larına sarılmışlardır:

— *Kazandık, şimdi söz bizim...*

Ufukların ardında ve göze görünmez dağlarda, bellerde, köylerde, kasabalarda, şehirlerdeyse, milyonlar ve milyonlar, senden her şeyi beklemektedirler...

Bu zor bir durumdur. Sonra örneğin Mustafa Kemal gibi, İnönü gibi oy isteyen değil, kumanda eden, emreden mevkilerden de iktidara gelmemişsindir. Onlar, her ne kadar milletin genel gücünü seferber ederek kazanmışlarsa da, kazandıkları zafer için, millet kendini onlara borçlu hissediyordu. Onlara, önderlerimiz, kurtarıcılarımız diyordu. Halbuki şimdi söz, artık kalabalıklarındır. Ve yeni adam-

ların bütün zekâ ve kudretleri, halka rağmen halkın ileriye yürüyüşünü istikametlendirebilmektir. Yani daha önceden ve nice kan selleri pahasına elde edilen fütuhâtı korumak, ilerletmektir. Kayıtsız şartsız bağımsızlık, ortaçağ engellerinin hortlayışından toplumu korumak, toplum içindeki çatışmaları, çelişmeleri toplum yararına istikametlendirmek! Yoksa toplumun gerçek çıkarları yerine, sokak ve kalabalıklar söz sahibi olabilirler.

Böylece yeni adamların önünde, çetin davalar ve manalı sorunlar vardı...

Evet, partiler vardır, prensipler vardır. Bu partilerin karşılıklı münasebetlerini düzenleyen kanunlar vardır. Bu kanunlar onların, parlamentoda yerlerini ve haklarını tayin ederler. Ama ne var ki bütün bu prensipler, haklar ve nizamlar içinde karşılaşanlar, nihayet insanlardır. İnsanlar ise, ne şekildirler, ne kaidedirler. İnsan denilen yaratık, biraz da, kendi kanunlarıyla yaşar. Onun bir de iç âlemi vardır. Şuuru vardır. Şuuraltı vardır. Ve bu iç benliğin derinliklerinde, şuur ve mantıktan ziyade, hırslar, kıskançlıklar da karmakarışık yaşarlar. Bunların bütünüyse, içimizdeki şeytandır...

Hulasa insan, toplum içinde; toplum kuralları ile karşılaşır. Ama, bu karşılaşmada, toplum kanunları ve bilinciyle beraber, onun şuuraltı, yani içindeki şeytan da işe karışır. Mantık denilen düzenleyici prensibin yanında, derinlere itilmiş zaafılar, ilk cetlerimizden gelen ilkel insiyaklar da harekete gelir...

Bunları niçin işaret ediyoruz? Çünkü bu, siyasi mücadelelerde de böyledir. Hele bir ülkede çok partili demokratik rejimin geleneği yoksa, yahut bizdeki gibi eski misaller yüz ağartıcı değilse, orada siyaset alanında çarpışmalar, yalnız bilinç ve mantığın düzenleyici ölçüleriyle yürümez. İşte bu içten gelen ilkel insiyakların, dizgin kabul etmez azgınlıklarıyla da karışır. Bizim siyasi hayatımızda, 1950-1960 devresinde görülen manzara, maalesef budur. Bunun, hem de Millet Meclisi kürsüsünde zaman zaman dışa vuruşlarını, anahatlarıyla göreceğiz. Ama şimdi buna zemin hazırlayan gelişme ve faktörlere kısaca göz atalım...

ÇELİŞME NASIL BAŞLADI?

Daha yukarda, 1950 seçimlerinde Demokrat Parti iktidara ve C.H.P. muhalefete hazır değildi, demiştik. Seçimler sonrasında, bu önemli bir çelişmeydi. Ve bu çelişme, daha seçimler öncesindeki ilk

hesaplarla başlar. Benim edinebildiğim bilgilere göre, 1950 seçim sonuçları için takdir zaafı, her iki partide müsterektir. Bunun en açık ve reddedilmez delili, 1950 seçimlerinden önce, 22 şubat 1950'de başlayan ve birkaç gün devam eden şu, C.H.P. ve D.P. temsilcileri konuşmaları, yahut pazarlık konuşmalarıdır ki, onlara daha önce temas etmiştik...

Mesela Adnan Menderes'in, seçim günlerinden önce ve en iyimser anlarında bile, Meclise getirebileceklerini tahmin ettiği mebus sayısı, en çok 200 kadardı! Çünkü bunun da delili ve her vesilede:

— *Seçimleri kazanacağız!..*

demesine rağmen, bu sayfalarda değindiğimiz C.H.P. ve D.P. temsilcileri temaslarında, kendisi için bir garanti istemesidir.

Nihayet seçimler günü akşamı, Aydın'da ve radyonun ilk perakende yayınları sırasında tahmin, 250'ye kadar çıkmıştı. Onun içindir ki o gece, saat 1'de Ankara'dan telefon açılıp Köprülü, Menderes'e:

— *Daha şimdiden 257 mebusluk kazandık, iktidar bizimdir...*

dediği zaman, Menderes'in düştüğü ilk hal, baygınlıkla şaşkınlık arası bir şeydi. Ama çabuk kendini topladı... Bu sahneyi, hem de asıl görgü şahidinden, daha önce nakletmiştim.. Bayar'ın ise, hatta bu 200 tahminine bile içinden varamadığını söylemek mümkündür. Seçmenler ve etrafa yayılanlar ne olursa olsun. Nitekim Demokrat Parti öncülerinin, daha önce ve Halk Partisiyle muvazaa dedikoduları sırasında, Halk Partisine, hiç olmazsa liderlerin seçilmelerini sağlama bağlamak için bazı anlaşma şekilleri teklif ettikleri de birkaç defa açıklanmıştır. Hulasa iki parti arasında çelişme, evvela bu değerlendirmeye hatasıyla başladı. Çünkü bu değerlendirme hatası, C.H.P. merkezinde de vardı. Gerçi İnönü ve bir ihtiyat ifadesi olarak seçim öncesinde:

— *İktidar değişebilir...*

diye de konuşmuştur ama, C.H.P. mahfillerinde, partinin hiç olmazsa 250'den aşağı mebus getirmeyeceğine inanış vardı. Hatta bazı yeni kabine tertipleri bile elden ele dolaşıyordu. Fakat ne var ki, gelen C.H.P.'li mebus sayısı, ancak 69 oldu. Demokrat Parti ise, 408 mebusluk almıştı...

ŞİMDİ NE OLACAKTI?

Olan şuydu ki, Demokrat Parti bu beklenmeyen zaferini ve C.H.P. de bu beklenmeyen yenilgiyi, hiçbir zaman hazmedemediler. Demokrat Parti, tarihin her devrinde ve her iktidar için bir tehlike olan şu zafer sarhoşluğu içindeydi. Zafer sarhoşluğuysa, bütün sarhoşluklar gibi, şuurun ve akıl ölçülerinin arka plana itildiği bir muvazenesizlik halidir. Çünkü sarhoşlukta şuurumuz değil, içimizdeki şeytan konuşur.

Halk Partisine gelince, o da yenilgiyi hazmedemiyordu. C.H.P. idarecilerine göre, bu olan bitenlerde, herhalde bir *yanlışlık* vardı. Bu olan bitenler, herhalde bir hataydı. Hem geçiciydi de. Elbette bu bir nizam-ı âlem olamazdı. Nasıl olur da millet, kendini kurtaranları bu kadar unuturdu? Halbuki kurtaranların, kurtardıklarından nice zamandır koptukları da, herkesin görebileceği bir gerçektir. Hulasa, C.H.P.'liler de, bir değerlendirme hatası içindeydiler. Evet, o halde şimdi ne olacaktı? Ve bu soru, önemli, hayati bir soruydu.

Oylar bir partiyi iktidara getirir. Ama bu oylar, bin başlı bir dev gibi getirir. Ve bu başların her biri daha ilk günden: «Ben de varım... Artık söz benimdir!» diye haykırır. Kendi umduğunu, kendi beklediğini ister...

DEMİR KIRAT'IN SÜVARİSİ KİM?

14 mayıs seçimlerinin sonuçlarını vermiştik. Demokrat Partinin, en iyimser Demokratların bile beklemediği bir çoğunlukla iktidara geldiğini anlatmıştık. Kırat artık muzafferdi. İsteddiği gibi şahlanabiliyordu. Ama bu sefer de şu sual belirliyordu:

— *Kıratın süvarisi kim?..*

Evet, kırata kim binecekti, kıratın dizginleri, kimin elinde olacaktı? Eğer Demokrat Parti, tek şef partisi olsaydı, bu soruya verilecek cevap kolay olurdu. Çünkü tek parti konuşmaz. Tek şef partisinde iç mücadeleler yoktur. Tek partide, tek şef vardır ve söz sahibi odur.

Ama Demokrat Parti, çok partili bir serbest seçim ve halkın oylarıyla iktidara gelmişti. Oylar ise, güçlü, ama bin başlı bir dev gibidir. Bu başların her biri, daha ilk adımda zafere sahip çıkacaktır. Daha önce de değindiğimiz gibi:

— *Artık söz benimdir. Şimdi söz sahibi benim...*

diyecektir. Her baş, kendi mizacı, kendi ihtirasınca, bu zaferden hissesini isteyecektir. Bekleyecektir ki bu dev, kendi dilini konuşsun. Her baş ister ki, devin dizginleri kendi elinde olsun...

Kırat da böyleydi. Kırat da bir kırattı ama, aslında bin başlı bir devdi. Ve bu başlar daha ilk günden, her kentten, her köşeden:

— *Biz de varız! Söz bizim!..*

diye seslerini yükseltti. Hatta bu şahlanışın ilk belirtileri, parti daha iktidara bile gelmeden, partinin kuruluşunun hemen ardından başladı. Öyle ki, ilk kuruluşları, ilk parçalanmalar takip etti. Bir aralık

öyle oldu ki, yeni doğan çocuk, ha öldü, ha ölecek diye beklendi. Ama bütün bu karışıklıklar arasında ve başların içinde bir baş, daha partinin doğum ağrıları arasında kendine yol açıyordu. Kendi basacağı yollara, kendi basamak taşlarını sıralıyordu. Bu, bir bakışta centilmen bir insandı. Politika hayatına gireli de çok olmuştu. Ama bu hayatta o güne kadar hiç de pek yol almış sayılmazdı. Fakat daha yeni parti kurulurken görünüyordu ki, sahnenin derinliklerinden şimdi onun siması belirmektedir. Bu yeni baş, atılgan ve ihtiraslıdır. Karşılaştığı direnişlerde, geri çekilmeye niyeti yoktur. Nitekim aşağıda göreceğiz ki, partinin daha program hazırlıkları safhasından başlayarak ve partinin kuruluşunu takip eden bütün bulıranlarda ve parçalanmalarda, karşısındakileri tasfiye eden odur.

Böyle olunca da, demek ki, kıratın şahlandığı meydanda, kırata bir sahip belirmektedir. İşte bu sahip, *Adnan Menderes*'tir. Kıratın sahibi, o olacaktır. Ve nitekim öyle de olur. Hulasa, Demokrat Partinin hikâyesi, biraz da, Menderes'in hikâyesi demektir. Daha doğrusu, bu hikâye, Menderes'in serüveni yahut dramıdır. İşte şimdi biz, artık iktidara geldiğini daha önceki bahiste verdiğimiz Demokrat Partiyi, bu iktidar safhasında takip etmeden önce, şu Adnan Menderes'in zuhuru şartlarını ve olaylarını izlemeliyiz. Çünkü, her şey öyle gelişecektir ki, bir gün:

— *Kırat demek, Adnan Menderes demek...*

olacaktır. Gerçi şimdi ve Demokrat Partinin iktidar safhasına geldikten sonra Adnan Menderes'in zuhuru safhasına dönmek, biraz geriye gitmek gibi gelir ama, bu zuhur kademelerini izlemenin asıl yeri de burasıdır.

BİTMEYEN ÇATIŞMALAR

Fakat Demokrat Partinin tarihi, daha ilk günlerden başlayarak, hem kendi içinden atılanların, hem kendi içinde kalanların, birbirleriyle ve sonu gelmez kavgalarıyla başlar ve bir şey daha söylenebilir: Daha partinin kurulduğu günlerde başlayan bu kavga, partinin öldüğü, yani bir ihtilâl süngerinin, D.P. harfleri üzerine bir çarpı işareti çektiği güne kadar sürer. Öyle sanıyorum ki, bu çarpı işareti hazırlanırken bile bu partide, ne kadar baş varsa, o kadar söz sahibi olmak isteyen insan, daha doğrusu yalnız adam vardı. Evet, o kadar baş ve o kadar yalnız adam! Çünkü ihtilalden önce Demokrat Parti

yöneticileri, evvelce bir birlik kadro halinde görünmekle beraber, bu kadronun unsurlarını birleştiren hayati örgü, yani fikir ve görüş birliği artık kaybolmuştu. Onun yerini, sadece bir kader birliği almıştı...

Gerçi ortada bir kervan ve kervanın bir başı veya başları vardı. Çünkü Demokrat Parti, on yıldır iktidardaydı. Memlekette sosyal, iktisadi, siyasi alanlarda, onun müdahale ve etkileriyle, olumlu veya olumsuz, nice oluşlar meydana gelmişti. Ve muhakkak ki, çok partili rejim, bütün buhranlara rağmen, yerleşiyordu.

Evet, kırat, on yıldır sahnede idi. Nice nice tökezlemeler olsa da, on yıldır şahlanıyordu. İç çatışmalarsa devam edip gidiyordu. Zaten bu sonsuz çatışmalar, her toplumun, her ihtilalin, her partinin itici gücüdür. Gelişmelerin akışına dayanabilenler ve dayanamayanlar, bu bitmeyen kavga içinde seçilirler ve yerlerini bulurlar.

İşte, Menderes'in ortada belirişi, sivrilmesi de, bu başlayan, ama bitmeyen kavga içinde adım adım şekilleşti. Kıratın dizginlerini, o elinde topladı. Ama bin başlı devin başı ve bu kıratın üzerinde kendini de hak sahibi sayan herkes, bu atın dizginlerine elbette ki, el atmak isteyecekti. Hatta zaman zaman ona:

— *Sen benim emrimde bir şövalyesin! Kumanda benim! Eğer elimi omzundan çekersem, o anda tökezlersin!*

diyen de olacaktı. Ama öyle sanıyoruz ki, kıratın süvarisi, baştan sona kadar gene de Adnan Menderes'tir. Doğru ve yanlış bütün manevralarıyla, D.P.'nin önde gelen söz sahibi daima o oldu. Kurucular arasında tartışmalar, ilk yöneticiler arasındaki kavgalar, buhranların veya bunların içlerini kemiren aşağılık veya üstünlük duyguları, hulası bitmeyen çatışmanın bin bir olayları içinde o, bütün hata ve sevabıyla, bu kafilenin daima önünde göründü. On yıllık iktidar boyunca, kayıtsız şartsız sorumluluk yüklenmekten çekinmeyen oydu. Zaman zaman zikzaklar yapmadı. Asıl hatası da belki bu oldu. Ancak bu gerçek, şu demek değildir ki, eğer bu yolculuk bir dramla sona ermişse, onun tek sorumlusu odur. Hayır! Bu dramda* sorumlu olanlar, şartlara ve çarklara kendini kaptıran herkeştir. Bu şartların ve çarkların işleyişini safha safha izleyeceğiz. Onların işleyişine en büyük etkisi olan olumsuz unsurun ise, tek partiden gelen, tek şef, tek parti, otoriter hükümet sisteminin içinde yetişen ve bu sistemde uzun yıllar vazife alan, sorumluluk yüklenen insanların, çok partili demokrasinin de öncüleri olmaları şeklinde meydana gelen tarihi

şanssızlıktır. Ve evvelce alıstıkları tek parti rejiminin zihniyetinden kendilerini, bir türlü kurtaramamalarıdır. Bunun üzerinde de duracağız. Fakat burada şimdi biz, konumuzu, yani şu Menderes'in zuhuru bahsini işlemeye çalışalım...

MENDERES'İN ZUHURU (MEYDANA ÇIKIŞI) NERELERDEN BAŞLAR?

Bu sorunun cevabı, yukardaki yazılarda, belirmiş gibidir. Menderes'in zuhurunu, 14 Mayıs 1950 zaferinden ele alarak izlemeye çalışırsak, doğru sonuca varamayız. Menderes'in zuhuru, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, 14 mayıstan daha önce, onun Halk Partisinden kopuşuyla başlar. Yani, yeni bir partinin, önce fikirlerde başlayan doğum ağrılarına, ilk programın hazırlık safhasına, partinin doğumundan önceki çalışmalara, daha sonra da partinin hayata gözlerini açmasıyla başlayan buhranlara, parçalanmalara kadar götürmelidir. 1945-1950 arasındaki Meclis içi ve Meclis dışı çalışmalarda ise Menderes, adım adım ilk planda sivrilecektir. 14 Mayıs zaferini takip eden ilk günlerde, hele 22 Mayıs 1950'de yeni iktidarın başvekili olup, ilk hükümet nutkunu okuduğu gün ise, biraz dikkat edilirse görülecektir ki, artık bambaşka, beklenmeyen bir dil konuşur. Menderes'in beşeri hayat hikâyesi nasıl 1899'da ve Aydın'ın Sarayıcı mahallesinde dünyaya gözlerini açtığı günden başlıyorsa, Menderes'in siyaset alanında zuhuru, nasıl onun Halk Partisinden kopuşundan ve yeni bir partinin doğum ağrılarından başlıyorsa, Menderes'in siyasi dramı da, onun, başvekil olduğu gün, yani 29 Mayıs 1950'de, Büyük Millet Meclisinde okuduğu hükümet nutkundan başlar...

Şimdi olayları izleyelim...

Siyasi mücadelede kuvvetli adam, karar gücü ve bu gücü besleyen karakter potansiyeli olan adam demektir. Eğer bu adam, bu karar gücünü, zamanında ve doğru olarak kullanabiliyorsa, o adam, olayların akışına müdahale yeteneğinde demektir. Bu yetenek, önderlik vasıflarından biridir. Çağımızın en bilinçli ihtilalcisi olan Lenin'in bu sözlerini verelim:

«Kim daha ileriye görürse, diğerleri üstünde hükmeder.»

EN KUVVETLİ, FAKAT EN TEHLİKELİ ADAM

Bu «kuvvetli ve tehlikeli» sözleri benim değildir. Bu sözler bize, Demokrat Parti henüz program hazırlıkları safhasındayken dahi, Menderes'in durumu hakkında bir görgü şahidinin görüşünü aksettirir. Bu görgü şahidine göre Menderes hem kuvvetli, hem tehlikelidir. Bu görgü şahidi, Demokrat Partinin programı hazırlanırken, kurucuların parlamento dışından kendi aralarına aldıkları ve daha bu hazırlık safhasında Menderes'le çatışmaya düşen Ahmet Hamdi Başar'dır. Öyle görülüyor ki, eğer bu çatışma olmasaydı, Demokrat Parti dört kurucu tarafından değil, beş kurucu eliyle hayata gözlerini açacaktı...

Bu hazırlık ve çatışma hikâyelerine burada tekrar girmeyeceğim (1). Yalnız şu kadarını belirteceğim ki, Demokrat Partinin gerek bu hazırlık işleri, gerek onu takip eden devre hakkında, kuruculardan anılarını yayınlayanlar olmamıştır. Zaten şimdi onlardan yalnız biri hayattadır: Bayar! Fakat bu program hazırlama safhasına bir süre katılan Ahmet Hamdi Başar, o günlere ait hatıralarını ayrıca yayınlamıştır. Buraya bu hatıralardan yalnız şu salıneyi alacağım...

ÖNEMLİ BİR TEŞHİS

İlk toplantılar ve program hazırlıkları çabaları, Koraltan'ın Ankara'daki evinde cereyan etmektedir. Refik Koraltan'ın yakını olan ve 1930'larda bilhassa «İktisadi Devletçilik» isimli eseriyle dikkati

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II, s. 439-443.

çeken, Atatürk'ün de üç ay kadar yakınında kalarak seyahatlerine katılan, bazı rapor hazırlıklarıyla görevlendirilen Ahmet Hamdi Başar, bu toplantılara davet edilmiştir. Partinin program tasarısını hazırlamak işleri ona havale olunmuştur. Ama daha ilk çalışmalarından başlayarak Menderes, bu gidişten ve işbirliğinden memnun değildir. Bu arada Başar'ın da, işi birtakım fikir ve doktrin münakaşalarına sürüklemiş olması mümkündür. Halbuki Menderes için asıl olan program değildir. O, bir an önce aksiyon sahasına geçmek ister. Öyle görüyor ki, onun için program bir şekilden ibarettir. Hulasa toplantılar birbirini kovalar. Tartışmalar uzar gider. Arada, bir birleşme noktası da görülmez ve sonunda olan olur. Yani Menderes ağır basar. Hatta Refik Koraltan'ın evinde yapılan toplantılar, Başar orada misafir kaldığı için, Bayar'ın evine nakl olunur. Başar, İstanbul'a dönmek zorunda kalır. Ona söylendiğine göre, program hazırlanacak ve tasarı kendisine gönderilecektir. Gerçi öyle olur da. Ama bu tasarıya daha ilk göz atışta Başar'ın hükmü:

— *Aman ne berbat şey!..*

sözlerinden ibarettir. Hulasa Başar, Ankara'dan ayrılırken, ilk Demokratlar işbirliğinin zaten sonu geldiğini anlamıştır. Ama Bayar ve Koraltan nazik davranırlar. Davetli misafirlerini Ankara istasyonuna kadar geçirirler. Yolcu, sevgi tezahürleri ve nazik cümlelerle uğurlanır. Ama tam ayrılış sırasında, Başar'ın da Bayar'a bir sözü vardır ve sözünü esirgemez:

— *Menderes'ten sakınınız! Menderes en kuvvetli, fakat en tehlikeli adamınızdır!*

Başar haklı mıydı? Başar'ın bu sözünde, çok ileriye varan bir önsezi var mıydı? Yoksa bu sözler biraz da, ruh kırılganlığıyla söylenmiş, gelişigüzel sözler miydi?

Bu sorulara cevap vermeyeceğiz. Çünkü bugün, Başar, hayatta değildir. Bayar ise, kendi anılarını ve vesikalarını neşretmektedir. «Ben de Yazdım»adını taşıyan bu neşriyat serisinde, elbette ki, Demokrat Partinin kuruluş safhasına da sıra gelecektir. O halde bırakalım, Başar'ın bu sözleri ve teşhisi hakkında görüşünü ve yorumlarını Celâl Bayar yapsın. Eğer Bayar da bu sözleri doğrularsa, o zaman önemli iki gerçek meydana çıkar: Bunlardan birincisi, Menderes'in daha parti kurulmadan ve henüz program hazırlıkları safhasındayken, kıratın

üzengisine ayağını atmış olmasıdır. Ve Menderes'in kıratın süvarisi olarak sivrilişinde bu, önemli bir aşamadır. Diğeri de şudur ki, daha o safhada bir aydının Menderes'i «*en kuvvetli, fakat en tehlikeli*» adam olarak teşhis etmesidir. Burada şimdilik bizim için önemli olan, Menderes'in daha kırat şahlanmadan onun üzenğine ve dizginine ayak ve el attığını doğrulayan bir görgü şahidinin bulunuşudur. Ve bu görüşler, bazı manalar taşır...

KUVVETLİ VE TEHLİKELİ ADAM NE DEMEKTİR?

Siyaset alanında *kuvvetli adam*, siyasi mücadelede karar gücü, belirli *karakter çizgileri ve potansiyeli* olan adam demektir. Eğer bu adam, bu karar gücünü zamanında ve doğru olarak kullanabiliyorsa, o adam olayların akışına müdahale yeteneğinde demek olur. Bu yetenek ise, önderlik vasıflarından biridir.

Fakat kuvvetli olmak için bu yetenek yetmez. Bu yeteneğe sahip olan insanın, belirli ve olumlu karakter çizgileri ve özellikle, ileriye görmek kudreti de olmalıdır. Bu çizgiler ve kudret ise şahsiyetlilik dediğimiz halin, başlıca vasıfları ve unsurlarıdır. Gerekli bir kültür, hem kendine, hem başkalarına karşı olgun bir denge ve hepsinin üstünde inanılır, güvenilir olmak vasfı ve sorumluluk duygusu, bu karakter çizgilerinin, şahsiyetlilik vasfının bazı unsurlarıdır. Menderes bu bakımdan kuvvetli miydi? Bu sorunun cevabı, araştırmalarımız boyunca, safha safha belirtilmeye çalışılacaktır.

Tehlikeli adama gelince? *Tehlikeli adam*; kuvvetli adam olsa da, yukarda özetlenen şahsiyetlilik vasıflarına malik olmayan, yahut da bu vasıfları kötüye kullanan adam demektir. Her ülkenin siyasi hayatında, kuvvetli adamlar veyahut tehlikeli adamlar daima olmuştur. Olacaktır da.

Bu izahlarımızı, Başar'ın daha yukardaki sözlerine bağlamıyoruz. Çünkü Başar'ın, teşhisini koyarken, kendisine rehber olan ölçülerini iyi bilmiyoruz. Onları ancak, genel anlamları içinde alıyoruz.

Biz sadece, yaşadığımız bir devrin, ön planda sivrilen bir siyasi şahsiyetinin, yani Adnan Menderes'in hayat hikâyesini vermeye çalışıyoruz. Siyasi şahsiyetlilik denilince akla gelebilecek ölçü, vasıf veya kriterleri de, bu vesileden faydalanarak ortaya koymak istedik. Çünkü siyaset alanı, çeşitlilik alanıdır. Bu alanda, Eflatun'un, hâkim, yani bilgelik (hikmet) adamından, gene Eflatun'un demagog, hatta diktatör tipine kadar her çeşit söz sahibi tarih boyunca yerlerini almış-

lardır. Gelecekte de zaman, elbette ve gene böyle işleyecektir. Ama daha şimdiden şu soruyu sorabiliriz:

— *Menderes, belki kuvvetli, belki tehlikeli adam olabilir. Ama acaba aynı zamanda ileriye gören adam mıydı?*

Bu soruya cevabımız, daha şimdiden açık ve kesin olacaktır:

— *Asla!..*

Bu kitaptaki olayların akışı ve Menderes'in sonu, bu gerçeği, zaten yeterince aydınlatacaktır...

Türkiye'ye gelince? Bizde de en az 1908'den beri, idealistle macera adamı ve siyasi şahsiyetle demagog, iş ve inşa adamıyla çığırtkan, hulasa kahramanla şeytan, her zaman yan yana yaşadılar. Bugün de öyledir. Hatta bu sıfatlar bazen, aynı adamda, aynı zamanda toplandı. Menderes bunlardan hangisiydi? İdealist mi? İhtiras adamı mı? Muvazeneli bir şahsiyet mi? Kahraman veya şeytan mı? Tek cepheli bir insan mı? Yoksa kendi içinde, kendisiyle boğıuşan iki şahsiyetli bir adam mı? Bunların cevapları safha safha açılacaktır. Ama şimdi biz, gene konumuza devam edelim. Bu bahiste, konumuz Adnan Menderes'in zuhurudur. Yani, Demokrat Parti içinde nasıl olup da bir şef olarak sivrildiğidir. Bu yolu izlerken, Demokrat Partinin önemli bir cephesi üzerinde kısaca durmalıyız...

Programlar başka, insanlar gene başkadır. Eğer programlar, önceden tespit edilmiş ve birer bilimsel dikta teşkil eden doktrinler değilse, o partilerde program, bir arşiv malzemesinden ibaret kalır. Ve söz, programın değil, insanın olur...

HANGİ YOLDAN GELİNDİ?

Bizde adına *demokrasi* denilmesine alıştığımız çok partili rejim, garip bir kadro içinde doğdu. Çünkü bu rejimin her iki cephesinde yer alanlar, yani hem iktidar, hem muhalefet saflarının önderleri, aynı partinin, yani tek şef, tek parti ve otoriter hükümet sistemini temsil eden Cumhuriyet Halk Partisinin elemanlarıdır. Aynı partide yetiştiler. Uzun yıllar aynı parti ve aynı sistem içinde, aynı programla çalıştılar. Hatta yeni nizamın, yani iktidar ve muhalefet saflarının iki şefi, İnönü ve Bayar, tek parti iktidarının da ön planda şahsiyetleriydiler. Menderes ve diğerlerini de bu açıdan almalıyız. O halde şimdi şu soruyu sormak mümkündür:

— *Bizde demokrasi; idealizm ve doktrin yolundan mı, yoksa politika yolundan mı geldi?*

Sorunun cevabında, sanıyorum ki herkes mutabık kalacaktır:

— *Elbette politika yolundan!*

Fakat bu böyle olunca da, gene mukadder bir soru, kendiliğinden ortaya çıkacaktır:

— *Acaba demokratik nizamı kuracak olan Demokrat Parti ve onun önder kadrosu, bu yeni hayatta tek parti zihniyetinden ne dereceye kadar kendilerini kurtarabileceklerdir?*

İşte bir soru ki, bunun cevabı, 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidarı eline alan Demokrat Parti ve şefleri için, hakikaten kader tayin edici bir mana taşır. Yani iktidar muhalefetle; üzerinde normal zikzaklar dahilinde hareket edebileceği *müşterek* bir zemin, bir *platform*

kurabilecek miydi? Parlamento içinde ve dışında, iktidarla muhalefet, çok partili rejimin hayat ve beka şartlarına uygun bir *müşterek dil* bulabilecekler miydi? Yoksa bu iki taraflı tek parti insanlarının; tek şef, tek parti ve otoriter hükümet sisteminden gelen köklü ruh halleri, yeni nizama da hâkim olacak mıydı? Böylece, bizde demokrasi çabası, bir *benlik* davası içinde soysuzlaşıp gidecek miydi? Bunlar bir sıra sorulardı ki, düğümlerini elbette zaman çözecekti. Ve bu zaman denilen sahne içinde en aktif aktör, elbette ki kıratın süvarisi olacaktı. Biz bu süvarinin, daha program hazırlığı safhasında, belirişine ve gidişata ağır basışına, daha önce işaret etmiştik. Şimdi onun, daha sonraki olaylar ve gelişmeler içinde de engelleri atlayışına geçmeden önce, biraz şu program bahsinde duralım...

KADRO BİRLİĞİ, PROGRAM BİRLİĞİ

Bizdeki demokrasi, çabasında, iktidar ve muhalefeti oluşturan önder unsurların, aynı tek parti rejiminin yetiştirdiği müşterek vasıflı insanlar olduğuna değinmiştik. Bu birlik, yalnız önder kadroların yetiştirme ve zihniyetinde değildir. İktidar ve muhalefetin programlarında, yani bu programların dayandığı ilkelerde de aynı birlik görülür. Mesela biliyoruz ki, Cumhuriyet Halk Partisinin 6 ok şeklinde ifadesini bulan altı ilkesi vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Cumhuriyetçilik, inkılapçılık, milliyetçilik, laiklik, devletçilik, halkçılık...

Aynı ilkeler, Demokrat Partinin de ana ilkeleridir. Bu ilkeler, Demokrat Parti programının şu maddelerinde yer alır:

«Madde 2 — Cumhuriyetçilik...

Madde 13 — Milliyetçilik...

Madde 14 — Laiklik...

Madde 15 — İnkılapçılık...

Madde 16 — Halkçılık...

Madde 17 — Devletçilik...»

Bu ilkeler, Demokrat Parti programında, hemen hemen Halk Partisi programındaki çerçeveleri içinde görünürler. Hatta Demokrat Parti programına göre, özel teşebbüsün ve sermaye faaliyetlerinin bile devletçe nizamlanması esastır:

«Madde 17 — Özel teşebbüs ve sermaye faaliyet ve tasarruflarının devlet tarafından nizamlanması, özel teşebbüs men-

faatleriyle genel menfaatin telifi ve korunması zaruretiden ileri gelmektedir. Bizim devletçiliğimiz, iktisadi şartlarımızın ve ihtiyaçlarımızın çizdiği yoldur.»

Bu görüş ve ölçü, Halk Partisi programında da böyledir. Örneğin Atatürk tarafından dikte edilen ve Celâl Bayar tarafından, hem iktisat vekilliği, hem başvekillik zamanlarında aynen tekrar olunan devletçilik formülü de şudur:

«Bizim, takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti bütünü başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdi iktisadi teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan sosyalizm prensibine müstenit kolektivizm, komünizm gibi bir sistem değildir.

Hulasa, bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için, milletin umumi ve yüksek faaliyetlerinin icap ettirdiği işlerde —bilhassa iktisadi sahada— devleti fiilen alâkadar etmektir.» (1).

Demokrat Parti programının 17. maddesinde Atatürk'ün ve dolayısıyla Halk Partisinin bu görüşü şöyle ifade edilir:

«Devletçiliği; iktisadi alanda uzun zamandan beri devam eden boşluğu bir an evvel doldurmak, iş hacmini genişleterek, yurttaşların geçim ve refah seviyesini yükseltmek için, devletin, gerek doğrudan doğruya iktisadi faaliyetlere girişmesi, gerekse nizamlama, teşvik ve yardım yollarıyla, hususi teşebbüs ve sermayenin umumi menfaate en uygun şekilde ve süratle gelişmesinde vazife alması manasında alıyoruz...»

Demokrat Parti programından daha önce verdiğimiz parça ile bu görüş, Halk Partisinin devletçilik görüşüyle karşılaştırılınca, Demokrat Partinin hatta daha devletçi sayılması pekala mümkündür. Diğer beş ilkeyi de aynen böyle karşılaştırabiliriz. Ve görürüz ki, Demokrat Parti, Halk Partisinden, yalnız kadrosunu değil, programını da aktarmıştır...

(1) Atatürk'ün kendi el yazısıyla işlediği bu formülün aslı Prof. Afet İnan'dadır. Ve profesörün *Medeni Bilgiler* kitabında verilmiştir.

Zaten bundan daha tabii de bir şey olamazdı. Çünkü her iki parti ve önderleri, aynı toprağın, aynı tohumlardan gelen mahsulle-riydiler. O halde sorabiliriz:

— *Şu on yıllık, yani 1950-1960 arasındaki iktidar ve muhalefet savaşında, tek noktada bile birleşme belirtisi vermeyen amansız boğuşma neydi? O zaman bitmez, sükûn bulmaz kan davası neydi? Yahut da şu ünlü şairimizin dediği gibi, «Bu tehevür, bu şikâyet niçin»di?..*

PROGRAMLAR VE İNSANLAR

Bu soruların cevabını derhal verebiliriz:

— *Evet, çünkü programlar başka, insanlar gene başkadır!*

Evet, ne çare ki böyledir. Eğer partiler, birtakım önceden işlenmiş, belli dünya görüşlerine dayandırılmış ve yalnız bilimsel bir sentez değil, aynı zamanda bilimsel birer dikta teşkil eden doktrinlerin partileri değilse, o partilerde program bir arşiv malzemesinden ibarettir. Yani bu tür partilerde, programlar değil, *insanlar* konuşur. Hem de programlara değil, kendi tabiatlarına, kendi mizaçlarına ve günün havasına göre konuşurlar. Nitekim Demokrat Parti iktidarında da bu hal, baştan sona kadar böyle cereyan etti.

Zaten bu böyle olmasaydı ve Adnan Menderes iktidar sahnesinde bir program sözcüsü olup kalsaydı, bu program Halk Partisinin programından, temelde farklı olmadığı için, iktidarı boyunca Halk Partisinin bir dublörü, yani ikinci elden bir kopyacısı ve tekrarcısı olur kalırdı. Kaldı ki Halk Partisinin zaafı programında değildi. Halk Partisinin asıl zaafı, yorgunluğuydu. Bu yorgunluk yüzündendir ki, son ve her şeyi kaybettiği seçim mücadelesinde, hatta kendi hazırladığı kalkınma planlarını bile, bir defa olsun dile getirememişti.

Daha garibi, Halk Partisinin iktidar devrinde son genel başkan vekili Hilmi Uran, partisinin bir Ekonomik programı olduğunu bilmiyordu. Onun «Hatıralarım» isimli eserinden şu cümleyi alalım:

«*Umumi bir iktisat programını biz de yapamamıştık.*»

Halbuki Halk Partisinin bir genel ekonomik planı vardı. Plan kavramını ve devlet planlarını da memlekete, önce Halk Partisi getirdi. Hele Hilmi Uran'ın «bir iktisat programımız yoktu» dediği

devrede, devletin, hem de dört vekile bağılı olarak kurulan bir olağanüstü komisyon tarafından yapılmış ve daha İkinci Dünya Harbi bitmeden, tamamlanmış, bir umumi iktisat programı hazırđı. Ne hükümet, ne parti, bu programlar bütünlüğünü, harekete getirmedi. Bu hazin gerçeğe sık sık temas edeceğiz.

Hulasa, Demokrat Partinin hem öncü kadrosunu, hem de programını Halk Partisinden aktarmasına, Halk Partisi devrinin tek parti zihniyetinden kurtulamamasına rağmen, hareketli bir inşa ve kalkınma yoluna girmesinde, programın değil, *insanın* hissesi vardır. Bu yolun açılmasındaysa Bayar'ın da etkileri olmakla beraber asıl sürükleyici insan, öyle zannediyorum ki, gene kıratın süvarisi olmuştur. Çünkü Celâl Bayar, mizaç itibarıyla bir öncü değil, daha ziyade direktif almaya alışkın bir hükümet adamıydı. Niçin? Bunu şöyle açıklamaya çalışalım...

Kıratın süvarisinden ve onun yoldaşından bahsederken, Celâl Bayar'ın o güne kadarki siyasi hayatına biraz göz atmak, elbette ki yararlı olacaktır. Çünkü Celâl Bayar'ın Demokrat Partiden önceki hayat hikâyesi bize, onun siyasi şahsiyeti hakkında, bazı aydınlatıcı işaretler verecektir...

PROFESYONEL BİR POLİTİKACININ PORTRESİ

Bu eserde daha önce Celâl Bayar'ın biyografisini bir safhaya kadar özetlemiştik. Şimdi burada da, Celâl Bayar'ın siyasi geçmişi ve bunun, Bayar'ın siyasi karakterindeki etkileri üzerinde kısaca durmalıyız.

Bayar'm biyografisini verirken, onun daha çocuk yaşlarında, dışardaki İttihat ve Terakki Cemiyetiyle gizli ilişkilerde bulunan dayısının etkisi altında bulunduğunu kaydetmiştik. Daha 12 yaşındayken, dayısına gelen gizli yayınları Gemlik'te bir bakkaldan almak, dayısına taşımak ona düşüyordu. Yani Bayar, çocukluktan politika oyunu oynar. Bütün hayatı boyunca da politikanın içinde kalmıştır. Bu bakımdan Bayar'a, profesyonel politikacı demek hatalı olmaz. Çünkü bugün sahnede, bütün hayatınca politika içinde kalmış, politikacılığı, kesintisiz olarak meslek edinmiş olan, ondan başka kimse yoktur. Ve yakın tarihimizde, politikacılığı bu kadar uzun sürmüş başka bir politikacı da yoktur. Onun geçmişinde ve kendini bileliden beri, politika bir meslektir. Gerçi mesela İnönü de genç yaşından beri aktif bir şahsiyet olarak sahnededir.

Ama İnönü'nün ve benzerleri silah arkadaşlarının esas meslekleri askerlikti. Ordudan, harp meydanlarından geldiler. Askerlik sicilleri, onların asli mesleklerini dile getirir (1).

Daha 12 yaşında ve gizli siyasi yayınları taşımakla işe başlayan ve Ali Suavi'nin arkadaşlarından olduğunu söylediği dayısından po-

(1) Atatürk'ün askeri sicili. *Tek Adam* isimli eserimizin III. cildinin sonunda, İnönü'nün askeri sicili de, *İkinci Adam* isimli eserimizin III. cildinin sonunda verilmiştir.

litika hikâyeleri dinleyen Celâl Bayar, 23 yaşındayken (1907) Bursa'da, kendisi de gizli İttihat ve Terakki Cemiyetine girer. Ondan sonra hayatı günümüze kadar, politikacı olarak devam edip gider. Onun Bursa'da İttihat ve Terakki gizli teşkilatına girdiği sene, İnönü'nün aynı cemiyete Edirne'de katıldığı seneye denk düşer. Amaç, 1876 Kanunu Esasîsini (Anayasa) yeniden yürürlüğe koydurmaştır. 23 temmuz 1908'de Abdülhamit, Rumeli ihtilalcileri önünde boyun eğer. Meşrutiyet ilan olunur. Kanunî Esasî yürürlüğe girer. Edirne'de Yüzbaşı İsmet, İkinci Orduda bir ihtilalîn, önde gelen yıldızlarından biri olarak parlar. Bursa'da Celâl Beyin yolu da açılır. Evvela Bursa'da İttihat ve Terakki Fırkası mesul kâtibi, sonra aynı partinin İzmir kâtibi mesulü olarak atanır. Bu son görev, önemli bir görevdir. Çünkü İzmir, eski Osmanlı İmparatorluğunun en hareketli merkezlerinden biridir. Celâl Bey, 1914-1918 Birinci Dünya Harbi devresini İzmir'de geçirir. Ne var ki, İzmir'de, İttihat ve Terakki'nin önde gelen kurucularından ve söz sahiplerinden biri, yani İzmir Valisi Rahmi Bey vardır. Ve Celâl Bey, ufak tefek anlaşmazlıkları almazsak, sonuna kadar Rahmi Beyin etkisi, gölgesi ve kontrolü altında kalır. Müstakil bir hüviyet edinemez.

İŞGALDEN SONRASI

Birinci Dünya Harbi, 30-31 ekim 1918'de Türkiye'nin yenilgiyi kabul etmesiyle biter. 15 mayıs 1919'da ise İzmir Yunanlılar tarafından işgal olunur. Celâl Bayar'ın işgal öncesi günlerde İzmir'de, pek faal bir siyasi hayatı yoktur. İttihatçılar tasfiye edilmiştir. Vali Rahmi Bey, yurt dışına kaçmıştır. Celâl Bey, kuşkuudadır. Yunan işgali tehlikesi baş gösterince, Yunanlılara karşı ciddi bir mukavemet ümidi de zayıf görünür. Bunu da yadırgamamak gerekir. Ama gene siyasetin içindedir. İttihat ve Terakki'nin kendi kurduğu ve şimdi yeni elde edilen vesikalara göre Celâl Beyin de katıldığı Teceddüt Fırkasında, siyasi hayatını devam etmekte sayar. Mesela İzmir'den ayrıldıktan sonra dolaştığı yerlerde Teceddüt Partisiyle ilgilenir. Ama eldeki bir mektubuna göre, kendisini Teceddüt Fırkasının mensubu değil, İttihat ve Terakki'nin hâlâ kâtibi umumîsi sayar. Nazilli'den ayrılmak zorunda kalınca, Balıkesir'e gelir. Bir kısım İttihatçılar da oradadır. Oradan İstanbul Meclisine Saruhan mebusu olarak seçilir. Mecliste siyasi faaliyetini yürütür. Fakat İstanbul'un işgali üzerine, Ankara'ya geçer ve burada Büyük Millet Meclisine katılır...

Birinci Millet Meclisi gerçi kurulmuştur. Meclisi oluşturan mebuslar, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mensuplarıdır. Ama aslında İttihatçı bir grup, kendini hissettirmeye başlar. Enver Paşanın da Anadolu ile temas ve muhabereleleri vardır (1). Bunlar Mustafa Kemal Paşayı rahatsız eder. Yani İttihatçılar, Yeşil Ordu, çeşitli komünist partileri, müstakil harekete özenen bazı mebus gruplarıyla Birinci Büyük Millet Meclisi, karışık bir görünüş arzeder. Mahmut Celâl Bey (Bayar) bu sefer de Yeşil Ordu hareketine karışır. Onun idare edicileri arasına girer. Fakat anlaşıldığına göre bu, Mustafa Kemal'in malumatı altında olsa gerektir. Hulasa Celâl Bey, kaderini İttihatçılar grubuna değil, Mustafa Kemal'e bağlar. Öyle sanıyorum ki bu, onun, hayatında en yerinde hareketi olmuştur. Yoksa arkadaşları olan eski İttihatçılarla tam kader birliği yapsaydı, elbette tasfiye edilecekti. Ve bu tasfiye, bazı İttihatçı ileri gelenleri için olduğu gibi, yani kanlı bir şekil alacaktı. Gerçi bu arada Celâl Beyin, Çerkez Etem'in isyanından önceki günlerde ve Mustafa Kemal tarafından, bir nevi nasihat heyetinin başkanı olarak gönderildiği Kütahtya'daki davranışları hakkında, henüz karanlıkta kalan noktalar vardır ve Celâl Bayar'ın oradan Mustafa Kemal'e, Etem'in sadakati hakkında çektiği teminat telgrafının, henüz mahiyeti aydınlanmamıştır. Bu telgrafın aslının ne olduğu, hâlâ bir meseledir.

Ama bu karanlığın aydınlatılmasını Celâl Bayar'a bırakırsak, şu denebilir ki, Bayar, sonuna kadar kaderini Atatürk'e bağlamıştır. Atatürk'ün ölümüne kadar kendini, ona hizmetle mükellef bilmiştir.

DİREKTİF VEREN VE DİREKTİF ALAN ADAM

Siyasi hayatta ön planda gelenleri, iki gruba ayırmak mümkündür:

1. Direktif veren önder siyasetçiler,
2. Direktif alan ve direktif altında çalışan siyaset adamları.

Celâl Bayar, hiç şüphe yok ki, bu ikinci grup siyaset adamları zümresine girer. Yahut, hiç olmazsa Demokrat Partinin kuruluşuna

(1) Enver Paşa ve devri hakkında ilk ve gizli resmi vesikalara dayanan eserimiz üç cilt halinde yayınlanmıştır. Bu eserde Enver Paşa'nın Türkiye dışında, Rusya, Kafkasya ve Türkistan'daki faaliyetleri hakkında ilk defa ve kendi notlarına göre bilgiler verilmiştir. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, II. cilt, Ş. S. Aydemir.

kadar onun siyasi niteliği budur. Bunda da yadırganacak bir şey yoktur.

Çünkü İttihat ve Terakki, otokratik bir partiydi. Yani bu partide çok dar bir şefler kadrosu vardı. Denebilir ki İttihat ve Terakki, nihayet üç ve en fazla beş otoritenin somut iradesine tabi bir partiydi. İttihat ve Terakki'de, ancak direktif alınırdı. Celâl Bey de, bu direktif alanlardan, direktif altında çalışanlardan biriydi. Bu onun ruhuna, yıllar yılı süren ittihatçı bir karakter vermişti.

Teceddüt Partisine gelince? Bu parti, zaten pek kurulamadan dağıldı. Halbuki İttihat ve Terakki'den, bir miktar para da devir almıştı. Celâl Beyin de bu ilişkilerde, bazı ilgi ve muharebeleri vardır. İleride yazılacak bir İttihat ve Terakki tarihi, bu cemiyetin gizli kalmasını istediği bazı şeyleri açıklayacaktır.

Bayar'ın Ankara'daki durumuna gelince? Ankara'da da söz, elbette ki, Mustafa Kemal'indi. Ve Mahmut Celâl Bey, onun çevresinde, onun verdiği direktif ve yetkilerle, ancak onun istediği çerçevede çalıştı. Daha önce de vekillik (bakanlık) yapmış olmakla beraber, İnönü kabinesinde kesintisiz devam eden son 7 yıllık vekillik hayatında, ne İnönü'nün, ne de Atatürk'ün emir, eğilim ve direktifleri dışında, hareket gösteremezdi. İnönü'nün; aslında ve belki ileride açıklanabilecek (1) ruhi gerginlikler, fakat görünüşte önemsiz bir vesileyle başvekillikten ayrılmasından sonra yerine Celâl Bayar geldi. Başvekillik devresinde onun en çok kullandığı kelimelerden biri, direktif kelimesidir. Şeften, yani Atatürk'ten gelen her şey direktiftir. Örneğin Atatürk'ün, 1.XI.1937 nutku, Bayar'ın tabirince bir direktif nutkudur. Hükümet programı ise, her cümlesi şefin direktif nutuklarına dayandırılarak ve direktif kelimesi her konuda tekrar edilerek, program nutkudur. Hükümetin yapacağı, sadece, bu direktifleri yerine getirmektir.

Böylece, siyasi hayata katıldığı günden başlayarak, kesintisiz bir profesyonel politikacılık, Bayar'ın mesleki vasfıdır. Demokrat Parti kuruluncaya kadar aldığı görevlerde, etrafına biraz ihtiyatsızca inanan, fakat etrafındakilere yetki veren, çevresini teşvik eden bir vekildi. Ama kendine özgü fikirlerle değil, otoriter direktiflerin etkisi altında çalışması da, onun alıştığı bir çalışma nizamıdır. Bu hayat

(1) İnönü'nün yayınlanmış olan hatıraları hakkında değerlendirme yapmak, bu eserin konusu değildir.

tarzı ona, elbette ki, bazı karakter çizgileri vermiştir. Kendi kendini yetiştirishi ve siyaseti sanat edinişi, bu çizgilerin önde görünenleridir. Fakat, yeni bir partinin şefi oluncaya kadar aldığı görevlerde, hep otoriter partiler ve güçlü şefler emrinde, direktif altında çalışmak, onda, otoriter olmaya ve direktif vermeye karşı, tabii bir özlem ve istidat yaratmıştır. Bu özlemle istidat onu, Demokrat Parti iktidarı ve devlet reisliği sırasında, neticeleri ağır bir şekilde tökezletecektir. Çünkü özlem başka, otoriter insan ve hele lider olmak vasfı gene başkadır.

Komitacı mıdır? Elbette değil! İttihat ve Terakki'nin, komitacılık faaliyetlerinin daima dışında tutuldu. Ve o partiye, komitacılıktan gelmedi. Komitacı değil, siyasetçidir. İzmir'de kâtibi mesul olarak çalışmaları sırasında komitacılık ona değil, Vali Rahmi Beye düşüyordu. Ama ilk gençlik çağlarından beri, diplomalara değil, hiç arasız kendi kendini yetiştirme ve yoğurma gayretine dayanan nefis terbiyesi, onda elbette ki, güçlü bir karakter yarattı. Ama içine dönük bir karakter. Celâl Bayar'ın bir görünen hali, bir de bunun ardındaki asıl Bursalı vatandaş vardır. Onun görünen hali, iç benliğiyle dış âlem arasında, sanki bir perde gibidir.

Celâl Bayar özel teşebbüşü değildi. Hiçbir zaman da olmadı. Eğer Kıratın süvarisi, Demokrat Parti programının, hatta «özel teşebbüşün düzenlenmesini» dahi devlete veren program maddesine bağlı kalsaydı, Demokrat Parti plansız da olsa, bir sanayileşme hareketini yaratamazdı...

KENDİNİ ANLATMAYI SEVEN BİR CUMHURBAŞKANI

Bundan evvelki yazılarda, Bayar'ın siyasi hayatına ana hatlarıyla göz atmıştık. Bu hayatın, onun karakter çizgilerinde yarattığı başlıca özellikleri aramıştık. Şimdi de onu, gene ana hatlarıyla, Demokrat Partiden önceki başlıca sorumluluk kademeleri ve ekonomik görüşleriyle tanımaya çalışalım.

Bu noktada hemen şunu belirtmeliyiz ki, Bayar kendini anlatan bir insandır. Yahut kendinin anlatılmasını sever. Celâl Bayar, Ankara'da Büyük Millet Meclisine ilk ayak bastığı günden başlayarak, devlet reisliği süresini de içine almak üzere, gerek resmi görevleri, gerek Meclis içindeki konuşmalarıyla ilgili, bütün söz, demeç ve faaliyetlerini, büyük ciltler teşkil eden derlemeler halinde toplatmış, bastırmıştır. Son defa da, kendi hayat hikâyesini ve bu hikâyeye mihverî etrafında, kendisince önemli gördüğü olayları ve belgeleri, kendince faydalı saydığı bir tertip içinde yayınlamaktadır. «*Ben de Yazdım*» adını taşıyan bu serinin şimdi sekiz cildi yayım sahasına çıkmıştır. Bu yayınların hepsi faydalıdır.

Gerçi bütün bu yayınlar eleştirilebilir. Gerçi bu yayınlarda, gerek içerik, gerek sistem, gerek kronoloji bakımından birçok noktalara değinilebilir. Mesela Celâl Bayar adını taşıyan ve daha önce ayrı bir seri halinde yayınlanan dört ciltte, kapsanan hemen bütün hükümet faaliyetleri, Celâl Bayar'a mal edilmiş gibi görünür. «*Ben de Yazdım*» kronolojik bir sisteme bağlı olmadan başlar. Mesela Celâl Bayar'ın müdahalesi dışında düzenlenen Mondros mütarekesi, bütün safha ve ayrıntılarıyla buraya, resmi dosyasıyla olduğu gibi girer. Kitap bununla başlar ama, ondan sonra aynı kitapta, Meşrutiyetteki Balkan olaylarını, hatta 1876-1877 devresini ve ilk Meşrutiyeti oku-

ruz. Burada elbette ki kronolojik bir düzen yoktur. Sonra, örneğin Fransa'daki Dreyfüs davası, «*Ben de Yazdım*»da, 67 sayfalık bir yer işgal eder. Bu dava, bir casusluk davasıdır. Dreyfüs, Yahudi asıllı bir subaydır. Haklı veya haksız casuslukla suçlanır. Ama bütün dünya Yahudiliği de hemen harekete gelir. Bunu bir ırkdaşlık meselesi sayar. Dreyfüs davası, bir dünya davası olur. Ama casusluk, gene de davanın aslıdır. Esterhazi adında bir sarhoş, kumarbaz ve kadın avcısı subay, aslında olayın düzenbaz bir kahramanıdır. Celâl Bayar, «*Ben de Yazdım*»da bu davayı «*Dreyfüs Davası*» kitabından aynen ve bütün ayrıntılarıyla kitabına alır. Bu kitabı da kendisine, Beyazıt' ta eski kitap satanlardan birinde bulan kızının getirdiğini kaydeder. Ama aslında casusluk davasıyla, Bayar'm eseri ve şerüveni arasında bir ilişki bulamazsınız.

Kısacası, «*Ben de Yazdım*»ın genel yapısı, Bayar'm cumhurbaşkanlığı devresinde, resmi dairelere veya bazı şahıslara ayrı ayrı hazırlanmış dosyaların, yahut da bazı kimselerin, kendi anıları olarak yazılmış defterlerin bu kitapta gelişigüzel istiflenmesi hissini verir. Harp Tarihi teşkilatı, İnkılap Enstitüsü, Tarih Kurumu gibi müesseseler de bu esere, malzeme verirler. Ama buna rağmen Bayar'ın bu derlemeleri hazırlatma zevki ve gayreti çok faydalıdır. Ve bizim devlet adamlarımız arasında, bunu yapan başka biri yoktur (1). Bu ciheti belirtmek, bir yazar için borçtur.

DERLEMELER, YAYINLAR

Bunları aşağıdaki sırada toplamak kabildir:

1. *Celâl Bayar*, 4 cilt 1800 sayfa. Derletilmiş eser. Derleyen: Özel Şahingiray.

2. *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri*, 1921-1938. Büyük boy cilt, 266 sayfa. Toplayan: Özel Şahingiray.

3. *Celâl Bayar'ın Millet Meclisinde Yaptığı Kanun Tekliflerinin Gerekçeleri*, 1920-1937. Büyük boy 3 cilt. Toplayan: Özel Şahingiray.

(1) Sayın Celâl Bayar'la evvelce ve gerek hayat safhaları, gerek iktidar devriyle ilgili olarak bir konuşmam olmuştur. Bu nazik kabulün hatırasını saklıyorum. Bu defa ve bu yazıların bu safhasında, hem eski derlemeler, hem son yayınları ve mütemmim konularda bilgi almak fırsatını bulamadığım için, burada özetlenen görüşlerle, Celâl Bayar'ın bilgileri arasında farklar olması mümkündür.

4. *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri. Dış Politika. 1933-1955.* 280 büyük sayfa. Toplayan: Özel Şahingiray.
5. *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1933.* 496 büyük sayfa. Toplayan: Özel Şahingiray.
6. *Celâl Bayar'ın 1946, 1950, 1954 Yılları Seçim Kampanyasındaki Söylev ve Demeçleri.* 170 büyük boy sayfa. Toplayan: Özel Şahingiray.
7. *Celâl Bayar'ın Amerika Seyahati.* 160 büyük boy sayfa.
8. *Ben de Yazdım: Celâl Bayar.* 8 cildi çıkmıştır.

Görülüyor ki, Celâl Bayar, söz siyasi-idari faaliyet ve hatıra eserlerinin, eksiksiz olarak gün yüzüne çıkmasını, kitaplıklara ve okuyuculara intikalini, titizlikle istemiş bir insandır. Ve öyle sanıyorum ki bu, milli hayata müdahalesi olan bir insan için, yapılması gereken bir vazifedir de. Şimdi de onun icrai görevlerine ve bilhassa iktisadi görüşlerine değinelim:

UMURBEY KÖYÜNDEN DEVLET REİSLİĞİNE

Bir köyden gelen bir çocuğun, hem de birtakım normal dayanakları, diploma dosyaları olmadan, bir gün bir devletin başı olması, elbette ki, kolay değildir. Hayat merdiveninde bu yükseliş, elbette ki birtakım şartlar ve vasıflar ister. Ama bu eserde konumuz Bayar'ın hayat hikâyesi olmadığı için, burada ve sadece önemli merhaleleri kaydetmekle yetineceğiz. Zaten Bayar'ın genel biyografisini ve siyasi hayatının ana merhalelerini verirken, bazı gerekli safhaları belirtmiştik.

Bayar, ilk icra vazifesini Ankara'ya geldikten ve Birinci Millet Meclisine katıldıktan sonra aldı. 1921-1924 arasında İktisat Vekaliyetiyle Mübadele-İskan-İmar Vekilliklerinde bulundu. O günün şartları ve imkânsızlıkları içinde bu görevleri, daha ziyade temsili nitelikte saymak daha doğrudur. 7 temmuz 1924'te, Mübadele-İskan-İmar Vekilliklerinden, Atatürk'ün emriyle istifa etti. Çünkü, milli bir bankayı teşkile memur edilmişti. 1924-1932 arasında İş Bankası Umum Müdürü olarak çalıştı. Bu bankanın idare meclisinde, Atatürk'ün etrafını alan ve kendilerini biraz da sorumsuz sayanların çoğunluğu, İş Bankasının o devrede bir şanssızlığı oldu. Dürüst, ciddi, bilgin ve teşkilatçı bir zat olan eski İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey o sırada, gene o sorumsuz çevre tarafından Atatürk'e boyuna çekştirilmekteydi.

9 eylül 1932'de, Atatürk tarafından ve Atatürk'le İsmet Paşa arasında geçen sert sahnelerden sonra Şeref Bey değiştirildi. Şeref Bey, bilgin, dürüst, tecrübeli ve saygıdeğer bir devlet adamıydı. Atatürk üstündeki aleyhte telkinlerde, Celâl Beyin tesirlerini tahmin etmem. Celâl Bey, İktisat Vekilliğine getirildi. 25 ekim 1937'de başvekil oldu. İsmet Paşanın cumhurreisliğinde de bir süre başvekillikte kaldı. 25 ocak 1939'da başvekillikten istifa etti. Ve ondan sonra Demokrat Partinin iktidara gelişine kadar, kısa bir fasıla ile, yalnız milletvekili olarak çalıştı. 14 mayıs 1950 seçimleri Halk Partisini iktidardan indirince Bayar, 22 mayıs 1950'de toplanan Büyük Millet Meclisinde reisicumhur ilan olundu.

BAYAR'IN EKONOMİK GÖRÜŞLERİ

Bayar'ın siyasi görüş ve kanıları üstünde durmayacağız. Bayar, bir tek parti adamıydı. Sonuna kadar da öyle kaldı. Hatta Demokrat Partiyi kurarken bile ona göre, Halk Partisi nizamı en iyi nizamdı.

Ekonomik görüşlerine gelince? Bayar'ı, eskiden beri özel teşebbüsçü saymak alışlagelen bir şeydir. Halbuki bu doğru değildir. İcra vazifeleri sırasında Bayar, normal olarak özel teşebbüsçü olmadı. Demokrat Partiye de devletçilik ilkesini, hem de oldukça aşırı bir anlayışla, o getirdi. Gerçekte durum şudur:

1. Atatürk'ün Celâl Bayar'a kurdurduğu İş Bankası, bir özel teşebbüs değildir. Sembolik bazı iştirakler olmakla beraber, sermaye teşekkülü bakımından bu banka, bir devlet işletmesi niteliğindeydi. Arkası devlete dayalıydı. Örneğin, bankanın Şişe-Cam Fabrikası için, devletçe bir de imtiyaz kanunu çıkarılmıştı. Bankanın bazı özel teşebbüslerle, mesela Kale-Karako grubuyla kurduğu ilişkilerse, kısacası dürüst değildi. Ve ilk araştırmada derhal tasfiye edildi.

2. Celâl Bayar 1932'de İktisat Vekili oldu. Ve devletçilik temel uygulamaları olan birinci beş yıllık program, ikinci beş yıllık program (uygulanmadı), üçüncü dört yıllık program, bunların mütemmimi olan devletçi program tadilleri, onun tarafından başvekaletle sevk olundu. Devlet Zirai Donatım Kurumu, Devlet Toprak Ofisi, devlet işletme ve finansman bankaları olan Sümerbank, Etibank ve diğerleri, onun İktisat Vekilliği zamanında kuruldu. Ve bunlar hep devletçi teşekkülerdi ama, çok hayırlı kurumlar oldular.

Bayar'ın gene İktisat Vekilliği devrinde özel teşebbüsün, hem de aleyhine olarak alınan bazı karar ve kanunları da zikretmeliyiz:

1. Özel sanayiın gelişmesini köstekleyen, ilkel tesisleri modern tesisler aleyhine koruyan ve Bayar'dan önce çıkarılan muamele vergisi kanunu, asıl Bayar'ın zamanında yürütülmüştür. Bu kanun, sanayide makine uygulamasının, işletmede işçi sayısını artırmanın aleyhindeydi. Sanayileşmenin gelişmesini önlüyordu. Ve tabii asıl özel teşebbüsü vuruyordu. Bayar, buna karşı çıkmadı.

2. Yeni sanayi müesseseleri kurulmasını, mevcutlara da yeni makineler getirilmesini güçleştiren ve tamamen özel teşebbüs aleyhine işleyen, hatta bir fabrikaya yeni bir makine konulabilmesi için, eskilerinin devlet ekipler tarafından kırdırılmasını şart koşan sürprodüksiyon nizamnamesi, Celâl Bayar'ın vekilliğinde ihdas ve tatbik edilmiştir. Böyle bir nizamnamenin, hiçbir milletin iktisat tarihinde misali yoktur. Ve Celâl Bayar vekaletten ayrılınca derhal kaldırılmıştır.

3. Bayar, mesela TEC Şirketi gibi, aslında mevcut olmayan, fakat şeker ve gereklerini ithalat işlerinde açıktan büyük kârlar sağlayan, şeker kralı yetiştiren ve görünüşte özel teşebbüs gibi görünen bir işe, yakın bilgilerine rağmen müsamaha etmiştir. Ama bunu bir özel teşebbüsü himaye saymamalıdır. Nitekim Bayar ayrılınca bu garip düzenle benzerleri derhal tasfiye edilmiştir.

Bu misalleri çoğaltabiliriz. Hulasa, Bayar'ı sonuna kadar bir tek parti adamı ve mutaassıp devletçi olarak tanımlamakta hata olmasa gerektir. Elbette ki, yukarda saydığımız gayri tabii münasebetleri saymamak şartıyla... Gerçi Demokrat Parti iktidarında, pergelin ağzı açılmıştır. Ama bunda, Celâl Bayar'ın müdahalesi azdır. Eğer kıratın süvarisi Demokrat Partinin programının, hatta «*özel teşebbüsü de devletin düzenlemesine bağlayan*» maddelerini aşip, programı değil, insanları konuşturmasaydı, plansız da olsa, D.P. bir sanayileşme hamlesini yaratamazdı...

Menderes bir piyon muydu? Yani istenilen yönde istenildiği gibi kullanılan bir araç mıydı? Yoksa bir As mı? Yani bütün hareketleri kendi etrafında toplayan ve kendi sahnedenden çekilince, oyunun biteceği haş tertipçi miydi? Sanıyorum ki. ikisi de değil...

NE DİYORLAR?

Siyaseti bir satranç oyununa pek benzetemeyiz. Çünkü satrançta mesela hem piyon, hem «As» vardır. Yani, hem istenilen yöne sürülen emir askeri, hem her şeyin kendine bağlandığı bir de bey sahnededir. Ama bunların her ikisini de, bir oyuncu idare eder. Ve onların akıbeti, oyuncunun ustalığına bağlıdır. Menderes'i alırsak, o bunlardan hiçbiri değildir. Halbuki onu tanıyanlar ve onunla çalışanlar arasında görüşler çelişmelidir. Mesela arkadaşlarından biri şöyle konuşmuştur:

— *Menderes bir piyondur. Onunla Bayar oynardı. Menderes'e, ya emredilirdi ya telkin edilirdi. Telkinlere, emirlerden daha çok yatkındı. Hatta denebilir ki, etrafının telkinleriyle hareket eden bir adamdı. Formasyonu, genel kültürü, dünya görüşü yoktu. Yahu da, kendini heyecan ve ihtiraslarına kaptırarak sahneye atılırdı. Hulasa aslında, basit ve biraz da benlik gururuna kapılmış, şımarık bir eşraf çocuğuydu.*

Gene onunla çalışmış diğer bir arkadaşının da görüşleri şudur:

— *Bir Menderes vardı. Ve Menderes, aslında her şeydi. Böyle olacağı beklenmiyordu. Ama oldu. Bizde Bayar, ikinci planda bir adamdır. Olmayabilirdi de. Hatta olmasaydı, belki daha iyi olurdu. Çünkü o zaman ortada, uzlaşma kabul etmez iki insan, yani İnönü ile Bayar değil, yeni politikacılarla, eski politikacılar karşılaşırlardı. 1945'ten önce, uysal, kendi halinde, hatta biraz da silik bir adam olan Menderes'in, böyle birden ön safa çıkışını ve sonuna kadar orada kalışını ben, hakikaten anlayamıyorum. Ama daha partinin ilk gününden başlayarak öyle istidatlar ortaya koydu ki, bunlara şaşmamak kabil değildir.*

Mesela ben onun, bazı devlet reislerinin kabul salonlarındaki davranışlarını görmüşümdür. Bu salonlarda o, köyden, kasabadan gelen bir çocuk değil, eski boylardan bir asılzade gibiydi...

Bu da bir başka tanığın ifadesidir:

— *Ben çok konuşmayacağım. Ama onun sabah karanlıklarında, arkasına henüz sabah tıraşlarını olmamış, birtakım belediye adamlarını takarak, bir taraftan sandviçlerini yerken, bir taraftan da bizim sokağın tretuvarlarını ölçüp biçip, emirler verdiğini görmüşümdür. Kendi kendime sorardım:*

— *Bu ne biçim başvekil?..*

Bu son biçim davranışlarına ait hatıralar ve aktarmalar sayısızdır. Örneğin, o devrin bir yüksek görevlisi bana, galiba Topkapı caminin minare veya kubbesine dikilecek alem (ay) için Menderes'in, vilayette saatlerce tartıştığını nakletmiştir. Ve bu şekil tanıklıklar, sayfalarca uzatılabilir.

Bunların hangisi doğrudur? Elbette ki hepsi! Yani bunların hepsinde, bir gerçek payı var. Çünkü her insan gibi Menderes de, tek cepheli insan değildi. Zaten toplum içinden biraz yükselen insanlara bakanlar, onları *bütün cepheleriyle* göremezler. Menderes de çeşitli cepheleri olan bir insandı. Hem kendi benliği içinde, hem de dışarıya karşı. Özellikle iki şahsiyetliliği, ona hâkim etkisi olan en karakteristik vasfıydı. Buna ileride değineceğiz (1). Şimdi yine Menderes'in, Demokrat Parti içinde nasıl yol alıp, ön plana çıktığı hikâyesine dönelim.

İLK PARÇALANMALAR

Demokrat Partinin tarihi, parçalanmalarla başlar sözlerini tekrar edebiliriz. Zaten bu ilk mücadeleler ve parçalanmalardır ki, Menderes'in ilk imtihanları, ilk sınıf geçişleri olmuştur. Bu çatışmalar, anlaşmazlıklar, ayrılmalar veya birleşmeler, daha ilk kuruluş günlerinden başlar. Ve Menderes bütün bunların, hepsinin ortasındadır.

Demokrat Parti ile ön plana çıkan Samet Ağaoğlu, bu partinin ilk devrindeki yapısını şöyle tarif eder:

«*Demokrat Parti, idealist bir kuruluştur.*»

(1) Bu konuda Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 64-66.

Bu idealistik vasfını Ağaoğlu'nun görüşü olarak kaydettikten sonra, onun şu tasnifini de alalım:

«Partinin içine, aşağıdan ta yukarıya kadar, daha kuruluş devresinde girmiş olanların hepsini idealist kabul etmek doğru değil. Bunlar arasında, partinin temsil ettiği idealistlerle ilgisi pek az, hatta hiç olmayanlar, partiye şahsi çıkarları için katılanlar, şu veya bu emelleri gerçekleştirmek için katılanlar vardır.»

Samet Ağaoğlu, daha sonra, parti içinde ikinci bir gruba işaret eder:

«Bunların yanında gerçek idealist, fakat Osmanlı Meşrutiyetinden beri siyaset ve idare hayatında isim yapmış, çeşitli tecrübelerden geçerek, ideallerle realitelerin çarpışmasıyla meydana gelmiş fırtınalardan sıyrılanlar da var.»

Ağaoğlu'na göre bu ikinci grubun temsilcisi Celâl Bayar'dır ve Samet, tasnifini tamamlar:

«Sonra bir de, bu tecrübelerden uzak yepyeni insanlar...»

Gene Ağaoğlu'na göre, bu son grubun temsilcisi de Adnan Menderes'tir:

«Menderes'in temsilcisi olduğu genç idealistlerin yükü bu yüzden (yani, ikinci grubun tutumları yüzünden) bazen dayanılmaz derecelerde ağırlaşmıştı.»

İdealist ve idealizm kavramını düşünürsek, Samet Ağaoğlu'nun, Demokrat Partinin idealist bir parti olduğu yolundaki görüşünü, paylaşmadığımı belirtmekle yetineceğim. Hem öncü kadrosunu (sanıyorum Ağaoğlu da dahil olmak üzere) Halk Partisinden aktaran, programını da, artık kısırlaşmış, canlılığını kaybetmiş ve vaat edeceği bir şey kalmamış olan bir devresinde Halk Partisinden çıkaran Demokrat Parti, sadece, demokratik bir partiydi. Yani çok partili bir parlamento partisi olmak üzere kurulmuştu. Bu çok partili parlamento-larda, doktrin partisi olmayan bütün partilerin programları aşağı yukarı birbirine benzer. Zaten bu programlar, arşiv malzemesi olarak saklanır. Kaldı ki, bizde, o kadar bile olmamıştır. Demokrat Parti baştan sona, yani kendini doğuran Halk Partisinden ve onun nice alışkanlıklarını da beraber alıp koştuktan sonra, bu defa da kendisi bir *tek parti* havası ve özlemi içinde kalmıştır. İnönü ve Bayar'ın,

memleket işlerinin ele alındığı bir masada, on yılda iki defa bile karşılaşmadıkları bir hazin gerçektir. Böyle bir nizamı yaşatanlara, idealist denilebilir mi? O partide idealizmden bahsedilebilir mi? Ve tam on sene, hatta baştan alırsak 15 sene işleyen bu hazin gerçeğin bir sorumlusu yok mudur? Hem acaba Demokrat Parti kendi iktidarını, sonu gelmez kavgalar yerine, karşılıklı istişarelerle yürütmek yolunu tercih etseydi, işin sonu bir katastrofa gider miydi?

Samet Ağaoğlu'nun belirttiği gruplar ve daha nice gruplar, elbette ki ve bütün orta partilerde olduğu gibi, Demokrat Partide de çarpıştı. Yeni hayata ayak uydurmaları müşkül olan son Osmanlılardan, bugünün politikacılarına kadar herkes, o saflarda talihini denedi. Bu koca parti içinde idealist olanlar hiç mi yoktu? Elbette ki vardı. Kaldı ki, Demokrat Parti, memleketin alt yapısında, üst yapısında, sosyal bünyesinde önemli etkiler yapmış bir partidir. Bunların üzerinde burada durmayacağım. Ama Samet Ağaoğlu'nun, Menderes'i idealist genç demokratların temsilcisi gibi saymasını ve bu yüzden taşıdığına işaret ettiği ağır yükü, anladığımı sanıyorum. Ve sanıyorum ki, Menderes, bu yükün, sonuna kadar altında kaldı. Çünkü partinin daima, en önde adamı ve tek söz sahibi oydu.

Daha yukarda Menderes'i anlatanların, birbiriyle çelişmiş olsalar da, bazı görüşlerini vermiştik. Burada da bu parçayı, Samet Ağaoğlu'nun Menderes'i anlayışıyla kapatalım:

«Menderes, klasik anlamıyla bir idealistti. Kafasında hayal ettiği bir Türkiye vardı. Bu hayali gerçekleştirmek için çırpınıyordu. Hataları, günahları, bu uğurda olmuştur...»

Menderes, her idealist gibi, kendine inanmış adamdır. Adnan Beyin dimağ ve ruhunda kendine inanmak kadar kuvvetle yer tutmuş bir fikir ve duygu da, halka dayanmak ihtiyacındaydı. Bunun için asıl çabası, kendini halka sevdirmek yolunda oldu...»

Ağaoğlu'nun bu sözleri, bazı gerçekleri dile getirmektedir. Ama kaçınılmaz bir soruyu da, daha şimdiden davet eder:

— O halde bu idealist Menderes'i o akıbetine iten sebepler nedir? Ve bu hazin akıbetin sorumlusu kimdir? Yahut kimlerdir?

Biz, bu soruların cevaplarını araştırmaya çalışacağız.

TAKRİRİ KİM YAZDI?

Menderes'in Demokrat Parti içinde bir parlamento sözcüsü olarak da sivrilmesi safhasına artık geçebiliriz. Fakat bu safhaya geçerken, Demokrat Partinin kuruluşu evresinde değindiğimiz dörtlü takrir üzerinde bir açıklamayı buraya geçirmeliyiz. Bu açıklama, Refik Koraltan'ındır ve konu şudur:

— *Dörtlü takriri kim yazdı?..*

Dörtlü takririn elbette ki, dört kurucu tarafından hazırlanmış olacağı ve bu arada Menderes'in, o sırada daha aktif bir girişimci olarak bunun tartışma ve şekilleşmelerinde payı bulunacağı tabiidir. Ama takrir taslağı evvela kimin kalemıyla hazırlanmıştır? İşte bu konuda Koraltan şu bilgileri vermektedir:

«Toprak kanunu görüşülürken Menderes'in yaptığı güzel konuşmalar ve tenkitler, beni ona bağlamıştı. Öte yandan, demokrasi ilan edildiği halde, Halk Partisi şef partisi olarak kalmıştı. Demokrasiye bünyesini uydurmak için de bir gayret görülmemişti. Menderes'le konuştum. Parti Meclis grubuna müşterek bir takrir vererek, bir reform isteyelim, dedim. Dörtlü takrir fikri benden doğdu. İlkten beş kişiydik. Hikmet Bayur da bizimle beraberdi. Tam takrir imzalanacağı sırada, imza koymaktan caydı. Hikmet Bayur, takririn, dört imza ile değil, yalnız benim imzamlı verilmesini de teklif etmişti. Takririn esasını Fuat Köprülü yazdı. Gruptaki müzakerede çok hücumla uğradık. Bilhassa Bayar'a ve Menderes'e hücum ediliyordu. Aramızda sözcü olarak, yalnız benim konuşmamda mutabık kalmıştık. Fakat Bayar, kendini savunmak için konuştu. Grupta o kadar hücumlara uğramıştık ki, benim mutedil konuşmam bile havayı yumuşatamadı. Takririn grupta konuşulmaması ve bir komisyona havalesi teklifim de dikkate alınmadı. Şükrü Saracoğlu, takririn geri alınmasında ısrar ediyordu. Geri alırsak, mesele kapana-caktı. Köprülü, takririn geri alınmasını istedi. Adnan da yumuşar gibi oldu. Fakat ben direndim. Nihayet bilindiği gibi oldu. Menderes, bu hadiseyi daima hatırladı ve Bayar'ın da yanında:

— *Koraltan, sen olmasaydın, ne bu parti kurulurdu, ne de biz iktidara geçebilirdik, sen bizim, her yerde kurtarıcımız oldun, diye konuşmuştur.*

Bayar bu sözler karşısında yutkunur, dururdu. O, beni kendisine rakip sanırdı. Oysaki ben, davanın yürütülmesinden başka bir şey düşünmezdim...»

Koraltan'ın açıklamaları bunlardır. İleride ve Bayar'ın hatıraları bu safhalara vardıkça, bu taktir üzerinde de duracağını sanıyorum.

BİR YERALTI HAZİNESİYDİM

Şimdi artık Menderes'in Demokrat Parti sözcüsü olarak parlamentoda ilk çıkışına gelebiliriz. Çünkü parti kurulduktan sonra, denebilir ki en önemli, en teatral hadise odur. Ondan sonraysa parti içi kavgalar ve ilk parçalanmalar başlayacaktır. Menderes'in parlamentoda, Demokrat Parti sözcüsü olarak bu ilk çıkışı, onun öne doğru yol alışı bahsinde önemli bir aşamadır. Ama biz bu parçaya, Menderes hakkında başkalarının sözleriyle girmiştik. Şimdi de bu sayfayı onun, kendi hakkında, kendi sözleriyle tamamlayalım. Bu sözler, günün ağır ve belki aşırı bir Meclis tartışmasından sonra bir gece ve Çankaya'daki evin kolonlu terasında, bir arkadaşına söyleniyordu:

— *Kardeşim, belki bana güleceksin ama, söyleyeyim. Sana söyleyebilirim: Ben kendimi o uzun ve pasif denebilecek mebusluk yıllarında, yeraltı hazinelerinde akan, ama toprak yüzüne, güneş ışığına çıkamayan bir su seli gibi düşünürdüm. Halbuki yeryüzüne çıkmak isterdim. Kendi kendime:*

— *Yoksa ben bir hiç miyim? Daha akmadan tükendim mi? diye sorardım.*

Ve inan ki, zaman zaman, bu kaderime ağlarım...

Bu sözlerde dile gelen, sıradan bir adam olamaz. Bu sözleri konuşan insanın önce kendi hakkında bir sezisi olmalıdır. Rengi, yapısı, sınırları belli olmasa da, kendine bir inanışı vardır. Bu adam bir şeyler olacağına inanır. Ve kendinden bir şeyler bekler... Eğer insanlarda bu bekleyiş, bir kendini aldatışa, boş bir vehme, yersiz bir gurur kompleksine dayanmıyorsa, o adamın, hem kendine, hem çevresine, hatta memleketine söyleyeceği bir sözü vardır demektir...

Recep Peker, Halk Partisi yöneticileri arasında, en tipik olanlardan biriydi. Şeflik vasıflarıyla, aşırı ve daima dışa vuran benlik gururu ve çıkışları çelişmeseydi, güçlü bir devlet adamı olabilirdi. Ama bu çelişme, hele çok partili rejime girerken, tam bir anlayışsızlık derecesine varmıştı...

MECLİSTE PSİKOPAT OLAYI

14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidar mevkiine gelen Demokrat Parti içinde, Adnan Menderes'in adım adım süzülerek ön plana geçişini izlerken, bir önemli olay üzerinde durmalıyız. Bu olay şudur: 1945'te kurulan Demokrat Parti, 1946 seçimleriyle Meclise 60 milletvekili getirmişti. Meclisin 7. devre toplantıları başlamıştı. İlk ve önemli oturumlar, 1947 bütçe konuşmaları üzerinde oluyordu. Menderes, Demokrat Partinin, bu bütçe konuşmaları için sözcüsü seçilmişti. Bu seçiliş normaldi. Çünkü Menderes, Halk Partisi saflarında, yıllar yılı maliye encümen kâtipliği, raportörlüğü yapmıştı. Ama şimdi yeni partisinde böylece ve Mecliste bir parti sözcüsü haline gelişi, onun adım adım ilerleyişinde önemli bir aşamaydı.

Meclisin 18.XII.1946 günü toplantısıydı. Başvekil Recep Peker'di. Maliye Vekili bütçeyi sunmuştu. Bütçe gerekçesi kısıydı. Tatmin edici değildi. Bütçe hakkında muhalefetin, yani Demokrat Partinin de elbette ki görüşleri olacaktı. Nihayet sıra, muhalefet sözcüsüne geldi. Menderes kürsüye çıktı. Meclis konuşmalarında Menderes'in encümen tecrübeleri oluşu, ona bu konuşmalarda şimdi, bazı şanslar sağlıyordu. Kaldı ki, daha önce Başbakan Peker de konuşmuştu. Şu halde aslında Menderes, yalnız normal bir bütçe eleştirmesi yapmakla kalmayacaktı. Recep Peker'le de, ister istemez karşılaşacaktı. Peker ise, çetin bir adamdı. İstiklal Savaşıyla, onu izleyen yılların, kendine verdiği haklı bir gururla konuşurdu. Önemli vasıfları vardı. Hatta bu vasıfların bir kısmına *şeflik* vasıfları da denilebilir. Eğer bu vasıfları, aşırı bir benlik gururuyla çelişmeseydi, daha önce de belirttiğimiz gibi, güçlü bir devlet adamı olabilirdi. Bu çelişme, hele Demokrat Partinin doğuşu ve Mecliste yer alışı günlerinde, hiddetli

bir anlayışsızlık derecesine varmıştı. Ama muhakkak ki iyi konuşan, güçlü konuşan biriydi. Sokak kalabalıklarına değil, fakat çatı altı toplantılarına uyan tesirli, ama samimiyet telkin etmeyen, itimat uyandırmayan bir konuşma üslubu vardı. Karşı karşıya konuşmalarda veya dar toplantılarda da, dikte etmeye kaçan bir hal ve eda sahibiydi. Çeşitli vesilelerle ve bilhassa 1932-1934 arasında üç yıl süren Kadro neşriyatımız ve bunun etrafındaki Kadro hareketi sırasında çeşitli temas ve tartışmaların bende uyandırdığı etki budur. İşte Menderes şimdi, Mecliste onunla karşılaşacaktı. Öyle sanıyorum ki, Peker'in nazarında Menderes de hâlâ vaktiyle Peker'in:

— *Evvela tahsilini tamamlamalısın...*

diye, biraz da azarlar gibi tavsiyelerde bulunduğu toy insandı...

Recep Peker, Adnan Menderes'le, aynı vilayetin (Kütahya'nın) mebuslarıydılar. Ama Recep Peker aslen Kütahyalıydı. Orduya iyi bir kurmay olarak girdi. Onun, o zamanki üniformayla çıkarılmış bir subaylık resmini, birkaç defa görmüşümdür. Günahını almayayım ama, bunları gösterirken, öyle sanıyorum ki içinden, kendi resimlerinin de niçin daha üstteki şeflerinki gibi yayılmamış olmasından biraz hıcran duyardı.

Peker'in İstiklal Savaşında hizmetleri önemlidir. Daha Millet Meclisi açılmadan, Sivas'tan Ankara'ya geçen Mustafa Kemal'in, Ankara Ziraat Mektebindeki karargâh veya sığınağında, en aktif kurmay oydu. Sonra da, bir karargâh ve kurmay bürosu adamı olarak önemli işlerde çalıştı. Fethi Bey kabinesine Dahiliye Vekili olarak girdi. Bu kabinede Fethi Beye ve daha sonra Atatürk'ün eski arkadaşlarına karşı sert çıkışları oldu (1). Hatta Fethi Bey kabinesini düşüren, odur denilebilir. Sonraları da dahiliye vekilliklerinde bulundu. Fırka genel sekreteri olarak daima sorumluluk mevkilerinde çalıştı. Ama bütün bu ön hizmetlere rağmen, daima biraz arka planda tutuldu. 21 temmuz 1946 seçimlerinden sonra başvekilliğe getirildi. Ama o zamanki Halk Partisi Genel Sekreteri Hilmi Uran'ın hatıralarına göre, İnönü bu atamayı istemeyerek yaptı...

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III, Kadro Parçalanıyor!

İLK ÇATIŞMA

Menderes, Mecliste Demokrat Parti sözcüsü olarak ilk bütçe eleştirilerine girerken, önce Recep Peker'in daha evvelki konuşmalarını cevaplandırmak istedi. Ona göre başbakan, muhalefete karşı bir ürkütme taktiği kullanıyordu!

Menderes'e göre Peker, Demokrat Partiyi, siyasi tahrikler yapmakla suçluyordu. Demokrat Parti, kanun yollarıyla gelmişti. Kanun yollarıyla mücadele edecekti ve tahrikçi olamazdı. Menderes, şöyle konuşuyordu:

— *Memleketin iç emniyetini bozacak ve dışarıya karşı hay-siyet ve itibarını kıracak herhangi bir hükümet dikkatsizliğinin evvela biz karşındayız...*

Bu sözler Peker'e hitap ediyordu. Sonra bütçe tenkitlerine geçti. Evvela şöyle başladı:

— *Millet Meclisinin doğuşu, bütçe üzerine, bütçe murakabesine sıkı sıkıya bağlıdır. Milletten alınan paraların, millet adına murakabesi esastır. Hele milli gelir ve bunun hangi çalışma zümrelerine isabet ettiği, vergilerin tespitiinde esas alınmalıdır...*

Bunlar elbette güzel sözlerdi. Hele vergilerin, milli gelirdeki çalışma zümrelerine göre tespiti esası, ne kadar adaletli bir görüştü. O görüş ki, ne Halk Partisi' iktidarında, ne Demokrat Parti iktidarında, ne de bugünün iktidar devrinde, hiçbir suretle gerçekleştirilmemiştir. Ama Menderes'in bu görüşü müdafaa edişi heyecan vericiydi. Ben o günü hatırlarım. Devletin yüksek görevlilerinden biri olarak ve usulen bu tartışmaları izlemişimdir. Hava, hakikaten Menderes'in lehineydi. Ondan sonra Menderes, alışılmış esaslar üzerine tenkitlerine devam etti:

— *Bütçede sıhhat yoktur. Bütçede isabet yoktur. Milli politika her şeyden evvel, iktisadi teşkilatlanma ve cihazlanma işidir. İktisadi bünyesi kuvvetlendirilmeyen omuzlara yükletilen kılıf-fetler karşısında, memleket iktisadiyatının gelişmesi şöyle dursun, gerilemesi mukadderdir.*

Maliyeci zihniyetiyle iktisadi kalkınma olamaz. İsrâf ve lüks, almuş, yürümüştür. Bütün memleketin, içinde bulunduğu ıstırap, bu hatalı tasarrufların neticesidir...

Maliye Vekili, usûlen, bu eleştirilere cevap verecekti. Fakat öyle olmadı. Başvekil Recep Peker söz aldı. Demokrat Partinin muhalefet devresinde önemli olaylara yol açan bu konuşma sahnesini Meclis zabıtlarından burada vereceğim:

«— Muhterem arkadaşlarım,

Demokrat Parti adına dinlediğiniz Adnan Menderes'in sesinde, kötümser ve p s i k o p a t bir ruhun hasta karanlıklar içinde (soldan sürekli alkışlar) sebatlı bir milletin ve arkada bıraktığı karanlıklardan, azametli, şan ve şerefli bir istikbale gitmek azminde bulunan kudretli bir devletin hayatını, bir boşluk halinde ifade eden bir ruh halinin akislerini dinledik. Bu ruh haline temas ettiğim zaman, kendimi derin bir hakikati keşfetmiş vaziyette görüyorum («İştirak ediyoruz!» sesleri). Demek ki, her şeyi geriye çeken anlaşılmas hareketler, bu ruhtan doğuyor. Vazife başına geldiğimiz günden beri bu kürsüye gelip, bizden hesap sormalarını istediğimiz zaman, her defasında bir usul meselesi çıkarıp konuşmaktan kaçan bu parti (sağdan, «Daha nasıl söyleyelim!» sesleri, soldan, «Bravo!» sesleri, gürültüler... «Devam!» sesleri).

Arkadaşlar! Mesul bir başbakan olarak huzurunuzda çıktığım her zaman, takatlerini, çalışmalarını teşvik ve desteklemeye gayret ettiğim muhalif partinin fikirlerini, mesul bir adam olarak baştan aşağıya haksız bulduğum zaman, devletin hakkını korumak ve tehlikeleri açıklamak vazifemizdir (Sağdan, «Hâşâ, dinlemeyiz!.. Çıkalım arkadaşlar!» sesleri).

Celâl Bayar (İstanbul):

— *Kalkın arkadaşlar, müzakereyi terk edelim (Soldan uğultular... «Uğurlar olsun!» sesleri... Demokrat Parti üyeleri salonu terk ederler).*

— *Bir saat istedikleri gibi, haksız, mütecaviz şeyleri, yazılı kâğıttan okuyarak konuştular...*

Köprülü Fuat Bey:

— *Bir başbakan böyle konuşmaz.*

Meclis başkanı:

— *Devam buyurun...»*

Recep Peker devam eder ve şiddetli alkışlar salonu çınlatır.

PSİKOPAT NE DEMEKTİR?

İşte Demokrat Partinin muhalefet devresinde ve Adnan Menderes'in bütçe tenkitleri üzerine 18.XII.1946'da geçen ve o devirde büyük dalgalanmalara sebep olan sahne budur. Demokrat Partinin asabiyeti, hıssa psikopat sözü üzerinde toplanıyordu.

Ruh hastalıkları bilgisinde bir terim olan psikopat, şahsiyet ve karakter bozuklukları gösteren adam demektir. Bu, bir ruh ve karakter hastalığıdır. Zekâsı normal, hatta üstün, yani zekâ fakülteleri iyi işleyen bir adam, yalnız kişilik ve karakter bozukluklarıyla psikopat olabilir. Eksantrikler, antisosyal dejenereler de, psikopatlar zümresine girerler. Hatta, antisosyal, yani toplum kurallarına karşı soysuz çıkışlar, mesela Amerika'daki şehvet azgınlıkları, kolektif çıplaklıklar ve cinayet salgınları, orada psikopatlığın istila halinde olduğunu da gösterir.

Ama Recep Peker'in nutkunda, Menderes'in ruh halini psikopatlık olarak alması doğru muydu? Menderes böyle bir psikopat mıydı? Elbette değil. Psikopat bir parlamento ıstılahı değildir. Ve Peker, bu sözü, elbette ki gelişigüzel söyledi. Ama çok iyi olurdu ki, parlamentoyu terk etmek yerine, o gün orada, bu sözü Menderes cevaplandırsın. Çünkü Menderes, bunu cevaplandırabilirdi. Ve sanıyorum ki, bu cevaplandırma, onun için çetin, fakat güçlü bir parlamento imtihanı olurdu. Daha doğrusu, hem bir imtihan, hem de gelecekteki büyük çarpışmalar için bir staj (1). Çünkü bu suretle Menderes'in, evvela Recep Peker gibi güçlü ve iddialı bir şahsiyetle karşılaşması ve çatışması onun için faydalı bir tecrübe haline geçirdi. Sonra da, bu Meclis gününü takip eden olaylar, dedikodular ve pazarlıklara hacet kalmazdı. Meclis içi bir hadise, gene Meclis içinde kapanır giderdi...

(1) Demokrat Parti iktidarı ve başvekilliği sırasında Menderes'in İnönü'ye karşı bazen hakikaten ölçsüz çıkışlarını hatırlatırsak, Recep Peker'in yarattığı tepkinin, Demokratların hatırasında, Meclis kürsüsünde dikkatli olmak bakımından bir etki bırakmadığını düşünmek zaruri olur. Bu sahneler ilerde değinilecektir.

Parçalanmalar, her siyasi partinin kaderidir. Birinci Millet Meclisini oluşturan Müdafaa-i Hukuk grubu bile bu parçalanmaların dışında kalamadı. İşte bu gibi hallerde söz, bu parçalanmalar arasında yolunu bulabilen ve yol alanındır.

ARİSTİDİS KOMPLEKSİ

Büyük Millet Meclisinde Menderes'in muhalefet adına ilk bütçe eleştirilerinin yarattığı olay, yani Başvekil Recep Peker'in Menderes'i psikopat, yahut ruh hastası olarak vasıflandırışı, D.P. milletvekillerinin toplu olarak Meclisi terk edişleri, etkilerini devam ettirdi. Ama şu bir gerçektir ki, zaman D.P. için çalışıyordu. Halk Partisinin kendi içine kapanışı, halktan gittikçe kopuşu da gerçektir. Gerçi Demokrat Parti o sırada örgüt olmaktan ziyade henüz, bir atmosferdi. Yani havada esen, fakat önüne geleni sürükleyen bir rüzgârdı. Sosyal kaynakları, durumları, fikirleri, görüşleri, inançları, sempati ve antipatileri birbirini tutmayan insanlar, iktidara karşı haklı veya haksız, bir *bıkkınlık* içindeydiler. Memleket, sanki bir *Aristidis kompleksi* ne, gittikçe daha fazla kendini veriyordu.

Aristidis kompleksi nedir? Aristidis, zamanımızdan 2500 yıl kadar önce Atina'da, itibarlı bir hâkimdi. Her seçimde o seçiliyordu. Aleyhinde kimse bir şey söylemiyordu. Çünkü kusursuz bir insandı. Bu yıllar boyu böyle devam edip gidiyordu. Gene bir seçim günü ve Aristidis seçim alanına giderken, bir köylü, elinde bir midye kabuğuyla Aristidis'e yaklaştı. Bunun içine usule göre, seçilecek birinin adını yazmasını rica etti. Aristidis'i tanımiyordu. Aristidis sordu:

- Kimin adını yazayım?
- Aristidis'i yazma da kimi yazarsan yaz!
- Niçin? Aristidis'in büyük suçları mı var?
- Hayır, ama artık bıktık! Hep Aristidis! Artık bu değişmeli!

Evet, Halk Partisi iktidarı da artık yorgundu. Ve halkın çoğunluğunda iktidara karşı bıkkınlık, memleketin havasında, artık bir rüzgâr gibi esiyordu...

PEKER'İN SİYASİ HAYATININ SONU

Demokrat Partinin hızla yol alışı gibi, Menderes'in de hızla kendine yol açışı artık göze görünen bir haldi. Bütçe konuşmasında Başvekil Recep Peker'in Menderes'e ağır çatışı, Menderes'in değil, Peker'in aleyhine oldu. Demokrat Parti evvela sert bir direnişe geçti. Meclise gitmedi. Ama bu, onlar Meclisi terk ederken arkalarından:

— *Uğurlar olsun, güle güle!..*

diye bağırان Halk Partisi saflarında bile bir tedirginlik yarattı. Mecliste toplananlar Meclise girerken boş kalan muhalefet sıralarına, biraz sıkıntıyla bakmaya başladılar. Nihayet Cumhurreisi İnönü araya girmek lüzumunu hissetti. Bir sıra temaslar ve aracılıklar başladı. Menderes ise Meclis dışında, canlı bir direniş ve protesto bayrağı halinde dolaşıyordu. Bayar ve Köprülü'yü davet ederek onlarla konuşan İnönü, 20 aralık 1946'da bir bildiri yayınladı. Tarafsız bir tutumla, muhalefetin Meclise dönmesini sağladı. Ama Mecliste hava sert, soğuk ve gergindi. Anlaşmazlık ise çözülmemişti. Yaz ayları da çok gergin geçiyordu. Çekişmeler, memlekete yayılmıştı.

Bunun üzerine İnönü, 7 haziranda tekrar Bayar'la görüştü. 14 haziranda da, Başbakan Recep Peker ve yardımcısıyla Bayar'ı karşılıklı bir masada topladı. Tartışmalar 2.5 saat kadar sürdü. Ama her şey, gene başladığı yerde bitti.

İnönü, 17 haziranda tekrar Bayar'la ve sonra da iki defa başbakanla görüştü. Başbakan yumuşamıştı. Normal ilişkilere söz veriyordu. Reiscumhur bunu da Bayar'a bildirdi. Ama İnönü'ye göre de, aradaki düğüm çözülmüştü. Nihayet İnönü, 12 temmuz 1946'da, geniş yankılar uyandıran bildirisini yayınladı. Bu bildiri, açık ve güzel bir havada, Orman Çiftliğindeki Atatürk Köşkü yakınında bir ağacın altında, yani saf bir sükûnet içinde, İnönü tarafından Nihat Erim'e dikte edilmişti. Durum, açıklıkla ele alınıyordu.

Reiscumhur, bildirisinde, «*çözülmeyen düğümü çözmeye çalışacağıını*» açıklıyordu. Yani iki parti arasında normal münasebetler kurulması çabasındaydı. Çünkü memleket karışıkı. Hatta, İnönü'nün beyanına göre:

«*Öyle zamanlar oldu ki, memlekette, hükümetin mevcut olmadığı dahi şüphe götürdü.*»

Durum gerçekten böyleydi. Ama 12 temmuz bildirisi, reisicum-hura ve hükümete hiçbir şey kazandırmadı. Demokrat Parti kadrosunda ise tedirginlik yarattı. Menderes, uzlaşmaz kadronun, galiba en başındaydı... 19 eylül 1947'de artık, Recep Peker başvekillikten çekilmek zorunda kaldı. Çünkü, hem muhalefetle normal ilişkiler kurmamıştı, hem kendi parti grubunda, 35'ler adını alan bir genç dalganın direnişiyle karşılaşarak, çalışamaz hale gelmişti. Siyasi hayatı da, böylece fiilen sona erdi. Yeni başvekil, Hasan Saka'ydı.

İLK PARÇALANMALAR

Demokrat Parti ilk kongresini Ankara'da 7 ocak 1947'de topladı. Kongreye 906 delege katıldı. Bu beklenmeyen bir ilgiydi. Delegeler her bakımdan, umulmaz bir disiplin ve işbirliği içinde çalıştılar. Bu kongrede ve ön kademede ilk rekabet belirtileri başladı. Ama parçalanma olmadı. Kongre, «*Hürriyet andı*» olarak anılan bir de bildiri kabul etti. Antidemokratik kanunların kaldırılması gibi, partinin iktidara geldikten sonra elini dahi sürmediği taahhütleri de içine alan bu bildiri, alkışlarla kabul edildi. Kurucu ve müteşebbis kurucu üye olan Menderes, bu kongrenin bir yıldızı olarak parladı. Yeni genel kurula da öylece girdi. Ama birinci kongrede şöyle böyle ertelenen rekabetler, ikinci kongreye kadar iyice gelişti.

İkinci kongre, 1948 haziranı içinde toplandı. Ve daha ilk toplantıdan itibaren, havada şimşekler çakmaya başladı. Çünkü biraz gözü açık olanlar anlamaktaydı ki, parti iktidara gitmektedir. O halde bu partinin ön kademesinde yer almak lazımdır ve yerler için, kavga edilmeye değer. Nitekim öyle oldu. Ve görüldü ki, partinin kendi içinde bir «*öz demokratlar grubu veya partisi*» türemiştir. Bir «*müstakil demokratlar grubu*» da doğmuştur. Kenan Öner ve arkadaşları İstanbul çevresinde demokrasiye adeta şimdiden sahip çıkmışlardır. Bir Menderes kuşkusu ve onun hızlı sivrilmesine engel olmak çabası, bu gayretlere hâkimdi...

Ama bu çatışmalarda tasfiye edilenler, Menderes'e karşı cep-helerde yer alanlar oldular. İki kademede, en ileri gelenlerinden, önce 6 üye atıldı. Sonra, hem de genel idare kurulundan diğer 6 üye, kongre kararıyla parti dışı bırakıldılar. Örneğin, General Sadık Al-doğan, Yusuf Kemal Tengirşek, Ahmet Tahtakılıç, Ahmet Oğuz, Hasan Dinçer ve diğerleri bu arada sayılabilir...

Bu ilk ve önemli parçalanmaydı. Her partinin kaderinde yazılan, Demokrat Partinin de, daha ilk adımda başına gelmişti. Ama Demokrat Partinin havasında, özellikle bu parçalanmalardan sonra, artık otoriter bir hava esmeye başladı. Yani Halk Partisinden Demokrat Partiye geçen ve Halk Partisinin, tek parti gelenekleriyle yetmişmiş olan öncü kadronun, tek söz sahibi olma alışkanlıkları, partinin yüksek kademesinde ve bilhassa Bayar'ın tutum ve davranışlarında gittikçe yerleşiyordu.

ZAMAN BAZEN ACI KONUŞUR

Gerçi o güne kadar hem gidenler, hem kalanlar arasında ve arasıra Bayar'a karşı direnmek, toplu cephe almak misalleri de vardı. Örneğin böyle bir çabayı, böyle bir direniş sahnesine katılan ve sonra partiden çıkarılan bir üyeden dinlemişimdir. Aynı sahne, Samet Ağaoğlu'nun «Arkadaşım Menderes» isimli eserinde yer almıştır. Bu sahneyi oradan nakledeyim. Hikâye, 1949'da, İstanbul teşkilatındaki kaynaşmalara bağlanır:

«Bu kaynaşmalarla ilgili bir mesele yüzünden, başta Menderes, kurulun büyük kısmı Bayar'ın bir hareketini tasvip etmemiş, bu toplantıda hepimiz şikâyetlerimizi acı acı söylemiştik. Bayar o gün hiç konuşmadan sadece dinlemiş, «Ben cevaplarımı yarın vereceğim» demişti. Bizler o kadar heyecanlıydık ki, Bayar'ı yalnız bırakarak, toplantıdan çıktık, gittik.

Ertesi akşam Bayar konuştu. Hem de bizim saatlerce sürmüş sözlerimize ancak birkaç cümleyle cevap verdi:

— Arkadaşlar! Ben 65 yaşındayım. Memlekete, her mevkide hizmet şerefine eriştim. Şahsım için hiçbir ihtirasım kalmamıştır artık. Şimdi gerçekleşmesini istediğim tek bir emelim var. O da, sizleri memleket hizmetinde, layık olduğunuz yerlerde görmek! Yakında toplanacak büyük kongreden, gene sizleri seçmesini rica edeceğim. Sonra, milletvekilleri seçimi yaklaştı. Kazanacağımıza yüzde yüz inanıyorum. Arkadaşlarımı da o zaman kabiliyetlerine göre çalışabilecekleri işlerin başında görmek istiyorum. İşte size vereceğim cevap, bundan ibarettir...»

Samet Ağaoğlu şöyle devam eder:

«Bu sefer Bayar, tek söz söylememe bile meydan bırakmadan çıkıp gitti. Parti merkezinden Menderes, Köprülü ve ben,

Ankara Palas'a doğru yaya yürümeye başladık. Menderes'e «kuvvetli adam» dedim. Cevap verdi:

— Hem de çok...»

Acaba Menderes ve Ağaoğlu'nun bu teşhisleri, bu değerlendirmeleri, gerçeğin kendisi miydi? Bu teşhis, eksiksiz olarak doğru muydu? Bunu zaman gösterecekti. Ve bir gün geldi, zamanın dili çok acı konuştu.

Aynı sayfada Samet Ağaoğlu da Menderes'ten ve karşılaşılan dar geçitlerden şu cümlelerle bahseder:

«Bayar'ın partiyi 1950'ye kadar götürmesi kolay olmadı. Parti büyük sarsıntılar geçirdi. Gün geldi, 60 milletvekilinden 28'i birden partiden çıktılar veya çıkarıldılar. Bütün bu dar geçitlerden Adnan Menderes, kendi yaradılışının çerçevesinden, hepimizden daha süratle ayrılıyordu. Diyebilirim ki, Menderes'in bu kabiliyeti, Bayar'ın hedefine varmak için gösterdiği soğukkanlılık, gerektiğinde, hatta genel idare kurulunda ve grupta, kendisine en bağlı olanlara karşı bile hislerini bir yana iterek, kullanacağı yolları, seçme cesareti olmasaydı, Demokrat Parti 1950'ye varamaz, en azından, seçimi bir zafer şeklinde kazanamazdı...»

Bu anlatışta, aydınlatıcı bazı şeyler vardır. Şimdi biz, Menderes'in bu karışıklıklar ve ayrılmalar safhasındaki mücadeleleri üstünde biraz durmalıyız...

Bu arada, partiden ayrılan öncü bir grubun ve daha 1948 kongresi devam ederken yayınladıkları: *«Bunlar bu davanın adamları değildirler»* başlığını taşıyan bir broşür, dikkati çekicidir. Bu broşürü hazırlayarak partiden ayrılanlar, yayınladıkları bu eserin sayfalarında, geri kalanları, yani başta Bayar olmak üzere, Demokrat Partinin yöneticilerini, ağır şekilde suçlarlar. Bu broşürde, üstünde durulması gereken bazı uyarılar olduğunda şüphe yoktur. Ve zaman öyle gelecektir ki, olaylar ve neticeler, bu suçlama ve uyarılara, bazı bakımlardan hak vereceklerdir...

Demokrat Partinin iktidar öncesindeki parçalanmalarında, örneğin İstanbul grubu gibi, nispeten yaşlı, klasik hukuk formasyonuna sahip ve belki fazla iddialı olmakla beraber şekillere değer veren, nispeten muhafazakâr insanlar tasfiye edilmeseydi ne olurdu? Sanıyorum ki bu böyle olsaydı, Demokrat Partide «tek adam»lık ruhu ve Halk Partisinden gelen ve terk edilemeyen tek parti zihniyeti engellenebilirdi.

TAPARCASINA SEVİLMEMEYE İNANILABİLİR Mİ?

Demokrat Partinin, daha önce değindiğimiz birinci kongresini izleyen rekabetler ve parçalanmalar arasında, hızla yol alışını izlerken onun bu kongreden çıkarken kapıldığı ruh halini, kendi sözleriyle belirtebiliriz. 10 ocak 1947, kongrenin son günüdür. Müzakereler, gecenin geç saatlerine kadar devam eder. Kongre artık kapanacaktır. Gece saat 5,45! Yani sabah açılmak üzeredir. Ama reis Kenan Öner, reisliğe bir takrir verildiğini söyler. Bu takrire imza koyanlar, Menderes'in kürsüye gelmesini ve bir daha konuşmasını isterler. Menderes kürsüye gelir ve şöyle konuşur:

«— Arkadaşlar!

Şimdi başkanlığa verilen bir takrirle deniliyor ki, Adnan Menderes, son olaylar hakkında bir konuşma yapsın. Arkadaşlarımın bana göstermiş oldukları perestiş (tapınma) ve sevgiye çok teşekkür ederim. Fakat burada, gecenin bu saatinde sizlere ne söyleyebilirim. Son hadiselerin en mühimi, siz muhterem arkadaşlarımla, işte bu toplantısıdır.

Devlet partisi, devlet kılıcını kuşanmış, hükümet arabasına binmiş, cansız, idealsiz bir kadrodan ibaret kalmıştır...»

Pek uzun olmayan konuşma, biraz sonra biter. Ama yukardaki cümlelerde, dikkati çeken, artık aşırı bir nefis itimadı, yani kendine güveniştir. Denebilir ki, Menderes, daha bu birinci kongrede, kütlenin, kalabalığın aşırı gösterilerine, ilk adımda teslim olmuştur. Kendisine karşı gösterilen ilgiyi, *perestiş* kelimesiyle vasıflandırışını alalım. Perestiş, tapınma, tapınırcasına sevmeye manasına gelir. Memle-

ketin her tarafından gelen, ama birkaç gün için, bir araya toplanan, birbirlerinden çok ayrı insanların gösterilerini, acaba *perestiş* olarak almak ve bunu benimsemek doğru muydu? Elbette değil! Çünkü böyle bir inanış, böyle bir benimseyiş, insanı yanlış ölçülere sevk edebilir. Gerçi Menderes'in bir gün, halkın sevgilisi haline geleceği doğrudur. Bu neticede, sosyal psikoloji açısından çeşitli etkiler vardır. Bunların üzerinde ileride duracağız. Kaldı ki, bu birinci kongre, hakikaten hareketli ve fakat arkadan gelecek rekabetlerin, çatışmaların ve parçalanmaların ilk tohumlarını taşıyan bir kongreydi. Mesela heyecan sahnelerinden bir parça verelim...

KİMİMİZ DANTON, KİMİMİZ ROBESPİYER

Hürriyet andını hazırlayan ana davalar komisyonu üyelerinden biri, Mükerrrem Sarol bu komisyondaki havayı şöyle anlatmıştır. Komisyon reisi de Adnan Menderes'ti:

«— Kendimizi, Fransız ihtilalinin ilk isyancıları gibi görüyorduk! Kimimiz Danton, kimimiz Robespiyer gibi konuşuyoruz! 1946 seçimlerinde, değil millet olarak, fert olarak da tahammül edilmesi mümkün olmayan bir zulme uğradığımıza inanıyoruz. Daha sonra bize Mareşalin:

— Karılarınızın ırzına geçer gibi reylerini çaldılar! diye çıkışacağı bir oy hırsızlığına inanmışız. Gerçi komisyonda, mesela Hulûsi Köymen gibi mutedil unsurlar da var. Menderes de alttan alıyor. Ama biz, komisyonu etkimiz altına alıyoruz. Toplu harekete geçmek, ayaklanmak ve bütün milleti ayaklandırmaktan bahsediyoruz! Hulasa, o gece biz, komisyon değil, sanki petrole bulanmış bir bez yumağı gibiyiz. Tek bir kibrit bizi ateşe verebilirdi...»

Komisyonun reisi olarak aşağıdan alan Menderes, bu sahneler karşısında, acaba içinden ne duyuyordu? Bu kongreden sonra bir gün, o bu duygularını, yukardaki sahneyi nakleden arkadaşına şöyle anlatmıştır:

«— Tarlada traktör elime ilk geçtiği zaman, ilk defa bu toprağı gebe bırakmanın zevkine sahip oldum. O gün orada, sizlerin isyanınızı dinlerken, bu ayaklanmada benim de payım olduğunu düşünerek, gene buna benzer heyecanlar duymuşumdur. Ama bu heyecanımı, açığa vuramazdım...»

İlk Demokrat Parti kongrelerinde, ihtilal edebiyatı revaçtaydı. Mesela yalnız böyle komisyon çalışmalarında değil, umumi heyette de bazı delegeler, isyanın, ihtilalin hak olduğunu, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesinin 13. maddesine dayanarak savunabilmişlerdir.

Hulasa, Menderes'in zuhurunu, yani artık önder bir şahsiyet olarak ortaya çıkışını işlerken, yalnız koşulların, şartların değil, atmosferin, yani aşırı bir heyecan havasının da, onun hamurunda fermentasyon, kabarımlar yarattığına ayrıca işaret etmeliyiz.

İKTİDAR KANSERLEŞMELERİ

Demokrat Partinin ilk evresinde İstanbul teşkilatı, ağır basan bir kuruluştur. Birinci kongreyi de yönetmiş olan Avukat Kenan Öner'le, Prof. Abdurrahman Münip, eski adliye vekillerinden Yusuf Kemal Tengirşek ve bu cinsten diğer arkadaşları, daha birinci kongreden sonra, kendi ağırlıklarını duyurdular. Ama bunlar, ikinci kongrede veya ondan önce partiden ya çıkarıldılar, ya kendileri çekildiler. Eğer İstanbul teşkilatı ve klasik hukukçular tasfiye edilmeseydi ne olurdu? Öyle sanıyorum ki, bu tasfiyeler, Demokrat Partinin lehine olmamıştır. Çünkü Demokrat Parti, çok partili bir parlamentoda, demokratik bir partiydi. Yani partiler yelpazesinde, karakteri itibarıyla bir orta partiydi. Ve bu gibi partilerde aşırı sivrilmeler, neticede daima zararlı olmaktadır. Demokrat Partide de öyle olmuştur.

Halbuki bu gibi partilerde aşırı şöhetleri, aşırı dikta adamlarını, hulasa bir şahıs veya birkaç şahsın kendilerine aşırı güvenini, aşırı benlik gururunu önleyecek ağırbaşlı hukuk adamlarının, yaşlı ve tecrübeli adamların, duygusallıkla değil de, mantıkla hareket eden adamların bulunuşu, iktidar kanserleşmelerini az çok önleyebilir. Bu bakımdan hem Demokrat Partinin, hem Adnan Menderes'in kaderinde, parti içinde bu türlü adamlardan yoksunluk, bir şanssızlık olmuştur. Yani hem parti teşkilatı, hem parti grubu ve hatta Meclis, hızlı, tek otoritenin hükmü ve hatta kumandası altında kalmıştır. Bundan kurtuluş çabaları, başarılı ve kesin sonuçlara ulaşamamıştır. İleride bahsedeceğimiz 90'lık tahrir olayında olduğu gibi. Ama şimdiden işaret edebiliriz ki, bu 90'lık tahrir müdahalesi muvaffak olup da, grup reisi, bu tahriri müzakereye koymak mecburiyetini duysaydı ve böylece, Menderes'in tek söz sahipliği hiç olmazsa geçici olarak ön-

lenebilseydi, Demokrat Partinin ve Menderes'in sonu, belki de başka türlü olabilirdi...

Parçalanmalar safhasında Menderes'in yolunu biraz daha açan ve onu bu meselelerde de tek sözcü haline çıkaran nutukları çeşitlidir. Bunları burada özetlemek bile zordur. Onun için bu aşamalarda daha fazla durmayacağız. Ancak, daha 1945-1950 arasında Menderes'in, her gün biraz daha yerleşen bir hakla, Demokrat Partinin önde gelen sözcüsü haline geldiğini bir kere daha tekrar etmekle yetineceğiz. Öyle olmuştu ki, hemen her olay sonunda partinin görüşünü, hem kendi grubuna, hem kamu efkârına, o aksettirirdi. Bu hal ve mevki onu, yarın parti iktidara gelince, belliydi ki en ön safa atacaktı (1). İşte şimdi artık bu iktidar faslına geçebiliriz. Ama burada ve gene iktidar öncesi devrinin, düşündürücü bir olayına da kısaca değinelim. Çünkü bu olayda da, kendisinin ve kendi açısından partisinin son sözünü söylemek, gene Adnan Menderes'e düşecektir.

BİR YAŞLI MAREŞAL SİYASET SAHNESİNDE

Mareşal Fevzi Çakmak'ın 16 mart 1920'de İstanbul'un yeniden ve vahşi bir şekilde işgalinden sonra, bir yolunu bulup 25 nisan 1920'de Lefke boğazında Ali Fuat Paşaya sığındığı malumdur. Ali Fuat Paşa hatıralarında, bu olayın Mustafa Kemal'de çok sert tepki yarattığını ve Fevzi Paşanın derhal geri çevrilmesini emrettiğini anlatır. Ama Ankara nezrinde Ali Fuat Cebesoy'un bütün gece yaptığı aracılıklarla Mustafa Kemal'in nasıl yatıştırıldığını da, «*Milli Mücadele Hatıraları*»nda etrafıyla anlatır. Çünkü gerek Kâzım Karabekir'in «*İstiklal Savaşı*» isimli eserinde, gerek Ali Fuat Cebesoy'un «*Milli Mücadele Hatıraları*»nda verilen bilgilere göre Fevzi Çakmak, bu iltihaktan önce her nedense Ankara'nın ve milli mücadelenin aleyhindedir. Hatta Sivas'a da gelerek, hareketi o safhada da önlemek istemişti. Ama Mustafa Kemal, pratik ve insanları kullanmasını bilen bir adamdır. Fevzi Paşanın Ankara'ya gönderilmesine razı olduktan sonra, onu Ankara istasyonunda bizzat karşılar. Fevzi Paşayı

(1) Demokrat Parti iktidara gelince, gerçi bir aralık Celâl Bayar'ın başvekil olması, cumhurbaşkanlığına başka birinin, mesela eski Yargıtay Başkanı Halil Özyörük'ün getirilmesi, Menderes'in de kabinede bir vekil olarak yer alması gibi bir tertibin düşünüldüğü bilinir. Ama öyle sanıyorum ki, bu geçici tasavvur, herhalde ciddi bir arzu ve karara dayanmıyordu.

Meclise götürür. Ona Gebze mebusu olduğunu söyler. Kürsüye davet eder. Ve Fevzi Paşa, kendisi geç katılabilmiş olmakla beraber, İstiklal Savaşının ve milli mücadelenin doğruluğu ve meşruiyeti lehinde, uzun ve müessir bir konuşma yapar. Ve derhal ilk hükümet kadrosuna alınır. Bu suretle, Anadolu'da «kumandanlar buhranı» denilen ve bazı kumandanlarda, Fevzi Paşanın genelgeleriyle uyanan tereddüt ve muhalefetler de, kökünden halledilmiş olur. Ondan sonraysa, bütün İstiklal Savaşı boyunca Fevzi Paşanın nasıl faydalı bir insan olarak Ankara'nın ve Mustafa Kemal'in emrinde çalıştığı ve Gazi'nin, onu Büyük Nutkunda da, menfi maziye silecek şekilde nasıl yücelttiği malumdur.

1876 doğumlu olan Mareşal, Atatürk'ün ölümünden sonra, Atatürk'ün yerine İnönü'nün cumhurreisliğini destekledi. Yeni reisicumhura:

«Yüce başbuğ ve cumhurbaşkanı...»

hitabıyla başlayan çok harareti bir sadakat beyannameşi neşretti. 22 yıl genelkurmay başkanı kaldı. Fakat 12 ocak 1944'te, 68 yaşında emekliye sevk edildi. Çünkü artık, dünya askerlik cereyanlarını takip edemeyecek bir yaşıydı. Halk Partisi ona defalarca mebusluk ve hatta Meclis Reisliği teklif etti. Ama Mareşal nedense kırgındı (1). Halk Partisi Genel Sekreteri Hilmi Uran hatıralarında, Fevzi Çakmak'ın bu safhada, bazı yetersizlik hallerinden bahseder.

Ama Çakmak, emekli olunca, birbirleriyle çelişen birtakım siyasi akımlara kendini kaptırdı. Evvela «İnsan Haklarını Müdafaa Cemiyeti» isimli sol bir teşekkülde görüldü. Dahiliye Vekili Şükrü Sökmensüer, bunu «paravan olmak» şeklinde vasıflandırdı. Sonra 1946 seçimlerinde Demokrat Partiden mebus seçildi. Bunun için İstanbul'da bir grup 3000 imza toplamıştı. Ama sonra da Millet Partisine fahri başkan oldu. Kâzım Karabekir, o günleri:

«— Mareşali, politikaya sürükleyenler, affedilmez bir hata işlemişlerdir...»

şeklinde anlatır. Sonra rahatsızlandı ve vefat etti. Cihad Baban, «*Politika Galerisi*» isimli eserinde Mareşalin son yıllarda ruh dengesinin bozulduğunu yazmıştır...

(1) Bu konuda, Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt II, Millet Meclisinin Kuruluşu; Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II, s. 446-452.

Menderes, Mareşalin bu geç kalmış siyasetçilik safhasında ve kendi partilerinden ayrılışını da şöyle değerlendirdi:

«— *Demokrat Parti, adsız kahramanlar partisidir. Üniforma ve isim partisi değildir. Milletin, mübarek elleriyle kurulmuştur. Ve ilk kurduğu hakiki millet partisidir...*»

Bu sözleri buraya sadece, iktidar öncesindeki bir macerayı, olayların akışı içinde kaydetmiş olmak için alıyoruz...

Menderes'in hem zaferi, hem yenilgisi, sanıyorum ki, 29 mayıs 1950'deki ilk hükümet nutkundan başlar. Çünkü bu nutuk, arkada kalan bütün köprüleri yıkmıştır. Atatürk ve devriyle, bütün tarihi ilişkileri kesmiştir. 14 mayıs seçimlerini ve yeni iktidarı, «gelmiş, geçmiş bütün inkılapların en önemlisi» olarak ilan etmiştir. Bu böyle olunca da?..

MENDERES BAŞVEKİL OLUYOR

Daha önce, 14 mayıs 1950 seçimleriyle, 27 yıllık Halk Partisi iktidarının sona erdiğini ve Demokrat Partinin büyük bir çoğunlukla iktidara geldiğini belirtmiştik. Sonra, Adnan Menderes'i bu iktidarda ön plana, hükümet başkanlığına ulaştıran aşamaları izleyebilmek için, ilerlediği yolda başlıca basamakları, Adnan Menderes'i izlemeye çalıştık. Yani 14 mayıs 1950 zaferinden önceki D.P. ve C.H.P. çatışmalarıyla, bu yılların kapsadığı önemli olaylara göz attık. Şimdi tekrar, 14 mayıs 1950'ye dönüyoruz. Daha ileriye doğru incelemelerimize devam edebilmek için. Çünkü Adnan Menderes'in, milli hayatın akışına müdahalesi, asıl ondan sonra başlar. Adına devlet çarkı dediğimiz tezgâhta Menderes'in kaderi, asıl ondan sonra dokunmaya başlar. D.P. gerçi 14 mayıs seçimleriyle çoğunluk kazanmıştı. Fakat milletvekillerinin toplanması ve diğer formalitelerle D.P. hükümeti, ancak 22.V.1950'de yeni Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın, Türkiye Büyük Millet Meclisine yazdığı bir tezkereyle kurulabildi. Bu tezkeresinde cumhurbaşkanı, İstanbul milletvekili Adnan Menderes'in, yeni bakanlar kurulunun teşkiline memur edildiğini bildirdi. Menderes'in kendisiyle beraber 17 vekilden teşekkül eden kabinesi o tarihte kurulmuş oldu. Bu birinci Adnan Menderes kabinesi, kendi içinde bazı değişiklikler olmakla beraber, Menderes'in başkanlığında 8 mart 1951 tarihine kadar devam etti. O tarihte, ikinci Menderes kabinesi kuruldu.

OLGUNLUK YAŞI

Menderes, artık başvekilidir. 51 yaşındaydı. Gerçi genç sayılmazdı. Ama bu yaş, olgunluk çağının altın yaşıdır. Eflatun'un, olgun bir devlet adamı olmak için önerdiği yaşın, eşiğidir. Bu yaş gençlik sayılmasa da, gecikmişlik de sayılmaz. Bu yaşta insan, birtakım igr-reti değer ölçülerinden kendini kurtarmış olabilir. Bu yaşta insan, ne kadar aşırı olsa da, ihtiraslarını artık, az çok dizginlemiş olabilir. Kısacası, bu yaş, bir «kemal» yaşıdır. 50 yaş, bilgelik, yani hikmet yaşıdır, denilebilir. İşte Menderes, büyük imtihana, bu yaşta giriyordu. Bu imtihan önemliydi. Sonu ise, ya zafer, ya yenilgi olacaktı. Çünkü Menderes başvekilliğe, sıradan bir parlamento adamı olarak gelmedi. Türkiye yeni bir nizamla giriyordu: Çok partili parlamento nizamına. Bu nizamın zeminini ve kurallarını, gerçi ondan önceki rejim hazırlamıştı. Demokrat Partiye bu seçim zaferini sağlayan kanun, Demokrat Partinin değil, C.H.P.'nin ve İnönü'nün eseri idi. Bu kanunu o istemiş, o hazırlatmıştı. Ama çok partili demokrasinin bayrağı şimdi onu uygulamak mevkiine geçmiş olan partinin omzunda olacaktı. Bu partinin başıysa, Adnan Menderes'ti. Çünkü Celâl Bayar cumhurreisliğine seçilmişti. Artık bir nevi tarafsızlık tahtına oturmuştu. Bundan sonra söz ve sorumluluk, artık Menderes'indi. Bu sorumluluk, önemli bir tarihi mana taşıyordu. Çünkü Türkiye tarihi bir dönüm noktasındaydı. Yüklenilen bu bayrağı yere düşürmemek ve onun itibarını korumak vazifesi, asıl Menderes'e düşüyordu...

KÖPRÜLER YIKILIYOR

Bu sebeple, Menderes'in okuyacağı ilk hükümet programının, ayrıca, tarihi bir manası olacaktı. Türkiye'de çok partili demokrasi rejimi, ya bu nutukla teminat altına alınacaktı. Yani Türkiye'de bu rejim, ondan evvelki aşamaların bir devamı, rasyonel ve mantıklı bir hamlesi olarak alınacaktı. Yahut da, milletin gelişmesindeki tabii zincirleme kopacak ve tarihi mantık yerini, sübjektif, şahsi hükümlere bırakacaktı...

Beklenen nutuk, 29.V.1950'de okundu. Büyük Millet Meclisi o gün toplandı. Hükümet belli oldu. Menderes, kabinesinin listesini Meclise sundu. Liste kabul edildi. Alkışlandı. Söz, artık başvekilindi...

Başvekilin nutkunu okuduğu gün, hatırlanmaya değer. Meclisin salonunda Demokrat Partinin 408 milletvekiline karşı, eski iktidarın

ancak 69 temsilcisi olmak gerekiyordu. Yani bu Mecliste yeni adamlar, eğer iş sayı çoğunluğundan alınırsa, eski iktidarı yalnız alkışlarının sesleriyle boğabilirlerdi. Nitekim Menderes kürsüye, bu alkış dalgaları içinde çıktı. Böyle bir alkış tufanı karşısında, benlik gururuyla bilgelik dengesini eşit tutabilecek adam azdır. Ama şimdi Türkiye'nin tarihi, ondan bu dengeyi ve eşitliği bekliyordu.

Fakat acaba gereken denge sağlanabildi mi? İşte bir sual ki, yalnız o gün, orada, yani 29.V.1950 tarihli toplantıdaki hükümet programı nutku için değil, ondan sonra da ve 10 yıllık iktidar boyunca, zaman zaman, sık sık sorulacaktır (1).

Menderes'in nutku daha ilk cümlesinde, Meclisin niteliği için, başka türlü bir değerlendirme getirdi. Ve yalnız soldan, yani Demokrat Parti kanadından alkışlandı. Bu cümleyi vermeliyiz:

«— *Büyük Millet Meclisinin muhterem azaları!*

Dokuzuncu Türkiye Büyük Millet Meclisinin milli tarihimizde alacağı yer, her bakımdan çok mühim olacaktır. Tarihimizde ilk defadır ki, yüksek heyetiniz, milli iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde, millet mukadderatına hâkim olmak mevkiine gelmiş bulunuyorsunuz. Dokuzuncu Millet Meclisinin azaları olan sizleri, Türk milletinin hakiki mümessillerini selamlamakla derin bir gurur ve iftihar duymaktayız...

Şüphe yok ki, 14 Mayıs, bir devire son veren ve yeni bir devir açan müstesna ehemmiyette tarihi bir gün olarak, daima anılacaktır.»

Adnan Menderes, hükümet nutku üzerinde açılan görüşmeler sonunda, yukardaki görüşlerini daha da perçinleyecektir:

«— *14 Mayıs seçimleriyle memlekette, şimdiye kadar yapılanlarla ölçülemeyecek ehemmiyette mühim bir inkılabın, en mühim merhalesi aşılmıştır.»*

Bu sözlerin üzerinde duracağız. Ama daha bazı cümleler verelim:

(1) Nutkun tam metni: *Tutanak Dergisi*, 9. cilt I, s. 24 ve *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları*: Kâzım Öztürk.

«— *Biz aynı partinin, birbirini takip eden hükümetlerinden değiliz. Millet iradesiyle iktidara gelen bir partiyiz.*»

«— *Milli ve siyasi murakabeden mahrum bir idarenin çok uzun yıllar sürüp gitmesi, birçok hataların irtikabına, birçok israflara ve ifratlara yol açmıştır.*»

«— *Böylece ve zamanla, müdahaleci kapitalist, bürokratik ve inhisarcı bir devlet tipi ortaya çıkmıştır.*»

Ondan sonra bütçenin kabardığı, borçların çoğaldığı, ormanların kötüye kullanıldığı, hayatın pahalılaştığı, 1947'de bütçe açığının Marshall planından, yani yabancı yardımdan kapatıldığı, 137 ton altın stokumuzun 4 tonunun yabancılara rehin edildiği vesaire gibi konuların tenkidi suretiyle Menderes'in hükümet nutku devam eder gider...

Her gelen hükümetin, kendinden öncekini yetersiz bulması kadar tabii bir hal yoktur. Hatta kendi vaat ettiği şeyleri sonra kendisi gerçekleştiremeyip, eskisinden daha kötü neticelere düşse bile. Örneğin, Demokrat Parti, borçlanmada, hayat pahalılığını yükseltmede, Halk Partisini geçecektir. Altın stoku 130 tondan 19 tona inecektir. Hele orman, *«dağ senin, orman senin, keçi senin, el ne karırır!»* ölçüleriyle yağmaya verilecektir. Ama, bizim burada işaret edeceklerimiz, bunlar değildir. Bizim burada asıl işaret etmek istediğimiz, Menderes'in bu nutkuyla, arkada kalan köprülerin artık yıkılmış olduğudur. Bu nutukta Atatürk adı, bir tek defa bile geçmez. Bu nutukta 14 Mayıs seçimleri, *«gelmiş geçmiş bütün inkılapların en büyük aşaması»*dır. Bu nutka göre eski devir ve Halk Partisi idaresi, müdahaleci bir kapitalizmdir. Her türlü siyasi murakabeden mahrum, hatalı, irtikapçı (yani, suiistimallerle dolu) ve israfçı bir idaredir, vb...

Pekiye ama, bu yeni iktidarın bütün önderleri, hele Devlet Başkanı Celâl Bayar, eski iktidarın baş sorumluluk mevkilerinde ve parlamentoda değiller miydi? Bayar, burada tenkit edilen iktisadi politikanın yürütücüsü, iktisat vekili ve sonra başvekil değil miydi? Bayar, o devrin burada tenkit edilen siyasetini parlamentoda *«yüce direktifler»* ve onların uygulanmasını da, bu yüce direktiflerin programı olarak almamış mıydı? Menderes aynı rejimin, bütçe encümeni sözcüsü de olarak, 20 yıl milletvekili değil miydi? Koraltan ve diğerleri, ön

Adnan Menderes
(Başvekil)

planda eski adamlar değil miydiler? Sonra nasıl olur da eski idare *müdahaleci* bir *kapitalizm* olarak adlandırılabilir?

Bu, «müdahaleci kapitalizm» denilen rejimin ve siyasetin, yıllar yılı iktisat vekili ve hatta başvekili, şimdi yeni iktidarın devlet reisi Celâl Bayar olduğuna göre?..

Halbuki, yeni bir devrin başlangıcı olan çok partili iktidar, Atatürk demokrasisinin bir evrimi, bir tekamülü olarak pekala alınabilirdi. Bu topraklara halk hakimiyetini getiren, saltanatı, hilafeti, artık ölmüş, değeri kalmamış teokratik müesseseleri, ölü maziye tasfiye eden Atatürk inkılaplarına, bir cümleyle de olsa, pekala yer verilebilirdi. Ve 14 Mayıs seçimleri, gelmiş geçmiş bütün inkılapların en önemli aşaması değil de, ileri, fakat o inkılapların evrimine, tekamülüne bağlı bir aşama olarak pekala gösterilebilirdi. Ve nihayet Atatürk'ün de bu gelişmede, herhalde bir payı vardı. Ve onu anmak şükran borcuydu. Halbuki Celâl Bayar bile, Millet Meclisinin dokuzuncu devresini açarken, eski gelişmeler ve Atatürk'ün adı, yalnız bir defa ve o da «*Yurtta sulh, cihanda sulh*» formülüne işaret ederken anıldı. Hulasa, yeni iktidarın ilk günü, pek iyi başladı denilemez. Hem Atatürk'ün, hem gelmiş geçmiş inkılapların, yalnız hatırlanmayışı değil de, bir nevi inkâr edilişi, iyi bir başlangıç sayılamazdı. Çünkü bu suretle, arkada kalanlarla bütün bağlar kopuyordu. Bütün köprüler yıkılıyordu. Sanıyorum ki bu bağların kopuşu, bu köprülerin böylesine yıkılışı, Demokrat Parti iktidarını ve Menderes'i, memlekette ve parlamentoda, yıllar yılı olgunlaşıp gelen tarihi gelişmenin biraz dışına atmıştır. Ve onlara, yeni bir devrin, yeni bir nizamın, ancak şimdi, yani kendileriyle başladığı gibi yanlış bir benlik şuuru vermiştir. Başvekilliğe kadar normal yollarla gelen Menderes'in bu ilk ve aşırı çıkışı, öyle sanıyorum ki, 1950-1960 arasındaki çatışmaların ve sonuçların meydana alışında önemli bir sebep, bir faktör olsa gerektir...

Yeni kurulan bir binada yapılacak en büyük hata, kuruluşun temelinde yapılan hatadır. Çünkü bu hata etkilerini, yeni binanın bütün noktalarında gösterir. Ve bazen, binanın hayatına mal olabilir. D.P.'nin ilk iktidar adımlarında, maalesef böyle hatalar göze çarpmaktadır.

MİLLETİN GERÇEK TEMSİLCİLİĞİ KONUSU

Menderes'in ilk hükümet nutkunun; yeni iktidarla, ondan önceki devir arasındaki köprüleri yıktığına, iki devre arasında normal tarihi bağıntıları bırakmadığına işaret etmiştik. Hem Menderes'e göre, bu yeni Mecliste «*ilk defa milletin hakiki mümessilleri*» bulunuyordu. Bu nutukta; yeni Türkiye'nin tarihi, Demokrat Parti iktidarıyla başlıyor gibi bir hava vardı. Zaten 14 Mayıs seçimlerinin, şimdiye kadar yapılan gelmiş geçmiş inkılaplarla ölçülemeyecek ehemmiyette bir inkılap aşaması olduğunu ilan edişi bile, 1923-1950 devresiyle yeni devrin arasına derin bir hendek açıyordu.

Evet, 1950 seçimlerinin daha geniş bir halkoyunu harekete geçirdiği şüphesizdi. Ama ondan önceki devrelerde, parlamento çatısı altında toplananlar da milletin mümessilleriydiler. Çünkü tarihte öyle zaman olur ki, milletin iradesini, hatta tek bir kişi bile şahsında temsil edebilir. Mesela Tek Adam, yani Mustafa Kemal böyle bir temsilciydi. Çünkü Birinci Dünya Harbinden sonra hayal kırıklığı, kötümserlik, yorgunluk ve teslimiyet ruhu ortalığı sardığı zamanlarda o, tek başına Havza'dan etrafa, milli mukavemetin ruhunu serpiyordu. Hem de mahalli direnişler ve bölge çabaları şeklinde değil, ülke ölçüsünde. Kaldı ki, bu önderlik rolünü de, Erzurum ve Sivas kongrelerinin dar kadrolarıyla da olsa, milli temsile dayadı. Birinci, ikinci ve onu takip eden Millet Meclislerindeki milletvekilleri de, tek partinin çerçevesinden gelmekle beraber, milletin hayrına tercüman olabildikleri nispette, milletin mümessilleriydiler. Çünkü milletin gerçek mümessili demek, hele bizimki gibi okuryazar nispetinin düşük olduğu ülkelerde, nihayet, milletin istek ve ihtiyaçlarını sezerek, onlara sözcü olabilen demektir. Hatta bu ihtiyaçlar, millet tarafından

açığa vurulamamış olsa bile. Nitekim Bayarlar, Menderesler, Köprülüler, Koraltanlar da, Demokrat Parti iktidarından önceki Meclislerde, Milletvekilleri, yani milletin mümessilleriydiler. Tabii, milletin istek ve ihtiyaçlarına tercüman olabildikleri oranda. Yeni iktidar devrini, daha önceki devreyle yeni devir arasında bütün köprüleri yıkmak, yerinde olmasa gerekti. Kaldı ki, bu inkâr, aynı çatı altında çalışacak olan iktidarla muhalefetin arasında, daha ilk günden aşılmaz hendekler açıyordu. Öyle sanıyorum ki, bu hükümet nutkunun yazılışında, Menderes'le beraber ve belki Menderes'ten ziyade, Fuat Köprülü'nün ve belki de Samet Ağaoğlu'nun etkileri akla gelebilir. Celâl Bayar'a gelince? Hemen hemen baştan sona kadar bütün kanunlara imza koyduğu bir devri, yani 1923-1950 arasını böylesine bir ret ve inkâr edişi, gerçekten beklenmeyen, şaşırtıcı bir şeydi. Bayar'ın bu çıkışa böylesine göz yumuşu hakikaten izahı mümkün olmayan bir ruh halidir. Hatta bu, belki bazı art düşüncelerden de nişan verebilir.

Bunun en doğru cevabını, yayınlanan hatıralarında sırası geldikçe, herhalde kendisi açıklamak zorundadır.

DEMOKRAT PARTİNİN SOSYAL YAPISI NEDİR?

Halk Partisi gibi Demokrat Partinin de sosyal yapısı konusunda, bilimsel araştırmalara dayanan yazarlar, maalesef çıkmamıştır. O kadar ki, hatta İstiklal Harbinin, milli mücadelenin fikir ve sosyal yapı esasları üzerinde incelemeler yapmak işi, daha çok yeni kuşaklara ve bugünün araştırıcı yazarlarına düşmektedir (1). Ama bu konuda ve Demokrat Parti çevresinden bir cevap aramak istersek, bir araştırma halinde olmasa da, Samet Ağaoğlu'ndan şu satırları alabiliriz. Ona göre:

«D.P.; köylü, işçi, esnaf, yeni fikir ve görüşlerin etkisi altında genç aydınlar ve bunların aralarında, Halk Partisinden çeşitli sebeplerle ayrılanların, el ele bir ayaklanmaları şeklinde doğmuştur.»

(1) Mesela, yeni nesil yazarlarından Doğan Avcıoğlu'nun aşağıdaki eseri bu bakımdan, şimdilik bizde ilk ve tek eser sayılabilir: *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, 548 büyük savfa, Bilgi Yayınevi, Ankara 1968.

Ama Ağaoğlu, hemen ilave eder:

«Partinin idareci kadrolarına da, bu bünyesine uygun olarak, demokrasiye yüzde yüz inananlarla, başka ideolojilere bağlananlar ve sadece şalışı çıkarlarının peşinde olanlar da girdiler. Böylece, Demokrat Partinin çatısı altında, üç grup insan toplandı:

- *Demokrat idealine bağlı genç idealistler,*
- *Demokrat idealine bağlı tecrübeli idealistler,*
- *Demokrat Partinin temsilcisi bulunduğu idealle ilgisi bulunmayanlar...» (1).*

Ağaoğlu'nun bu son tasnifini bir tarafa bırakırsak, ondan önceki parçalar üzerinde şöyle böyle mutabık kalınabilir. Ama bu parçaların manası, parti kadrosunda, sosyal bir bütünlükten yoksunluktur. Bu yadırganamaz. Çünkü Halk Partisi de dahil olduğu halde, bütün demokratik orta partilerde sosyal bütünlük yoktur ve aranmaz. Bu sebeptedir ki, Demokrat Partinin yapısı ve kadrosuyla Halk Partisinin yapı ve kadrosu arasında, bir farklılık mevcut değildir. Nitekim Bayar'la, Menderes'le veya Ağaoğlu'yla, mesela Günaltay, Nihat Erim veya Faik Ahmet Barutçu arasında, ne dünya görüşü, ne ideal bakımından hiçbir fark tespit edilemez. Hatta burada ideal kelimesi de biraz cömertçe kullanılmıştır. Çünkü ideal ve idealist sözleri, manaları, hem çok geniş, hem biraz sınırlı kavramlardır. Nitekim Ağaoğlu'nun son ve üçlü tasnifine de bu bakımdan, zoraki bir tasnif denilebilir. Çünkü demokrasi idealine bağlı genç idealistler ne demek? Demokrasi idealine bağlı tecrübeli idealistler ne demek? Bu kastedilen demokrasi ideali, Demokrat Partinin 10 yıllık iktidarının endazelerine vurulunca çok zayıflar. Tecrübeli idealist de, mesela Bayar, Köprülü veya Koraltan'sa, hüküm gene zayıf düşer. Hulasa, C.H.P. kadrosu ve kütlesiyle D.P. kadrosu ve kitlesi arasında, sosyal yapı ve dünya görüşü bakımından fark yoktur. Yönetici kadro da aynı kadrodur. Hepsi de profesyonel politikacılar, yani politikacılığı meslek edinmiş insanlardır. Hatta çok partili parlamento rejiminin temeli olan yeni seçim kanununu getirmek bakımından İnönü ve arkadaşları, Demokrat Parti yöneticilerinden daha idealist sayılabilirler. Hulasa, bu partilerin hepsi, halktan gelen, seçim kanunları nis-

(1) Samet Ağaoğlu: *Arkadaşım Menderes*, s. 63.

petinde halkoyuna dayanan, iyi niyetlilerle; belirli görüşü olmayanlar veya kötü niyetlilerden, çıkarıcı insanların toplumundan meydana gelen orta Demokrat Partililerdir. Bu, yalnız bizde değil, bütün çok partili demokratik parlamentodaki bütün orta partiler için böyledir. Onun içindir ki, bu partilerin topladığı kalabalıklar, hayatları boyunca, kâh o yana, kâh bu yana dalgalanır dururlar...

UÇURUM DERİNLEŞTİRİLİYOR

Menderes'i, kendilerinden önceki devreyle bütün köprüleri yıkarcasına ve eski devrede bile çok parti tecrübelerine girişmiş bulunan Atatürk'ün tek defa olsun adını anmamacasına sürüklemiş olanlar kim olurlarsa olsunlar, az sonra şu oldu; parlamentoda iki parti arasında açılan hendek, büsbütün derinleştirildi. Örneğin, Menderes'in şu sözlerini verelim:

«— Muhterem arkadaşlar!

Size esefle haber vermek isterim ki, iktidara gelişimiz henüz bir ayı bulmadığı halde, bazı zaruri değişiklikleri mesele ittihaz ederek Cumhuriyet Halk Partisi, orduyu aleyhimize tahrik etmek yoluna sapmıştır. Bizim bütün çalışmalarımız memleketimizde demokrasiyi perçinlemeye matuftur. Cumhuriyet Halk Partisi, eğer başarılı bir çalışmaya girmek istiyorsa, başlarındaki iktidar hastalarını atmalıdır. Bu iktidar hastaları, havayı karıştırmak istemektedirler. Memlekette siyasi iktidarı muhtel (bozuk) göstererek, bir polemige, bir hücum ve taarruza geçmişlerdi...»

Suçlama ağırdır. Menderes'e göre, C.H.P.'nin başındaki iktidar hastaları ve ona göre en başta İnönü, demek ki orduyu ele alarak, iktidara karşı bir darbe, yani ihtilal hazırlamışlardır. Ve bu başatıklar atılmalıdır!

Bu sözlerin konuşulduğu tarih, 13 haziran 1950'dir...

İyi ama acaba ne olmuştur? Olan şuydu ki, adı verilmeyen bir albay, başvekile gelmiş ve ona, İsmet Paşanın etrafında bazı kumandanların, bir iktidar darbesi hazırladıklarını haber vermiştir! Menderes, buna inanmıştır ve işte bunu ilana, bu sert, ölçüsüz çıkışa sevk edilmiştir.

Böyle bir ihbar olmuşsa; ona herkes inanabilirdi ama, hepsi de İnönü'nün eski arkadaşları olan ve başlarında Celâl Bayar bulunan

öncü kadronun inanması herhalde doğru olmazdı. İnönü, askerleri, generalleri alacak, karakolları, hükümet dairelerini, bakanlıkları basacak, Meclis'i dağıtacak ve sonra da Demokratları atıp, kendisi bir hükümet kuracaktır! Hiç değilse Celâl Bayar, Refik Koraltan gibi 30 yıldan beri İnönü'yü tanıyanlar, Menderes gibi 20 yıldır onun yakınında olanlar bu kadar çocukça bir ihbar oyununa gelmeyebilirlerdi. Şu albay her kimse, onu soruşturma masasının önüne oturtup, işin aslını ararlar ve tabii ferahlardı. Hele yeni bir başvekili, daha iktidarın ilk günlerinde bu kadar akıl almaz, köksüz ve akli dengesi araştırılmayan bir tek kişinin mücerret kavliyle Büyük Millet Meclisine sürmezlerdi.

Fakat ne var ki, bu böyle oldu. Ve böyle bir ihbarı hemen ciddiye alan yeni iktidar, C.H.P. başındaki «*iktidar hastalarının*» atılmasını istedi. Bunların başında elbette ki, İnönü kastediliyordu. Demek ki, yeni iktidar, İnönü ve yakın arkadaşlarıyla çalışmak istemiyordu. Bunlar atılmalıydı. İşte bu davranış, iç açıcı değildi. Yani tarlaya, daha işin başında fena tohumlar serpiliyordu. Halbuki tarihi gelişme emrediyordu ki, bu yeni parlamentoda iktidar ve muhalefet, karşılıklı bir anlayış ve karşılıklı hoşgörülük havası içinde çalışsın. Yoksa yeni nizam gelişemezdi.

Öyle sanıyorum ki, Menderes'e Büyük Millet Meclisi kürsüsünde böyle bir konuşma için yol ve müsaade verenler, 1950-1960 devresinin daha başında ağır bir hata işlemişlerdir. Ve bu hatanın bedeli, çok ağıra ödenmiştir. Eğer bir ihbar varsa ve hatta eğer bir tertibe inanılıyorsa, onun bir tahkik yolu vardı. Ve bu yol, Büyük Millet Meclisi kürsüsünden geçmezdi...

Sosyal davalarda ve siyasi meselelerde yanlış terimler, sağlık alanlarında yapılan yanlış teşhisler gibidir. Yanlış teşhis, insan sağlığında nasıl yanlış tedaviye yol açarsa, sosyal davalarda ve siyasi meselelerdeki yanlış terimler de, bu hataya düşenleri yanlış tedbirlere ve ifadelere sürükler.

MENDERES'TE MÜDAHALECI KAPİTALİZM VE FAŞİZM KAVRAMLARI

Menderes'in İnönü'yü, iktidardan hemen 20 gün sonra, orduyu ele almak ve iktidara karşı askeri tertiplere girişmekle, hem de Büyük Millet Meclisinde suçlayışı, en azdan bir ihtiyatsızlıktı. Adı belirsiz bir albayın, kim bilir ne maksatlar güden, kim bilir kimler tarafından tahrik edilen böyle bir ihbarının, evvela İnönü'nün mizacıyla bağdaşmayacağını, Celâl Bayar ve arkadaşlarının nasıl olup da düşünemedikleri, bugün de açıklanamamıştır. İktidar bunu vesile kılarak bir kısım yüksek rütbeli ordu mensupları üzerinde kararlar da almıştır. Ama parlamentoda yeni iktidar ve muhalefet arasına daha ilk adımda aşılmaz hendekler koyan asıl olaylar Menderes'in beklenmeyen siyasi çıkışları oldu.

14 Mayıs seçimlerinin, gelmiş geçmiş bütün inkılaplardan daha önemli bir aşama olduğu görüşü ve hükümet nutkunda Atatürk'ün adının anılmaması doğru değildi. Fakat Menderes, gerek ilk hükümet nutku tartışmalarında, gerek daha sonra, öyle bazı terimler, tedbirler kullandı ki, bu tabirlerle kastettiği mana, bugün bile aydınlanmamıştır. Kaldı ki bunlara gene, gerek Celâl Bayar'ın, gerek diğer eski Halk Partili Demokratların tepkisiz kalışı, bunları kabul edişleri, ayrıca şaşırtıcı oldu. Bu terimlerden, evvela şu *müdahaleci kapitalizm* üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü müdahaleci kapitalizm, bir rejim, bir sosyal ve ekonomik nizam ifade eder. Menderes kendinden önceki ve kendisinin de katıldığı devri müdahaleci kapitalizm şeklinde değerlendirmek ve ona karşı çıkmakla, demek ki şimdi, ondan gayri ve başka türlü bir sosyal-ekonomik nizam getirmeliydi. Bu yeni nizam, hiç olmazsa, mesela müdahaleci olmayan bir kapitalizm olacak

demekti. Halbuki Menderes'in kendinden evvelki devrin iktisadi vasfıyla Demokrat Parti devrinin iktisadi yapısı arasında da, aslında bir fark yoktur. Her iki devir de temel yapı bakımından, *kapitalizme dönük karma ekonomi nizamıdır*.

Zaten Halk Partisi iktidarı, kendinden evvelki saltanat devrin-den, ne alt yapısı, ne de üst yapısı elle tutulur halde olan; yolsuz, ulaştırmasız, vasıtasız, sermayesiz, yatırımsız, sanayisiz, enerji gücü ve iktisadi örgütleri olmayan, borçlu, harap, bitkin bir ülke devir almıştı. Dahilde sanayi himaye imkânına ve gümrük istiklaline kavuşacağımız 1929'da ise, dünya iktisat buhranı patlayınca, bu beklenen ümit de sarsıldı. Ne yapılabildiyse, işte bu şartlar altında, 1930'la 1939, yani İkinci Dünya Harbi arasında yapıldı. Bu bünye, karma bir kapitalizmdi. Devletçilik tatbikatı, aslında rekabetçi değildi. Aksine olarak aslında teşvikçiydi. Eğer Celâl Bayar, iktisat vekilliği ve başvekillik zamanında bilhassa özel teşebbüsü vuran muamele vergisi kanununu ve hele o garip ve maalesef karanlık süprodüksiyon kayıtlarıyla, sanayii koruma kanununu tersine işleyen bir engel haline getirmeseydi, bu karma ekonomide daha çok şeyler yapılabilirdi. Celâl Bayar ayrılınca gerçi bu süprodüksiyon, yani sınai yatırımları kısıtlama nizamı kaldırıldı. Ama, ardından da harp bindirdi.

Demokrat Parti iktidarı, bu kısıtlamalardan böylece arınmış bir alan üzerinde kuruldu. Ama bu karma ekonomi sistemi, gene bu vasıfla devam etti. Kaldı ki bu devir, harp sonrasının iş ve mal açlığı devriydi. Halk Partisi iktidarı ve İnönü, 1945-1950 arasında, evvelce hükümetin hazırlattığı çok cepheli kalkınma program ve planlarını da harekete getiremeyince, hareket ve kalkınma işi, Demokrat Partiye kaldı. Ama rejimin, kapitalizm ve karma ekonomi nizamında hiçbir değişiklik olmadı. Hele biraz zaman geçince bir müdahalecilik vasfı, Demokrat Parti iktidarında, daha önceki devire bakarak çok daha aşırı şekiller aldı. Fazla olarak kredi tahsislerine, döviz tahsislerine, ithalat ve ihracat işlerinde, gizli ihale, dilediğine ihale, değişik ihalelerinde iktidarın dilediğince yürütülen bir uygulamayla partizanlığın, denebilir ki ilk defa Türk ekonomisine girişi, iktisadi tahsis ve yatırım işlerinde özel müteşebbislerden parti adına teberru usulünün yerleşmesi ve yüksek kademe etrafında birtakım şüphelerin doğuşu, yeni devrin dinamizmini gölgelemiştir. Ve öyle anlaşıyor ki, bazı nüfuz tesirleri de olmuştur. Bunlar için misaller verilebilir.

Hulasa, Menderes'in ilk hükümet nutkunda, daha eski devri mü-

dahaleci kapitalizm olarak vasıflandırması ve böylece yeni devrin, bir başka iktisadi nizam getireceği taahhüdüne yol açan çıkışı, yersizdi. Lüzumsuzdu. Ve bu terimle kastedilen görüş ve ona karşı çıkarılması lazım gelen yeni nizam, havadaydı...

FAŞİST TEŞEKKÜLLER

Fakat Menderes'in ve yeni iktidarın, muhalefetle aralarını daha baştan uzlaşmaz şekilde açan ve Menderes'in her nasılsa başvurduğu terim ve kavram yanlışlıkları devam etti. Mesela Halkevlerini *faşist teşekküller* olarak vasıflandırmak, bu arada sayılabilir.

Faşizm nedir? Faşizm, evvela sorumsuz bir hükümet diktatörlüğüdür. Bu hükümet diktatörlüğü, gene sorumsuz ve sözü kanun demek olan bir mutlak diktatörün otoritesine dayanır. Sonra faşizm; ilerici sosyal akımlar, mesela sosyalizm, komünizm gibi kapitalizmi tehdit eden akımlar karşısında kapitalizmin, kendini savunmasıdır. Sorumsuz örgütlerle, sorumsuz baskılar ve tasfiyelerle savunuşudur. Aynı zamanda faşizm, istilacı ve emperyalisttir. Birinci Dünya Harbinden sonraki faşist devletlerin hepsinde, bu vasıflar açıktır ve açıkça ilan edilir. Hatta komünist görüşlere göre, kapitalizm, bir doğarken, bir de ölürken silahlanır. Fransız İhtilali, onun doğarken silahlanmasıydı. Faşizm de ölürken silahlanması. Bu görüşü, tartışılabilir saysak bile bunlarda, gene de bir hakikat payı olsa gerektir. Ama biz gene konuya girelim:

Acaba, Demokrat Parti önderlerinin de, saflarında çalıştıkları Cumhuriyet Halk Partisi iktidarında ve nizamında, bu vasıfların herhangi biri var mıydı? Atatürk, faşist bir diktatör müydü? İnönü, böyle bir diktatoryayı mı yürüttü? Bayar, faşist bir nizamın mı yıllar yılı vekili, başvekiliydi? Bu sıfatla imzalarını, faşist diktalar altına mı koydu? Menderes'in sözleriyle acaba, bizzat Bayar da fena bir duruma düşmüş olmuyor muydu? O Bayar ki, bu müdahaleci kapitalizm ve faşizm denilen devrenin, birinci planda imza sahibiydi.

En azından 15 yıl süreyle ve Halk Partisinde çalışan, Halkevleri müfettişi ve kurucularından biri olan Adnan Menderes de, böyle faşist bir nizam içinde, faşist bir teşkilatçı mıydı? Elbette ki değil. Mesela onun, Halkevleri için çalışırken ve Aydın Halkevinin 1930'daki açılış töreninde söylediği nutuktan şu parçaları buraya alalım:

«— *Milletimizin yükselmesi yolunda her ihtiyacı gören ve sezen Büyük Gazi, içtimai hayatımızda, kültür hayatımızda, çok*

derin bir boşluğu ve çok şiddetli bir ihtiyacı görmüş, bu boşluğu dolduracak ve ihtiyaca cevap verecek bir tesis ve teşekkülün esasını kurmak, temellerini atmak şerefini de kazanmıştır.»

Halbuki Büyük Millet Meclisindeki 4.V.1951 nutkunda Menderes, Halkevlerini şöyle tarif eder:

«— Halkevleri, Halk Odaları kurmak, gençlik teşkilatını ele almak, faşistvari telakki ve düşüncelerin mahsulüdür. Bunlar, içtimai bünyemiz içinde, tamamıyla abes, beyhude, geri ve yabancı uzuv halindedir...»

Bu gelişmeleri sadece, Menderes'in iki şahsiyetli ve fevri mizasına bağlayarak izah etmek veya şöylece okuyup geçmek elbette ki mümkün değildir. Bayar'ın ve diğer arkadaşlarının itirazlarıyla da karşılaşmayan ve elbette ki, onların tasvip ve müsamahalarıyla yapılan böyle çıkışlar, yalnız Menderes'in olamaz. Bu çıkışlarda, Demokrat Partinin ön planda gelen bütün kurucu ve yöneticilerini, Demokrat Partinin sürüklendiği akıbetten sorumlu kılan, tarihi bir görüşsüzlük ve hata payı vardır...

Gerçi Menderes'in özel hayatında da fevri, köksüz görüş ve konuşmaları olmuştur. Örneğin:

«— İstiklal Savaşı diyorsunuz. Pekala üç ayda bitebilirdi. Bunun yıllarca uzatılmasında Mustafa Kemal'in yerleşme ihtirası...» (1).

Bu gibi konuşmalarda, elbette ki, bir mantık payı yoktur. Ama iş, Büyük Millet Meclisi kürsüsüne intikal eden ve orada, iki parti arasında devamlı bir parlamento işbirliği düşünülmeden, yanlış, gelişmeli ve sorumsuz hükümlere varılırsa, bundan elbette ki, sistem zarar görecekti. Nizam ve iktidar zarar görecekti. Çünkü Meclis kürsüsü, kahvelerde uluorta konuşulan ve kahveler halkının hoşlarına giden, onların kendi içlerinde ve şuuraltına itilmiş ilkel duygularını gıcıklayan basit duyguların yer aldığı bir yer olamazdı...

Gerçi Demokrat Parti iktidara geldikten sonra ve Atatürk'ü hiç de hatırlamaz görünürken, bir de Atatürk'ü ve anıtlarını tecavüzlerden koruma kanunu çıkardı. Ama bu öyle bir kanundu ki, bu kanuna

(1) Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan.

Mecliste, evvela Halk Partisi tepki gösterdi. Bu konuda durmayacağız. Çünkü Atatürk'ün ve hatırlarının böyle bir korunmaya muhtaç görülmesi ve duyulması bile, Atatürk hatıraları bakımından, sadece hazindir...

Hulasa, Menderes ve arkadaşları, yeni iktidarın ilk adımlarında, esaslı bazı takdir hatalarına düştüler. Halbuki bu olmayabilirdi. Ve olmaması, hem bu iktidar, hem de memleket için, elbette ki daha iyi olurdu.

Bu birkaç önemli noktayı böylece işaret ettikten sonra, şimdi de iktidarın, bir de bazı hamlelerini izleyelim...

Eğer siyaseti, halk içindeki çelişmelerin, halk yararına düzenlenmesi sanatı olarak alırsak, o zaman siyaset, soy ve kutsal bir mana taşır... Ama ne var ki, idealistten demagoga kadar her tür insanın at oynatabildiği meydan, gene bu siyaset meydanıdır...

SİYASİ HAYATIMIZ VE HALKA YÖNELİŞ

Demokrat Parti iktidara gelince, eski devirle yeni devir arasında yıkılan köprülerin ve iktidarla muhalefet arasına açılan hendeklerin hikâyesini yeteri kadar verdik. Bunlar, rejimin ve Menderes'in geleceği için, endişe verici işaretlerdi. Bu işaretleri daha da çoğaltabiliriz. Fakat şimdi biz, gelişmeleri bir de başka yönden alarak, çok partili nizamın halk hayatına getirdiği bazı yeni hareketler üzerinde de durmalıyız. Bu hareketlerin en başında, siyasetin, halka götürülüşü, toplumun en uç noktalarına kadar yayılışı gelir. Hatta bu gelişmeye biz, bir nevi halka yöneliş de diyebiliriz.

Evet, çok partili parlamento rejiminde siyaset, elbette ki, halka inecekti. Çünkü partilerin temsilcileri bu rejimde, parlamentoya halkın oylarıyla geleceklerdi. Yani bu partilerin her biri bir başka dil konuşsa bile, temsilcilerini halkın karşısına gönderecekti. Seçmeni ve kamu efkârını kendi tarafına çekmeye çalışacaktı.

Böyle olunca da, mademki oy artık geçer akçeydi. O halde bu oyları toplamak, bu geçer akçeyi kazanmak için, halkın ayağına gitmek lazımdı. Böyle olunca da, çok partili demokraside siyaset, halka iniyor, halka mal ediliyor demektir.

İşte bizde siyasetin bu halka inişi, yahut siyasi alanda halka yönelişi, Demokrat Parti zamanında hız almıştır. Bunun, yakın tarihimize bakımından ifade ettiği manaya, şöyle ve kısaca göz atabiliriz.

SİYASET HALKA İNİNCE

Tanzimat devrinde siyaset, halkın malı değildi. Siyasetle ancak nazırlar, vezirler uğraşırlardı. Hatta siyaset, bunların da yalnız bir kısmının işi sayılırdı. Sultan Aziz devrinde bile, mesela 1860'larda

siyasetle uğraşmaya heves eden Yeni Osmanlıların, yahut Genç Osmanlıların bir kısmı sürgünü boylamış, bir kısmı da Avrupa'ya kaçmışlardı.

Abdülhamit devrindeyse (1876-1908) siyaset, kesin olarak suçtu, yasaktı. Nitekim Mithat Paşa, bir siyaset şehididir. O devirde zindanlar ve sürgün yerleri, siyasetin kahrına uğrayanlarla doluydu. Onun içindir ki Abdülhamit devrinde siyaset değil, mesela edebiyat ön plandadır. Aydınlar, yahut yarı aydınlar, siyasetle değil, edebiyatla uğraşırlardı. O alanda şöhret ve mevki yapmaya çalışırlardı.

Birinci Meşrutiyet yıllarında (1908-1919) siyaset, gerçi bir aralık, bir zincirden boşanış manzarası gösterdi. Siyaset sokağa düştü. Kahve malı oldu. Fakat bir süre sonra ve bu gidişin olumlu bir yönde duruluşuna meydan kalmadan, İttihat ve Terakki'nin dikta devrine ve iç isyanlar, harplere girildi. Siyaset, gene yasak nesne haline geldi. Ve genç nesil, siyasi denilebilecek ihtiraslarını, mesela Türkçülük, Turancılık gibi, milli heyecan alanlarında buldu. Mütareke İstanbul'undan bahsetmeyeceğim. Çünkü siyaset, her şeyden önce, özgürlük ister. Mütarekede İstanbul düşman işgali altındaydı. Ve orada, bin bir mihnet içinde Anadolu'daki hareketi desteklemeye çalışan birkaç kalem dışında basın, yüz ağartıcı değildi. İstiklal Savaşı içinde ve Anadolu'daysa siyaset, ancak bu savaşın amaçlarına hizmet içindi.

HALKA RAĞMEN, FAKAT HALK İÇİN

Böylece bizde siyasetin, ancak Cumhuriyetle başlamak üzere halka yönelişi, halka mal edilişi devri açılmış olmalıydı. Ama ne var ki, bu devirde de siyasetin, yalnız halk için değil, «halka rağmen, fakat halk için» yürütülmesi lazımdı. Çünkü rejim, bir inkılap rejimiydi. İnkılap ise, öncü, fakat azınlık bir kadronun kendi iradesini, çoğunluğun iradesine, cebir yoluyla kabul ettirmesi demektir. Böyle olduğuna göre, bu devrede de ve klasik anlamda yaygın bir siyasi faaliyetten bahsetmek güçtür. Nitekim, işte bu halka rağmen, fakat halk için siyaset nizamının yürütülmesi içindir ki, tek şef, tek parti ve otoriter hükümet nizamı kurulmuştur. Bu nizam, bir güdümlü demokrasi demektir. Güdümlü bir demokraside halk oyları, elbette ki kayıtlıdır.

Bu sebeple, bizde siyasetin halka inişinin, geniş kütlelere yayılmasının başlangıcını, 1950-1960 devresine bağlamakta hata olmasa gerektir. Gerçi yeni bir seçim kanunuyla buna zemini Halk Partisi

hazırlamıştır. Ama bu zemin üstünde siyaseti, çok gelişmeli de olsa, halka ulaştırmakta, Menderes'in ve Demokrat Partinin etkileri hakikaten geniş olmuştur...

HALK VE ÖNDER

Daha yukarda, tek parti devrinin siyasetini, halka rağmen, fakat halk için siyaset olarak vasıflandırmıştık. İhtilaller, inkılaplar ve tek irade devirlerinin önderlerini de, halka rağmen, fakat halk için yürütülen bir siyasetin insanları olarak almakta hata yoktur. Gerçi Atatürk ve arkadaşları da elbette ki halktan geldiler. Ama onlar, halkın kaderine müdahale yetkilerini, seçim şekillerinden ziyade, kazandıkları muharebelerden ve başardıkları inkılaplardan aldılar. Bunların irade ve önderlik haklarını hatta, tarihi bir misyon olarak da alabiliriz. Bunlar halk adamları değil, halk için adamlardır demek, bu tarihi misyonu daha iyi ifade eder. Halk içinde ihtilalciler, inkılapçılar ve tek irade adamları, ülkenin nizamı ne olursa olsun, halka rağmen önderdirler.

Demokrat Partiye gelince? O, davasını, halka rağmen değil, «halk içinde» yürütmek zorundaydı. Halka inmek, siyaseti halka götürmek, halkın hayatına müdahale hakkını, halkın oylarından almak zorundaydı. Gerçi halkla ne kadar kucak kucağa olursa olsun, Demokrat Partinin de er geç, bir orta sınıf partisi olarak gelişmesi mukadderdi. Demokrat Parti de, şehirde ve köyde orta tabakaya dayanan, milli kalkınmayı şimdi de olduğu gibi, süratle bir orta sınıf yaratmak gayretinde toplayan bir parti olacaktı. Bağımsızlıklarından sonra serbest ekonomiye yönelen bizimki gibi az gelişmiş ülkeler için, bu tür gelişme, kaçınılmaz bir zorunluktur. Böyle olunca da, dış ve iç destekleriyle kapitalizm yönünde hızla geliştirilmeye yöneltilen milli yapıda, elbette ki sınıflar da, sınıf kavgaları da er geç gelişecekti...

Yani, toplum içindeki gelişmeleri toplum yararına düzenleme çabasından, her demokrat parti gibi, Menderes'in partisi de elbette ki, uzaklaşacaktı. Ama, gene de halkın içinden halk adamları çıkacaktı. Nitekim öyle oldu. Örneğin Celâl Bayar, halktan geldi. Ama hayatı boyunca halk adamı olamadı. Menderes ise, toplum içinde ve belki de beklenmediği halde, bir halk adamı olarak sivrildi. Ve çevresinde; hatta daha ziyade parlamento dışında, şehirde ve köyde, kendileriyle dil birliği yapabildiği bir halk liderleri kadrosu toplaya-

bildi. Ocak başkanları, bucak başkanları, Vatan Cephesi sözcüleri gibi toplumun derinliklerinden gelen, halk içinde kalan, halk içinden konuşan kalabalık ve iddialı bir kadroyu, etrafında örgütleyebildi. Ve tabii bu kadronun ve onların çevresinde yer alanların, sözcüsü, sevgilisi haline geldi.

Şu halde ve birtakım doktrin eleştirmelerine girmeden diyebiliriz ki, bizde Demokrat Parti, ilk defa aşağıdan gelen bir sosyal hareket olarak memlekette, organik (yapısal) bir temel üzerine oturulabilmiştir. Menderes'in şahsında, etrafında halkalanan kütlenin gücünü ve dilini bilen bir sözcü bulmuştur. Bu sözcü de etrafında, daha önce de kaydettiğimiz gibi, hatta parlamentodan ziyade, parlamento dışında, yaygın bir halk liderleri kadrosu yaratabilmiştir. Ocak başkanları, bucak başkanları ve her tarafta türeyen gönüllü politikacılar şeklindeki bu geniş kadro, şehirde, kasabada, köyde, kentte siyaseti yayarak, siyaseti halka mal ederek, halkta bir nevi şahsiyetleşmenin, şahsiyet gururunun doğmasına, yerleşmesine hizmet etmiştir. Susan halk, konuşan halk olmuştur...

Şahsiyet gururu ise, iyi temellere ve kaynaklara dayandıkça, elbette ki, haklı ve üstün bir ruh halidir. Eğer şahsiyet gururu, bu iyi temellerden ve kaynaklardan kopmazsa, eğer halkta doğan bu gurur; daha iyi yerleşmek, daha iyi inşa, daha iyi istihsal, daha iyi örgütlenme gibi, hem halkın enerjisini kamçılacak, hem rejimi pekiştirecek davalara yönlitilebilirse, lider kadro muvaffak olmuş demektir. Eğer böyle olmaz da şahsiyet gururu, fertlerde ve kitlelerde, verimsiz, batıl mücadelelere doğru gelişirse, o zaman, bu bir üstün ruh hali olan gurur, kanserleşmiş demektir...

Acaba bizde hangisi oldu? Bunu araştıracağız. Fakat önce, Menderes'in ve Demokrat Parti iktidarının başarılarını, yarattıkları hareketliliği canlandırmaya çalışacağız. Ama bu sahneleri açarken şunu da kaydetmeliyiz ki, Menderes'in, iktidarının daha ilk gününde ve Millet Meclisindeki hükümet programında seçtiği strateji, bu başarılarla daha baştan birtakım gölgeler düşürmüştür. Daha önceki devirle aradaki bütün köprüleri yıkmak, iktidarla muhalefet arasına, doldurulmaz hendekler açmak, gene daha ilk adımda bir İnönü fobisine kapılmak ve «onu başınızdan atın!» demeye kadar varmak, iyi bir başlangıç değildi. Ve iyi gelecek vaat etmiyordu...

Halbuki Menderes'in ve devrinin hareketliliği, daha ilk anda iki cepheye ayrılmış bir harp meydanına giriş gibi değil de, muha-

İcleti ve reislerini de hakir görmeyen ve sanki bir meydan savaşı mukaddermiş gibi davranmayan bir tatlı yüzle millete mal edilseydi Menderes, hem daha popüler, hem daha başarılı olabilir ve gelişmeler, kıyasıya gelişmez ve sonuç, dramatik sahneler varmazdı.

Biz bu ruh hali ve etkileri üzerinde daha ileride, etraflıca duracağız. Şimdi burada başarıların hikâyesine geçelim...

Demokrat Partinin iktidara, evvelden hazırlanmış bir iş programıyla gelmediğini tekrar etmeliyiz. Ama iktidardan ayrılan Halk Partisi, hele 1945-1950 arasında, o kadar açık-lar vermiş ve Demokrat Partiye, o kadar açık iş sahaları bırakmıştı ki...

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ KÖY VE KÖYLÜ ÜSTÜNDEKİ ETKİSİ

Demokrat Parti iktidarının ilk ve temel etkileri köylerde görüldü. Parti iktidara, zaten biraz da köylülerin oylarıyla gelmiş gibiydi. Gerçi bizde bilinçli bir köy kamu efkârının henüz teşekkül etmediğini, daha önce ve Menderes'in Mecliste, toprak kanununa karşı çıkışlarını verirken belirtmiştik. Ama ne var ki köylü, toplumun en kuşkulu ve en sezgili tabakasıdır. Çünkü yaşama şartları, binlerce yıldan beri, hem doğadan, hem toplumdan gelen baskılara karşı mücadele içinde geçer. Her şeye karşı kuşkuludur. Daima şüpheli-dir. Ama, her esen rüzgârdan bir şeyler sezme gücü de kuvvetlidir. Köylü, 1950 seçimlerinden önce garip bir önseziyle, yeni gelen partinin kendisine bir şeyler vaat ettiğini anlamıştı. Nitekim aynı köylü tabakası, aynı sezgi gücüyle vaktiyle, Halk Partisi iktidarına da destek olmuştur. Mesela, adına Atatürk sulhu dediğimiz ve Türkiye'nin, tarihinde hiçbir zaman kavuşamadığı uzun barış devrinin nimetleri, tam gereğince köylerde değerlendirildi. İnönü'nün İkinci Dünya Harbinde Türkiye'yi harp dışı bırakmasının değeri de, en güzel köylerde dile getirilir. Halk Partisi devrinin, memlekete sağladığı asayişin değerini, hayatı her tehlikeye açık ve müdafaasız olan köylüye sormalıdır. Âşar vergisinin kaldırılışı ve mültezim zulmünün ortadan silinişi, köyde bir inkılap değerindedir. Demiryollarının yapılışı da, köyde bir hamleydi. Bu misalleri daha da çoğaltabiliriz.

Ama Halk Partisinin, köye yolu ve toprak mahsullerine değerli fiyatı götüremediği de bir gerçektir. Haydi İkinci Dünya Harbinin zaruri sıkıntılarını bir tarafa bırakalım. Ama bütün Halk Partisi iktidarı boyunca tarımsal ürünlerin değersizliği ve köylerde parasızlık,

köyün üstüne daima, kasvetli bir kuşun kanatları gibi gerilmişti. Yeni partinin konuştuğu dilde köylü, işte bu değişmez kaderine karşı bir ümit ışığı seziyordu. Bu sezişinde aldanmamıştı da. Ama, köyde bu üretim hareketliliğine, çok üretime ve mahsuller için tatlı fiyatlara ulaşabilmek, yeni yolların açılmasıyla mümkündü. O halde biz de ilkönce, bu yollar işi üzerinde duralım...

ALTYAPIDA DEĞİŞİKLİK

Yollar nereye varırsa, oraya kadar bizimdir sözü, her dilde ve çok söylenmiştir. Ve daima doğrudur. Evet, yollar nereye kadar varırsa, oraya kadar bizimdir. Yol, milli ekonomide bir temel, bir altyapıdır ki, iktisadi bünye, bu altyapı üzerinde şekillenir.

İkinci Meşrutiyet aydınları, köksüz bir dava üstünde, yıllar yılı tartışmışlardır:

— *Evvela mektep mi, yoksa yol mu?*

Hatta bu lüzumsuz tartışmalar içinde, yolcu valiler, mektepçi valiler diye, bazı şöhretler bile türemişti. Şimdi bu tartışmalar, artık tarihe karışmıştır. Çünkü artık anlaşılmıştır ki; ülke birliğini kuran, iktisaden kapalı bölgeleri mübadele ekonomisine açan, milli pazara vücut veren ve dünya pazarına ulaştıran faktör, en başta yoldur. Yollar olmazsa biz, istediğimiz kadar mekteplerle donanalım, bir kapalı çemberin içinde sıkışır, kalırız...

Cumhuriyet Türkiye'si, İstiklal Savaşının tecrübelerinden esinlenerek demiryolu siyasetine, bir hamleyle bağlandı. Ama günümüzün hızlı pazarlama icapları ve ulaştırma ihtiyaçları için demiryolu, artık yeterli değildir. Üreticinin tarlasından veya mutavassıtın kapısından, satıcının veya ihracatçının deposuna, en kısa zamanda, en doğru yol, şimdi motorlu vasıtalarla donanmış karayollarıdır.

Köy kahvesinde oturan veya tarlasından etrafa bakan köylüye, çevresini saran yollarda vızır vızır işleyen vasıtalar kadar hiçbir şey, huzur ve güvenlik vermez. Karayolları işine bizde, İkinci Dünya Harbinden sonra, Nihat Erim'in kısa bayındırlık bakanlığı sırasında C.H.P. el attı. İmparatorluğun verimsiz vilayet yolları sisteminden, devlet yolları sistemine geçildi. O eski kırma taş döşeli makadam yollar sisteminden, bugünkü stabilize yollar tekniği kabul edildi. Memleketin su işlerini devlet bütünlüğü içinde bir merkezi ana teşkilata bağlamak gerekti. Buna da el atıldı. Fakat bu başlangıcın de-

ğeri, hatta ona katılanlar için de, gereği gibi anlaşılmadan, iktidâr değışti. Ve köylü biraz da haklı olarak karayollarında hızla geliştirilen bütün başarıları, olduğu gibi Demokrat Partiye, hatta ısrarlı bir alışkanlıkla, Adnan Menderes'e mal etti.

Yollar, bölge makine parkları, yol ameleliğini ortadan silen dev makineler, sonra iskeleler, limanlar ve benzeri alanlarda memlekete getirilen hizmetler, altyapıda hızlı değışmelere yol açtı. Bunların hepsiye, halkın hem günlük, hem süreli hayatında doğrudan doğruya etkisi olan, elle tutulur işlerdi. Ve tabii halkın ruh yapısında ve dbygularında, önemli etkileri oldu.

Bu eser, gerçi rakamlar ve malzeme kitabı değildir (1). Ama örneğin 1950'de yapılan yol tesviyesi 266 kilometreyken 1958'de 1216 kilometrenin tesviye edilişı, 1950'de 375 kilometrelik temel tabaka yerine 1957'de 2154 kilometrelik temel tabaka işlenişı, 1950'de 432 kilometre olan asfalt kaplama işi yerine 1958'de 1806 kilometre asfalt kaplanması, 1950'de 1669 metrelik köprü yerine, mesela 1952'de 4144, 1954'te 5214 ve 1955'te 6842 metrelik köprü yapılışı ve bu temponun gidişı, halk için, dikkati çekici işlerdi.

Bu böyle olunca da örneğin, Akdeniz'in evvelce yakın ilçelerle bile bağlantısı olmayan Finike kıyısında bir portakal bahçesi sahibinin, şimdi portakallarını istediği kadar bekletebilmesi, çünkü mevsiminde her istediği sabah kapısına yanaştıracığı bir kamyonu doldurup, ertesi gece Erzurum pazarlarına dökebileceğine olan ruh emniyeti, halkta bir istikrar duygusu ve üretimi geliştirme zevki yaratıyordu. Aynı hali, Karadeniz, Akdeniz kıyıları, Ege bölgesi, Orta Anadolu, Doğu Anadolu için de ve kendi iş sahaları üzerinde düşününce, halk ruhiyatında memleket ölçüsünde meydan alan değışikliğin temel faktörlerinden bazılarını anlamak kolaylaşır. Menderes'in bu işler üzerinde, gerek Meclis kürsüsünde, gerek yurdun çeşitli köşelerindeki demeçlerinden parçalar almayacağız. Ama bu nutuklarda, muhaliflerine karşı mütecaviz olmakla beraber, inançlı bir heyecanın hâkim olduğunu da işaret etmeliyim. Bu heyecan onun romantik mizacına da uyuyordu. Bir zamanlar:

— *İçimde birtakım gizli su hazinelerinin çağıldadığını duyar, ama bu çağlayanları açığa ulaştıramazdım...*

(1) Bu konuda rakamlar ve malzeme tabloları, Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III.

diyen Menderes, el atılan bu altyapı işleriyle romantik heyecanlarına, memleket ölçüsünde bir mecra buluyordu. Bu heyecan elbette ki, geniş halk kitleleri arasında da yankılar yaratıyordu.

HEP BU TOPRAKTAN

«*Hep Bu Topraktan*», vaktiyle Vedat Nedim Tör tarafından çıkarılan ve hep beraber bir şeyler yazmaya çalıştığımız bir derginin adıdır. Bu yazılarımızda memleketin bütün kalkınma davalarının ve kanunlarının «hep bu topraktan» çıkarılabileceğini anlatmaya çalışırdık. Şimdi burada, Menderes'in aşağıdaki sözlerini verirken, kendisiyle aynı dünya görüşünde olmasak bile, aynı kuşaktan insanlar olarak ve ayrı ayrı varılan bir görüş birliğinden heyecan duyuyorum. Şu sözler Menderes'indir:

«— *Neler yapacağız? Onu bu toprak haykırıyor bize! Medeni bir ülkede olanlardan, eksik ne varsa, hepsini hepsini sırasıyla yapacağız. Yol yok. Yapacağız. Köye su, yol götüreceğiz. Toprak verimsiz. Artırma çarelerini arayacağız. Topraksız köylüye toprak vereceğiz. Ev yok, çimento sanayii ve gıda yok, başta şeker sanayii kuracağız. Giyecek az, mensucat fabrikalarını genişleteceğiz, artıracacağız. Elektrik yok, santraller yükselteceğiz. Okul yok, yapacağız. İşçinin geleceğine güvenle bakmasını sağlayacağız...*» (1).

Şimdi bunları verirken, «Hep Bu Topraktan» bir parça okuyor gibi oluyorum. Menderes, belki bu dergiyi görmedi. Ama, aynı yıllardan ve aynı nesilden gelen insanlar olarak arada, bu toprağa inandan gelen bir duyuş birliği var. Biz dergimizde, 64 çimento fabrikası istiyorduk. Nice nice şeker fabrikaları, dokuma fabrikaları, santraller istiyorduk. **Hulasa:**

- *Herkese iş,*
- *Herkese ocak,*
- *Herkese toprak...*

istiyorduk. O zamanki Ankara'da yaşamış bu neslin çocukları arasında, galiba bir dil ve dilek birliği vardı...

(1) Bir yakın arkadaşına açıldığı bu duygularını daha önce ve Demokrat Partinin kuruluşu bahsinde nakletmiştik.

BÜYÜK RAKAMLARDAN KORKMAYAN ADAM

Toprağa ve yapıya yöneldiği zaman Menderes, kuşkusuz, bir güçtü. Büyük rakamlardan korkmayan adamdı. Büyük kararlardan heyecan duyardı. Şu sahneyi hatırlıyorum: Bir yurt gezisinden dönmüş-tüm. Menderes'in mütevazı sofrasındaydık. Ünye'de yolu sağa, sola kırıtmaktansa:

— *Denizi doldurup geçelim!*

diyen bir vekilinin, bu karar gücündeki manayı anlatmaya çalıştığım zaman, ne kadar duygulanmıştı. O anda yüzünde beliren ifadeler, hâlâ gözümün önündedir. Partinin başkanı, hükümetin başkanı, kıratın süvarisi, hulasa memleketin, adeta tek sözcüsüydü. Eğer kendini, yalnız büyük rakamlara, yalnız büyük inşa işlerine verseydi ve bir-takım uğursuz telkinler, onu bu yoldan ayırmaya çalışmasaydı diye hâlâ düşünürüm...

Toprak Ana, onun dilini anlarsak bize sütünü verir. Onun dilini anlayabilmenin ilk şartı ise, toprağı sevmek ve ona bağlanmasını bilmektir...

ÜLKENİN YORGUN TOPRAKLARI ÜSTÜNE

Türkiye, bir yorgun topraklar ülkesidir. Bu topraklar, en bereketli sanılan yerlerde bile yorgundur. Çünkü onlar, tarihöncesinden beri çiğnenir. Tarihöncesinden beri emilir, yıpratılır.

Yüzyıllardan beri devam etmekle beraber, özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda afet halini alan ormansızlaştırma, susuzlaştırma ve iyi toprakların akıp gitmesi de, Türkiye'yi büyük ölçüde bozkırlaştırmıştır (1). Halbuki nüfus artmaktadır. İnsanlar çoğalmaktadır. Şu halde toprağı yönelmek ve onu uyandırmak lazımdır. Bu yorgun topraklar, ona yönelecek, onu uyandıracak bir devletin siyasetinin, hele Cumhuriyetin ilk gününden beri, hasreti içindedir.

Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı, altyapıyı gereğince değiştiremediğı, yolu ve iyi fiyatı köye götüremediğı için, ziraat siyasetinde bu bakımdan başarılı olmuş sayılmaz. Atatürk hayata gözlerini yumarken, mesela Ankara Borsasında bile buğdayın fiyatı ortalama 4 kuruştı! Bu fiyatla köyün çalışması, köyün yaşaması, köyde bir kalkınma, elbette ki mümkün değildi.

Demokrat Parti iktidara gelince ve bu iktidar kendi yolunda, köylerden büyük destek bulunca, iktidarın ilk vazifelerinden biri, köye yönelmek olmalıydı. Bu yönelişin, ana çizgilerini ve başlıca sonuçlarını vermeye çalışacağız. Fakat bu verimlerin elde edilisinde ve bu yönelişte Demokrat Partinin bir şansı, sanıyorum ki, Menderes'in, yani toprağı bilen bir adamın sahnede bulunuşu oldu. Bu noktada biraz durmak istiyoruz. Çünkü Menderes'in hikâyesini ve şahsiyetini, hata ve sevabı içinde, ama her cephesiyle belirtmeye çalışan bu yazılarda, onun karakteristik bir yanı olan bu toprak bağılılığı üze-

(1) Son yıllarda, bu tahribat, tarihimizin en geniş ölçülerine varmıştır.

rinde de durmazsak, hikâyemizde önemli bir unsur ihmal etmiş oluruz. Çünkü Menderes bizim liderler ve iktidarlar tarihimizde, toprağı tanıyan ve onun dilinden anlayan ilk şeftir...

Menderes'i toprak anlayışı ve toprağı tanıyış yönünden ele alırken, onun toprak reformu konusundaki şu veya bu görüşlerini, yahut toprak ağalığı vasfını, cesaretle arka plana atmamız. Bu satırlarda dile gelen sadece, bütün bunlardan sıyrılmış bir insanın toprak ve memleket toprakları üstündeki duygularıdır. Hem romantik, hem maddeye dayanan duygular... Araştırmalarım, dinlediklerim ve hele Menderes kıyılarında gördüklerim bende şu kanıyı uyandırmıştır ki, Menderes toprağı tanır. Toprak bahsinde, toprak ağalığı dışında ve bunun üstünde bir toprak anlayışı vardı. Toprak sevgisi Menderes'te, romantik bir sevdade gibiydi. Bir zaman hiç anlamadığı, hiç ilgilenmediğı o Çakırbeyli topraklarına kendini verişinden başlayan bu toprak anlayışının, onda gitgide, memleket ölçüsünde bir toprağı bağlanış ruhu aldığını gösteren belirtiler çoktur. Çünkü Çakırbeyli'de tabiatın hem merhameti, hem zulmüyle haşır neşir olmuştu. Şu sözler ne güzeldir:

«— O Çine çayı ne zalimdi? Altı asır bu Çine çayı nizam altına alınamamıştır. Hem yalnız Çine mi? Ya Menderes nehri?

Öyle anlar oldu ki, dişlerimle tırnaklarımı yedim. Sabah kalkmışım. Her şey hazır. Pamuk toplanacaktı. Ortalık günlük güneşlik... Bir yıldır beklediğim visale (sevişmeye) tam kavuşacak gibisin...

Ama baktım. Şu dağın ardından bir şeyler geliyor. Gökte bir kara bulut. Sonra bir bora, bir dolu, bir fırtına. Şimşeklerse ıslıl ıslıl çakarlar. Eh, ne çare? Bora, dolu olmasa, Çine'nin seli, Menderes'in taşkını da olabilirdi...

Bir ağacın altına büzüldüm. O anda sıkışığım yumruklarım-la, elime geçse, gök tanrısını boğabilirdim.

Evet, bu çiftçinin kaderidir. İlahi bir zulümdür. Ama inan ki buna, değme insan dayanamaz...»

Ben de bu dili anlarım. Çünkü ben de yıllarca, bir bataklıktan bir bahçe haline getirdiğim küçük bir toprak parçası üstünde çalışmışımdır. Bunda, topraksız bir göçmenin oğlu olmamdan gelen bir toprak özlemi de etkilidir. Az önce ve örneğin bir bahar mevsiminde, bir çiçek deryası gibi gülen bahçemin, az sonra bir dolu yağmuruyla kapkara bir çalılık haline geldiğini bilirim.

Toprağın ve çiftçinin çilesi yalnız sel mi, bora mı? Ya kuraklık? Ankara'da zaman zaman beraber kırlara kaçtığı yakın bir arkadaşından da şunları dinlemişimdir:

«— Mecliste çok münakaşalı geçen celselerden sonra, herkesin arasından sıyrılıp gözden kaybolmayı, kırlara açılmayı severdi.

Bu arzusunu bir göz işaretinden anlardım. Evvela o arabasında, ben arabamda Meclisten ayrılırdık. Ya Çiftlik yollarında, ya Polatlı istikametinde şehir dışına çıkınca duralardık. Şoför Sabri'ye, muhafızı da alıp geriye dönmesini söylerdi. Zaten muhafız işine, oldum olası alışamadı.

— Kimden korunacağım? derdi, korunmak niçin?

Hele böyle gezilerde, arkasından otomobilin kendini takip etmesinden ve muhafızın ayak seslerinden rahatsız olurdu. Şoför, muhafızı da alıp arabayla geri dönünce, evvela benim arabama binerdi. Bir müddet yol alırdık. Sonra beni de durdururdu. O zaman otomobili bir kenara park ederdik. Şosede beraber yürürdük.

Bir gün, gene böyle kırdaki beraberiz. O gece toprak biraz yağmur almış. Yeşil tarlalarda taze ekinin, tatlı bir yüze gülüşü var:

— Oh, ne güzel, dedim, yağmur yağmış, toprak doymuştur. Durdu ve atılırcasına cevap verdi:

— Sen ne söylüyorsun? Toprak doyar mı? Bu toprak asırlardır aç! Onu biz aç bıraktık! Ormanları yok eden, sularını kuran biziz, bizim atalarımız... Ama şimdi atalarımızın bütün vebali bizim üstümüzde! Ver bana şu kalemini!..

Kalemimi verdim. Cezbeli bir hal içindeydi. Yere çömeldi. Kalemle ekin köklerini eşelemeye başladı. Biraz ıslaklık. Sonra biraz nem ve daha sonra toprağın hemen altı kuru...

Ayağa kalktı:

— Gördün mü doyan toprağı? Bu toprak bu çisentilerle mi doyar? Asırlarca aç kalan, susuz kalan toprak! Buna bütün Sakaryaları, Kızılırmakları, bütün yeraltı hazinelerini akıtacaksın. Bu atalarımızın borcu, bu bizim borcumuz... Bana bak arkadaş! Bu sahipsiz Türkiye'de insanlar, hem kuraklıklardan, hem taşkınlardan ölürken, biz Mecliste ve bugünkü gevezeliklerimizle, günahlarımızı affettirebilir miyiz sanıyorsun?..

O sırada üzerinde, bir misyoner hali vardı. Zaten Menderes'te, kendisinin bir beklenen adam olduğu sanısını, ben, zaman zaman sezmişimdir:

— Türkiye'ye büyük adamlar gelmiştir. Ama Türk toprağını tanıyan insan, gelmemiştir...»

Öyle görünüyor ki, Menderes'te güçlü bir toprak sevgisi ve bağlılığı vardı. Bir toprak mistiği vardı. Bu belki onun romantik mizacından gelen bir şeydi. Yahut öyle değil de, belki şiir yapıyordu. Belki aslında toprağa karşı da hercaiydi. Ama muhakkak olan şu ki, toprağı tanıyordu. Onun dilini anlıyordu...

TOPRAK UYANIRSA?

Menderes'in hem romantik, hem maddeye inen toprak anlayışına ait, gerek Ege'de onu tanıyanlardan, gerek Ankara'da onun yakınlarından ve biraz da kendisinden dinlediğim şeyler, beni daima duygulandırmıştır:

— Biz yeni yeni tek bir vatan, tek bir millet oluyoruz. Tıpkı Fatih zamanındaki gibi. Fatih, Anadolu'da çeşitli Oğuz boylarını birleştirdi. Biz de memleketi birleştirmek, yeniden kurmak zorundayız. Bir şehir diğerini tanımaz. Yol yok, iz yok, kuş uçmaz, kervan geçmez. Böyle vatan olmaz!

Orta Anadolu'ya çok yanar, çok sızlanırdı. Saray ve Osmanlı idaresini suçlayışları, bu bakımdan sertti. Şu sözleri de verelim:

— Dünyada, karlı dağlarıyla sıcak denizi bu kadar yakın neresi var? Yaseminler, fulyalar, portakal çiçekleri...

Sonra Doğu Anadolu'yu alır:

— Şu Muş ovasına bak! Eğer bu ovanın toprağına hâkim olursak, yalnız orası bizi besleyebilir...

Evet, toprak uyanırsa, uyuyan topraklar uyandırılırsa, Türkiye'de, yeni bir Türkiye doğabilir. Ama gerek Menderes'in, gerek bugünkü takipçilerinin, bir taraftan bu köye yönelik çabalarına rağmen, diğer taraftan köylerin gelişigüzel boşalması, şehirlere gelişigüzel akınlar ve bu akınların uluorta teşviki suretiyle yarattıkları sosyal çelişme, hatta sosyal tehlike de var ki, ona daha ileride ayrıca değinilecektir.

TOPRAĞI ÖZLEYİŞ

Menderes'in romantik, hatta mistik ölçülere varan toprak bağılılığını vermeye çalışan bu sayfaları, onun, zaman zaman uyanan toprak hasretine de işaret ederek işleyeceğim. Çünkü gene bir yakın arkadaşından, onun bu ruh halini açığa vuran nakiller dinlemişimdir. Bu konuşanların, kendi arzularına uyarak isimlerini açıklayamadığım için üzgünüm. Ama bütün nakledilen sözleri, ben de olduğu gibi aktarmışımıdır. Bunun böyle olduğuna, uzakta ve yakında, bu sayfaları okuyan bu insanlar, kendi içlerinde şahadet edeceklerdir. İşte aşağıdaki satırlar da o nakillerden biri:

«— *Bazen de birden içinden, bir toprağa dönüş hasreti taştı. Ve bu hasret, hem yakarış, hem itiraf şeklini alırdı:*

— *Çakırbeyli'den dışarıya taşmakla, acaba hata mı ettim? diye düşündüğüm olmuştur. Şimdi Karagöl burnumda tütüyor. O zalim Çine çayı, o taşkınli Menderes, sabahları ovaya inen sis. Sonra o karşı ufuklarda Aydın dağları, Samsun dağları?..*

Böyle anlarda her şeyi unuttur, hemen maziye dalarlı:

— *Şu bizim kâhya Memişoğlu'nu daima hatırlarım. O kâhya değil, halk filozofuydu. Derdi ki...*

— *Ama o zamanki gerçekler, işin bütün şiirini bozardı. Buğday 3 kuruş. Köylü iki çuval buğdayı eşeğine saracak. İstasyon, yahut kasaba, bazen 6, bazen 8 saat, en azdan 3 saat. Orta Anadolu'da 24 saat gidilen yerler de varmış ya? Ama git-tiği yerde de tüccar nazlı, tüccar gazaplı. Hanlarda sürünecek, tüccarın keyfini bekleyecek...*

Böyle konuşmalardan sonra, daima bir süre kendi içine dalarlı...»

Şimdi artık, şu toprak üzerinde tarım, sanayi ve yapı meselelerine de göz atabiliriz. Çünkü Menderes'in hikâyesi demek, biraz da bu problemler demektir...

Toprak bir arena. Onun üstünde insan, bu toprakla durmadan çarpışır. Bu savaşta insanın silahı tekniktir. Ve toplumun yapısı, bu silahın gücüne göre şekillenir. Menderes, traktörü Menderes toprağına ilk götüren adamdı...

SAFÇA BİR TARTIŞMA VE MEMLEKET GERÇEKLERİ

İkinci Meşrutiyet devri aydınlarının:

— *Önce yol' mu? Önce mektep mi?*

tartışmalarına benzer safiyane bir tartışma, ilk cumhuriyet devri aydınlarında da sürdürülmüş, gitmiştir. Bu münakaşanın konusu da şuydu:

— *Ziraat mi? Sanayi mi?*

Yanî Türkiye, tarım memleketi olarak mı, yoksa sanayi memleketi olarak mı gelişmelidir? Bu zemin üstünde yazışmalar, tartışmalar uzun sürmüştür. Hatta eğer yanılmıyorsam, o zamanki yüksek iktisat meclisi üyeleri de bir aralık bu davayla uğraşmışlardı.

Halbuki bu tartışmaların temel görüşü çürüktü. Ve سوالin cevabı basitti:

— *Türkiye, ne ziraat memleketi, ne sanayi memleketi olarak kalkınacak. Her ikisi beraber yürüyecek. Türkiye, sanayileşmiş bir ziraat memleketi olacak...*

Bugün bize kolay görünen bu cevap üstünde, o zaman, kolaylıkla mutabık kalmamıyordu. Ve sanayi, yani fabrikalar, ilk cumhuriyet yılları aydınlarına, adeta Batı'ya mahsus ve ancak Batılıların kurabilecekleri, işletebilecekleri dev tesisler gibi geliyordu. Bunda haklıydılar da. Çünkü memlekette yalnız sanayi değil, sanayici, mühendis, jeolog da yoktu. Hatta ziraatçı demek de, ziraat müdürlüğü memuru demektir. İğneden ipliğe, una, şekere, kâğıda, maden suyunu kadar her şey dışarıdan geliyordu. Mesela İstanbul'da, Adapazarı patatesi, Fransız patatesinin karşısına çıkamıyordu. Hulasa, ilk cumhuriyet aydınları, korkmakta, ürkmekte ve:

— *Aman, şu sabanın sapına sarılalım da, hiç olmazsa yiyeceğimizi kendi toprağımızdan çıkaralım, sanayi arkadan gelsin...*

demekte biraz da haklıydılar.

Ama 1930'dan sonra bu tartışmalar artık ortadan kalktı. C.H.P.'nin sanayileşme programları, fertlerin yapamadığını devletin yapması yolunda gelişen devletçilik hareketleri ve sanayileşmemiş bir ülkenin, daima yarı sömürge kalacağı şuuruna varılmış oluşu, çok şey değiştirdi. 1950'de iktidara gelen Demokrat Partinin önünde, bir taraftan altyapıda değişikliklere giderken, diğer taraftan, hem ziraat, hem sanayi alanlarında dilediği gibi harekete geçmek yolları ve imkânları, olduğu gibi açıktı. Zaten ancak bu gibi alanlarda halka ulaştırılacak hizmetlerdir ki, iktidar yorgunluğundan bir türlü kurtulamayıp iktidarı kaybeden C.H.P.'ye karşı Menderes'in elinde, siyasi mücadelenin güçlü silahları olacaktı.

ORMANIN BAHTSIZLIĞI

Evet, Menderes'ten, mesela memlekette devrimci bir toprak reformu öncülüğü elbette beklenemezdi. Fakat dilinden anladığı, şartlarını tanıdığı tarım işlerinde, hareketli bir siyaset beklenebilirdi. Zaten Halk Partisi de toprak reformunu başaramamıştı. Ama orman köylülerinin bütün direnişlerine, baltalamalarına ve bazen, mesela Toroslarda, bir günde 35 orman yangını çıkarmalarına rağmen, ormanı teşkilatlandırmıştı. Orman kanununu tutturabilmişti.

Şu halde şimdi Menderes'e düşen, bu tutumu, orman işini daha da pekiştirmekti. Fakat asıl, köye tarımda hareketliliği ve iyi fiyatı götürerek bu siyasetle köy halkını kıratın etrafında toplayabilmektir.

Menderes bu son çabasında başarı elde etmiştir. Yani köyde zirai hareketlilik ve ziraat mahsullerine iyi fiyat sağlanması, bu ürünlere istegin artması, üretimin çoğalması ve dolayısıyla ekim sahalarının genişlemesi imkânlarını sağlamıştır. Bunu ana rakamlarıyla aşağıda belirteceğiz. Fakat orman işi maalesef, daha ilk seçimlerden başlayarak orman köylerinde ortaya atılan:

— *Dağ senin, orman senin, keçi senin! El ne karışır?*

gibi sorumsuz sloganlarla, daha baştan zedelenmiştir. Hatta bazen öyle olmuştur ki, orman devletin mi, yoksa türedi politikacının, yahut ocak, bucak başkanlarının mı olduğu anlaşılmaz hale gelmiştir. Bu

suretle Demokrat Parti ile orman kanununda başlayan bozgunculuk, gitgide resmi bir sistem haline gelerek, bugün olduğu gibi, orman sınırlarını her seferinde biraz daha daraltan kanunlar çıkarmak suretiyle büsbütün ilerlemiştir.

Toprağa karşı o kadar duygulu olan Menderes'in, ormana karşı bu ilgisizliğini anlamak zordur. Halbuki, atalarımızın memleketi ormansızlaştırmasının, sularını kurutmasının vebalini bile kendi üstüne yüklenen bir insandı. Evet, orman talihsiz çıktı ama, ziraat sahasında köye götürülen hareketlilik, hakikaten dikkati çekicidir.

KÖYE MAKİNE GİRİYOR

Demokrat Partinin ve Menderes'in tarım alanlarında uyandırdıkları hareketlilik, izlenmeye değer. Bu hareketin başarıya ulaşmasında bu iktidarın, daha önce üzerinde durduğumuz altyapı gelişmelerinin etkisi elbette ki büyük oldu. Ama hareket, asıl köye makinelerin girişiyle canlandı. Tarım makineleri ithalat ve ticaretindeki hızlı gelişme ve buna paralel olarak Ziraat Bankası kredilerinde, o zamana kadar uygulanmayan kolaylıkların geniş ölçüde yer alışı, çok önemli neticeler verdi. Muhakkak olan, geniş ve kolay işleyen bir kredi sistemiyle makinelerin köye girişinin, kolayca sağlandığıdır. Bu sistem üzerinde ayrıca ve teferruatıyla durmayacağız. Netice şu oldu ki, köye ve tarım alanına, az zamanda çok sayıda traktör, makine ve ziraat aletleri girdi. Böylece de, hem ekilen topraklar arttı, hem üretim çoğaldı. Makine ve araçların kolayca köye girişi, ekilmeyen toprakların ekilişi, toplama, ambarlama, sevk ve satış işlerinin açılışı, köyün havasında köylünün yeni iktidara bağlanışını haklı olarak artırdı. Çünkü 1950-1960 arasında memlekette mevcut traktör sayısının 4.000'den 44.000'e yükselişi, biçerdöverlerin artık, yalnız devlet çiftliklerinde değil, halk topraklarında da görünüşü, bunların satın alınması için bulunan pratik kredi kolaylıkları, tarım alanında, beklenmeyen rüzgârlar estirdi. 1950'de Türkiye'de 10,5 milyon hektar olan ekim sahası, 1960'ta 23,5 milyon hektara çıkmıştı. 1950'de 8,2 milyon ton olan hububat (taneliler) istihsalı de 1960'ta 13 milyon tona yükseldi. Memlekette ekilen saha ile elde edilen mahsulün böylece bir misli artışının, köy çevrelerinde uyandırdığı duyguları değerlendirmek mümkündür. Aynı artışlar çapa ziraatı mahsullerinde de görüldü. Örneğin gene aynı yıllar içinde tütün 69.000 tondan 140.000 tona, şeker pancarı 566.000 tondan 4.885.000 tona,

patates 160.000 tondan 1.400.000 tona, pamuk 54.000 balyadan 212.000 balyaya, zeytinyağı 21.000 tondan 80.000 tona yükseldi. Narenciye üretimi de 10 misli arttı.

Bu rakamlara ve aynı yıllar içinde memlekette hububat muhafaza ve depolama silolarının, hiç yoktan 2.000.000 tonluk kapasiteye çıktığını da eklemeliyiz. Böylece, yalnız yol, üretim ve pazarlama alanlarında değil, depolama sahasında da bir emniyet nizamının meydana geldiğini görmek mümkün olur. Kısacası toprak uyanınca, köylü ruhiyatında, o zamana kadar alışılmamış, birtakım hisler belirdi. Bu hisleri anlamaya çalışmalıyız.

TRAKTÖR VE BAYRAK

Önüne kocaman bir bayrak takılmış bir traktörü, hem üstü, hem arkasındaki römorku salkım gibi insan dolu olarak köye girişini gördüm. Direksiyondaki köylü delikanlısı, klakson sesleriyle etrafı çınlatıyordu. Damlardan, tepelerden koşuşanlar sokakları dolduruyorlardı. Hikâye bir bakıma basittir:

Bulunan ve uygulanan yeni yöntemlerle, çarşıda traktörünü kendi seçen ve muamelesini bankada tamamlatan bu köylü, şehirde traktörünü teslim almıştır. Önüne de bir bayrak asınca, pazar yerine koşmuştur. Köylüsünden, hemşerisinden, kadın, erkek bulabildiklerini, traktöre, römorka atmıştır. Direksiyonu kullananın arkasında yeni mal sahibi, zaptettiği şehre giren bir kumandan edasıyla dikilir. İşte şimdi köydedir. Ve halk, haklı veya haksız, bütün bu olan bitenlerin kerametini, bir insana ve onun adına bağlamaktan hoşlanır... Hatta «*Menderes traktörü*» sözleri, o günden bir yakıştırmadır.

TERS DÖNEN ÇARKLAR

Ama ters dönen çarklar da yok mu? Elbette var. Traktörlerin gelişigüzel her toprağa sokuluşu, çok yerde toprağı yormuştur. Traktörlerin gelişigüzel köylere sokuluşu, meraları azaltmıştır. Memlekette 1950-1960 arasında meralar, 40.000.000 hektardan, 28.000.000 hektara inmiştir. O kadar da değil. Bilhassa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki derebeyi biçiminde toprak ağaları, uçsuz bucaksız topraklarına traktörleri soktular. Ardından toprak mibzerlerle ekildi. Gene makinelerle düzeltildi. Bu topraklarda köylüye artık iş kalmamış demektir. Çünkü ekinler de biçerdöverle biçilecekti. Taneler ar-

kadaki kamyonu kendiliğinden akacaktır. Ve bu kamyonlar, mahsulü, hemen ofis silolarına aktaracaktır. Hilesiz kantarlarda mal tartılacak, para da ofis kasasından peşin alınacaktır. Bunun neticesi ma-lum. Zaten toprağı olmayan, o güne kadar bey, ağa toprağında çalışan köylü, bu sefer köyde de işsiz kalınca, şehirlere akacaktır. Eh, sonra döviz tahsislerinde, kredi tahsislerinde, alım satımlarda, evvelce bilinmeyen bir gizli mekanizma, yani particilik de harekete gelmiştir. Köy, içinden parçalanmıştır. Kahveler, camiler birbirinden ayrılmıştır. Hulasa, çarklar, yalnız bu alanlarda değil, daha nice nice sahalarda birbirine çarpmaktadır. Hele taşralarda siyaset, artık politikacının bile değil, demagogun, düzenbazın malı olmuştur. Bir taraftan halkın sözcüleri, halkın liderleri olarak sivrilen ve hükümet baskısını adeta köyden kovan ocak, bucak başkanları bu sefer de, yeni ağalar, yeni siyaset murabahacıları şeklinde her şeye el atmışlardır.

Kısacası, Demokrat Parti iktidarı, uyuyan imkânları uyandırmış, çarkları harekete getirmiştir. Ama birçok alanlarda da, çarkların birbirine çarpmasını önleyememiştir. Bunu önleyebilir miydi? Hayır! Çünkü Demokrat Parti iktidarının benimsediğı siyasetle, toplum içinde gelişmeler, sınıflaşmalar, ister istemez kesinleşecekti. Nitekim bizde, bugün artık her şey demek olan siyasi oligarşinin ve iktisadi oligarşinin sosyal temelleri, Demokrat Parti iktidarı zamanında atıldı. Ama şimdi biz, gene şu kalkınma hareketlerini özetlemeye çalışalım...

Biri iktidar devrinde el atmadığı programları, muhalefet devrinde yeni iktidara karşı savunan; diğeri, kendini zaten programlarla pek bağı saymayan iki lidcrin, Meclisteki program tartışmaları, garip bir hava yaratıyordu....

DEMOKRAT PARTİYE AÇILAN ALANLAR

Cumhuriyetin saltanattan, sanayisiz bir ülke devir aldığı gerçeğı, her zaman tekrarlanmaya değer. 1915'te yapılan bir sanayi sayımı, bütün Osmanlı İmparatorluğunda ancak 15.000 işçinin mevcut olduğunu gösteriyordu. Bunların da, devlet askeri fabrikaları, bazı demiryolları ve başlıca şehir işletmeleri ile birkaç dokuma tesisinde çalışan işçiler olduğu bilinmektedir. Gümrük tarifelerinde koruyucu kanunların uygulanmasına Lozan Muahedesine göre ancak 1930'da geçileceğinden, cumhuriyette sanayiın kuruluşuna da, o devreden girilebilirdi. Fakat 1929 sonunda patlayan dünya iktisat buhranı ile bazı yanlış devlet kısıtlamaları, 1930'dan sonra da, ancak iktisadi devlet teşekkülleri sahasında bazı sanayi kuruluşlarına imkân bıraktı. Özel teşebbüsler alanında geniş ölçüde sanayi gelişmeleri görülemedi. 1939'da başlayan İkinci Dünya Harbi ise, zaten son imkânları da baltaladı.

İkinci Dünya Harbinin sona ermesiyle açılan yeni olanaklar alanında, bir taraftan mali yetersizlikler, diğer taraftan Halk Partisinin, her vesileyle değindiğimiz gibi, harp sonrası kalkınma programlarını harekete getirememesi, 1950'de başlayan Demokrat Parti iktidarına sanayileşmede, bütün sahaları açık bırakmıştı.

PLAN VE PROGRAM BAHSİ

Demokrat Parti iktidarının, sanayileşme bahsinde, işi bütün cep-heleriyle alan bir planı, daha doğrusu bir programı var mıydı? Yoksa hareket, günün ve işin icaplarına göre, ama geniş, müsamahalı bir açıdan değerlendirilerek, zamanın akışı içinde mi gelişmiştir? Sanıyorum ki, işin toplu ve çok cephele bir programa bağlanmadığı,

fakat icap ve ihtiyaçlara göre sanayi kollarına ve ünitelerine el atıldığı daha doğrudur. Ancak Menderes'in üç sanayi kolunda, yani dokuma, şeker ve çimento sanayi kollarında, daha iyi günlerden başlayarak ısrarlı bir destekleme çabası içinde görüldüğü de aşikârdır. Bir aralık sanayi bakanı olan Samet Ağaoğlu'na atfedilen:

— *Biz yapalım da, plan arkadan gelsin...*

sözleri doğru mudur, bilmiyorum. Ama Menderes'in, kendisinden plan ve program arayan Halk Partisi muhalefetine karşı Mecliste, muhtelif tarihlerdeki konuşma ve tartışmaları büyük bir yekûn tutar.

Hatta dördüncü Adnan Menderes hükümetinin programı vesilesiyle, 16.XII.1955 günü yapılan Meclis tartışmalarında, Halk Partisinin hazırlayıp, sonra da unuttuğu harp sonrası kalkınma programlarına da değinmiştir. Şu sözler onundur:

«— 1946'da böyle bir tecrübe geçmiş ve uzun süren bir çalışma sonunda "Türkiye'nin umumi kalkınma planı" adı altında, Türkiye kaynaklarının tam bir envanterini ihtiva etmemekle beraber, bu kaynakların durumunu ve inkişaf ettirilmeleri için alınması gereken tedbirleri, umumi hatlarıyla bir araya toplayan bir plan tasarısı hazırlanmıştı. Fakat bir taraftan etütlerin kifayetsizliği ve daha fazla derinleştirilmesi zarureti, diğer taraftan finansman membalarının mahdudiyeti dolayısıyla bu plan taslağı plan haline getirilememiş ve tatbik mevkiine konamamıştır.»

Menderes bu cümleden sonra şöyle devam eder:

«— *Yalan mı paşa?..*

Muhterem arkadaşlar! Bundan çıkan mana şudur: Açık olmasına rağmen söylemekte fayda vardır. Çünkü bu, o kadar çok tekerrür ediyor ve bir tokmak, bir balyoz haline getirilmiş, Demokrat Partinin zavallı başına, mütemadiyen havale edilmektedir. Bunu burada keselim.

Ah paşam, başımıza gelenler...»

Burada garip, fakat devlet anlayışımız, program anlayışımız bakımından düşündürücü bir görünüm vardır. O da şudur: Biri, vaktiyle ve hatta Menderes'in dediği gibi, tam olmasa da, memleketin envanterini ele alıp, kaynaklarına eğilip, çok cepheli bir kalkınma planını, uzun çalışmalar sonunda hazırlatan bir iktidar, yani Halk Par-

tisi. Tam kendine lazım olduğu zamanda, bu programları ihmal etmiştir. 1950 seçimlerine vaatsiz, plansız girerek, seçimi kaybetmiştir. Bu programlar, planlar ise, hem de Menderes'in dediğı kadar eksik olmadığı halde, bu partiyi idare edenlerin, bu seçimlerde aklına bile gelmemiştir. Ben İsmet İnönü'den, bu programların kendisine dahi «intikal etmediğini» dinlemiştir.

Fakat Halk Partisi muhalefete düşünce, hatta nerede olduklarını da bilmedikleri halde bazı hatipler, bu programları, bir silah gibi ele alarak, hasmının kafasına vurmaya başlar.

Yeni iktidara gelince; sistematik anlamda bir kalkınma programı yapmaz ama, hızla aksiyona geçer, her alanda kalkınma hamleleri yapar (1).

SIÇRAYAN RAKAMLAR

Harp içinde hazırlanan kalkınma programları, mesela şeker istihsalinin, daha 1950 yılında 137.000 tondan 260.000 tona, çimento'nun 400.000 tondan 1.000.000 tona çıkarılmasını programlaştırmıştı. Dokuma, adam başına yılda 6 metrelik istihsalden adam başına 14 metreye ulaşacaktı. Mesela hâlâ yapılamayan bakır kombinası, Amerika'yla da temaslara geçildiğinden, 1950'de, Kırıkkale'de yapılmış olacaktı. Kırıkkale'nin adı, Çelikkale'ye değiştirilecekti. Karadeniz Ereğlisi'nde yeni bir demir-çelik kombinasının kurulması için, mahalli etütlere geçilmişti. Ereğli limanı başlamıştı. Diğer sanayi ve maden kolları ayrı ayrı işlenmişti (2). C.H.P.'nin bu hazırlıkları değerlendirmediğini tekrar etmeliyim.

Demokrat Parti iktidarının, bir program bütünlüğüne dayanmasa da, sanayi alanında da, geniş bir hareketlilik yarattığını kabul etmeliyiz. Örneğin şeker sanayiinde Halk Partisi iktidarı, 4 şeker fabrikasından ibaret barajı bir türlü aşamamıştır. 1937-1938'de bu dört şeker fabrikası da bir arada ancak 42.000 ton şeker vermişti! Gerçi şeker sanayii çok iyi kurulmuştu. İyi teşkilatlanmıştı. Ama fabrika

(1) Planlar ve programlar, şimdi Devlet Arşivinde de yoktur. Yalnız ana programlara paralel olarak hazırlanan detay projelerin, Sümerbank ve Etibank arşivlerinde olması gerekir. Bu konuda bilgi için, Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt II, s. 395-418.

(2) Daha sonra Demokrat Parti iktidarında milletvekili ve bakan olan Seyfi Kurtbek, bu incelemelere, genelkurmay adına katılmıştı.

sayısını artırmamakta, o zamanki şeker şirketi yönetiminin, karanlık bir direnişi vardı. Yerli istihsalı değil, şeker ithalatçılığını koruyan garip bir kombinezon, şüpheli bir ithalatçı şirketin etrafında, garip bir menfaat grubu yaratmıştı. O zaman iktisat vekili olan Celâl Bayar'ın bu konuda aydınlatıcı bilgileri olacaktır. Kaldı ki bu düzen, adına da «İnönü projesi» denilen bir protokol altında, hükümete de benimsetilmiş oluyordu.

Gerçi İnönü, cumhurreisi olunca, 1939'da, bu çember tasfiye edilmiştir. Fakat şeker şirketi yönetimi, yeni şeker fabrikaları tesisine, gene de sevk edilmemişti. İşte Demokrat Parti iktidarı bu alanda gerçek bir başarı kaydetmiş ve dedikodularına dalmazsak, 1950'de 137.000 ton olan şeker üretimi, 1960'ta 643.000 tona ve fabrika sayısı 15-16'ya çıkarılmıştır. Bu, büyük bir inşa başarısıydı. Çimento istihsalı de, gene 10 yılda, 400.000 tondan 1.750.000 tona ulaştırıldı. Dokuma sanayii kapasitesi 1948'e bakarak 1950'de 105 iken, bu kapasite 1960'ta 315'e ulaştı. Enerji üretimi aynı devrede 100'den 375'e yükseldi. Hulasa sanayi genel endeksi Demokrat Parti iktidarında 100'den 270'e çıktı. Bu arada mesela demir cevheri üretimi 100'den 475'e, çelik üretimi 230'a, bakır üretimi 103'ten 235'e yükseldi (1). Bu rakamları daha da çoğaltabiliriz. Hulasa Halk Partisi, İkinci Dünya Harbinden sonraki inşa misyonunu, adeta isteyerek, Demokrat Partiye devretti... Gerçi bu arada Demokrat Parti iktidarı 10 yıl içinde Amerika'dan çeşitli şekillerde ve askeri yardımlar hariçinde, 1.018.000.000 dolar almıştır. Bundan başka bankalarda mevduatın artışı, kredilerdeki genişleme, bütçedeki yatırım harcamaları da düşünülürse, Demokrat Parti iktidarı zamanında ekonomik hareketler ve yatırımlar, esaslı surette genişlemiş bulunuyordu.

Gerçi tarım alanında olduğu gibi sanayide de, çarkların birbirlerine çarpışı hızla kendini gösterdi. Hepsi de, önceden görüş ve düzenleme yetersizliğine, yani «biz yapalım, plan arkadan gelsin» zihniyetine bağlanabilecek olan çelişmeler, neticede Demokrat Parti iktidarının, hem itibarına, hem kaderine müessir olmuştur. Bu arada Demokrat Parti iktidarının, iktisadi devlet teşekküllerinin kumanda mevkilerine yaptıkları bazı şaşırtıcı tayinler, ayrıca ve bizzat bu teşekküllerin şevkini kırıyordu. Mesela devlet görevinden çıkarılmış ve

(1) Teferruatlı rakamlar için, Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 222-256.

yeniden bu göreve alınması imkânsız birinin, iktisadi devlet teşekküllerinden en mühiminin başına getirilişi şaşılacak bir haldi. Paranın alım gücündeki azalış, hayat pahalılığının dev adımlarıyla şahlanması, enflasyona doğru hızla kaymalar ve benzeri gelişmeler bu arada, sayılabilir. Halbuki, hem bu iktisadi hareketliliği sağlamak, hem enflasyona kaymadan ve toptan fiyatlarla perakende fiyatlarda, ters ve aşırı sıçrayışlar yaratmadan, makul bir yatırım ve gelişme temposu elde etmek, öyle sanıyorum ki mümkündü. Köylerin gelişigüzel boşalışı ve şehirlerin gecekondularıyla sarılışı ise, ayrı ve tehlikeli bir problemdir.

Ama her alanda ilk başarıların heyecanı o kadar baş döndürücü oldu ki, mesela 1954 seçimlerinde Demokrat Parti, Büyük Millet Meclisinde, sanki tek parti haline geldi. Gerçi, 1954 seçimlerinde de Halk Partisi önemli oy topladı:

<i>Demokrat Parti</i>	4.100.000
<i>Cumhuriyet Halk Partisi</i>	3.500.000

Aslına bakılırsa, 1954 seçimlerinde Halk Partisi 1950 seçimlerine bakarak 304.000 oy da fazla almıştı, Demokrat Parti ise 1950 seçimlerine bakarak 375.000 oy kaybetmişti. Fakat eldeki seçim kanunu amansızdı. Ve 1954 seçimleri sonunda Demokrat Parti, Meclise 488 milletvekili getirmiş ve Halk Partisi ancak 31 milletvekili sokabilmişti. Menderes'in değerlendirmesine göre bu 31 milletvekili, koca bir savaş cephesinde, ancak «bir tümenlik» bir kuvvet demekti! Yani, ona göre bu tümenciğin, hiçbir stratejik değeri yoktu. Bu durum, mebus sayısı bakımından, daha 1950 seçimleri üzerine:

— *Artık Halk Partisi yoktur, artık Halk Partisi ölmüştür...*

diyen bir taşra mebusunu, Fevzi Karaosmanoğlu'yu sanki doğruluyordu. Fakat bu gibi değerlendirmelerin ardında, Menderes'i düşündürmesi lazım gelen bazı gerçekler de birikip duruyordu. Ve zaman artık, yalnız aktif siyasetçiyi değil, olgun siyasetçiyi bekliyordu...

Olgun siyasetçi, baş döndürücü başarıların ardında, yarının getirebileceği gelişmeleri, önceden hesap edebilen adamdır. Menderes, aktif bir siyasetçiydi. Ama soğukkanlı ve olgun bir siyasetçi değildi.

PARTİYE, ARTIK DÜŞÜNEN BİRİ GEREKİYORDU

1954 seçimlerinin sonuçlarını, Demokrat Parti yöneticileri acaba nasıl değerlendirdiler, bilmiyorum. Yahut da benim görebildiğim, dinleyebildiğim Demokratların hepsi, bu soruyu bir başka şekilde cevaplandırdılar. Daha doğrusu onlara göre, böyle bir konu yoktu. Onlara göre zafer tamdı. Halk Partisi yıkılmıştı. Koca Mecliste 31 mebus! Hem de 488 Demokrat mebusa karşı...

Fakat bu madalyonun bir de ters tarafı vardı: Evet, Halk Partisi Meclis çatısı altında, yıkılırcasına ezilmişti. Ama daha önce işaret ettiğimiz gibi, İsmet Paşa hiç de oy kaybetmemişti ki!.. Tersine olarak 1950 seçimlerine göre, aldığı oylar artmıştı. Demokrat Parti ise, aynı şekilde kıyaslanınca, 1950 seçimlerine göre oy kaybetmişti. Zaten seçim kanununun cilvesi olarak, biri Meclise 488, diğeryse ancak 31 mebus getirebilen bu iki partinin toplam oyları arasındaki fark, ancak 600.000 oydan ibaretti.

İşte bu durum, gelişigüzel laflarla geçiştirilmek yerine, ciddi düşünülecek bir haldi. Ve Demokrat Partiye şimdi, zafer naralarından önce, yani her şeyden evvel, bir «düşünen adam» lazımdı. Ama sahnede işte bu adam yoktu!..

Sanıyorum ki, 1954 seçimlerinden sonra iktidar safında, olgun bir siyasetçi için ilk düşünülecek şey buydu. Demek ki, bir bakışta baş döndürücü bir başarının ardında, sertliğini muhafaza eden bir direniş vardı. Nitekim 1957 seçimlerinde, Halk Partisinin bu 31 milletvekili 178'e çıkacaktır. Ve bütün Türkiye'de D.P.'nin oy farkı, yalnız 631.027'den ibaret kalacaktır. Yani seçime katılanların oylarının, ancak % 6.88'ine düşecektir... Kaldı ki, Halk Partisi, daha 12 ilde, toplam olarak 32.000 oy toplayabilseydi, Meclise 178 değil, 299 milletvekili sokabilecekti... Şu halde Demokrat Partinin halka

hâkimiyeti, her şeye rağmen mutlak değildi. Buysa, hele bu 1957 seçimlerinin sonunda, hem Menderes, hem Demokrat Parti için, cidden düşünülecek bir haldi. Hem Menderes'in, hem Demokrat Partinin kader çizgilerinde büyük hatalardan biri, bu seçim sonuçlarını, hiçbir suretle, gereği gibi değerlendirememeleri olmuştur. Mesela 1957 seçimlerinin belli olduğu gece, gerçi sarsıntılı saatler geçirilmiş, ama bu neticelerin derin ve devamlı değerlendirilmesine, gene öyle sanıyorum ki, yönelinememiştir. Hele Bayar gibi tecrübeli bir politikacının bu değerlendirmelerdeki gafleti, gerçekten güç izah edilir bir haldir.

Şimdi yukarda değindiğimiz şu mihnetli geceden bir tablo verelim...

ALLAH GÖSTERMESİN!

Sahne gerçekten ilgi çekicidir. Çünkü seçimlerin hemen arifesinde Menderes, 1 ağustos 1957'de seçim mücadelesini açarken:

— *Seçim güneşi yakında doğacaktır...*

demişti. 22 ekim 1957 Ankara nutkunda da şöyle konuştu:

— *Paşam!.. Gel seçimlere!.. İşte meydan, görelim seni!..*

Evet, iki taraf meydana çıkmıştı. Seçimler yukardaki sonuçları verdi... İşte bu neticelerin alındığı geceyi Samet Ağaoğlu şöyle anlatır:

«1957 seçimlerinin sonuçları, başta Menderes, hepimiz için düşündürücü oldu. Demokrat Parti, önemli sayıda oy kaybetmişti. Mecliste muhalefetin milletvekili sayısı 178'e yükselmmişti. Bu sonuçları aldığımız gece, siyasi hayatımın heyecanlı saatleriyle doludur...

Seçim sonuçlarını ve olaylarını belirten haberleri sabaha kadar, kâh başbakanlıkta Menderes'in, kâh içişlerinde Gedik'in odasında ve Halk Partililerin Ankara sokaklarında tertipleedikleri kızgın yürüyüşlerin havası içinde alıyorduk. Menderes'i 7 yılda, o geceki kadar üzgün bir sinirlilik içinde görmemiştim.

Hükümet olarak, memleket düzeninin başkanı olarak, Demokrat Partinin büyük sorumlusuydu. Kendisini, her iki niteliği yüzünden, manen biraz yenilmiş buluyordu. Kısık bir sesle:

— *Demokrasiyi bu hale getirmeye ne hakkımız var?.. Kimin hakkı var?..*

diye, kendi kendine ve hepimize soruyordu. Saçları dağınıktı. Yüzü sararmıştı. Durmadan konuşuyordu. Fatih Rüştü Zorlu bir aralık yanına geldi:

— Bak Samet Bey, dedi, Adnan Bey, mağlup bir kumandana ne kadar benziyor, üstünde sadece üniforması eksik.

Gün doğarken evlerimize dağıldık. Ama bu, bir 1950, bir 1954 zaferi değildi artık. Evet, Menderes de, hep o geceyi hatırlayacak değil midir ki:

— Allah bir daha, 27 ekim gecesini tekrar göstermesin!.. sözlerini, her vesileyle tekrarlamıştır...» (1).

Ama, 1957'den sonra nutuk, çıkış ve davranışlarına bakılırsa Menderes ve arkadaşları, bu mihnetli gecenin manasını, hiç de değerlendiremediler.

Ondan sonra Demokrat Parti, bir daha seçimlere de girememiştir. Çünkü 1957'den sonra açılan yol, görünüşe göre ve normal şartlar altında, Halk Partisi iktidarına çıkabilirdi. Zaten çok partili ve demokratik bir ülkede bir partinin 10 yıllık iktidarı, uzun ve yıpratıcı bir iktidardır. Hatta buna, bıktırıcı bir iktidar süresi de diyebiliriz.

YIPRANMA VE BIKKINLIK

Yıpranma ve bıkkınlık, çok partili demokratik rejimlerde, sosyal psikoloji bakımından, normal bir haldir. Ve böyle rejimlerde hiçbir iktidar partisi, uzun iktidar alışkanlığına kendini kaptırmamalıdır. Bu gibi rejimlerde iktidar, hak değil, emanettir. Fakat Menderes'te ve arkadaşlarında, sağduyunun bu emri, itibar görmedi. Demokrat Parti milletvekili Abidin Potuoğlu:

— *Demokrat Parti iktidarda iki yüz yıl kalacaktır...*

şeklinde tekerlemeler yaparken, arkadaşları onu bir kahraman şeklinde görüyorlardı. Halbuki yıpranma ve bıkkınlık, sosyal ve kaçınılmaz bir ruh halidir. Bu ruh hali, hayal kırıklığından gelir. İdare edilenlerde hayal kırıklığıysa mukadderdir. Çünkü, hiçbir iktidar, herkesi memnun edemez. Gerçi dikta rejimlerinde, halkın memnun olup olmadığının ölçüsü, halk tarafından değil, diktatörlerce tayin edilir. Çok partili demokratik rejimdeyse, bin başlı, milyon başlı bir dev

(1) Samet Ağaoğlu: *Arkadaşım Menderes*.

demek olan seçim kamu efkârında, her baş, ayrı bir şey bekler. Ve bu başların hepsini doyurmak mümkün değildir.

Menderes iktidarının yıpranışı, başlıca şu istikametlerde derinleşti:

1. Partilerarası ilişkilerde, karşılıklı saygı prensibi yürütülemedi. Bunda özellikle Menderes, daha ileride vereceğimiz aşırı saldırılara sürüklendi.

Halbuki Menderes, iktidara gelmeden önce, şöyle konuşuyordu:

— *Karşılıklı sevgi ve saygıyı insan, kendi terbiyesi için yapar. Onlar bize sevgi ve saygı göstermeseler bile, biz bunu yapmaya mecburuz. Nizamnamemizin karşılıklı sevgi ve saygı prensibine riayet etmeye mecburuz...*

Bunları konuşan bir insanın, iktidara gelir gelmez İnönü'yü, hem de Meclis kürsüsünden, orduyu ele geçirmek, askeri hükümet darbesine teşvik etmek gibi ağır hükümlerle suçlayarak, Halk Partisinden, başlarındakileri atmalarını istemesi, hakikaten izahı güç bir şeydir.

2. İktidar ve muhalefet şefleri arasında, zaman zaman ve bir masa başında karşılaşmalara gidilmemesi büyük hata olmuştur. Düşünmeli ki, Bayar ve İnönü, 10 yıllık Demokrat iktidar boyunca, tek bir defa buluştular. İnönü'nün ricasıyla düzenlenen bu buluşmadan Bayar, şaşılacak bir küçümsemeyle bahseder. Menderes-Inönü buluşma ve karşılaşmalarındaysa Bayar, öyle anlaşıyor ki, daima karşı olmuştur. Ama bu konuda asıl aydınlatıcı izahlar, tabii Bayar'a düşecektir.

3. İktidar ve muhalefet arasında ve Meclis çatısı altında —geçici ve gönülsüz bir bahar havasını almazsak— normal bir parlamento düzeni, hiçbir zaman kurulamamıştır. Ve bu hal aydınlarda ve halk kitlelerinde, etkiler, bıkkınlıklar yaratmıştır.

4. İnönü'nün seyahatlerindeki engellemeler, saldırılar, hatta İnönü'nün mesela Uşak'ta olduğu gibi taşlanmasına, yaralanmasına vardırılan kaygısızlıklar, etkilerini Demokrat Parti aleyhine yapmıştır. Bu partiyi yıpratmıştır. Bu saldırılar, mesela Topkapı hadisesinde olduğu gibi ve eğer görevsiz, fakat cesur bir binbaşı işe müdahale etmeseydi, İnönü'nün linç edilmesiyle bitebilirdi.

5. Demokrat Parti iktidarı boyunca, Bayar'ın, Menderes'in ve arkadaşlarının, evvelce yetiştikleri Halk Partisinin tek parti zihniye-

tinden kurtulamamaları, Demokrat Partiyi, hatalı davranışlara sevk etmiştir. Bu da partiyi yıpratıcı amillerden biriydi.

6. Demokrat Partinin, iktidara gelirken yaptığı vaatlerinin, iktidardan sonra unutulması iyi olmamıştır. Bu vaatlerin başlıcaları şunlardı:

- a) *Anayasa teminatı,*
- b) *Adalet teminatı,*
- c) *Basın hürriyeti,*
- ç) *Dini siyasete alet etmemek,*
- d) *Antidemokratik kanunları kaldırmak,*
- e) *İktidarla muhalefet arasında normal parlamento münasebetlerinin kurulması...*

Sanıyorum ki, bunların başarılamadığını, bu temel ilkelerin ihmal edildiğini, sağduyulu eski Demokratlar da itiraf edeceklerdir (1).

Demokrat Parti iktidarının, kalkınma hamlelerinde bile itibar kaybına yol açan davranışlarının bulunduğu da göze çarpıyordu. Örneğin devlet işletmeleri ihalelerinde ve evvelce de değindiğimiz gibi:

- *Dilediğine ihale,*
- *Gizli ihale,*
- *Değişebilir bedellerle ihale...*

şeklindeki sistem, iş, inşaa ve yatırım çevrelerinde de itimatı sarsıyordu. Bu itimat sarsılışı, döviz tahsisi etrafında yayılan şüphelerle, büsbütün artıyordu.

Dış siyaset ve bu arada, bugün bile hâlâ aydınlanamayan nedenlerle Kore harbine katılımımız ve bunun:

— *Bir avuç kan verdik ama, büyük devletler arasına katıldık...*

gibi yakışıksız ifadelerle yorumlanması, elbette ki tatmin edici değildi. Bu arada ve devlet istiklaline kayıtlar getirdiği hâlâ açıklanamayan ikili anlaşmalara, sınırları belirsiz angajmanlara sürükleniş, keza Demokrat Parti iktidarı hesabına, ağır bir dikkatsizlikti. Bu konuyu ileride ayrıca işleyeceğiz.

(1) Bu konuda etraflı bilgi için, Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 163-183.

Fakat devlet maliyesinde enflasyona doğru kayış ise, neticede halkın günlük hayatını şiddetle ilgilendiriyordu. Hele dar gelirli insanların iktidara cephe almasını gerektiren aşırı hayat pahalılığı, bunu önlemek yolundaki biraz da gülünç fiyat tespit ve kontrolleri, keza Menderes'in ve partinin itibarında menfi etkilerini yapmışlardır. Hulusa, ruhi bakımdan bir hayal kırıklığıyla başlayan bıkkınlık ve git-tikçe iktidarın yıpranışı, hele 1957 seçimlerinden sonra, göze batan bir gerçektir.

Ama, Demokrat Partinin diyagramı, bizim görüşümüze göre, asıl ne vakit düşmeye başlamıştır?.. Şimdi biraz, bu konu üzerinde duralım.

Demokrat Partinin diyagramı ne vakit düşmeye başlamıştı? Bu soruya çeşitli cevaplar verilebilir. Fakat öyle sanıyorum ki, 29 kasım 1955'te Demokrat Parti grubundaki buhranın iyi değerlendirilememesi ve tam bir kabine değişikliğine gidilememesi, bu diyagramın düşüşünün başlangıç noktası sayılabilir...

PARTİ İÇİNDEKİ KAVGALAR BİR BAKIMA NORMALDİ

Her fiziki harekette yıpranma, hareketle beraber başlar denilebilir. Bu tabii kanunu, sosyal gelişmelerde de izlemek mümkündür. Mesela partiler, sosyal kuruluşlardır. Ve her parti, daha teşekkülüyle beraber, hem kendi içinde, hem kendi dışında, kendisiyle becelleşen bazı güçleri de, ister istemez karşısında görecektir. Çünkü bir partiyi vücuda getiren insanlarla, bu insanları bu partiye sevk eden sebepler ve içgüdüleri arasında, tam bir beraberlik sağlanması, elbette ki mümkün değildir. Demokrat Partinin kuruluşu ile ilgili kısımda, partinin, idealistten, çıkarıcıya kadar çeşitli insanlar tarafından kurulduğu yolunda yapılan teşhis doğrudur. Kaldı ki bu, bütün partiler için böyledir. Çünkü hiçbir toplum, standart, yani hepsi birbirinin tıpkısı insanlardan teşekkül etmez. Hatta böyle bir standartlık, ordularda bile yoktur.

O halde her partide iç zıtlaşma, iç gerginlik, iç mücadele ve hatta parçalanmalar, sosyal bir kanuniyetin, kaçınılmaz neticeleridir. Bu kaçınılmaz kanunu, yalnız partilere değil, toplumdan çıkan, toplumun mahsulü olan bütün akım, ideoloji ve örgütlenmelere de aynen uygulayabiliriz. Hatta *din*lere kadar. Mesela o kadar ilahi davetlere dayanan Müslümanlık bile, daha ilk dört halife devrinde, bütün iç reaksiyonlarını verdi. Ve bu dört halifeden üçü, hançerler, kılıçlar altında can verdiler.

İlahi akımlar ve kuruluşlar böyle olunca, siyasi partilerde iç mücadeleler, elbette ki, doğal neticelerdir. Hatta bu iç mücadeleler, ihtilalci kuruluşlarda, kanlı tasfiyelere ve toptan öldürmelere kadar gidebilir. Örneğin, büyük Fransız ihtilalinde, yahut Rusya'da Bolşevik partisinde olduğu gibi...

Bütün partiler gibi, Demokrat Parti içinde de, ister istemez meydana alan iç kavgaları, hatta parçalanmaları, bu bakımdan tabii görmemiz gerekir.

KENDİ İÇİNDE KAVGA

Demokrat Partinin daha kuruluş ve ilk muhalefet safhasında ve çoğu aslında Menderes'in tutum ve davranışlarına karşı olan reaksiyonlardan gelen ilk parçalanmalara, partinin kuruluşu safhasında değinmiştik. Daha 1948'deki ikinci kongrede, müstakil demokratlar grubu, öz demokratlar gibi isimler altında beliren ve hepsi de daha o zaman tasfiye edilen ayrılıklar, bu arada zikredilmişti.

Bu iç çatışmalar, gizli ve aşikâr devam etti, gitti. İktidardan sonra da kendi içinde kavga ve tasfiyeler durmadı. Bir aralık Menderes'in her törende, kolundan tutup kendinden daha öne ittiği Fuat Köprülü, Manisa'da ilk demokratlardan sayılan Fevzi Lütfi'yi tasfiye etti. Fuat Köprülü, bu kararı, haysiyet kurulu başkanı olarak veriyordu. Ama bir süre sonra da başka bir haysiyet kurulu başkanı, Prof. Fuat Köprülü'yü partiden çıkardı. Bu arada daha başka isimler de sayılabilir.

Kim haklı, kim haksızdı? Partileriçi bu gibi tasfiyelerde, her şey sorulabilir ama, bu soru sorulamaz. Elbette ki, iki taraf da haklı ve iki taraf da haksızdı. Çünkü siyasi mücadelelerde partileriçi bu ayıklanmalar, hak davası değil, partilerin o sıradaki hallerinden gelen, doğal sonuçlardır. O sırada çarklar kimi yakalarsa, çarkları elinde tutanlar, onu tasfiye edeceklerdir. İhtilalci iktidarlarda bu tasfiyeler, bazen toptan öldürmeler halini de alabilir. Ama sonra bir gün gelip, bu öldürülenlerin birer birer itibarlarının iade edilmesi de mümkündür. O zaman bu eski hainler, yeniden kahramanlar olarak, resimleri ve heykelleriyle ülkeyi, tekrar süsleyebilirler. Örneğin, bugünkü Rusya'da olduğu gibi...

İÇ GERGINLİK

Demokrat Partide de iç gerginlik, baştan sona devam etti demiştik. Demokratik partilerde iç gerginliğin harekete geldiği ve geliştiği ortam, genel olarak parti gruplarıdır. Parlamentoda partilerin siyasi okulu ve imtihan arenası, parti gruplarıdır. Bu gruplardadır ki, kapalı çatı ve kapalı kapı arkasında parlamento adamları, hem

bir şeyler öğrenirler. Hem kendilerini göstermek ve parti içinde yollarını açmak imkânını bulurlar. Bir gün herhangi bir iktidar, parlamento kürsüsüne veya halkın karşısına, o güne kadar adı pek işitilmemiş birini, bir vekil olarak çıkarırsa, bu o demektir ki, bu adam, parti içinde ve parti grubunda kendini göstermiştir. Yeni işine ehliyetini ispat etmiştir. Çünkü aksi takdirde bu yeni sorumluyu, evvela parti grubunun ruhen de olsa, kabul etmemesi gerekir.

Demokrat Partide bu alanda ilk gerginlik, partinin iktidara gelmesiyle belirdi. Ve iktidara getirilen ilk kabine dolayısıyla görüldü. 22 Mayıs 1950'de ilan edilen hükümet listesini, evvela parti milletvekilleri yadırgamışlardır. Parti iktidara gelince, yönetim kurulu, bir kabine listesi üzerinde elbette konuşmuştu. Bir süre; kabine tanınmış adamlardan mı, yoksa tanınmamış adamlardan mı kurulsun? diye tartışılmıştı. Sonra ikisinin arası bir yol seçildi. Meclise bu bakımdan karma bir vekiller listesi sunuldu. Ama bu liste gözleri doyurmadı. Ve nitekim Menderes kabinesi, sık sık tadillere uğradı.

Fakat 1950-1954 arasında, yani ilk seçimlere kadar, iç gerginlik şöyle böyle idare olundu. Çünkü partinin bu devrede prestiji, itibarı, tartışma kabul etmez şekilde artıyordu. Ama 1954'ten sonra, hem parti, artık kendi vücudunu güçlükle taşıyabilecek kadar etleşmişti. Hem de parti itibarının halk içinde yıpranışı başlamış, parti grubunda gerginlikler, büsbütün artmıştı. Çünkü 1957 seçimleri göstermiştir ki, 1954'ten sonraki parti, artık 1950 ve 1954'teki parti değildir. Bunu daha önce de belirtmiştik. Hulasa, gerginlik artıyor, her gün biraz daha zirve noktasına ulaşıyordu.

BİR BUHRAN (BUNALIM)

Gerginliğin doruk noktası, parti grubu içinde 20 Kasım 1955'te patlayan buhranla kendini gösterdi. Ama mademki bir buhran patlamıştı. O halde bu buhranın şartlarının birikmesi ve nihayet patlama noktasına gelmesi için herhalde daha nice zamanlardan beri için için kaynayan bir şeyler vardı demektir.

Daha doğrusu ve aslı aranırsa, 1954 seçimlerinin getirdiği yeni milletvekilleri, artık eski insanlar değildiler. Çünkü Demokrat Parti vilayetlerde yerleşmişti. Demokrat Parti illerde, artık sözcülerini bulmuş, liderlerini yaratmıştı. Bu liderler kendilerini, evvelce olduğu gibi, merkezin desteğiyle sevilen, merkezin desteğiyle ayakta duran gölge insanlar saymıyorlardı. Bu yeni insanlar, merkezi kendilerinin

desteğine muhtaç, daha doğrusu merkez üstünde kendilerini söz sahibi olan insanlar olarak görüyorlardı. Hemen hepsi kendi çevrelerinde belirli taraftar kadrosuna, yani halk içinde desteğe dayanıyorlardı. Demokrat Partinin evvelce, şöyle böyle Meclise gelen eski milletvekillerinin önemli bir kısmı da şimdi, kendi seçim bölgelerinde de, Meclis içinde de yerleşmiş, şöhretlerini yapmışlardı. Kendileri için daha yüksek mevkiler düşünmekte haklı görüyorlardı. Herkesin kendi bölgesi için bir şeyler istemeleri, yani özel davaları da almış, yürümüştü. Zaten grup içinde, ayrıca gruplar da belirmişti. Örneğin yaylacılar denilen grup, güçlü, hatta biraz da teşkilatlı bir güç birliği arz ediyordu. Bu grubun lideri, sanıyorum ki, Balıkesir milletvekili Sıtkı Yırcalı'ydı. Yırcalı, yüksek öğrenimini Fransa'da tamamlayan genç bir hukukçuydu. Parti yönetim kurulunun da azası olarak, grup içinde bir grup başkanı gibiydi.

29 kasım toplantısında herkes doluydu. Ve artık ne olacaksa olmalıydı. Bunun ifadesi, Menderes de dahil olduğu halde, hükümetin gayet sert tenkidi ve hükümetin istifasının istenmesi şeklinde belirdi.

Bu gruba katılmış olan bazı eski demokratların anlattıkları, bu eleştiriler karşısında Menderes'in, esaslı şekilde sarsıldığı merkezindedir. Çünkü grup, artık şahsiyetleşmişti. Ve bu, aslında, parti için övünülecek, güvenilecek bir olgunluk işareti olmalıydı. Artık kabine pekala değişebilirdi. Yeni bir başvekil, yeni bir kabine, hem Menderes'e biraz dinlenme, biraz nöbet değiştirme imkânını verirdi. Hem parti içi gerginlikler de oldukça hafiflerdi. En doğru ve en faydalı olarak da Menderes'i, bir nevi değişmez başvekil olmak gaflet ve kompleksinden kurtararak, gelecekteki yeni hizmetleri için, ona daha sıhhatli imkânlar hazırlardı...

Fakat öyle olmadı. Evvela grup, vekilleri birer birer istifa ettirdi. Ama sıra başvekil gelince, o pek de doğru olmayan bir manevraya sürüklendi. Bu garip manevrayı da grup kabul etti. Manevra şuydu:

Bütün vekiller istifa ettikten sonra başvekil kürsüye çıktı. Kendi şahsı için güvenlik oyu istedi. Garip bir teslimiyetle de grup ona istediği güvenlik oyunu verdi. Halbuki Menderes'in başvekillik devresi, aslında ve siyasi mantık bakımından fiilen sona ermişti. O çekilmeli ve onu çağıracakları yeni başvekilliğine hazırlanmalıydı. Ama böyle olmadı. Yani grup bu buhranı, gereği gibi değerlendiremedi.

Değerlendiremeyince de Menderes'in alın yazısının bir başka türlü yürümesine, kendi gafletiyle katılmış oldu. Ben bir eserimde bu olayı incelerken, grubun bu tutumunu, Menderes'in akıbetinde parti grubunun suç ortaklığı diye yorumlarım (1).

Sanıyorum ki, Demokrat Partinin ve Menderes'in diyagramı, asıl bu hatalı davranışla ve o gün düşmeye başlar.

Ama biz, hem Demokrat Partiyi, hem Menderes'i ondan sonraki gelişmeler içinde izleyebilmek için, şimdi biraz da Menderes'in ruh yapısı üzerinde durmalıyız. Çünkü Menderes demek, elbette ki ve biraz da, Menderes'in ruh yapısı demektir...

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, Gruptaki Buhran.

İki şahsiyetlilik, ne bir noksanlık, ne de bir üstünlüktür. Fakat Menderes'te iki şahsiyetlilik, onun hayatı ve kaderi-ne her safhada damgasını vuran iki ayrı karakter halinde ve hayatı boyunca gelişti, durdu...

MENDERES'İN KİŞİLİĞİNDEKİ ÇELİŞMELER

Evet, iki Adnan Menderes vardı. Daha doğrusu, biri büyük, diğeri küçük iki Adnan Menderes... Menderes'in iç âleminde, ruh yapısında, "birbirlerinden ayrı, birbirleriyle boğuşan iki Adnan Menderes... Bunların bazen biri, bazen diğeri galip gelir. Bazen biri, bazen diğeri konuşurdu. Eğer biz Menderes'i bu çelişmeli hüviyetiyle almazsak, herhangi bir davada, karar veren kimdir, konuşan hangi Menderes'tir, anlayamayız...

Tek şahsiyetlilik zaten pek görülmez. Hepimiz iç âlemimizde, bin bir çeşit itici güçler, eğilimlerle haşır neşir oluruz. Ruh yapımızdaki bu çeşitlilikte, yalnız bizim değil, belki de bütün atalarımızın etkileri, kalıntıları vardır.

Ama, eğer bu çeşitli şahsiyetlerimiz, bir ahenk, bir düzen, bir denge içinde kaynaşmazlarsa, o zaman birtakım karakter çelişmeleri bizi, zaman zaman ters etkileri altında bulundurur. Yani bazen şu, bazen de bu şahsiyetimizin etkisi altında kalabiliriz.

Menderes'te iki şahsiyetlilik, açık olarak göze çarpar. Bazen romantik, bazen aşırı realist, bazen kendini bütünüyle veren, bazen *hercai*, bazen sözünün eri, bazen sözüne güvenilmeyen insan... Hulusa, en basit cepheleriyle aldığımız bu karakter çelişmelerini, yakınları, en büyük davalara kadar götürürler.

Hatta onun, aşklarında bile böyle görünüyor. Ömür boyu bir sadakat vaadinin, gece gündüz titreyen bir kalp bağlılığının, kendini gene bütünüyle verişin, hulusa, romantik bir gönül bağlılığını zirveye vardıran misallerin, hatıraların yanında, bütün bunları iterek, aşkı bile ticaret metası haline getiren yaratıklara, aynı hızla iniş...

Menderes'in büyük saydığımız yönelişlerine daha aşağıda değineceğiz. Ama önce küçük Menderes'in bazı küçük zaafı üstünde duralım. Menderes'in birçok yakınları onun, sözlerine pek bağlı kal-

madığında mutabık gibidirler. Ama şunu da kaydederler ki, bu söze bağlı kalmayışında, bir art düşünce yoktur. Anlatılanlara göre hatta, Menderes bu halinin pek farkında da değildir. Bir yere «*şimdi geliyorum*» diye telefon eder, ama gelmez. Birilerince, «*beni filan saatte bekleyin*» diye haber gönderir, ama sözünü unutur. Ancak bütün bunlar çevresinde, etkilerini biriktirmiştir. Menderes hakkında ve bu günlük hayatında «*Menderes'in sözüne pek güvenilmez*» sözü, öyle görülüyor ki, çok yaygındır. Hatta bu sözünü unutmak, sözüne güvenilmemek, bazen siyasi hayatında da garip misaller vermiştir. Mesela aşağıdaki hikâyeyi ben, onun kahramanından dinlemişimdir. Bu konuda birçok misallerden hoş bir tanesi olarak alıyorum.

BİR KÜÇÜK OLAY

1957 seçimlerindeki sarsıntılı netice üzerine Menderes, seçimlerin kaybedildiği bir vilayetin, gene seçimde kaybeden milletvekillerinden en güvendiğini çağırır, şöyle konuşur:

— *Vilayet elden gitti. Halbuki oraya mulıtacız. Şimdi hemen uçağa atla, oraya koş. İl idare kurulu arkadaşlarını topla. Ne yaparsan yap, kandır, cesaretlendir. Getirebildiklerini de hemen uçağa at, getir. Ama bir dakika gecikme. Gelince, ben ve-killer heyetindeysem, bana haber göndereceksin. Arkadaşların da benim için, hepsinin gözlerinden öpeceksin. Çabuk, sizi bekliyorum...*

Dediği yapılır. Uçağa yetişilir. Varılacak yere varılır. Arkadaşlar toplanır. Yalvarıp yakarılır. Hepsinin de başvekil adına gözlerinden öpülür. Gerçi onlar kırgındırlar. Çünkü seçimlerin kaybında merkezi suçlu bulurlar. Ama iş tatlıya bağlanır. Ve il parti heyeti bir uçağa bindirilir. Ankara'ya uçurulur... Tabii derhal başvekaletle koşulur. Başvekilin hususi kalem müdürünün odasına varılır. Oda hınca-hınçtır. Bekleyen vekiller bile vardır. Hususi kalem müdürüne, başvekilin özel ve müstacel emri bildirilir. Ama başvekil meşguldür. Önemli bir misafiri vardır. Ne çare, beklenilir. Ama başvekilin meşguliyeti, belki iki saat sürer. Nihayet kapı açılır. Ve kapının ağzında başvekilin, önemli misafiriyle sarmaş dolaş ve uzun uzun vedalaştığı görülür.

Uzak vilayetten gelenler, bu zatın kim olduğunu eski milletvekilinden sorarlar. Milletvekili mırın kırın eder. Gerçi bu zatı tanımıştır. Bu önemli misafir,-önemsiz bir derginin sahibidir. Daha doğ-

rusu bir garip âdemdir. Tabii bunu söylemez. Arkadaşlarıysa ayak-tadırlar. Çünkü hususi kalem müdürü içeriye girmiştir. Şimdi davet edilebilirler. Kalem müdürü dışarı çıkar. Fakat salondakilere verdiği haber başkadır:

— *Başvekil beyefendi dışarı çıkacaklar, kimseyi kabul edemeyeceklerdir...*

Davetçi müşkül durumdadır. Davet ettiklerini birtakım sözlerle oyalamaya çalışır. Lokantalara götürür. Sinemalara davet eder. Ama günlerce süren bütün çabalara ve hususi kalemde bıktırıcı bekleme-lere rağmen, başvekili görmeleri kabil olmaz. Nihayet gelenler, kır-gın, argın vilayetlerine dönerler. Ve davetçinin bana anlattığına gö-re de, bütün o yol masrafları, tabii bu zatın cebinden çıkar. Kendi-sinin Menderes'e ilk rastladığı zamansa Menderes, olan biten bu işleri, sadece, o zamanki tatlı tebessümüyle geçirir...

Bin bir hikâye arasından bunu, sadece ve karakteristik bir mi-sal olarak seçtim.

Hulasa, iki Menderes vardı. Biri iyi niyetli, fakat biraz kayıtsız bir insan. Hem kendilerine, hem başkalarına karşı biraz laubali. Sö-züne pek güvenilmeyen hercai biri.

Devlet görevlerinden gelmediği için, devlet hesaplarına, mesela örtülü ödenek işlerine karşı dikkatsiz ve kayıtsız. Kanunlara, şekil-lere karşı da biraz lakayt...

Yassıada'da bir türlü açılmayan Menderes, küçük Menderes'tir. Gerçi çıkışı, müdafaası insicamlıdır. Ama hâkimlere karşı konuşan, 10 yılın kahramanı değildir.

BİR DE BÜYÜK MENDERES VARDI

Fakat bir de büyük Menderes var. Önce kendi kendini yapan, yetiştiren, sonra da bu benliğini, yükselme ihtirası, şef olmak, lider ol-mak vasfı, büyük hedefler ve beklenmeyen bir mücadele potansiye-liyle süsleyen bir insan... Ben, bu Menderes'in iktidar süresince en önemli vasfını, büyük rakamlardan korkmamak, büyük inşa karar-larından korkmamak karakterinde bulurum. Halbuki bizde, büyük rakamlardan, büyük inşa kararlarından, daima korkulmuştur.

Toprağın uyandırılışı, sulara hâkim oluş, alt yapıda şaşırtıcı rea-lizasyonlar, sanayileşmede hızlı gelişmeler ve inşacı bir ihtirasın bü-tün kararlarına hâkim oluşu, bizde pek alışılmış şeyler değildi. Gerçi

bütün bunlarda, çarkların birbirlerine çarptığı ve bizim bu yazılarımızda da değindiğimiz çeşitli çelişmeler vardır. Ama elinde bu inşa bayraklarıyla halka yönelip halkın sevgilisi olduğunu görmemek bir haksızlık olur. Bizim yakın tarihimizde sözün genel manasıyla, halk adamı odur.

Eğer devlet kanalından gelseydi, eğer kanunların, kayıtların, he-sapların devlet mekanizmasındaki titiz manalarını bilseydi, hataları daha az olur muydu? Belki evet. Ama karar gücü de aynı kalır mıydı? Sanıyorum ki, hayır! Bence en büyük şanssızlığı, çok partili bir rejimde, kendisini tek adam gibi görmesidir. Oynadığı ipin üstünde gerçi tekti. Ama, bu ipin altında, kanunlar, kayıtlar, formaliteler ve hepsinden fazla olarak da, teşkilatıyla değilse bile, şartlarıyla ihtilale giden bir ortamın sorumlulukları kucaklarını açmış, bu ipteki hünerbazın, düşüşünü bekliyorlardı.

Kendine alkış tutan, kendini putlaştıran kalabalıkları her şey sanmasıysa, büyük şahsiyetinden değil, küçük şahsiyetinden gelen bir gafletti. Atatürk 1927'de ve cumhuriyetten sonra ilk defa İstanbul'a giderken, karaları, denizleri saran kalabalıklar için, Hamdullah Suphi'ye:

«— Bu gördüğün kalabalık, gün gelir, insanı linç etmek için de böyle toplanabilir; onun sevgisine de, nefretine de fazla güvenilmez...»

diyebilmiştir. Çünkü Mustafa Kemal, insanı ve kalabalıkları daha iyi ve daha yakından tanırdı. Onun için Mustafa Kemal, kalabalıklara teslim olan adam değildi. Onlara kumanda eden adamdı.

Ama ne var ki Menderes, kendini veren, kendini bütünüyle veren insandı. Ne kadar hercai olsa da bu veriş, onun asli vasıflarından biridir. Kendini vermek ve kendini verdiği duygulara, heveslere, işlere inanmak, onun hiçbir zaman değişmeyen çocuğumsu ruhunun da bir halidir. Ama bu kesintisiz devam eder mi? Bu ne kadar sürer? İşte o ayrı bir soru işaretidir... Zaten bu karakter çelişmeleri, bu iki veya daha ziyade şahsiyetlilik, onun biraz da, bu daima zinde kalan çocukluğunun bir belirtisi değil midir?

Hulasa, Menderes, bilhassa ruh yapısı bakımından, hem bir fenomen, hem bir problemdir. Yarın yakınları onun bu tarafını, elbette daha iyi anlatacaklardır.

Şimdi biz aşağıda onun, hayatının en büyük hatası saydığımız bir ruh hali üstünde duralım...

Menderes'in hayat hikâyesi, Menderes'in ruh yapısına sıkı sıkıya bağlıdır. Onun siyasi hayatındaki hata ve sevabını, ancak onun ruh yapısına inerek değerlendirebiliriz. Örneğin, onun, kendini bir türlü kurtaramadığı İsmet Paşa fobisi, Menderes'in siyasi kaderinde, önemli etkiler yapmıştır...

İNÖNÜ FOBİSİ, ONUN EN BÜYÜK HATASIYDI

Menderes'in hayat hikâyesini izlerken, bir taraftan ve hızla halkın sevgilisi haline gelen ve bir sıra başarılar kaydeden bu insanın, nasıl olup da ve kendi ikbaline kastedercesine ağır hatalara da düşüğünü anlamak için, onun ruh yapısı üzerinde durmalıdır.

Bence Menderes'in en büyük hatası, 1950-1960 arasında iktidar ve muhalefet çatışmasını, sonu gelmez bir İnönü kavgası halinde sürdürmüş olmasıdır. Bunun nedenleri, ne siyasi ne de ekonomiktir. Sadece ruhidir. Sadece bir ruh çengellenmesi, bir ruh düğümlenmesi, sabit fikir cinsinden bir ruh hali, bir fobi...

Aşağıdaki sözler, ağır başlı bir eski Demokrat milletvekilidir:

— *Hem Celâl Bayar'ın, hem Adnan Menderes'in İnönü'ye karşı, onu tanımaktan gelen takdirleri vardı. Ama Menderes'in İnönü'ye karşı tehevürleri (aşırı ve ölçüsüz çıkışları), İnönü fobisinin bir reaksiyonudur. Bu tıpkı, sert bir babanın devamlı tazyik kuşkusu altında yaşayan bir çocuğun, ruhi tepkileri gibidir.*

Hatta bu, hem Bayar, hem Menderes'te böyledir. Gerek Bayar, gerek Menderes, başından beri Atatürk ve İnönü'nün tesiri altında kaldılar. Bu tesir biraz da, bir fobi şeklinde oldu. Yani sonuçları itibarıyla, İnönü'nün devamlı korkusu altında kaldılar. Yahut bu his, İnönü'yü çok tanımış olmaktan gelen bir histir. Eğer araştırırsak, hepimizde bunun, şuur altında yaşayan etkileri vardır...

Bu sözlerde, Menderes'i de, çevresini de yakından tanımaktan gelen gerçek bir değerlendirme dile gelir. Ve burada dile gelen ruh

hali, yalnız Menderes misalinde değil, tarih içindeki hemen bütün baş kaldırmalarda kendini gösterir. Bu ruh hali, fertlerin ve kitlelerin, yıllar yılı içinde yaşadıkları ve fakat itiraf edilmeyen, hatta farkına varılmayan bir korkunun, bir gün bir isyan şeklinde birden meydana vurmak imkânını buluşudur. Bir puta, bir üstün kudrete, bir dokunulmaz efendiye karşı, bir gün böyle bir isyan patlayınca, yıllar yılı iç alemimizde yaşayan bazı duygular, birden taşarlar. Bu üstün kudreti, bu dokunulmaz olan efendiyi küçültmek, ayaklar altında görmek ve onun hakikaten ayaklar altına düştüğüne inanmak için, o güne kadar baş eğmiş olan insanın, yapamayacağı yoktur.

İnönü de yıllar yılı bir dokunulmazdı. Bu dokunulmazlık hakkını, yalnız harp meydanlarındaki mücadelelerinden değil, yalnız makam ve yetkilerinin verdiği haklardan değil, karakter ve seciyesinin özelliğinden, kişiliğinden de alıyordu. İnönü'nün, kendine özgü bir ruh yapısı ve bu yapının, karakter tayin edici özellikleri vardı. Bu özelliklerin en başında, sanıyorum ki, kimseye angaje olmayışı, kimseye kendini bütünüyle verineyişi gelir. Hatta Atatürk'e bile...

En yakın görüldüğü insanla bile arasında, daima bir mesafe bırakır. Kimse ona, hatta kendi aralarında bile, «*bizim İnönü*» diyememiştir. İşte bu bir haldir ki, bu hale dokunulmazlık denebilir. Çünkü bu ruh halinin zırhına bürünen adamlar, etrafındakiler ne yapsalar, bir seviye birliği kuramazlar. Öyle olunca da, bu çevre adamlarının, ister istemez içlerinde biriken duygular, onların iç âleminde, gene ister istemez bazı kompleksler yaratacaktır. Adları söylenmese bile, ya aşırı hayranlık, ya tersine olarak korku ve hatta kıskançlık şeklinde bazı uyuyan duygular, ruhta yaşayacaktır. Fobi de böyle bir uyuyan duygudur. Daha ziyade korkuya, korkuya dönük çekingenliklere yönelen bir alt duygu...

Gerek Bayar'da, gerek Menderes'de ve gerek İnönü'ye bağlı, gerek ona karşı olanların ruhlarında, böyle duygular pekala birikmiş olabilir.

Kaldı ki, yıllar yılı ona itaat etmişsin. Ondan bir şeyler beklemişsin. Sana zaman zaman gülmüş veya asık yüz göstermiştir. Ama yıllar yılı süren ilişkilerde, daima sen alttasın. Çünkü bekleyen sensin. Ve bu beklediklerinin, sana verilmemiş olması da mümkündür.

O halde? O halde, ya bu itaatin, baş eğikliğin sonuna kadar devam edecektir. Yahut da bir gün bir isyan fırtınası koparacaksın. Yani şu veya bu sebeple, eğer dokunulmaza karşı baş kaldırmışsan,

o zaman bu isyan ateşi, bütün iç âlemini de saracaktır. İç âleminde uyuyan ve o güne kadar belki de farkında olmadığı, belki de adını koyamadığı, kendine de itiraf edemediği ters duygular, birden açığa vuracaktır. Yani bu eski efendine karşı taşacaksın. Onun hakikaten yıkıldığını görmek, onun hakikaten yıkıldığına inanmak için, hem kendini, hem etrafını zorlayacaksın.

Örneğin Menderes'in şu sözlerini verelim. Bu sözler Büyük Millet Meclisinin 14.XII.1953 tarihli oturumunda ve bu Meclis kürsüsünden söylenmiştir:

— *Muhterem arkadaşlar! Heyecan zirve noktasına varmıştır. Demin buraya, bu kürsüye, yaşlı bir zat çıktı. Bütün manzarasıyla şayanı hürmet. Fakat bütün evzayıyla, kelimeyi söyleyemeyeceğim, neye layık olduğunu siz takdir ediniz.*

Sözleri, bir tiyatro sahnesinde aktörlük yapan bir aktör gibi, kendi hüviyetinin dışına çıkarak, büsbütün başka insanmış gibi, sizin karşınızda inerken, yine evvelce provası yapılmış olduğu şekilde, hepsi birden ayağa kalkıyorlar, buradan resmi geçit halinde, Büyük Millet Meclisini terk edip gidiyorlar...

Halbuki olan nedir? Olan şudur ki, iktidar partisi bir kanun tasarısı hazırlamıştır. Halk Partisinin mallarına el konulacaktır. Evet, Bayar'ın da, Menderes'in de yıllar yılı kaderine katıldıkları Halk Partisi, evvelce bir devlet partisiydi. Bütün bu cins devlet partilerinde olduğu gibi ve gene şüphesiz devlet imkânlarından faydalanarak, bu parti birtakım mallar edinmişti. İşte şimdi bu tasarıyla bu mallar hazineye geçecekti. İnönü buna karşı değildir. Bu mallar alınsın. Ama bu şekle de uydurulsun. Mesela Atatürk'ün noter huzurundaki teberrularına, Atatürk'ün partiye bıraktığı tarihi vesikalara dokunulmasın. İnönü bunları anlatır. Anayasaya uygun hareket edilsin, der. Sözleri dinlenmeyince:

— *Suçluların telaşı içindesiniz!*

diye haykırır. Kürsüden inince de, arkadaşlarını alır, Meclis salonunu terk eder. Mesele budur.

O halde Menderes'i o kadar hiddete sevk eden nedir? O kadar iç boşaltmaya ve İnönü'den bir aktör ve neye layık olduğunu kelimeyle söyleyemeyeceği bir ihtiyar olarak bahsettiren duygu nedir? Kaldı ki Halk Partisi mebuslarının toptan Meclisi terk edişlerinin

yadırganmaması lazımdı. Çünkü 1946 bütçe tartışmalarında ve Recep Peker'in aşırı bir kelimesi üzerine, Demokrat Parti mebusları da Meclisi toptan terk etmişlerdi. Kolay kolay da Meclise dönmemişlerdi.

Fakat Menderes'de dile gelen, sadece bir parlamento mücadelesi değildir. Onda dile gelen, yıllar yılı iç âlemine itilmiş ve adı konamaz bin bir duygunun, bir gün bu şekilde ve birden dışarıya tepkisidir. Bu bir boşalma, eski dokunulmaza karşı bir isyandır. Hem de iş bu safhada da kalmayacaktır. Çünkü daha ileride ve gene bu kürsüden İnönü'yü; elindeki kılıcı kırılmış, yerlere serilmiş, zavallı bir ihtiyar olarak tasvir edecektir. Hatta bir D.P. taraftarı yazara göre, odasında etrafındakilere:

— *Atacaksınız bu adamı dışarı! Kovacaksınız Meclisten! Sözlerini zabıttan çıkaracaksınız!*

diye haykıracaktır.

Evet, Menderes'de İsmet Paşa fobisi, bir gün bu zirvelere ulaşacaktır. Yani, aslında içerilerde yaşayan bir ruh halinin, bir fobinin ters tepkisi, tehevvrler, isyanlar, fırtınalar şeklinde onu sarsacaktır. Halbuki rejim nihayet, çok partili bir parlamento rejimiydi. Ve şu parlamento kürsüsünde iktidar ve muhalefet, nihayet parlamento kuralları içinde çekişeceklerdi. Bu çekişmelerin sınırları da belliydi: Karşılıklı denetleme! Ve o kadar...

Eğer bu sınırdan kalınabilseydi, eğer mesela Menderes, parlamento kürsüsüne sığdıramayacağı duygularını, mesela Churchill gibi, ayrıca yazacağı, hatıralara bıraksaydı, şimdi bu yazıların tartışmasına, belki Menderes de katılacaktı ve bize, kendi iç âlemi hakkında, en doğru tahlilleri kendisi ortaya serecekti...

Lider başka, serdengeçti gene başkadır. Çok partili parlamento çatıları altında partiler kürsülere, serdengeçtiler değil, liderler ve parlamento sözcüleri çıkarmak zorundadırlar...

PARLAMENTO BİR GLADYATÖRLER ARENASI DEĞİLDİR

Menderes'in bilinçaltında İsmet Paşa fobisi, İsmet Paşa korkusu, onun bütün iktidarı boyunca yaşadı. Bu ruh halinin onda, nasıl bir enerji israfına yol açtığını, nasıl sonu gelmez bir İsmet Paşa kavgası halinde sürüp gittiğini, daha önceki sayfalarda belirtmiştik. Menderes hasmını, ikide bir, yerlere serilmiş gibi görmek istiyordu. Yerlere serilmiş, kılıcı elinden düşmüş, bitmiş, tükenmiş görmek istiyordu. İstiyordu ki, bu yerlere serilen yaralı, başında muzaffer gladyatörden af dilesin. Amana gelsin. Halbuki bu bir yanlış hesaptı. Menderes, İsmet Paşayı yerlerde tasvir ederken, İsmet Paşa, karşısındaki Meclis sırasında, sükunetle oturuyordu. Yaşadığı bin bir harp ve mücadele sahnelerinden herhangi birindeki bir kurnay gibi, olan bitenlere değer biçmek hesapları içindeydi.

Menderes'in, bu gladyatörler savaşı havasını, hele Büyük Millet Meclisi çatısı altına getirişi, büsbütün hataydı. Hem hata, hem de bir aldaniş. Ama onu bu hatada, uyaran da yoktu.

Çok partili bir parlamentonun çatısı altına zaten girmemesi lazım gelen bu lüzumsuz taşkınlıklara, Menderes kendini kaptırdığı zaman, ne yazık ki, arkadaşları onu alkışlıyorlardı. Ona bir «dur!» diyen de olmuyordu. Ve Menderes'in serüveninde en büyük talihsizliği de bu oldu.

Evet, Menderes bu kavgada gür ve aslında yapısı enerjisinin en coşkun, en bereketli fıskırmalarını, yersiz, lüzumsuz israf etti. Sükûn bulmaz hiddeti bir defa taşıtı mı, artık kendini kaybedişlerine sınır tanıımıyordu. Önlenemez taşkınlığı, baştan sona böyle gitti. Mesela ve Halk Partisi mallarının devlete devri münakaşaları vesilesiyle bir parçasını verdiğimiz konuşmalardan, bazı parçalar daha nakledeyim.

Çünkü ancak bu suretle, onun bu yıpratıcı ruh halinin, ta baştan fişkırımlarını canlandırabiliriz. Şu sözler Menderes'indir:

«— Siyasi hayatımın, belki en elemli vazifesini yapmakla karşı karşıyayım.

Ak saçlı bir general, milli şef unvanını senelerce üzerinde taşımış bir insan...

Hayatının bir kısmını muharebe meydanlarında geçirmiş, yaşlanmış, ak pak olmuş bir zatın, böyle bir dereceye düşmüş olması, hakikaten elem vericidir. Dünkü diktatörün, bugün huzuruza çıkarak, vatandaş hak ve hürriyetlerinin müdafii vazifesini üzerine alması gülünçtür.

Biz, millet iradesiyle geldik. Buna şüphe yok. Bir içtimai ve siyasi cereyan, coşkun sel halinde gelir, eskiyi yıkar. Eski yıkıntının bakiyesi, kılıç artığı, kendisini yenen silahın ne olduğuna, yattığı yerden bakar. Onu elde edip, tekrar varlığını devam ettirmek yollarını arar. Yattığı yerden görüp de, elde etmek istediği silah, hak ve hürriyet silahıdır. Bunu sizlerden almak istiyorlar arkadaşlar!..»

Menderes'in konuşmaları bu hava içinde sertleşir:

«— Anlaşıyor ki, zaman gelmiştir. Anlaşıyor ki, kader konuşuyor. Anlaşıyor ki kader, hükmünü vermek üzeredir!»

«İsmet Paşa, hırsı için, bu memleketi ateşe verecek adamdır. Paşa! Yeter artık!..»

Halbuki konuşan, hiç de kader değildir. Halk Partisi mallarının alınıp alınmaması da, kader tayin edici bir hal değildi. Ve görülüyor ki Menderes, büyük bir takdir hatası içindedir...

Paşanın cevapları da onun için bir mana ifade etmez. Bu cevapları «biçareliğin, aczin, zavallılığın, güzel bir manzarası» olarak vasıflandırır. Ve şöyle haykırmalardan da çekinmez:

— *Yalan! Yalan! Yalan söylüyor!..*

Şimdi bütün bunların, çok partili bir parlamento çatısı altında söylendiğini düşünürsek, bir böyle günün sabahından hayır olmayacağı anlamakta zorluk çekmeyiz. Bütün bu yersiz, köksüz ve ölçüsüz taşkınlıklara lüzum var mıydı? İktidarının daha ilk günlerinden başlayan bu çıkışlar, bu azgınlıklar, iktidarla muhalefet arasında normal

bir parlamento münasebetine yol açar mıydı? Ama bana kalsa bunun cevabını, Menderes'in ruhunda değil, onu bu arenaya, bu gladyatör silahlarıyla itenlerden ve onu alkışlayanlardan sormalıyız. Çünkü bu gladyatörün bir gün bu arenada dize gelişinden, elbette ki, yalnız bu dize gelen sorumlu değildir...

LİDER VE SERDENGEÇTİ

Halbuki bu meydanda, bu arenada pekala, gladyatörler değil, şövalyeler karşılaşabilirdi. Adalet kaidelerine uyan ve hasımların birbirlerini saygıyla selamladıkları bir mücadele görebilirdik. Çünkü Menderes, bir lider olarak sivrilmişti. Ama bu lider, pek çabuk bir serdengeçti haline getirildi. Ve bu onun, büyük şanssızlığı oldu. Bu neticenin, bu hale varmasının sebeplerini, hem gerçek sebeplerini, onu ve onun devrini anlatacak arkadaşları kamu efkârına, duygusal taktiklere sapmadan açıklamak zorundadırlar. Çünkü arada kaybolan yalnız bir Menderes değildir. Zedelenen, bir milli nizamın gelişmesidir. Bir demokratik düzen, bir tek parti zihniyetine sürüklenmiştir.

Hulasa bu hata, büyük bir hata olmuştur. Çünkü yukarda verdiğimiz sorumsuz sözler ve suçlamalar, ancak bir diktatörlük konseyinde dinlenebilirdi...

Evet, Adnan Menderes, liderken serdengeçtiliğe, başıboş bir silahşorluğa kaydırıldı. Serdengeçti, istila devirlerinde ve eski yeniçeri ordularında kahraman bir tipti. İnsanüstü fedakârlık isteyen vaziyetlerde kelleyi koltuğa alan ve hasmının kalesine, pervasız, kayıtsız şartsız atılan demektir. Ama parlamentolarda, serdengeçtiler değil, liderler ve muvazeneli politikacılar konuşur. Kaldı ki Menderes, karşısında bir lider bulmuştu. Bütün hata ve sevaplarıyla bir lider. On yıllık parlamento mücadelesinde, en sert konuşmaları şöyle sayılabilir:

- *Suçluların telaşı içindesiniz!*
- *Şartlar tamam olunca, ihtilal millet için bir hak olur!..*
- *Sizi ben bile kurtaramam!..*

Hulasa Menderes denilen o bereketli suyun, yanlış kanallarda akıp ziyan oluşu, onun, hiç şüphe yok ki, kendi ruh yapısının hazine bir etkisidir. Ama ondan başka ve daha da etkili olarak, hem de parti grubunda bunu önlemek için tek tük gayret edenlerin bulunmasına rağmen, birtakım öfkeli adamların, ona hak veren, onu teşvik eden, onu önlemeyen gafletlerinin de eseridir. Sanıyorum ki yarın tarafsız

araştırmacı, bugünün duygusal unsurlarından da kendini dışarıda tutacağı için, yaşadığımız devrin hem bir kaybını, hem bir faciasını, bu açılardan inceleyerek ortaya serecektir...

YORGUNLUĞA DOĞRU

1954 seçimlerinin sonuçlarının Menderes ve arkadaşları tarafından iyi değerlendirilemediğini, o seçimleri verirken işaret etmiştik. Menderes'e ve arkadaşlarına göre bu seçimlerde Halk Partisi ve İnönü «yıkılırcasına» yenilmişlerdi. Halbuki bu görüş yanlıştı.

Çünkü 1954'te Halk Partisinin Meclise 31 milletvekili sokabilmesi, ancak seçim kanununun bir cildesiydi. Yoksa parti gene, milyonlarca oy almıştı. Demek ki temelde sarsıntı yoktu. 1957'nin sonuçlarıysa ayrıca vermiştik. Hani şu Menderes'in:

— *Allah bize bir daha bu günü göstermesin...*

dediği sonuçlar. Çünkü bu seçimlerde, hem Halk Partisi 31 milletvekilini 178'e çıkarmıştı. Hem de daha 12 ilde yalnız 32.000 oy toplayabilseydi, Meclise 178 mebus değil, 299 mebusla girecekti. Şu halde 1954'ten sonra, Demokrat Partinin daha önce işaret ettiğimiz yıpranışı ve partiye karşı bıkkınlık bir gerçektir.

Fakat gerek Menderes, gerek arkadaşları, bu değişikliği, yani içten içe biriken bu eriyişi değerlendirebildiler mi? Sanıyorum ki, hayır! Yolların yapılışı, fabrikaların artışı, barajların yükselişi, onları daima aldattı. Hele seyahatlerdeki sokak kalabalıklarının gösterileri, bilhassa Menderes'i:

— *İşte bakın, millet bizimle beraber...*

aldanışının daima tesiri altında bıraktı.

Halbuki zamanımızda, yolların yapılmadığı, fabrikaların kurulmadığı, barajların yükselmediği bir ülke yoktur. Hatta bazı ülkelerde bunlar, hem de oralarda Demokrat Partililer de olmadığı halde, baş döndürücü bir hızla yükseliyorlar. Kaldı ki artık, Birmanya, Seylan veya Afrika bile sanayileşmektedir. Bu gelişmeyi Türkiye'de de, kim gelse yapacaktır. Çünkü İkinci Dünya Harbi sonrası her ülke için, er geç bir kıvıldanış çağıydı.

Sokakları dolduran kalabalıklara gelince? Menderes ve arkadaşları buna, daima aşırı değer vermişlerdir. Halbuki kalabalıklar, aldatıcı, gelip geçici ve inanılmaz sokak güçleridir. Yerleşmiş bir de-

mokraside, güvenilecek şeyler değildirler. Bu sokak gösterilerinin artmasına ve hatta ihtilalden 13 gün evvel İzmir’de, görülmemiş bir hadde varmasına rağmen, iktidar eskiyordu. Fazla olarak, gittikçe sinirleniyordu. Yetkili bir görgü şahidi olduğu için bu ters gelişmeyi de gene Samet Ağaoğlu’ndan dinleyelim. Ağaoğlu, 1957-1959 yılları arasından bahsederken şöyle yazar:

«Bu süre içinde, büyük sorumlulukları omuzlarına yüklenmenin verdiği ağır yorgunluk, kendini hissettiriyordu artık. Devleti gittikçe ve onun deyimiyle, idare edilmez hale sokan menfi propagandalar, muhalefetin maharetle tertiplemediği Meclis kavgaları, bazen en yakın arkadaşlarının bile gösterdiği asık yüzler, Adnan Beyin ruhunda ekşimelere yol açıyordu. Duyduğu manevi acılarla, siyasi konuşmaları, o güne kadar alışmadığımız bir üslup ve edebiyatla sarılıyordu.»

Bu içli tasvir, duygulu bir insan olan Menderes için doğrudur ama, bir şef, bir lider için, katıyen doğru değildir. Çünkü şef, yılmaz...

Olumsuz propagandalar, tahrikler, bunlara benzer sözlerse, Demokrat Partinin savunma lügatinde, daima tekrar edilirler. Halbuki bir taraf artık baskı tedbirlerine giderse, örfi idareler, basın-yayın yasakları, hatta resmi kararların bile neşrinin yayınlanmasının yasaklanması gibi çaresizliklere düşerse, devletin, az ileride temas edeceğimiz gibi, siyasi, askeri taahhütleri öyle gizlenir ki, bunlardan hatta ve galiba bakanlar kurulu da, başvekil de, reisicumhur da haberdar edilmezse, ama memlekete her istenildiği zaman müdahale yetkisi veren anlaşmalar tek bir kişinin imzasıyla yürürlüğe girerse, o memlekette elbette ki, endişeler, şikâyetler, olumsuz propagandalar ve tahrikler olacaktır.

Hulasa biz, Menderes’in yükseliş ve iktidar diyagramının, 9 kasım 1955 grup buhranı ile başladığını tekrar işaret edeceğiz. Siz bu çöküntüye, isterseniz 1957 seçimlerinden sonra başladı deyiniz. Hiçbir şey değişmez. Gerçek şudur ki, nereden başlamış olursa olsun, o noktadan bir nöbet değişikliğine gidilememesi ve yorgunluğu bu kadar iyi tarif edilen bir zatın, kaderine terk edilişi, bu neticede söz ve karar sahibi olanların büyük hatası olmuştur...

Menderes'in şahlanan İnönü saldırısı, öyle sanıyorum ki, gerçeklerin bir değerlendirme hatasına dayanıyordu. Hatta öyle geliyor ki, aslında bu saldırılar, dışarı vurulamayan bir İnönü saygısının, belki de bilinçaltında bir İnönü bağlılığının, ters tepkileriydi...

MENDERES'İN RUH ÖZELLİKLERİ, MENDERES OLAYININ RUHUDUR

Bundan önceki sayfalarda, Menderes'in İnönü'ye karşı sert, kızgın, ölçüsüz saldırılarından bazı parçalar vermiştik. Bu saldırılar, Büyük Millet Meclisinin çatısı altında yapılmıştı. Ve öylesine devam ettirildi ki, Türkiye'de tek problem, sanki yalnız İnönü'dür. Ve İnönü olmasa, her şey gül gülistan olup gidecektir.

Halbuki gerçek bu muydu? Gerçek şuydu ki, Türkiye çok partili rejime, İnönü'nün, hatta arkadaşlarına rağmen, arzu, karar ve müdahalesiyle girmiştir. O halde bu çok partili rejimde ve Meclis çatısı altında, şimdi partilerin liderleri veya sözcüleri konuşacaktır. Hele Halk Partisi ve İnönü, bu çatı altında, ana muhalefet gücü durumundadır. Gerçi çoğunluk karşı tarafta olduğu için, Demokrat Partiyi ve Menderes'i, bu Mecliste, kimse alaşağı edemez. O halde bu aşırı saldırılar, bu tahammülsüzlükler niçindi? Muhalefeti yok görmek, muhalefeti suçlu görmek, hele İnönü'yü, bitmiş, tükenmiş, aciz, silahlı elinden gitmiş, yerlere serilen bir biçare olarak almak niçindi?

Bunun cevabı basittir: Bütün zanlar, suçlamalar ve hükümler; aslında aşırı ölçülere varan, yanlış bir değerlendirmenin eseri idi. Yani aslında bu bitmeyen kavga, bir vehme, aşırı ve lüzumsuz bir hiddete dayanıyordu. Bilinçaltına itilen ve orada kaynayıp duran, zaman zaman boşalan, birtakım ilkel birikintilere dayanıyordu.

Halbuki Meclis, ne de olsa Meclisti. Hele iktidara, ilk bakışta sükun ve hatta istikrar gururu vermesi lazım gelen bir Meclisti. Çünkü sıraların çoğu, Demokrat Parti milletvekilleriyle tıklım tıklımdı. Muhalefet de, tabii bir yerler işgal edecekti. İnönü de, onu ne kadar yerlere serilmiş sayarsak sayalım, elbette ki ve gene, kendi sırasın-

daki koltuğunda, her zamanki haliyle oturacaktı. Ama sonraki Meclislerde, ne başvekillerin, ne de kimsenin aklına, İnönü'ye öylesine saldırmak, onu, öylesine yerlere sermek gayretine kendini kaptırmak gelmedi. Halbuki örneğin, daha sonraki Türkiye'nin ve Meclisin, nasıl gelişeceği bilinmeyen muazzam problemleri yanında dünün problemleri, birer gölge gibi kalır. Çünkü mesela CENTO maskesi altındaki en hayati meseleleri, yani ikili anlaşmaları Demokrat Parti zaten Meclise getirmemişti. Nitekim hükümet, Kore Harbine de, Meclise danışmadan katılmıştı. Hibeler, yardımlar, Amerikan ikrazları, krediler denilen işler hakkında Meclis, Demokrat Parti iktidarından sonuna kadar doğru bilgi alamamıştı. Fatin Rüştü sanki, devlet içinde devletti. Ve imzasını koyar koymaz yürürlüğe giren, tatbikatta takdir yetkisi de gene Fatin Rüştü'nün beyanıyla Amerika'ya ait olan yabancı müdahale yetkilerinden Meclis habersizdi. Bir gün dışişleri bütçesi dolayısıyla bu mesele patlayıp da, Amerika ile ve CENTO tertibi altında ilk ana mukaveleden bazı kırıntılar Meclise getirildiği zaman, bunların imzalanıp yürürlüğe girişinin üstünden tam 14 ay geçmişti.

Bütçe müzakerelerinde, devlet borçlarının ne olduğu hakkında Maliye Vekili Polatkan'dan bir türlü malumat alınamıyordu. Buna ait bütçe ciltleriyle Meclis zabıtlarıysa, el altındadır. Haydi bu bütçe çıkmazlarını bir tarafa bırakalım, ama şu ikili anlaşmalar temel mukavelesi üzerinde ayrıca duracağız. O taahhütler ki, ne aslı, ne sayısı, ne de neler getireceği hâlâ belli değildir.

Kısacası, Demokrat iktidar devrindeki Mecliste, aslında şiddetli tartışmalar gerektiren meseleler gerçiy vardı. Ama bu şiddet, bu tehevür, Menderes'ten değil, muhalefetten gelmeliydi. Fakat öyle olmadı. Menderes'in bu aşırı çıkışları ve bu arada kendisini de, partisini de yıpratışlarını, arkadaşlarının, hele tecrübeli arkadaşlarının frenleyememeleri, Menderes'in çevresini meydana gelen neticelerden, ciddi sorumluluklara sürükler...

Ama biz işin bu yönünü bir tarafa bırakarak, şimdi burada, bu aşırı saldırıları besleyen, bazı ruhi faktörler üzerinde duralım. Çünkü Menderes'in ruh özellikleri, Menderes olayının ruhudur...

TERS TEPKİLER

Şu görüşümü tekrar edeceğim. Öyle sanıyorum ki, Menderes'de şahlanan İnönü saldırıları, Menderes'de bir İnönü saygısının ve hatta bağlılığının, ters tepkileridir...

Bu sezgi ve teşhisin doğru olduğunu da sanıyorum. Çünkü aslında Menderes, iki şahsiyetli ruh yapısına rağmen, terbiyeli, nazik, uysal ve sevimli bir insandı. Herkese karşı güler yüzlüydü. Alçakgönüllü, alttan alan, karşısındakine içten bir yakınlık gösteren, hatta eski Osmanlı tabiriyle kibar bir adamdı. Gösteriştan uzaktı. Gösterişi sevmezdi. Hükümet heybetinin gölgesine sığınmak ve bunu şahsiyetine ekleyerek, başkalarının üstünde ve başı yukarda görünmek gibi çocuksu heveslerden kaçan insandı. Onun gerek iktidar öncesi, gerek iktidar devri incelenirken, Menderes'in bu öz ve açık cephesi hakkında, bin bir misal ve şahadet derlemek mümkün olmaktadır. Hatta onun bu güler yüzlülüğünü, alçakgönüllülüğünü, aşırı bulanları bile görmüşümdür. Bir gün ve bir tesadüf, beni onun bu iddiasız davranışlarından birine de şahit kılmıştır. Ankara'da, Orman Çiftliği lokantasının kalabalık bir günüydü. Arkadaşlarıyla yemeğe geldi. Evvela başgarson ve bütün garsonlar hizmete koşuştular. Ama sonraları nedense servis tavsadı. Önünde tabaklar birikti. Yakında bir masadaydım. O zaman Menderes'in yerinden kalktığını ve önünde biriken boş tabakları toplayıp, yanındaki kontuvara bıraktığını gördüm. Bunu gören ve koşuşan vazifelilere de, sert yüz göstermedi. Sert söz söylemedi. Böyle bir vaziyette mesela bir başkasının nasıl davranabileceğini tahmin etmek mümkündür.

O halde sorabiliriz:

— *Bu sade, mütevazî ve gösteriştan uzak insan, nasıl oluyor da Meclis kürsüsünde, hem de eski şefine, eski millî şefe ve eski partisinin değişmez başkanına karşı bu kadar sert ve mütecaviz olabiliyordu?..*

Gerçi başvekilliğinde, zaman zaman bazı feveranları, hatta akıl kabul etmez hareketleri olduğunda, yakınları da mutabıktırlar. İçini açabildiği insanlara karşı, bazı yakınmaları da olmuştur. Örneğin, Aydın'da eski Halk Partisi mensuplarından ve Menderes'in eski yıllarda yakın dostlarından bulunan bir zattan şunları dinlemişimdir:

— *Bana karşı eski muamelesi hiçbir zaman değişmedi. Karşılaşmalarda gene eski iki arkadaş gibi konuşurduk. Ama her defasında, yalnız olduğundan, etrafında güvenilecek insanlar olmadığından, kendisine kendini veren yardımcıları bulunmadığından bahseder ve bundan çok yakındı...*

Bazı lüzumsuz ve yersiz hiddetlerine de, az da olsa şahit olanlar olmuştur. Bir gün başvekalet hususi kalemine, vazifeli olarak bir dış seyahat işini takibe gelen dört binbaşyı orada görünce, hiçbir şey sorup anlamadan şiddetle azarladığının hikâyesini, şimdi emekli albay olan bu binbaşların birinden dinlemişimdir. Bunu, nadir bir hırçınlık hali olarak da alabiliriz.

GİZLİ MEKTUP

Ama İnönü'ye karşı olan saldırıları, böyle alınamaz. Evvela şu bir gerçektir ki, Menderes'in iki parti arasında o kısa süren bahar havası sırasında ve Meclis kürsüsünden, İnönü'nün Türk tarihindeki şerefli yeri üzerinde sarfettiği saygılı sözler, inanmadan ve samimiyetsiz söylenmiş sözler olamazdı. Sonra karşı partiden olsa da, saydığı kimselerle başbaşa konuşmalarında, İnönü için söylediği sözler aynı sıcaklığı taşır. Örneğin şu gizli mektupta nakledilen ifadeler? Bu mektup, 1954 seçimlerinden sonra İstanbul'da Menderes'le, Halk Partisinden Dr. Fazıl Şerafettin Bürge arasında geçen konuşmaları Ankara'da Nihat Erim'e bildiren ve doktor tarafından yazılan gizli mektuptur. Bu mektubun açıklanması için bana müsaade verilmiştir. Bu mektup tabii, İnönü'ye de bir rapor demektir. Mektuptan Menderes'in şu sözlerini verelim:

«Gerek oradaki, gerek bizdeki bozguncular, tazyikçiler ve çekişme taraftarlarının bütün menfi tazyiklerine rağmen ben, paşayı, elimden gelen bütün kuvvet ve imkânlarla takviye edeceğim.

İsmet Paşa emin olmalıdır ki, ben şahsen kendisine karşı, büyük muhabbetle meşbuum (doluyum).

Kendisiyle yakın münasebetler kurarak, memlekette ahlâkiliği, elbirliğiyle yerleştirmeye çalışacağız. Bu yolda bizi, şer kuvvetleri geri çevirmemelidir. Memleketin faydası çekişmede değil, iyi münasebetlerin kurulmasındadır. Partiler arasında münasebet, ültimatom mahiyetinde olamaz.

Muhterem İsmet Paşanın şahsiyeti, üzerinde aldığı mesuliyetler, kudreti, mazisi, iyi münasebetlere doğru gitmesi âmirdir.

Memleketin iç ve dış siyasetine ait işleri ben İsmet Paşayla konuşabilirim. Ona anlatabilirim. Fakat bu konuşmalarımızı, başkalarına anlatmayacağı hakkında söz verirse... Çünkü memleketi alâkadar eden öyle mahrem şeyler vardır ki, memleketin âli menfaati göz önünde tutularak, icabında bunları, kendi kabine arkadaşlarıma dahi anlatamam...»

Bütün bu sözler, elbette ki ciddi ve samimidir. Kuvvetle inanıyorum ki Menderes, bu sözlerini hem içinden duymuştur, hem de yerine getirmek istemiştir. Hatta bunlardan hiçbirini değil de, yalnız şu dış meseleler üzerinde istişare, danışma işlerini ele alıp, İnönü'yle kendi aralarında, başbaşa konuşabilseydi, şu kimseye sormadan Kore Harbine katılma, şu ne idüğü belirsiz «ikili anlaşmalar», hatta NATO' da bile eşit teminat işleri, bir başka şekil alabilirdi. Ve bugün bunların hâlâ sınırları ve garantileri belirsiz karanlıklarına Menderes, eminim ki sürüklenmezdi. *Haysiyetli* bir dış politika içinde, haysiyetli antlaşmalara gider ve bunlardan, memleket, bugün de olduğu gibi, endişe duymazdı. Hele mesela 1952'de Brüksel'de olduğu gibi, hem de kimse bizden istemeden, devletin hemen bütün silahlı kuvvetlerini, yabancı bir kumandanlığın emrine vermezdi. Ve biz bu kuvvetlere, mesela Kıbrıs işinde olduğu gibi, bir gün ve aslında kayıtsız şartsız hâkim olmadığımızı anlamak durumuna düşmezdik...

Hulasa onun bütün o sözleri samimi olmayabilir mi? Bu takdir, bu muhabbet, bu en mahrem işlerde bile danışma beyanları, gelişigüzel söylenmiş sözler olabilir mi? Bütün bu sözleri söyleyen insanın ruhunda, açığa vurulmaktan çekinilse bile, bir İsmet Paşa sevgisi, hatta İsmet Paşa bağlılığı yok mudur? Ama böyle olunca da, Meclis kürsüsünden açığa vurulan ve İsmet Paşayı yerlere serilmiş, saçları ak pak, ama acz içinde kıvranan bir biçare olarak tasvir eden sözler nedir?

Öyle sanıyorum ki, onun bu sert, bu haşın çıkışlarına, gene bir psikolojik hal, yani arkadaşlarına karşı, zayıf ve hasmına hayran görünmemek duygusu sebep oldu. Bu eğer böyle olmuşsa, o zaman, bu da demektir ki, Menderes'de görülen İsmet Paşa saldırıları, Menderes'de dışarıya vurulamayan İnönü saygısının, hatta bağlılığın, ters tepkileridir. Ters ve maskeleyici ifadeleridir.

Yahut da, belki bilmediğimiz bir tesir, hâkim bir kuvvet vardı ki onu, ruhundaki asıl düşünceleri açığa vurmaktan alıkoyuyordu. Fakat buna tabii ihtimal verilemez. Gerçi mesela Londra uçak kazasından sonra Ankara'ya dönen Menderes'in, Ankara istasyonunda İsmet Paşayla samimi ve hararetli el sıkışmalarının bile hoş görülmediğini, o günlerde de, bugün de söyleyenler vardır. Fakat ben, buna ihtimal vermem. Çünkü en asil ve içten duyguların bile böylesine değersizleştirilmesi, beşeri ölçülere göre, gayri mümkündür...

Menderes'in ruh yapısını işlerken, bu ruh leminin gizli kalması gereken ayrıntılarına inmek, acaba onun hatırasını zedeler mi? Hayır! Çünkü aşk, insanoğluna aşk tanrıçasının, hem bir tuzağı, hem insan ruhunun en güçlü ve besleyici örgüsüdür...

İLK VE SONSUZ GÜNAH

Aşklarımız günahlarımız mıdır? Bu sorunun kesin cevabı, hiçbir zaman verilemeyecektir. Çünkü, *«ilk günahımız, hayata gelişimimizdir»* inancını savunan bir Hristiyanlık kolunu belki bilirsiniz. Hatta Rus Ortodoksluğunun bir mezhebi olan Samojigateller (kendini yakanlar) bu günahın ancak ateşle temizlenebileceğine inanırlardı. Ve zamanı gelince, toptan kendilerini yakarlardı.

Bizde çocuk günahsız doğar sayılır ama, şeytan ve günahı da Tanrı, daima onun etrafında yaşatır.

Hulasa aşk bir günahsa, bu günah insan için galiba kaçınılmazdır, kaderdir. Yahut da, aşklarımız günahlarımız değilse o halde aşk da hayatımızın bir faslında, ruhumuzu süsleyen nasibimiz demektir.

Menderes'e gelince? Menderes zaten iki tarafı hasta yataklarına düşüren, engeller, direnişler, hicranlar içinde gelişen bir sevgi izdivacının mahsulüydü. Romantik duygusallığı, aşırı duygululuğu belki de, ölesiye sevişen ana ve babanın ruhlarından bir mirastı... Muhayyile gücünü, bir şeye kendini tüm verişini, belki de, daha kendi doğmadan hamuruna karışan, kendi doğduktan sonra da art arda ölümlerle beslenen bu aşk dramından aldı.

Yahut hiç öyle olmadı da, Tanrı'nın onun mizacına kattığı aşırı romantizm, her romantik insanda olduğu gibi, zaman zaman renk değiştiren, yön değiştiren ve daima yeni, ama tapılacak yıldızlar arayan bir mizaç haline geldi. Onu, sevginin ve sevgilerin peşinde koşturdu. Ama gerçek olan, açığa da vurulan şuydu ki, Menderes'in hayatında sevgi, onun, en zinde ruh eğilimlerinden biri oldu. Tıpkı, toprağa bağlanmak aşkı, kendisini yetiştirmek ihtirası gibi...

ARAYIŞ NE VAKİT BAŞLAR?

Hayat hikâyesini ana çizgileriyle de olsa ele aldığımız bir insanın, her yönde attığı adımları, mizacının her yanını, ruh yapısının özelliklerini ve çeşitli gelişmelerini gün ışığına sermek isterken, eğer bu ihtiras tabiatına da kısaca göz atmazsak, onun için yazılan bu eserin önemli bir faslı boş kalır.

Menderes'in de gönül sevgileri oldu. Menderes de bağlanabilen adamdı. Zaten sevgi, kendini verme, kendini vererek bağlanma ihtiyacının ifadesi değil midir? Yani, insan denilen yaratık, hemen bütün hayatı boyunca sevgiyi arayan mahluk değil midir? Hele bu insan, bir «baş», bir «önder» olursa?

Bu arayış ne vakit başlar? Bu sorunun cevabı zamanımızda, galiba artık açıklanmıştır. Freud'a göre ilk doğal arzu, bir yöneliş, çekiş (incizap), yahut bir aşktır. Çocuk, daha dünyaya gözünü açarken, evvela annesine karşı, tabii bir çekiş, kopmaz bir bağlılık içinde doğar. Sonra, daima sokuluşu ve sevgiyi arar. Ve bu daima birine bağlanmak, birine sokulmak ve onda yakınlık duymak içgüdüsü, onunla beraber büyür, serpilir. Ve nihayet bu akış, maddenin ve gönlün, karşılıklı akışı şeklini alır. Yani aşk olur...

Şarttaki aşk efsaneleri, örneğin Leyla ile Mecnun ve Kerem ile Aslı'da da olduğu gibi, hatta bir gün kavuşmaları bile müyesser olmayan, sonu gelmez bir hayal oyunudur. Ama sonu gelmez bir arayış, bir ihtiras halinde, ömür boyunca devam eder. Bizim kuşağımız gibi, ilk çocukluk yaşlarında bu hikâyelerle beslenen ruh, elbette ki daima ideal aşkı arayacaktır.

Menderes de, evvela anadan, babadan, kardeşten yoksunluğun acıları, hicranları içinde ve bunalımlar, ağlamalar, buhranlarla gelişen bir arayış, bir sevgi ihtiyacı içinde geliştirdi. Yaşı ilerledikçe, elbette ki güçlenecek ve hakiki aşka yönelecekti. Mesela bir gün gelecek, Çakırbeyli'de küçük Ayşe, pembe yüzlü, samur saçlı Ayşe, onun daha yirmiyi henüz aşan yaşlarında, ruhunun perisi olacaktır. Menderes; sonu bu güzel yavrunun kanı ve ölümüyle biten bu ilk bağlılığını, daima anlatmıştır. Ayşe'yi sevdiğini, hatta onunla ve çok genç yaşında evlenmeyi de düşündüğünü söylemiştir. Bu ilk aşk, gerçi bir Romeo-Juliette romantizmi içinde geçmedi. Ama binlerce yıl önce, aşkın din haline getirildiği Afrodisyas ikliminde filizlendi. Sıcak bir iklim, serin bir çatı altında, hayata yeni açılan körpe vücutlarda, ılık

kanların dolaştığı bir çağdı. Bu çağda uyanan bu ilk sevginin, kanlı bir dramla bitişi, Menderes için, elbette ki sarsıntılı oldu.

Bunu izleyen evlenmenin hikâyesi malumdur. Gene aynı insan. Gene aynı romantizm. Gene geceleri yıldızlı göğün altında, gelecek hayat arkadaşı için gök kubbeye okunan şiirler. Hulasa gene aynı Adnan! Aynı duyan, kendini veren, ama ne çare ki, mizacında hiç durmadan arayışın, hiç durmadan bağlanışın, er geç onu yeni ruh bağlılıklarına sürükleyeceği, renkli mizaçlı Adnan!

Fakat, kendini seven kadına bağlı kaldığı günlerde, kendini ve içini ona, olduğu gibi ve apaçık veren bir aşk sarhoşudur da. Mesela o günlerde ve Ayhan Aydan'a imzaladığı bir fotoğrafının altına, bu aşkını ve bağlılığını, hiç çekinmeden ve en ateşli kelimelerle yazan, pervasız, çekinmesiz bir coşkun insandır. Halbuki evlidir. Hükümetin ve bir iktidar partisinin de başıdır. Dostu var, düşmanı vardır. Herhangi bir gün bu fotoğraf ve altındaki yazılar, onu hem itibarından, hem kalbinden vurmak isteyenlerin ellerine geçebilir. Yayınlanabilir. Ama o, bunları düşünmeyecek kadar kendini, aşkına ve kalbinin sahibine vermiştir. Biz burada bu resmi ve bu yazıları vermiyoruz. İstiyoruz ki bu sözler, onları yazanın hatırası ile onların hitabettiği kadının, aralarında kalsın...

DALLARA KONAN KUŞ

Nitekim bir zaman gelecek, öyle de olacaktır. Bu bir günah mıdır? Yoksa gelgeç bir ruh hali midir? Bunların cevaplarını hiçbir zaman aramamalı. Çünkü kişi, aşırı romantik bir insansa ve bu romantik insanın ruhu, biraz da ele avuca sığmaz ve mizacı renkliyse, kendini birine ruhen ne kadar verirse versin, ardından başka ve yeni bağlanışlar mutlaka gelecektir. Gerçi eşine saygısı tamdır. Aile hayatı devamlıdır. Eşini koruyacak, çocuklarının babası olacaktır. Ama mizaç hükmünü yürütecektir. Nitekim öyle olur. Bu sefer ruhen bağlandığı, bir öğretmen hanımdır. Ona da aynı niyazlar, aynı kendini verişlerle bağlanır. Hatta bu sevgiye hayalen yuvalar kurulacaktır. Bu yuvanın dekorları bile çizilir. Fakat nafile! Bütün bunlar ancak, mektupların yazıldığı gün doğrudur. Yoksa seven ve sevgiden ruh gıdasını alan Adnan'ın vefasına güvenilmez. Bu hareketli kuş, er geç mutlaka başka bir dala konacaktır. Nitekim öyle olur.

SEVEN KADIN

Ama bu sefer yakalanış tamdır. Çünkü rastladığı, yakalandığı, gönlünü kaptırdığı şimdi, yalnız bir güzel ve kendisine yalnız sevgi nağmeleri yazılabilen bir kadın değildir. Üstün bir değerdir. Tanrı'nın en güzel lütfuyla bezenmiş, mutlu bir sanatkârdır. Vaat eden, geleceği olan bir sanatkâr: Ayhan Aydan... Beklenmeyen bir olayın, bir ihtilalin, su yüzüne ve bir yüksek mahkeme karşısına çıkardığı bu bağıllığın hikâyesine, biz de burada kendimizce değinebiliriz:

Bütün işaretler onu göstermiştir ki, Ayhan Aydan, Adnan Menderes'in, sözün gerçek manasıyla, ilk ve son bağıllığıdır. Gerçi bu da, Menderes'in o değişmez, o kendisinin dahi hükmedemediği çelişmeli ruh yapısının kanunlarına uymuştur. Yani bu sevgi de bir gün, Menderes'in mizacının, hercai esintileri içinde bitecektir. Ama, bu gafletin bedelini, bu büyük dikkatsizliğinin ıstırabını Menderes, son nefesine kadar çekecek, hatta yüksek mahkeme önünde:

— *Evet, beni affetmedi!*

diye yakınacaktır.

Doğru! Çünkü Ayhan Aydan, sadece kadın değildi. Seven kadındı. Sevmesini ve sevgisine saygı beklemesini bilen kadındı. O sevebilir, ama sevgisine bir gün bir saygısızlığı, affetmezdi. Onun için bu seven kadının kaybı, Menderes için acı oldu.

Ayhan, klasik bir üstadın işlediği bir sahne eserinin, evvela ruhta duyuluşu, benimsenişi, sonra adım adım, perde perde açılışı gibi, kendini bu sevgiye vermesini ve onu yaşamasını bilen bir sanatkârı. Gerçek bir seven kadındı. Hiçbir şeyi yıkmadan, hiçbir şeyi zedelemeyen, sevgi denen ilahi mucizeye can veren kadındı. Hem yıkmak, zedelemek niçindi? O, gölgesinde dinlenilen bir güzel ağaçtı. Serin bir su başıydı. Bir yorgunun, bir bunalmışın, üzerine sükun ve rahatlığını serpen bir gölge dalıydı. Hulasa bir seven kadındı.

Tarihte, her tarihi şahsiyet, ruhunun bir sığınağı olarak, böyle bir su başını daima aramıştır. Çünkü tükenmez mücadelesinde, bir sakın su sesine muhtaçtır. Ruhunun gıdasını ancak oradan alacaktır.

Bu hikâye, 1950 ile 1957 arasını kapsar. Ama bir ömre değer bir hikâye... Fakat hikâye sona erince, Menderes için, acaba her şey bitebildi mi? Hayır! Adnan onu hemen her gün, her gece gene aradı. Ona yalvardı demeyeyim, çünkü yalvarınının başlaması, sevginin bitişidir. Yahut da hiç başlamayıdır. Evet, her gün, her gece aradı.

Onun ruhuna, anlayışına, onun beşeri zaafı hor görme duygusuna hitap etti:

— *Sana daima bağlıyım. Bir hatayı, bir gafleti unut. Sen benim uğurumsun. Sen benim her şeyimsin. Sen yokken kendimi yalnız, terkedilmiş, havada hissediyorum. Zaten yalnızlıkların, terkedilmişliklerin ve buhranların içindeyim. Etrafım insanlarla, yüz binlerce insanlarla sarılmış olmasına rağmen...*

Fakat ne var ki, kalpler fethedilebilir. Ama istirdat edilemez. Yani kaybedilen bir kalp, artık kaybedilmiş demektir. Ve o, gerçekten seven bir kadının kalbi ise, artık geri alınamaz. Menderes de Ayhan için, artık bir hatıradır. Kırgınlıkla bile değil, hüznle bağlanılan bir hatıra...

Kaldı ki İstanbul'da bir çamur deryası, Adnan'ı gittikçe sarıyordu. Menderes, ıstırapların, hayal kırıklıklarının ve gerçek yalnızlıkların içinde kendini gittikçe bu çamur deryasına kaptırdı. Arada habis ruhlar türedi. Dost geçinen muhabbet tellalları ve insanlar... Adnan'ı öyle bir zamanda elinden yakaladılar ve onu İstanbul'da öyle pisliklerin içine sürüklediler, karşısına öyle değersiz kadınlar çıkardılar ki?..

Hikâyenin bu safhası, anlatılmaya değmez. Çünkü hem hazin, hem karanlıktır. Ama bir yakının yalnız şu cümlesini vereceğim:

— *İstanbul Adnan'ı yedi bitirdi. Bir posa haline getirdi. Adnan orada sürüklendiği çukurda, bütün iradesi elinden alınmış, basit bir insan gibiydi...*

Bu sözlere bilmem, bir şey ilave edilebilir mi?..

Evet, 1957'den sonraki Menderes, zaten artık eski Menderes değildir. Bunun üzerinde ayrıca duracağız. Ama bu dar boğazlar, bu çöküntü, bu tozlu yolda, onu kolundan çekebilecek olan, onu seven kadını kaybedişi, kaderinin, ayrıca karanlık bir safhası oldu. Çünkü sevgiyi, dostluğu ticaret metai haline getiren kadınlar, sevgi mabedinin perisi demek değildir. Adnan ne yazık ki, böyle bir düzenin çarkları içine düşmüştü...

İktidarın doruk (zirve) noktası, bazen de inişin başlangıcıdır. Ve bu iniş, ekseriya biz onun farkına bile varmadan başlar. Evvela kendimizi oyalar gibi oluruz. Ama temelde ve yapıda yıpratıcı unsurlar, biz onları görmesek de, hükümlerini yürütürler. Ve o zaman, kurulan bina, bir gün, birden çökebilir...

YÜZ BİNLERİN ARASINDA YALNIZ BİR ADAM

Menderes'in hayat safhalarını yakından izleyenler, onun mizacı ve davranışları bakımından Demokrat Partiden önceki haliyle, iktidar safhasındaki halleri arasındaki bazı görünüş ve davranış farklarını da kesinlikle ayırt ederler. İktidar safhasında, 1954'ten öncesi, 1954'ten sonrası gibi bölüntüler de yaparlar. Ama Menderes'in 1957'den sonraki ruh halinin, arkadaşlarına, çevresine, dostlarına ve hasımlarına karşı tutum ve davranışlarının değiştiğini de, dil birliğiyle kabul ederler. 1957 seçimlerinden sonra Menderes, artık başka bir Menderes'tir. Biz, bu safhanın gelişmelerine girmeden ve galiba hataya da düşmeden ona, yalnız kalmış adam diyebiliriz. Hem parti grubundan, hem kabinesinden ve galiba aslında, biraz da Celâl Bayar'dan da kopmuş adam...

Bu devrenin, önce Menderes bakımından havasına, sonra da memleket bakımından görünüşüne, şöylece göz atmalıyız. Daha sonra da aynı devrenin, başlıca olayları üzerinde duracağız.

Evet, bir bakışta her şey, tabii dekoru içinde yürür. Toplantılar, seyahatler, gövde gösterileri devam eder. Her taraftan, şu icat edilen *Vatan Cephesi* mensuplarından sadakat yeminleri gelir. Hele yurt içi gezilerinde, daha varacağı yere varmadan, yollara on binler, yüz binler dökülür. Polis, jandarma, asker ve kumandan kordonları ona selama dururlar. İstanbul'da Park Otel, artık ikinci bir başvekalet karargâhı olmuştur (1). Ama ne vakit, nerede olacağı, ne yap-

(1) Hatta bu hal Ankara'da ve bizzat Demokrat Parti mebusları arasında bile söylentilere yol açar. Hele eğer yanılmıyorsam bir defasında, bir Park

çağı, kiminle buluşacağı, ne konuşacağı, pek bilinmez. Hatta bazen öyle olur ki, Ankara'da onu bekleyen cumhurbaşkanı, Ankara'ya gelip ona görünmeden kaybolan bu siyasi liderin peşinden gitmek ve onu aramak gibi durumlarda kalır...

Hulasa, Menderes artık hem kendi içine, hem çevresine sığmayan insan halleri gösterir. Kendisine kalp bağlılığı gösteren, onu anlayan ve ona biraz huzur sağlayan gönül arkadaşlarındansa, artık yoksundur. Onu, kendi evinin dışında tek seveni, tek değerlendirebileni de, Menderes'in hercailiğine «artık yeter!» demiştir. Ama acıyarak ve kırgınlık duymadan demiştir.

Bu böyle olunca da, İstanbul'da sokağın adamları, elbette ki etrafını saracak, ona ağlarını atacaklardı. Onun, her zaman çocuk kalmış tarafını bulacak ve bundan faydalananacaklardı...

1957'den sonra Menderes, yalnız parti, yalnız hükümet hayatı içinde değil, kendi içinde ve kendisiyle de, kıran kırana bir boğuşma halindedir. Bu yalnızlık günlerinde ona hiç yâr olan yok mudur? Bu soruya kesin olarak «hayır» demeyelim. Ama inanalım ki, dostsuzdur, yalnızdır. Ama bu işin biraz da kötüye gitmekte olduğunun, zaman zaman farkındadır. Yalnız kendini seven kadını değil, ilk ve son arkadaşı Etem Menderes'i bile kırar. Aylarca ona küskün kalır. Kabul isteklerini boyuna erteler. Arkadaşı ona mesela:

«— Artık yeter! Bu gidiş iyi değil, bu gidişi düşünmek lazımlar...»

demiş olabilir. Ama bu uyarı anlarında Menderes hayalinde, her gittiği yerde karşısına çıkan on binleri, yüz binleri canlandırır. Kendisini, bu «bugün var, yarın yok» insan kalabalıklarının sevgisi ve koruyucu emniyeti içinde hisseder:

«— Millet benimle beraber, der, milletin istemediği ben değilim, sizsiniz!»

Otel masraflarının nasıl ödendiği de sorulur. Ve galiba bir grup üyesi, bütün bu masrafların, Adnan Menderes'in şahsı tarafından karşılandığı teminatını verir. Ama daha sonra mahkeme safhası, bu teminatı veren yalanlar. Ve anlaşılır ki, milyona yaklaşan masrafları, devlet hesabından karşılanmıştır. Menderes'in, örtülü ödenek masraflarının birçok kısmında olduğu gibi, bu ödemelerle de meşgul olmamış olması mümkündür.

DAR BOĞAZLARA GİRİLİYOR

Halbuki bu bir gaflettir. Çünkü davalar miting meydanlarında ve renksiz kalabalıklar içinde halledilecek değildir. Bu davalar ve meseleler ise, gittikçe çetinleşir. Dar boğazlara girilmiştir. Fiyatlar alıp başını gider. Fiyat kontrollarıysa, köksüz, mantıksız, sistemsiz, hatta gülünç bocalama zinciridir. Bu zincirin işleyişi, onu işletenleri bile tatmin etmez.

Ama ne var ki, özellikle dar gelirli, sabit gelirli insanlar, ordu mensupları, işçi ve şehirde yaşayan milyonlar, bu zincirin düğümleri içinde, kısıklarak bağlanmışlardır. Haykırır dururlar. Ama bu sesler, boşlukta kaybolur. Köylere gelince, onların çoğu, gayesiz, maksatsız, gelişigüzel boşalmaya başlar. Tek fabrikası olmayan Ankara'da, nüfusun yarısından fazlasını ne şehirli, ne de köylü olan bu ihtiyat ve tehlikeli işsizler ordusu teşkil eder.

Bütçe hastadır. Karşılıklı paralar fonu diye icat edilen bir sistem, bütçe dengesini bile, yabancı bir devletin, merhamet ve mürüvvetine bağlar. Maliye vekili, devlet borçlarını gizlemeyi bir sanat sayar. Döviz tahsisi işleri, karanlık bir perde arkasında yürütülür. Ve kanunlara uyan vatandaş, hangi talebinin nasıl, ne vakit ve ne kadar karşılanacağını bilmez. Ama arada, evvelce bilinmeyen birtakım mekanizmalar da durmadan işler. Örneğin Yeşilköy'de bir otelin yıllarca yetecek lüks malzemesinin bütün dövizini bir günde çıkar da, kurulan ve işletmeye girecek tesislerin hammadde veya yedek parça talepleri aksar durur. Dışarıdan alınan yeni bir gemiye, hiç de tamire ihtiyaç olmadığı halde, çok miktarda tamir ve revizyon dövizini gönderildiğinin hikâyesini dinlemiştim ve galiba doğrudur.

Borçlanmamak vaadiyle gelen Demokrat Parti iktidarı, gittikçe borçlanıyordu. Antidemokratik kanunları kaldıracağım diye iktidara gelen Demokrat Parti, bu kanunları kaldırmadıktan başka, yeni anti-demokratik kanunlar da getirmiştir. Bir vekilin bir imzasıyla, dünyanın her yerinde dokunulmaz olan Yargıtay başkanı ve arkadaşları, beş dakikada yerlerinden ayrılmak zorunda kalırlar. Hükümetin buna:

«— Ne yapalım, yeni kanun çıkardık, bu kanun bize Yargıtay reisi üstünde tasarruf hakkı veriyor...»

demesi, mantık karşısında, hazin bir yenilgiydi.

ALTAN GELEN TEPKİLER

Ama alttan gelen tepkiler, üsttekilerin haberi olmadan, yahut onların görmemezliğine rağmen, birikip duruyordu. Bu birikme, bir patlamaya da gidebilirdi. Bu gelişmeler içinde ve sağduyulu insanlar tarafından kendisine ümit bağlanan ve kendisinden bir şeyler beklenen, Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'dı. Celâl Bayar, gençliğinden beri politikanın içindedir. Nice badireler görmüştü. Harpler, ihtilaller, inkılaplar yaşamıştı. Atatürk'ün emrinde, İnönü'nün kabinelerinde yıllar yılı, basiretli insanlarla haşır neşir olmuştu. İnönü'nün, hem de İkinci Dünya Harbi içinde, bağımsızlığımızdan bir zerre feda etmeden Batı'ya yönelişine, Batı devletleriyle ittifaklar kuruşuna şahit olmuş, bu ince kurmaylık sanatının havasında yaşamıştı. Halk adamı değildi ama, halktan gelen adamdı. Halkı, milleti, biriken ıstırapları ve bir avuç insanın kumarbaz sefahatleri arkasında asıl kitlenin durumunu görerek, anlayarak, bunlara parmak basacak adamdı.

Bir reisicumhurla başvekil arasında otorite yarışı değil, bu iki en sorumlu insan arasında gerçeklerin, bir kurmay masasına dökülen, kuvvet ve zaafı gibi, ortaya serilmesi lazımdı. Gerekiyorsa, hem Meclis reisliğinde, hem başvekillikte nöbet değiştirmelerine giderek, kabineye taze, yıpranmamış ve vaat eden kuvvetler sürmesi mümkündü. Yani, olanların ve olamayanların, başarılan ve başarılamayanların, soğukkanlılıkla ve tecrübeli bir sorumluluk seciyesiyle ortaya dökülmesi gerekiyordu.

NİÇİN?

Ordu niçin tedirgindi? Hocalar, mektepler, üniversiteler niçin hem tedirgin, hem kırgındılar? Memur niye iktidardan yüz çeviriyordu? Adliye cihazı niye kırılmıştı? İktidarı tutan gazeteler niçin ve ancak devletçe besleniyordu ve okuyucu bulamıyordu da, basında muhalefet geliyordu? Demokrat Partinin iktidara gelmesiyle ziraatta, sanayide, ticarete uyanan hareketlilik, şimdi niçin reaksiyonlarını yaratıyordu? Banka ve kredi işlerine tefeciliğin, particiliğin girişi niçindi? Ve eski bir bankacı olan Bayar, bunu nasıl değerlendiriyordu? Vatan Cephesi ne demektir? Bu bir parti miydi? Bir cemiyet miydi? Yoksa köylerde, kasabalarda, niçin ve ne zaman harekete getirileceği belli olmayan, ama vakti gelince kendisinden bir şeyler beklenen sorumsuz bir kaba kuvvet miydi? O günlerde ve bu cephede;

700.000 kişiyi toplayacağız, deniliyordu. Bunlar, bu sorumsuz kalabalık toplanırsa ne olacaktı? Devlet kararnamelerinin bile ilan edilmesinin yasaklanmasına ve örfi idarelere varan bu yol nereye kadar gidebilirdi?

Daha sayfalar dolduracak birtakım sorular ki, hepsi de kavgaları, gürültüleri değil, devlet, hükümet ve muhalefet başkanlarıyla, birkaç mantık sahibi adamın, bir masa başında oturmasıyla incelenebilirdi...

Oysa muhalefete karşı davranışlar kıyasıya oluyordu. İsmet Paşa'nın hakkı olan bir gezisinde taşlanması, linç edilmek istenışı, yaralanışı, hatta yere düşürüldüğü zaman, sağlığı için ölüm demek olan muamelelere maruz bırakılışı neydi? Bütün bu saldırıların düzenlendiği bir şehre, hükümet nasıl olur da daha önceden, partililer, hatta vekiller gönderebilirdi? Bu Uşak olayları günlerinde, evvelce ordudan çıkarılmış bir albaya:

«Büyük Zaferde İnönü orada ve Uşak'ta yoktu...»

diye yazılar yazdırılıp, bunun iktidar gazetesinde neşredildiğini gördüğüm zaman:

«— Hayır, Menderes mantığını bu kadar kaybedemez, bunları yazdıran şer unsurları var...»

diye yakındığımı hatırlarım. Garp Cephesi kumandanının nerede ve nerelerde olduğu, Harp Tarihi teşkilatı vesikalarında ve Atatürk'ün *Nutuk*'unda anlatılır. Zaten İsmet Paşa'nın Uşak'ta istediği neydi? Uşak'ın kurtuluşunda, karargâh yaptığı evi ziyaret etmek! Ona yasaklanan ve *«giderim»* deyince üzerine serserilerin çullandırıldığı olay işte buydu. Halbuki bu olaylar olurken, Uşak'ta Demokrat Partinin merkezden; önemli temsilcileri vardı... Ve sonra, ya o Topkapı'daki linç teşebbüsleri, Yeşilhisar yolu olayları? Hayır! Bütün bunlar D.P. için zincirleme bir yıpranıştı ki, Menderes de bunları önleyemediğine göre, demek ki, ortada artık, sarsılan bir düzen vardı...

1957-1960 arası, Menderes ve partisi için, hem yorgunluk, hem yıpranma yılları oldu. Bu devredeydi ki, ya grubun, ya kongrelerin yahut da tecrübeli sayılan eski politikacının gidişata müdahale ederek işlere bir yön vermesi, siyasette bir denge sağlanması şarttı. İşte bu olmadı...

GERÇEKÇİ MANTIK KONTROLÜ

Siyaset alanında, neler söylenmesi ve neler söylenmemesi lazım geldiğinin zaman zaman düşünülemediği günler başlayınca, sorumlu lider için ilk yapılacak iş, hiç olmazsa kısa süre, bu siyasi karmaşıklığın dışına çıkmaktır. Önce kendi nefsiyle baş başa kalarak, kendi kendini murakabe etmektir. Mesela İngiliz yüksek siyaset adamlarında bu hal, yani hafta sonu tatilleri, balık avları gibi dinlenmeler, gelenekleşmiştir.

1957 seçimlerinden sonra Menderes için de, çelişineli günler gelmişti. En önemlisi, artık yorgundu. Sonra, daha önceki sayfalarda işaret ettiğimiz gibi, hem parti grubuyla, hem kabinesi, hem cumhurreisiyle normal münasebetler havası gevşemişti. Mecliste ve Meclis dışında muhalefetle ise, denebilir ki, boğaz boğazaydı. Söylemesi lazım gelen ve lazım gelmeyen şeyleri, gittikçe karıştırıyordu. O devrin, görgü şahiti tek yazar olan Samet Ağaoğlu bu safhayı şöyle tarif ediyor:

«Menderes'in 10 yıllık başbakanlığında, 1957-1959 yılları, bütün hayatının en yorucu davalarıyla doludur...»

Ağaoğlu'nun, «neler söylemesi gerektiğini zaman zaman düşünmez olduğu günler» olarak anlattığı günler de, bu devreye rastlar. Mesela Vatan Cephesi için söyledikleri gibi...

Celâl Bayar'ın, ta eski Osmanlı politikacılığından gelen, *İttihat ve Terakki Hürriyet ve İtilaf* partileri kavgasının havasından sıyrılarak makul bir realizmle beslenmiş olması gereken tecrübeleri, işte asıl bu devirde imdada yetişecekti. Yüksek ve basiretli bir mantık müdahalesiyle, yorgunluğun ve hiddetin yerine sağduyu hâkim kı-

nacaktı. Aslında halka kendini sevdiren ve inşa işlerinde büyük hamleler göstermiş olan Menderes'in ateşli mizacı, bu mantık ve sağduyu ile beslenebildiği takdirde, gidişatın sürüklendiği katastrof, yani topyekûn çöküntü, pekala önlenebilirdi.

Ama, 1957 seçimlerinden sonra Celâl Bayar da davranışlarını değiştirmiş gibiydi. Günlük çatışmaların dışında kalan yüksek ve mantıklı bir denetim yerine, günlük politikaya kendini vermek çabaları gösteriyordu. Bu ise, Demokrat Parti cephesinde zaafı artırmak ve Menderes'i de daha hızlı yıpratmaktan başka bir netice veremezdi. Celâl Bayar'a garip bir anlayış hâkim olmuştu.

Daha seçim mücadelelerinde, *«Mademki ben de bir milletvekiliyim. O halde seçmenlerle karşılaşarak, kendim için seçim mücadelesi yapmalıyım»* şeklinde bir kanaat, onu sokak mitinglerinin içine atmıştı. Hatta seçim kavgalarının bittiği ve normal teşrii hayatın başlamış olması gereken zamanda bile, aktif sokak mücadelesinin içindeydi. Mesela 29 kasım 1955 tarihinde Çorlu'daki konuşmalarından şu satırları alalım:

«— Kıskaçlar, dış yardımı istemeyenler, milli kalkınmayı istemeyenlerdir. Milli kalkınmaya mani olmak isteyenler, milli irade karşısında, karınca gibi ezileceklerdir...»

Partilerüstü olması lazım gelen ve böyle kalmaya da mecbur bulunan bir devlet reisinin bu sözleri üzerinde durmayacağız. Bayar, neşredilen hatıralarında, bu devlet reisliği devresinden bahsederken, bunları herhalde yorumlamak zorunda kalacaktır. Ama biz daha ileride, mesela Çukurhisar olayları gibi, ancak hükümetin meşgul olması lazım gelen hareketlerde bile, kendisinin, bu işlerin günlük meselelerine karıştığını gösteren belgeler vereceğiz...

KAN DAVASI

Böylece, 1957 sonrasına ve hele 1958-1959 yıllarına Türkiye, aşırı bir sinir gerginliği içinde girdi. Bir ülkeyi, aşırı sinir gerginliğine sürüklemek hakkı ise, hiç kimseye verilmemiştir. Hele çok partili bir demokraside hiç kimse, memleketin tek sahibi değildir. Mecliste, tek milletvekiliyle temsil edilen bir partiyle, yüzlerce milletvekilinin temsil ettiği partilerin, kürsüdeki söz hakları aynıdır. Ve şu da şarttır ki, çok partili mücadeleyi hiç kimse, bir kan davası haline getiremez.

Halbuki, zaten yorulmuş olan Menderes, aslında fevri, yani parlamaya müsait tabiatlıydı. Bu fevriliği de, arkadaşları tarafından teskin edilecek yerde, tersine olarak kamçılandı. Menderes'in:

«— *Bu demokrasi değildir, bu bir kan davasıdır!*»

sözleri, serbestçe tekrarlanıyordu. Bu böyle olunca da, birtakım insanların, ya bu kan davasından kendi nefisleri için korkmak, yahut da bu kan davasını önlemek içgüdüleri, elbette ki harekete gelecekti. İnönü'nün, 7.XII.1958'de ve Gaziantep'te Halk Partililere yaptığı hitabındaki şu sözleri, memleketteki bu aşırı ruh gerginliğinin derecesini göstermek bakımından dikkati çekicidir:

«— *Şiddet yoluna gidenler, ya gereken yola geleceklerdir. Yahut da İnönü'nün canını alacaklardır!*»

İş bu safhaya gelince, her şey beklenebilirdi. İş bu safhaya gelince, bu safha, artık *sonun başlangıcı* demekti!..

TEK ÜMİT

Gidişat böyle olunca, yani başvekil yorgun ve devlet reisi politikanın içinde olunca, tek ümit, iktidar partisinin Meclis grubuna kalıyordu. İşe grup müdahale etmeli ve kıratın dizginlerini, eğer çekebilecekse, o çekmeliydi. Çünkü insiyatif, muhalefette değil, iktidar-daydı. Asıl söz ve en makul davranış oradan gelecekti...

İşi grup meselesine getirince, derhal şunu belirtelim: Bütün araştırmalar şunu gösteriyor ki, iktidarın ilk safhalarında Menderes, gruba ve grubun reaksiyonlarına karşı fevkalade ilgiliydi. Bu uyanıklık, çok partili rejimlerde, hatta tek parti iktidarında bile, dürüst ve faydalı bir karakterdir. Çünkü hiç kimse her şey olamaz. Gerçi bazı ihtilalci veya totaliter rejimlerde tek insanın (tek iradenin), her şey demek olduğu, topyekûn karar demek olduğu haller görülmüştür. Ama bizde böyle bir dikta nizamı, hatta arkada kalmış bir devir bile değildir. Çünkü bizde Atatürk bile, hiçbir zaman mutlak diktatör olmadı. Zafer ve kudretinin en şanlı devresinde, mesela 1924 anayasası hazırlanırken bile, Meclis kürsüsüne fırlayan genç insanlar, Mustafa Kemal'in istediği veto hakkına karşı, şiddetle direndiler. Ve Mustafa Kemal'e veto hakkını, yani kanunlar üstünde bir takdir hakkını vermediler. Hatta o kadar da değil. Gene Mustafa Kemal'e rağmen ve

bu sefer de sağıcı bir grup anayasaya, «*Türkiye devleti, İslam devletidir*» kaydını yerleştirebildi.

Şu halde Demokrat Parti iktidarında da parti grubu, hem tek partiden gelen tek parti zihniyetini, hem çok partili bir rejimin, kıran kırana bir kavga haline sürüklenmesini, kan davalarını, insanların karınca gibi ayak altında ezilmelerini ve hatta İnönü'nün artık, canını ortaya koyuşunu önleyecekti.

Grup ilk reaksiyonunu, daha ilk hükümetin teşekkülüyle beraber (mayıs 1950) göstermişti. Demek iktidar partisi, canlı bir grupla işe başlıyordu. Bu iyi bir belirtiydi. 1951'de grubun içinde, ayrıca bir de *yaylacılar* grubu teşekkül etti. Demek iç murakabe güçlenecekti. Hatta ilk kırmızı oylar (61 oy) o vakit görüldü. 1954'ten itibaren ise, grupla Menderes arasında açık gerginlik başladı. Hele iki üye, Samet Ağaoğlu ve Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, sert bir hava yarattılar. Ama bu uzun sürmedi. Bu mukavemetçiler kabineye alındılar. Fakat yaylacılar, gittikçe kuvvetleniyordu. Tabii arada, hem oradan, hem buradan görünenler de vardı. Bazı bakanların, düşmeleri halinde yaylacı, kabineye girince de Menderesçi olmaları alışılmış hallerdendi. Grup idare kurulu ise, çoğunlukla yaylacıların elinde görünüyordu. Ve bunların davası, hükümet tutumunun ve icraatının, grubun temayüllerine göre yürümediği merkezindeydi. Fakat Menderes, grubun varlığına saygı göstermeye henüz devam ediyordu. Grup da, Menderes'in karşısına dikilmek gibi bir yola sürüklenmişti. Ama grupta fikir önderleri artık görünüyordu. Öyle sanıyorum ki, Sıtkı Yırcalı, hem yaylacıların fiilen başı, hem fikir önderlerinden biri olarak sivrildi.

Memlekette kalkınma başlayıp, yollar, ziraat, sanayi alanlarında yatırımlar harekete getirilince de, grup içinde bölgecilik temayülleri kaçınılmaz oldu. Herkes, haklı olarak kendi vilayeti, kendi bölgesi için bir şeyler istiyordu. Grup içinde muvazene ibresi, bu isteklerin yerine getirilmesine veya getirilmemesine göre, sağa sola oynayıp duruyordu. Menderes'in tutum ve davranışlarında, gruptaki bu siyasi gelişmelerin etkisini de, ayrıca hesaba katmalıyız.

Fakat asıl değişme, 1954 seçimlerinden sonra oldu. Bu seçimlerle Meclise ve gruba yeni insanlar, daha doğrusu yeni şahsiyetler geldiler. Bölgelerinde tutulmuş, sivrilmiş, kendilerinde söz hakkı bulan ve kendilerini, kendilerinin yarattığına inanan insanlar. O zaman Menderes'in durumu, biraz daha güçleşti. Grubun iktidara baskısı,

asıl bu devrede başlar. Çünkü partinin Mecliste aşırı güçlenmesinden gelen bir gurur, aynı zamanda bir huzursuzluk da yarattı. Bin başlı devin her başı, kendisi için, kendi bölgesi için, durmadan bir şeyler istiyordu.

Grupta, kasım 1955'teki büyük buhranın üzerinde, daha önce durmuştuk. Hani şu Menderes kabinesinin bütün vekillerinin istifaya mecbur kaldığı, fakat Menderes'in kendi şahsı için güvenoyu isteyip, şahsını kurtardığı buhran... Halbuki bu buhranda bir nöbet değiştirme olsaydı ve Menderes başvekillikten ayrılıp, ileride belki gene aynı yere dönmek üzere bir süre dışarıda kalsaydı, her şey başka türlü cereyan edebilirdi. Ama bu olmadı ve ondan sonra grupta Menderes'in mü-nasebetleri, daima sert, kızgın olmuştur. Menderes, hatta bazı taşkınlıklar da yaptı. Çok gariptir ki, önemli bir kısım Demokrat milletvekilleri, o zaman Menderes'in feda edilmeyişinde, İnönü'nün davranışlarını etkili sayarlar. Gruba, İnönü'nün hareketleri müessir oldu derler. Halbuki askeri stratejide buna, sadece kendi karar ve hareketlerini, hasmının karar ve hareketlerine bağlamak derler ki, bu hal düpedüz bir yenilgi sayılır. Hulasa, bu buhrandan sonra, grupta Menderes ilişkileri, adamakıllı gevşedi. Menderes'in feveranlarını, taşkınlıklarını ve aşırı çıkışlarını önleyebilecek tek kudret, yani parti grubu da, bu suretle kuvvetini yitirdi. Son ümit de, bu suretle kayboldu.

İhtilalin arifesinde parti grubunun son şahlanışı ise, bilindiği gibi, hiçbir sonuç vermeyecektir. Grup reisi Dr. Baha Akşit (1) büyük sayıda imza toplayan bir direniş tahrikini oya sunmamak hatasına düşecek, Menderes de, gruptaki direniş havasına kızgın ve kırgın:

— *Teessüf ederim.*

diyerek grup toplantısını terk edecektir. Grupa Menderes'in son buluşmaları da zaten bu olacaktır.

İleride buna, ayrıca değineceğiz...

(1) Dr. Baha Akşit, üçte bir yenileme seçimlerinde, eski Demokrat Partili olarak, Senatoya girmiştir.

Ortadoğu, ilkçağdan beri, devletlerin ve liderlerin dikkatini çekmiştir. 1957'den sonra, öyle bir hava esti ki, Ortadoğu'da bir nevi liderlik ve önderlik hayali, Menderes'in de ruhunu, kamçılar gibi oldu...

BAĞDAT'TAN ESEN RÜZGÂR

14 temmuz 1958'de Bağdat'ta patlayan ihtilal, Demokrat Parti üst kademesinde beklenmeyen etkiler yaptı. Bizde D.P. ve C.H.P. arasında sürüp giden siyasi mücadelede «*ihtilal*» sözünün polemik unsuru oluşu, yani iki parti arasındaki söz duellolarına karışması, Bağdat ihtilalinden sonradır.

Bağdat'taki ihtilal, bir askeri ihtilaldi. İhtilal sonunda krallık tasfiye edildi. Başta kral olmak üzere Bağdat'taki Haşimi hanedanıyla, iktidar kadrosunun önde gelen adamları hayatlarını kaybettiler. Son zamanlarda kral ve çevresiyle Menderes, aşırı derecede içli dışlı olmuşlardı. 15 nisan 1955'te iki devlet arasında imzalanan işbirliği antlaşması (Bağdat paketi) ile bu yakınlık, siyasi bir köke de oturtulmuştu.

Halbuki Bağdat'taki rejim, sağlam bir temele dayanmıyordu. Bir aralık Amerikan cumhurbaşkanlığına da aday olan Wendell Wilkie, daha 1940'larda yazdığı *Tek Bir Dünya* isimli eserinde Bağdat'ı ziyaretinden bahsederken, Irak'ın bir ihtilale gebe olan havasını anlatır. Hanedanın akıbetinden, daha o zaman haber verir gibidir.

Hanedanla halk arasında bir bağıntı yoktur. Irak başvekilliğini tapulu göreviymiş gibi elinde tutan ve Arap asıllı eski bir Osmanlı subayı olan Nuri Sait Paşa, sevilmez. İhtilal ise, kral ve yeğeni Abdülillâh'la Nuri Sait'in, kim bilir kaçınıcı defa olarak tam Türkiye'ye hareket edecekleri ve Yeşilköy havaalanında tertipler alındığı sırada patlar. Bağdat'tan ihtilal haberi alındığı an, Yeşilköy'de ve o sırada Menderes'le diğer devlet erkânının yanında bulunan bir yüksek vazifeliden, Menderes'in yüzünde beliren ölüm sarılığını ve hareketlerinin nasıl birden donup kaldığını dinlemişimdir. Hulasa, Menderes üzerinde bu haber, bir darbe etkisi yaptı. Tesiri büyük oldu. Hatta Iraklı dostlarının, kaçabilirlerse derhal Türkiye'ye getirilmeleri için Ürdün başkentine bir askeri uçak bile gönderdi. Ama artık vakit geçti...

Ben öyle düşünüyorum ki, Bağdat paktının, Menderes'in ruhunda, romantik bir yeri vardır. Bu pakt, Menderes'in tam Mısır'ı ziyaret için tertipler alındığı ve Mısır'la Türkiye arasında, ilk günden, yani 1952 Mısır ihtilalinden beri bir türlü düzelmeyen ilişkilerin düzelme ihtimalinin belirdiği bir sırada ve beklenmeyen bir anda ilan edildi. Irak liderleri, halkçı bir ihtilal yapan ve halka yönelmiş bir rejim kuran Nasır'dan zaten kuşku daydılar. Nasır'ın, bütün Araplar üzerinde liderlik iddiası güttüğü kanısındaydılar. Menderes'in Mısır ve Nasır'ı ziyareti onlara, Nasır'ın Ortadoğu'da prestijini güçlendirecek gibi geliyordu. Ve şuna inanıyorum ki, Menderes'te de, eski Osmanlılık havasından gelen mistik ve romantik bir eğilimle, kendisinin ve Türkiye'nin Ortadoğu'da bir nevi siyasi önder, bir nevi siyasi otorite olmak hayali yer etmişti. Onun bu rüyalı duygularının, içinden ve dışarıdan beslendiğine de inanıyorum. Daha sonra, 1956'da İngiltere ile Fransa, Mısır'a saldırınca, bu geç kalmış ve birkaç gün içinde iflas etmiş maceraya da adeta kendini vermiş olduğu bilinmektedir.

Bir gece safasında, bu olaylar konuşulurken: *«İngilizler, Fransızlar iki gün daha dayansalar, Nasır'ı yere sererlerdi»* sözlerini ben kendisinden dinlemişimdir. Hatta o, bu yere serilmek benzetişi yerine çok daha ağır sözler kullanmıştı.

Zaten o saldırının ardından, hatta Türkiye bile Süveyş'i korumak gibi tekliflere sürüklendi. Bu garip bir siyasetti. Sonra, Bağdat ihtilali üzerine ve hiç kimse davet etmeden Amerikalıların Lübnan'a yaptıkları çıkarmaya, bizim de katılabileceğimiz yolunda Türk Dışişleri Bakanı Zorlu'nun beyanları, elbette ki başvekilin bilgisi altında oldu. Hele Reiscumhur Celâl Bayar'ın, Ürdün'ü ziyaretinde, Ürdün ordusunun İsrail'e karşı tam Kudüs şehrinin siperlerinde, bir gün Türk kardeşlerinin de bu siperlerde ve karşıdaki düşmana karşı savaşabilecekleri yolundaki beyanatı hâlâ izah edilemeyen bir siyasi çıkmazdı.

Hulasa, Menderes'te bir Ortadoğu romantizmi belirmişti. Fakat Mısır'la realist ilişkilere girilecek yerde, ani bir gösterişle Bağdat paktının ilanı, onun için de yersiz ve verimsiz bir ayak bağı oldu. Bu antlaşmanın bütün sonucu, İstanbul'un Irak kralı ve idarecileri için, sık sık geline, bir eğlence yeri olmasından ibaret kaldı. Bu eğlence günlerinde devlet büyükleri, nice günler, İstanbul'da karargâh kuruyorlardı.

Menderes, bu köksüz insanlara kendini o kadar vermişti ki, daha

önce de işaret ettiğimiz gibi, Bağdat'ta ihtilalin patlayışı ve dostlarının tam kadroyla öldürülüşü, kendisi üzerinde, derin bir darbe tesiri yaptı. Ve işi derhal Türkiye şartlarına aktararak, bizde de bir ihtilal kompleksi ve ihtilal edebiyatı uyandırmaktan kendini alamadı...

İHTİLALDEN BAHSEDİYOR

Bağdat'taki ihtilalin, Menderes'in ruhunda, belki kendisi de farkında olmadan, uyandırdığı sert tepkiler etkisiz kalmadı. Şimdi onun böyle kuşkularını açığa vuran konuşmalarından bazı sözler verelim. Bağdat ihtilali, daha önce kaydettiğimiz gibi, 14 temmuz 1958'de olmuştu. Aşağıdaki parçalar, Menderes'in 6 eylül 1958'de Balıkesir konuşmalarından alınmıştır:

«— Bu memlekette yaratılmak istenilen ihtilal havasını, bunu besleyen meşum zihniyetle beraber bertaraf etmenin imkânlarını, evvela biz, memleketimizi tenvir etmek yoluyla temin edeceğiz.

Onların niyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi denilen aziz kâbeyi itibardan düşürmek ve memlekete, işte Meclis de kalmamıştır diyerek ellerini, kollarını sallaya sallaya, seçimlerin semtine dahi uğramadan iktidara gelivermektir.

Üç beş siyaset muhterisi, ihtilalin ne vakit bir hak olduğu hakkında üç beş kelimeyi bir araya getirerek, çatık kaşları ve asık suratlarıyla, içlerinin zehrini, sanki bir deva imiş gibi, millete dökmek istiyorlar.

Irak'ı misal göstererek ve gazetelerinde milleti mütemadiyen tahrik ederek adeta, "Bunları da öldürecek bir sergerde, bir serseri çıkmayacak mı?" demektedirler.

Açık söylüyorum: Onların açıklıkla konuşamadıkları işte budur.

Allah'tan dilerim: Bunun tezahürü bir yerden belirmesir. O zaman bu yaptıklarının hesabını ödemek mecburiyetinde kalacaklardır!..»

Menderes, bu konuşmalarını yaparken, İnönü, Millet Meclisi kürsüsünden:

«— Şartlar tamam olunca, ihtilal meşru bir hak olur!»

sözlerini henüz söylememiştii. Yalnız, Menderes'in Balıkesir nutkuna şu sözlerle mukabele etti:

«— Dokuz eylül günü biz, muzaffer orduların başında İzmir'e giderken, boynumuzda, padişahın, idam fermanını taşıyorduk.»

Bütün bunlar şunu ifade ediyordu: Memlekette siyasi tansiyon yükselmektedir. İhtilal sözleri artık sahnededir. Eğer İsmet Paşa ve Halk Partisi de ihtilal istiyorsa, vaziyet çok tehlikeli demektir. Menderes'in Balıkesir nutku, C.H.P.'yi, bu yola sapmakla suçlamaktadır. Eğer hakikaten durum ve gidişat buysa, çok partili rejimin kaderi, bizzat bu getirenler tarafından hançerlenecek diye düşünebiliriz.

İşte bu noktada durmalıyız. Yakın tarihimizin bu önemli anındaki bu keskin çatışmaları inceleyerek, o safhayı gereğince değerlendirmeliyiz. Yani bir süre sonra ihtilale varacak olan gelişmelerin akışı içinde partilerin ve liderlerin durumunu ve eğilimlerini açığa çıkarmalıyız. Çünkü konumuz, Menderes'in dramıdır. Bu dramda, bu değindiğimiz günlerin ve şartların, önemli yerleri vardır. Daha yukardaki sözlerde, iki taraftan birinin, yani Demokrat Parti başkanı ve hükümet reisinin, siyasi çatışmaların yönü hakkında görüş ve değerlendirmelerini gördük. Şimdi de, Halk Partisinin ve dolayısıyla İnönü'nün mücadele yönünü ve sloganlarını araştırmalıyız. Eğer bu sloganların ve çabaların gerçekten bir ihtilal gayreti yansıttıklarını görür ve ihtilalin bayrağını onların taşıdıklarına şahit olursak Menderes'in dramında 1958-1959'un, muhalefet bakımından müdahale ve etkilerini saptayabiliriz. Bunun ifade edeceği mana ise önemlidir. Yani Menderes mi Halk Partisinin bir ihtilal hazırladığı kuşkusundadır? Yoksa Halk Partisi mi ihtilale çıkan yola, kazma kürekle dökülerek bu yolu açmaktadır? Bunu soğukkanlılıkla aydınlayabiliriz...

Bu soruların cevaplarını aşağıda araştıracağız. Fakat Halk Partisinin ve İnönü'nün bu konudaki durum ve çabalarına değinmeden önce, Menderes'in o sırada sarıldığı bazı çarelere, kısaca göz atalım...

MENDERES, BAŞKA BİR REJİM ARIYOR

Menderes, gidişattan memnun değildir. Halk Partisinin idareyi sindirmek, korkutmak çabalarında olduğu kanaatindedir. Balıkesir'den sonra ve 21 eylül günü İzmir'de yaptığı konuşmada bu kanaatini açıklar. Valilerin, kaymakamların tehdit edildiğini söyler. «*Bunlar fenalık getirir*» der ve ekler:

«— Böyle yapacaklar ama, böyle yapınca da iktidar partisi, "Gitmem!" der. Ben iktidar elimdeyken, yaparım derim... Çünkü milletimizi ve memleketimizi bunların şerrinden muhafaza etmek en kutsi vazifemizdir.»

İnönü'nün cevabı gene basittir:

«— Demokrasiye paydos demeye, Demokrat Parti başkanının gücü yetmeyecektir...»

Ama İzmir nutkunun meydana çıkardığı ve asıl önemli olan, Menderes'in yeni bir rejim aramakta olduğudur. Evet, yeni bir rejim. Ve bu rejim, De Gaulle'ün, yeni Fransız demokrasisine benzer bir şey olacaktır. Yani bir güdümlü demokrasi...

Bu güdümlü demokrasiye ve eğer De Gaulle gibi muvaffak olursan, Meclise tabii, istenilmeyen partilerden pek fazla milletvekili gelemeyecektir. Yahut da, birtakım rejim emniyeti tedbirleri konacaktır. Menderes şöyle konuşur:

«— Biz öylesine bir demokrasi, öylesine bir hürriyet istiyoruz ki, bulup tatbik etmek mecburiyetindeyiz ki, bu rejimde hürriyetin bütün esasları mahfuz bulunacak ve rejimin temelini teşkil eden bir devlet nizamını muhtevi bulunacaktır.

Fransa'da bir hürriyet suiistimali olmuştu. Fransa halkı hürriyete gitmek istiyordu. Fransa'nın referandumla kabul ettiği yeni anayasa, eski anayasalardan, yüzlerce fersah uzaklaşmış, bambaşka bir ruh içinde yazılmıştır...»

Evet, yakından biliyorum ki, Menderes, Fransız anayasasıyla ilgilenmiştir. Bunu incelemiştir.

Fakat, bir diğer eserimde sorduğum bir soruyu burada da soracağım:

— Acaba Menderes bir De Gaulle olabilir miydi?

Cevabını verelim:

— Hayır!

Kaldı ki Fransa'da De Gaulle'ü, Fransız parlamentosunda bir türlü hükümet kurulamayışı doğurur. Bizde ise böyle bir vaziyet yoktu.

Ancak, Menderes, De Gaulle biçimi veya buna benzer bir anayasa yapıp referanduma sunsaydı, öyle sanıyorum ki, halk efkârının ona yeni bir şans tanınması, pekala düşünülebilirdi...

Şimdi durumu bir de, Halk Partisi yönünden görelim:

Ne Menderes'in dediği gibi Halk Partisi ihtilal peşindeydi. Ne Menderes bir halk ihtilali yapabilirdi. Ne de o günlerde ortada, teşkilatlı bir ihtilal örgütü ve ihtilalciler vardı. Ama şu bir gerçektir ki, ihtilalin şartları, artık hazırlanıyordu...

C.H.P. SLOGANLARINI ORTAYA ATIYOR

Menderes haklı mıydı? Halk Partisinin bir ihtilal hazırladığı acaba doğru muydu? Yani, Menderes'in dediği gibi, C.H.P.'nin, daha doğrusu İsmet Paşanın Meclisi itibarsızlaştırmak istediği, seçimlere bile başvurmadan, elini kolunu sallayarak iktidarı ele geçirmeye çalıştığı, gerçeklere uyuyor muydu? Bunun için, Menderes'in başka bir nizam arayıp, Fransız demokrasisine girme yollarını soruşturmasına lüzum var mıydı?

Sonra şunu da verelim: İnönü'nün, Menderes'in İzmir'deki nutkuna cevap verirken söylediği şu sözler, acaba gerçekten samimiyetten uzak mıydı?

«— Farzı muhal, herhangi bir kimse, demokrasiye paydos demek gibi bir harekete özenip, sabahleyin böyle bir teşebbüste bulunsa, akşama kadar kendisinin ve etrafındakilerin yıkılıp, kendilerini zindana soktuklarını göreceklerdir.»

Bu kadar kesin sözler söyleyebilen bir insanın, Menderes'in dediği gibi demokrasiyi bir darbeyle rafa kaldırıp, Meclisi ele geçirmek isteyeceğine inanmak kabil olabilir mi? Yoksa ihtilal değil de, ihtilalin şartları mı bir taraftan birikiyordu? Adnan Menderes bunun farkında olmasa bile bu oluşumu seziyor, bundan mı işkilleniyordu? İşte birtakım sorular ki, bazıları, «Bu konu üzerinde durmak henüz erken» deseler bile, biz bu soruların cesaretle üstüne eğilmekte, dünü aydınlatıp, bugüne ışık tutmak ve yarının değerlendirilmesi için fayda görüyoruz.

O halde şimdi ve 1958-1959 havası içinde bütün bu çelişmeler devam eder ve başta iktidarın sorumlu yöneticisi, darbelerden, ihtilallerden bahsederken, hatta memlekete yeni nizamlar ararken, karşı

tarafın ve İnönü'nün ne tedbirler peşinde olduklarını da araştırarak durumu aydınlatmaya çalışmalıyız. Ancak ondan sonradır ki, bazı hükümler üzerinde tartışabiliriz.

İnönü ve C.H.P. bu hava içinde istek ve dileklerini, ocak 1959'da toplanan XIV. kurultayında açıkladı. Bütün bunlara «*ilk hedefler*» adını verdi. İlk hedeflerini de, bir bildiri halinde yayınladı. Bu suretle kendilerinin istek, dilek, program ve mücadele sloganlarının neler olduklarını, millete açıklamış oldu.

Demek ki Halk Partisi, bu hedefler için ve bu çerçeve içinde çalışacaktı. Bunların dışına çıkınca da, kendi davasına, kendisi ihanet etmiş olacaktı. O zaman da bu davranış, elbette ki Menderes'i haklı çıkaracaktı. Halk Partisinin ilan ettiği, millete karşı taahhüt ettiği bu ilk hedefler acaba nelerdi? Şimdi bunları verelim:

HEDEFLER

Halk Partisinin XIV. kongresinde kabul edilip ilan edilen hedefleri aynen şöyle sıralayabiliriz:

1. Eşit muamele,
2. İkinci Meclis (Senato),
3. Anayasa mahkemesi,
4. Yüksek hâkimler kurulu,
5. Memurlar kanununun değişmesi (yani hükümetin, Yargıtay başkanına kadar tasarruf yetkisinin düzenlenmesi),
6. Hür basın rejimi,
7. Üniversite muhtariyeti,
8. Sosyal güvenlik ve sosyal adalet esaslarının Anayasa teminatına alınması (grev hakkı, toplu sözleşme, sendikalar gibi müesseseler...),
9. Yüksek iktisat şûrası (Devlet Planlama Teşkilatı buraya girebilir).

Dikkat olunursa görülür ki, bunların hepsi tam demokratik haklar ve kuruluşlardır. İhtilal organları ve sloganları da değildir. Hatta bugünkü Anayasanın getirdiği ve korunması uğrunda, bugünkü partilerin ant içtikleri haklar ve müesseselerdir. Hatta ve eski Demokratların da aynen kabul edeceklerine de güvenilerek denebilir ki bu hedefler, onların da parmak basacakları, uğrunda ant içebilecekleri haklardır, hedeflerdir...

O halde hangi uğursuz el, daha yeni yerleşen şu çok partili rejimde, bu iki ana partinin arasına, aşılmaz hendekler, kara düşmanlık perdeleri çekti?

DÜĞÜM NOKTASI

İşte, hem şu D.P. ve C.H.P. arasındaki sonu gelmez kavganın, hem de 27 Mayıs İhtilalinin düğüm noktası buradadır. Bugün herkes istediği kadar konuşabilir. Bugün kinler, garazlar, acılar, ıstıraplar, henüz canlıdır. Ama sakın ve tarafsız insana düşen odur ki, durumları, gelişmeleri ve şartları iyi muhakeme etsin.

Yukarda Demokrasi aleyhtarlığı ve ihtilal metotlarıyla suçlanan bir cephenin, yani Halk Partisinin bu beyannamesini, yani ilk hedefler bildirisini verdik. Şimdi de, Demokrat Partinin bir bildirisiinden bazı parçalar verelim. Demokrat Parti Meclis Grubu, 2 ağustos 1958 tarihli tebliğinde, şunları ilan eder:

«Cumhuriyet Halk Partisi idarecileri, Meclis ve hükümetin meşruiyet ve istikrarını, şiddet yoluyla tahrip etmenin mümkün, hatta lazım olduğu kanaatini uyandırmaya müncer olacak, çok tehlikeli bir yola girmişlerdir.

Meclisin manevi itibar ve nüfuzunu kırmak, teşrii devreyi, zorlamalarla sakatlamaya çalışmak, Meclis içi ve Meclis dışı manevralarla, Meclis kararına inkıyat etmek demek olan demokratik idareyi felce uğratmak, Cumhuriyet Halk Partisinin, istih-sale çalıştığı hususlardır...»

İşte iki belge ki, ikisi de millete hitap eder. Ama aralarında, en küçük bir dil yakınlığı yoktur. Fakat ikisinin de sözcüleri, aynı çatı altında, aynı Anayasaya yemin etmişlerdir. Aynı millete hizmet ve sadakat vaadindedirler. Biri Anayasa teminatı ister. Diğeri onu, Anayasaya ihanet kastıyla suçlar. Liderleri bir araya gelmezler. Bir yerde el sıkışmazlar. Menderes'in Londra'daki uçak kazasından sonra, sıh-hatine dönüp Ankara'ya gelişinde, İnönü'yle istasyonda nezaketli karşılaşması bile, söylendiğine göre ve daha önce değindiğimiz gibi, hoş görülmez...

O halde ve bu hava içinde, bu işler nasıl yürür? Bir taraftan Halk Partisi, daha önce verdiğimiz ilk hedeflerini ilan eder:

«— Benim istediğim bunlardır. Bunlardan ibarettir. Ben demokrasi ve onun teminatını istiyorum.»

der. Bunun aksi sabit olmadıkça, Demokrat Parti grubu, gene yukarda verilen bildiriye neye dayanarak yayınlar? Hem de bu parti grubu içinde, sağduyulu ve devlet adamı vasfında o kadar insan var-ken?..

İHTİLALİN ŞARTLARI HAZIRLANIYOR

Fakat bir ihtilalin şartları hazırlanmıyor muydu? Elbette ki hazırlanıyordu. Bir parlamentoda, yalnız şu yukarda belirtilen parçalanma, çelişme, dil ve dilek ayrılığıyla, selamın, sabahın kesilmesine varan gidişat bile, bir milleti er geç bir kardeş kavgasına götürmek için yeterlidir. Hem de her yerde ve her zaman...

Ama aĉaba ihtilalcı kimdi? İhtilali kim veya kimler hazırlıyordu? İnönü mü? Yoksa Menderes, bir halk ihtilali mi düşünüyordu? Yoksa hepsinin de dışında ve hepsinden de habersiz birtakım gizli kuvvetler ve esrarengiz ihtilalciler birtakım gizli köşe bucaklarda, ihtilal planları mı çizmekle meşguldüler?

Bu soruların cevaplarını, kesin olarak verelim:

Hayır! Hiçbiri değil! Ne İnönü bir ihtilal peşindeydi. Ne Menderes, bir halk ihtilaline gidebilirdi. Ne de o günlerde gizli veya açık, ama gerçek anlamda bir ihtilal örgütü, bir ihtilal teşkilatçısı veya hazırlığı var!..

Hayır, hiçbiri değil, hiçbiri yok. Haydi ihtilalden gelmeyen Menderes'i ve onun kendi cinsinden, kendi tecrübesinde arkadaşlarını bir tarafa bırakalım. Fakat gizli ihtilal cemiyetleri, ihtilaller, inkılaplar ekolünden gelen Celâl Bayar'ın, bu durumu, bu gerçeği olduğu gibi fark etmemesi elbette ki mümkün değildi. Bu böyle olunca da, Menderes'in ve hatta parti grubunun kapıldığı aşırı telaşı ve gidişatı yanlış değerlendirmelerini, bugün şöyle böyle yorumlasak bile tarih, yarın bu oluşumu didik didik inceleyecektir. Memleketin sürüklendiği bunalım ve bu bunalım sonunda bir ihtilalin ve onun sonuçlarının sebeplerini arayacaktır.

Evet, yukarda ele aldığımız devrede, ne bir ihtilal hazırlığı, ne de bir ihtilalciler grubu vardı. Ama, ihtilalin şartları, hızla birikiyordu. Hızla toplanıyordu. Asıl mesele buydu. Ve asıl önemli olan buydu. İktidarın göremediği, değerlendiremediği ve hele bir süre sonra da, birtakım baskı ve yasaklama tedbirleriyle önleyebilirim hatasına düştüğü nokta buydu...

Çok partili rejim, tek adamlar ve kahramanlar rejimi değildir. Çok partili rejimin en iyi temsilcisi, mantık ve kavrayış adamıdır. Dengeli adamdır. Menderes devri, heyecan ve aksiyon adamını verdi. Mantık ve ileri görüşlü siyasi kavrayış ve kültür adamını vermedi...

BİR İKTİDAR, VARLIĞININ HİKMETİNİ NE VAKİT KAYBEDER

Bundan evvelki sayfalarda, Demokrat Parti ve Halk Partisi arasındaki çekişmelerin zirve noktasına vardığını belirtmiştik. Boğuşmalara artık ihtilal sözleri de karışmıştı. Ama 1958-1959 yıllarında ortada, ne ihtilal, ne de ihtilalci vardı. Evet, ne ihtilal, ne de ihtilalcil. Ama bir ihtilalin şartları hazırlanıyordu. İktidar cephesinde, bu şartları görececek, bu şartları önleyecek, yani aslında çok partili bir demokrasinin tabii meselelerini normal mecrasına itecek bir mantık ve ileriye görüş adamının belirmediğini de, esefle kaydetmiştik. Halbuki çok partili bir rejimde liderin, iktidarın ilk vazifesi, siyasi çatışmaların, milli parçalanış ve bir kardeş kavgası istikametine kaymasını önlemektir. Bunun da ilk şekli, ilk çaresi, Mecliste söz sahibi olan liderlerin, Meclisi bir gladyatörler dövüşü arenasına döndürmeden, zeytin dalını, yani sulhu temsil eden yeşil örtülü bir masa başına oturmaktır. Kozlarını orada ortaya atmak. Bu davet; elbette ki ve asıl güçlü söz sahibi olan iktidar önderlerinden gelecekti...

İşte bu olmadı. İşte bu düşünülmedi. Tansiyon her gün, her saat biraz daha arttı. Şiddetlendi. Mesela taraflar Mecliste sanki birer gladyatör gibi boğaz boğaza geldiler. Bunun gazetelerden, radyolardan halka, mahalle ve köy kahvelerine yansıyan dalgalarının, halk ruhunda uyandıracığı ilkel içgüdüleri düşünmediler. İlkel ve tehlikeli uyanışları hesaba katmadılar. Mesela Garp Cephesi kumandanı olarak düşmandan kurtardığı Uşak'ta saldırıya uğratılan, yerlere serilmek istenen, taşlanan, yaralanan bir eski devlet reisinin, Atatürk'ten sonra en yetkili İkinci Adam'ın başına getirilenler, hem de Ankara'dan Uşak'a gönderilen Demokrat Parti temsilcilerinin sofrasında alay ko-

nusu edildi. Ama, Uşak'ın iç mahalle ve köyleriyle bütün ülkede, yaşlı İstiklal Savaşı muharıplerinin bunu nasıl karşılayacağını, bu sofraya sarhoşları düşünemediler.

Bu yapılanlar, oralarda da kalmayacaktı. Halbuki çok partili rejimde, taşlama, yaralama, linç etme yoktur. Hele bunlar, bir eski generale, bir eski başvekile, bir devlet başkanına karşı olursa ve o iktidar, bunların suçlularını dahi aramaz, hatta hükümetin ve parti merkezinin görevli temsilcileri bu suçluların ellerini sıkarlarsa, o ülkede iktidar, artık varlığının hikmetini kaybetmiş demektir.

MEŞRULUK NASIL KAYBOLUR?

En güçlü iktidara halkın çoğunluğunun oyları ve alkışlarıyla çıkan bir iktidar, hele çok partili rejimlerde, bir gün gelir, varlığının hikmetini kaybedebilir. Buna isterseniz, meşruluğunu kaybeden bir iktidar da diyebiliriz. Çünkü iktidar, ancak milletin içindeki çelişmeler, milletin yararına yöneltebildiği sürece ve buna muktedir olabildikçe meşrudur. Ancak, bu sürece, onun varlığının hikmeti vardır.

Yoksa milletin içindeki çelişmeler, çatışmalar, kavgalar milleti bölecek hale geldi mi ve iktidar, bunların sosyal ve ruhi yapısını doğru değerlendirecek, bunları, aklın gösterdiği yolda düzenlemek yeteneğini kaybetti mi, iktidarın, varlığının hikmeti, artık şüphe götürür. Çünkü bu takdirde iktidar, milletin haklarının ve menfaatlerinin değil, kendi ilkel içgüdülerinin esiri olmuş demektir. Bu takdirde onun varlığının devamı, milletin hayrı aleyhine işler. Ve o zaman iktidar adamına sağduyu değil, hiddetler, ihtiraslar hâkim olur. İlkel ihtiraslarsa, iyi yol göstericiler değildir. Ve bizi, kültür, akıl, medeniyet seviyemizden ayırarak, tarihöncesinde ve ormanlarda yaşayan cetle-rimizin sorumsuz seviyesine indirir...

İŞ BURAYA VARINCA?

İş buraya varınca, tarihi mantık bakımından ilk netice, kendini bu sorumsuzluğa kaptıranların her gün neler yapabileceğinin, artık bilinmez oluşudur. Yani her gün ve her saat; her ihtimale gebedir. Örneğin, Radyo, iktidar tekeline alınıp, tek taraflı kışkırtmalar mı yapılır? İktidara oy vermeyen ilçeler nahiye ve iller, ilçe mi yapılır? Hulasa, artık iktidardan, her kanunsuzluk beklenir... Halbuki çok partili rejimin ilk vasfı, yetki sınırlılığıdır. Evet, yetki sınırlılığı...

Yoksa her günün, her saatin, beklenmeyen bir şeyler doğurması değildir. Bu sınırlılık demokratik rejimi hem despotizmden, yani, sözü kanun olan mutlak hükümdarlık nizamından, hem adına diktatörlük dediğimiz topyekûn yetki rejiminden ayırır. Hem de adları demokrasi ve parlamenterizm olduğu halde, hepsine ve en fazla 200 ailenin hükmettiği Güney Amerika cumhuriyetlerinden ayırır. O Güney Amerika oligarşileri ki, bir taraftan halklarının iliklerini emerler. Bir taraftan da çeşitli fasıllardan gelen aylıklarını Amerikan hazine-sinden alırlar. İşte bu türlü iktidarlar, sorumsuz iktidarların misallerini teşkil ederler.

Bize gelince? 1958-1959 yıllarında siyasi mücadele, hakikaten soysuzlaşınca, iki taraf liderlerinin, zeytin dalının rengini temsil eden bir yeşil masa başında toplanamamaları ve buna önder olacak bir iktidar adamının çıkmayışi demokrasimizin kaderinde, ciddi hazin neticeler vermiştir. 10 yıllık iktidar boyunca iktidarla ana muhalefet liderlerinin, o da ta başta, ancak bir defa ve çok soğuk bir hava içinde karşılaşmış olmalarının sebeplerini ve sorumluluklarını, yarının yazarları mutlaka araştıracaklardır. Bir gece ziyafetinde karşılaştığı İnönü ile, gayet nazik dostluk gösterileri içinde geçen sohbetlerden sonra İnönü'yü evine kadar götürən Menderes'e İnönü'nün:

— *Biraz içeri buyur...*

davetine gayet samimi olarak:

— *Söz, geleceğim. Yarın geleceğim!*

mukabelesinin hikâyesini, belki bilirsiniz (1). Ama bu karşılaşmanın ve bu sözlerin yerine getirilmediği ve gelişmeleri de, aynı eserde verilmiştir.

DİN TİCARETİNE GELİNCE?

Bütün bunlar niçin böyle oldu? Sonra iktidara geldiği zaman, hem sağ, hem solculara karşı cephe alan, bunların gazetelerini kapatan, laikliği, kutsal ilan eden Menderes'in iktidarının bir devrinde, Saidi Nursî'ye, adeta elçiler salması nasıl izah edilir? Isparta camii meydanında ve halkın önünde, nümayişli bir şekilde, onun ellerini

(1) Metin Toker: *İnönü ile 10 Yıl*, 1957-1960.

öpen hükümet büyükleri kimlerdi? Ve buna ne lüzum vardı? Din ki, Allah'la kul arasında ve dokunulmaz kalmalıydı. Ve Saidi Nursî'nin valilere tebliğler yapacak hallere getirilmesi, hakikaten gereksizdi (1).

Basit gibi görünen bu gelişmeler, yurttta dinin siyasete alet edilmesinin, ilk adımları oldu. Halbuki ve bilindiği gibi, dinde tarikat yoktur. Tarikatçı yoktur. Şeyh ve tekke de yoktur. İslamın dört temelinden üçü olan itikatlar (inançlar), ibadetler (Tanrı'ya yöneliş) ve ukubat (yani, ahretteki cezalar) hepsi de Allah'la kul arasında kalan ve Türkiye'de, hiçbir zaman, hiçbir hükümet rejiminin karışmadığı şeylerdir. Dördüncü temel olan muamelata, yani insanlarla insanlar arasındaki münasebetlere gelince, bunlar da kanunlardır ki, bu kanunları da devlet düzenlemiştir. O halde dinin siyasete alet edilmesi ve hele bugün artık bir meslek haline getirildiği gibi, işin bir din ticareti haline dökülüşü, bizzat dine karşı bir saygısızlık olmuyor mu?..

NEDEN UZLAŞAMADILAR?

Hulasa, 1958-1959 yıllarında Türkiye'de, örgütlenmiş ne ihtilalci vardı, ne de ihtilal hazırlığı vardı demistik ama; ihtilalin şartları da hazırlanıyordu derken, mübalağa etmediğimizi sanıyoruz. Nitekim daha sonra öyle günler gelecekti ki, ihtilalci de çıkacaktı. İhtilal nüveleri de belirecekti. İhtilale de gidilecek ve bu ihtilal iktidara pahaliya mal olacaktı. Halbuki ve göreceğiz ki, bu ihtilali, üç gün evvel bile önlemek mümkündü. Çünkü ihtilal: «*Geliyorum!*» diyordu. Çünkü ihtilal, hiçbir tedbirin önleyemeyeceği sosyal birikmelere, mesela sınıf kavgalarına dayanmıyordu.

Bütün dava, siyasiydi. Ve bu siyasi çatışmanın iki kanadı, aynı Meclis çatısı altında, her gün beraber ve karşı karşıyaydılar.

O halde, «*Neden birbirlerine el uzatmadılar?*» diyeceksiniz.

Bunun cevabı basittir. Siyasi mücadelede tarafların birbirlerine el uzatmaları, bu taraflar arasında asgari müşterek ölçü ve hedeflerin bulunması demektir. Çok partili bir rejim olan bizim demokratik nizamımızda ise, bu asgari müşterek prensipler vardı. Ve Demokrat Parti iktidara, bu sloganlarla gelmişti. Mesela ve daha önceleri de saydığımız gibi, Halk Partisi, Anayasa teminatı, adalet teminatı, üni-

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adım*, cilt III.

versite muhtariyeti, anti-demokratik kanunların kaldırılması, basın hürriyeti, hâkim ve memur teminatı ve eşit muamele istiyordu:

O halde sorabiliriz: *«Bunlar ulaşılamaz prensipler miydi? Ve Demokrat Parti, niçin bu prensiplere yönelmedi? Hem de onları vaktiyle bizzat kendileri savunduğu halde?..»*

İşte bunlar öyle sorulardır ki, bu soruların cevapları bize, ihtilale çıkan yolun basamaklarını gösterir...

Ama şimdi bu yolu izlemeden önce, biz biraz da devrin dış siyaset hareketleri üstünde durmalıyız...

Dış emniyet başka, yabancı denetim gene başkadır. Dış emniyet; bağımsızlığı garantilere bağlamaktır. Yabancı mu-rakabe ise, bağımsızlığın üzerinde, başkalarını söz ve ka-rar sahibi kılmaktır.

TÜRKİYE YALNIZDI VE MÜTTEFİKLER ARIYORDU

1958-1959 yıllarında iç gerginliğin ve siyasi tansiyonun aşırı derecede arttığını, bu lüzumsuz gerginlikler içinde, artık ihtilal şart-larının birikmeye başladığını, daha önceki yazılarda işlemeye çalıştık. Şimdi bu şartların daha da gelişerek, kaçınılması artık kabil olma-yan bir ihtilale nasıl ulaştığını izlemeden önce, D.P. devrinin zama-nımızda da etkileri devam eden bir cephesine, yani dış siyaset ve ikili anlaşmalar faslına kısaca göz atmalıyız. Çünkü bunlar, Demokrat iktidarın öyle icraatı olmuştur ki, bu icraatın faydalı ve zararlı yön-lerini bugün birbirinden ayırmak, Demokrat iktidar önderleri için de kabil değildir. Çünkü öyle sanıyorum ki, bizzat bu iktidar yönetici-leri de, kendi zamanlarında işleyen bu dış münasebetler ve dış taah-hütler çarkında örülenlerden, kendileri de pek haberdar edilmemiş-lerdir. Ama şimdi asıl konuya girmeden evvel daha önceki gelişme-lere kısaca göz atalım.

Bunun için önce, şunu aydınlatmalıyız: Birinci Dünya Harbin-den sonra ve İkinci Dünya Harbine kadar Türkiye, bütün dünya devletleriyle, normal siyasi ilişkiler kurmuştu. Ama, bir ittifaklar sis-temi içinde değildi. Bu dış ilişkilerde ittifaka benzer, fakat bir ittifak olmayan ilk karşılıklı anlaşma, 16 mart 1921'de Moskova'da imza-lanan «Türkiye-Sovyetler Birliği Muhadenet Ahitnamesi»dir. Bu ant-laşma, o zaman her ikisi de Batı emperyalizmine karşı mücadele ha-linde olan iki ayrı ülkenin bir nevi mücadele birliği ve yardım pak-tıydı. Ama bir ittifak değildi.

Bu antlaşma, gene bu iki devlet arasında, 17 aralık 1925'te Paris'te «Türk-Sovyet Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı» adını taşı-yan bir ahitnameyle pekiştirildi. Taraflar arasında ve özellikle Kafkas sınırlarıyla ilgili, fiili durumu tespit eden bir Kars antlaşması da

vardır. İkinci Dünya Harbine kadar devam eden Türk-Sovyet münasebetleri, bu anlaşmalara dayanıyordu.

Gene bu devrede, bizim milletlerarası yerimizi ve milli bütünlüğümüzü, hak ve kudretimizi sağlayan temel vesikanın ise, 24 temmuz 1923'te imzalanan Lozan muahedesi olduğu malumdur. Biz, milletlerarası istiklale ve hak eşitliğine bu antlaşmayla kavuştuk. Buna bir zafer demeliyiz. Çünkü bu istiklal belgesi, evvela İstiklal Savaşı dediğimiz kanlı ve insanüstü bir ölüm kalım direnişi sonunda elde edilmiştir. Sonra da Birinci Dünya Harbinin galipleri, aynı harbin mağluplarına ayaküstü dikte ettikleri antlaşmalara karşılık, Lozan'da Türkiye temsilcileriyle, 8-9 ayı bulan bir sürece, karşı karşıya cebelleşmişler ve netice, aynı zamanda, bu insanüstü direnişimizin bir berati olmuştur.

Bunlar dışında, Türkiye'nin İkinci Dünya Harbinden önce imzaladığı ve bir bakışta ittifaklar demek olan 9 şubat 1934 Balkan Paktyla 8 temmuz 1937 Sadâbat Paktı ise, zaten ölü doğmuş, havada kalmış, hiçbir zaman işlememiş antlaşmalardır.

Sovyetlerle olan dostluk ve saldırmazlık antlaşmasına gelince, bu antlaşma gerçi 7 kasım 1945 tarihine kadar yürürlükte kaldı. Ve o tarihte Sovyetlerce tek taraflı olarak feshedildi. Ama aslında antlaşma, daha İkinci Dünya Harbi başında ve Almanlarla Sovyetlerin eylül 1939'da yaptıkları antlaşmalar sırasında, artık fiilen ortadan kalkmıştı. Aynı ayda Moskova'ya davet edilen ve başlarında Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun bulunduğu heyetle hiçbir anlaşmaya varılmadı.

Heyet, 20 ekim 1939'da Ankara'ya eli boş döndü. O günden sonra da Türkiye, milletlerarası ilişkiler ve ittifaklar sisteminde, artık tamamen yalnızdı. Halbuki İkinci Dünya Harbi başlamıştı. Bunun nasıl gelişip, nasıl biteceğini, kimse tahmin edemezdi. İşte bu şartlar içindedir ki Türkiye ise yalnızdı ve müttefikler arıyordu...

BATIYA YÖNELİŞ

Evet, İkinci Dünya Harbi patlarken, Türkiye milletlerarası ittifaklar sisteminde, fiilen yalnızdı, müttefiksizdi. Sadece bir dostluk ve saldırmazlık paktyla bağlı olduğumuz Sovyetler Birliğiyse, İkinci Dünya Harbinin patladığı eylül 1939 içinde, Hitler Almanyasıyla, fiilen işbirliğine girmişti. Polonya derhal taksim ve işgal edilmişti.

Bu karşılıklı antlaşma ve taksimlerin nerelere kadar varacağı ise bilinemiyordu. O halde Türkiye kaderini, Sovyet-Hitler cephesine mi bağlamalıydı? Yoksa Batı'ya yönelip, müttefikler mi aramalıydı?

Bu soruların cevaplarını vermek kolaydır: Mademki Türk Dışişleri Bakanı ve heyeti, Moskova'da iyi kabul görmemişlerdi. Mademki Moskova'da Sovyet liderleriyle hiçbir garanti anlaşmasına varılamamıştı. Mademki Türk-Sovyet dostluk ve saldırmazlık paktı üzerinde bir yenilemeye ulaşılammış, Türk heyeti Moskova'dan eli boş dönmüştü. Buna karşılıksa, mademki İkinci Dünya Harbi başlamış ve ülkelerin işgaline, taksimine geçilmişti... O halde Türkiye yalnız kalamazdı. Kendisine dostlar, müttefikler aramalıydı. Ve anlaşılıyordu ki, bu dostlar ve müttefikler, kuzeyde değil, batıda aranacaktı.

Nitekim öyle oldu. Çünkü Sovyetler, Moskova'da Türk heyetine sundukları şartların başında, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının müşterek savunmasını istiyorlardı. Bu bir fiili işgal ve denetim demekti. Başında İsmet Paşanın bulunduğu bir Türkiye devleti, bunu kabul edemezdi. Etmedi de.

Önce 12 mayıs 1939'da Türk-İngiliz dostluk deklarasyonu yayınlandı. Bunu, Hatay meselesinin de halli suretiyle 23 haziran 1939'da Türk-Fransız dostluk deklarasyonunun yayınlanması takip etti. Bu deklarasyonlar 19 ekim 1939'da, İngiltere-Fransa-Türkiye arasında bir üçlü ittifaka vardı. Ve İkinci Dünya Harbi içinde Türkiye, kendini bu ittifaklar manzumesi içinde bulundurdu. Ama dikkati çeken şudur ki, İnönü, bütün bu ittifaklar sistemi içinde, hatta harp içinde yapılacak Adana ve Kahire konferanslarına rağmen, karar ve teşebbüs gücünü hiçbir zaman elinden kaçırmadı. Bu ittifaklar sisteminin bazı kayıtlarına rağmen, ileri sürdüğü karşı şartlarla, İkinci Dünya Harbinin sonuna kadar dışında kalmasını bildi. Hem de Kahire deklarasyonu ile, bu hareketinin doğru ve Müttefikler cephesine de bir hizmet olduğunu ilan ettirmek suretiyle... Hareket doğrudu. Çünkü dış emniyet başka, yabancı denetim gene başkaydı. Dış emniyet, bağımsızlığı garantilere bağlamaktı. Yabancı denetim, bağımsızlığın ve devlet varlığının üzerinde, başkalarını söz ve karar sahibi kılmak manasına gelirdi. Nitekim bugünkü Türkiye bu bakımdan, çünkü Türkiye değildir.

Kabul etmek lazımdır ki, İnönü ve Halk Partisi iktidarı 1950 mayısında Demokrat Parti iktidarına, söz ve karar hakkı, devletin elinde ve kilit mevkilerde yabancı denetimlere yer vermeyen bir dev-

let teslim etti. Acaba Demokrat Parti iktidarı bu emaneti bu halde muhafaza edebildi mi? Hayır! Şimdi olayların akışını izleyelim...

BU BİR KEHANET MİYDİ?

Türk hükümetinin, İkinci Dünya Harbi sonu için vardığı görüşlerin ayrıntılı değerlendirmelerini, tabii bilmiyoruz. Yalnız aşağıdaki cümleler, hükümetin emriyle tarafımızdan hazırlanan ve kendi imzamızı taşıyan harp sonrası kalkınma programlarını hükümete takdim eden 52 sayfalık önsözün, yahut asıl tabiriyle «öz raporun» birinci sayfasında yer alır (1):

«Bugünkü inkişaflara göre Türkiye'nin jeopolitik durumu, harp sonrasında onu, bütün cihana tesirini yayacak olan iki zıt mübadele sisteminin, yani, iki hâkim iktisat nizamının iltisak (birleşme-yapışma) hattı üzerinde bulundurulacaktır. Hadiselerin gelişmesinde yeni dönümler olmadığı takdirde, bugün öyle sanılabilir ki, kuzeyde sosyalistleştirilmiş iktisadiyat, belki eski sınırları içindeki Sovyetler Birliğinden başka, doğu ve merkez Avrupa ile Balkanları da nüfuzu altına alacaktır. Bu suretle bütün Avrupa'da hâkim bir siklet olmak imkânını bulacaktır. Bunun haricindeyse demokrasilerin, bittabii yenileştirilecek iktisadi usulleri, bazı mertebe güdümlü olsa bile, bir süper kapitalizm safhasında taazzuva (şekilleşmeye) çalışacaktır.

Bu sistemlerin, bir taraftan kendi sistemlerini muhafaza etmek, diğer taraftan da kendi aralarında bir iktisadi temas ve mübadele usulü bulmak için uğraşmaları tabiidir. Bundan başka bu iki büyük blokun, bu iki zıt, fakat hâkim iktisat sisteminin, bilhassa temas ve iltisak noktalarında, çeşitli ve nüans farkları olsa da, bir kısım organizmalar, yahut orta (karma) iktisat rejimleri teşekkül edecektir.»

İşte Türkiye, bu temas ve iltisak (bitişme) noktalarından biriydi.

Bu raporun ilk sayfasında bu sözler yazıldığı zaman, Almanlar henüz Ukrayna'daydı. Ama rapor, sosyalist veya sosyalistleşecek ülkelerin gelecekteki sınırlarını, Balkanları da sosyalist bloka bırakmak

(1) Bu takdim raporu şimdiki Devlet Arşivindedir.

üzere, Avrupa'nın ortasından geçecek diye tasvir ediyordu. Nitekim öyle de oldu...

Bu bir kehanet miydi? Bir gelecekken ve gaipden haber vermek miydi? Elbette ki, hayır! Ama bu komisyonun yöneticisi ve raportörü olarak hazırladığımız ve altına imza koyduğumuz bu takdim raporunu, üyelerimizden birinin, Ziraat Vekaleti üyesi Sait Tekeli'nin:

— *Bu bir kehanet. Hem böyle olacağı nereden belli?..*

mütaalasıyla eleştirdiğini hatırlıyorum. Bunu o zaman da yadırgamadım. Ama o zaman, bir iktisadi programlaştırma komisyonu olduğumuz için, iktisadi terimlere dayandırılan görüşlerin, aynı zamanda, bir siyasi gelişmeyi kapsadığı da aşikârdır. Siyasi hadiselerin de, hem de hiç değişmeden bu yönde geliştiği malumdur.

Evet, İkinci Dünya Harbi sonunda Türkiye, iki hâkim nizamın, yani sosyalizmle, harpten sonra bünye değiştirecek, yani bazı mer-tebe güdümlü olacak bir süper kapitalizmin birleşme noktasında bulunacaktı. Öyle oldu da. O halde Türkiye, artık bu iki dev sistem, bu iki dev güç arasında yerini bulmalıydı. Hem iktisat nizamı, hem de siyasi varlık, yani bir devlet olarak...

Bunlardan iktisat nizamı bakımından Türkiye'nin gelişme şekillerini ve bu arada, bilhassa Demokrat Parti iktidarında şekillenmiş demokratik oligarşiyi daha önceki bahislerde belirttik. Şimdi, İkinci Dünya Harbi sonrası Halk Partisi iktidarına da temas etmek üzere, asıl milletlerarası durum üzerinde gelişmeleri ve ittifaklar sistemini artık ele alabiliriz...

Milletler birliği, 20. yüzyılın getirdiği bir kavramdır. Bu kavram içinde tecrübelere, teŖekkller yaratmaya, bu yüzyılda giriŖildi. Ama elbette ki kavram ve ideal baŖka, bu idealin yaŖayabilen bir gerçek oluŖu, gene baŖkadır. Ve bu sonucu ise, elbetteki zaman, hatta ağlar iŖtir.

BİRLEŖMİŖ MİLLETLERE ÇIKAN YOL

Türk dıŖ politikasının 1939 mayısından beri Batı'ya bağlandığını ve Batı ittifakları sistemi içinde yer aldığını kaydetmiŖtik. Bunu gerekli kılan Ŗartları zetlemiŖtik. 14 mayıs 1950'de İnönü iktidarının, Demokrat Partiye memleketi, dıŖ garantileri olan, fakat yabancı denetime hak vermeyen bir antlaŖmalar sistemi içinde devrettiğini de iŖaretlemiŖtik. Gerçi bu dıŖ ittifaklar sistemi, mesela Sovyetler Birliğinin 26 haziran 1945'te Türkiye'den toprak isteklerinde bulunduğu zaman iŖlememiŖti. Ve Sovyetlerin, son 40 yıllık dıŖ siyasetlerinde, belki en yersiz ve düzeltilmesi g hataları olan bu toprak istekleri sırasında, Sovyet hükümeti büyük kısmıyla harp gücünü, terhis edilmemiŖ olarak elinde tutuyordu. Böyle bir durumla karŖılaŖan Türkiye'nin, iktidarda hangi hükümet olursa olsun, Batı'da tamamlayıcı garantiler arayacağı Ŗphesizdi. Batı'da teŖekkl edecek ve kendisi için dayanak sayabileceği her ittifak sistemine yönelmesi kaçınılmazdı.

İkinci Dünya Harbi sona ererken, milletlerarası antlaŖmalar sisteminin en geniŖ hadisesi, hiç Ŗphe yok ki BirleŖmiŖ Milletler TeŖkilatının doğusudur. Gerçi teŖekkl yeni değildi. Birinci Dünya Harbinden sonra da, bir «*Milletler Cemiyeti*» tecrübesi yaŖanmıŖtı. Ŗimdi BirleŖmiŖ Milletler TeŖkilatı, onun yerini alacak ve dairesini geniŖletmeye alıŖacaktır.

SOVYETLERİN İSTEĞİ

İkinci Dünya Harbi 5 mayıs 1945'te bitti. BirleŖmiŖ Milletler AntlaŖması, ona ilkönce katılan 59 milletin temsilcileri tarafından, 25 haziran 1945'te San Francisco'da imzalandı. 26 haziran 1945'te, yani ertesi günü de Sovyetler Birliği, Türkiye'den, Kars, Ardahan illerini

istedi. Ayrıca, Boğazlarda kontrol hakkı isteğinde de bulundu. 17 aralık 1925'te Paris'te imzalanan Türk-Sovyet dostluk ve saldırınlık paktının yenilenebilmesi için, bunları şart koşuyordu.

Durum karıştı. Halbuki hem Sovyetler Birliği, hem Türkiye, yeni Birleşmiş Milletler Teşkilatının üyeleriydiler. Devletin toprak bütünlükleri, bu ittifakla garanti ediliyordu. Kaldı ki İngiltere ve Fransa ile müttefiktik. Amerika ile de yardım ilişkileri içinde bulunuyorduk. Ama hükümetin dost çevrelerdeki nabız yoklamaları, hiç de ümit verici değildi. Ve bize:

— *Kozunuzu Sovyetlerle paylaşın...*

denilir gibi bir durum karşısındaydık. Nihayet Halk Partisi hükümeti kararını verdi. Ve 4 ağustos 1945'te Sovyet teklifini reddetti. İnönü ise, metin ve soğukkanlı görünüyordu:

— *Hiç kimseye, ne bir hak, ne de bir toprak borcumuz vardır...*

sözleri onundur...

NATO'YA ÇIKAN YOL

Yerli, yabancı devlet ve siyaset adamlarının yayınlanmış anıları, o günlerin ve gelişmelerin üzerinde, artık gereği kadar aydınlatıcı perdeler açarlar. Bu arada, Valantin Berejkov'un Rusça hatıraları da, harp içinde Sovyet-Alman müzakereleriyle, bizi de ilgilendirecek meseleler hakkında bilgi vericidir. Brejkov, Sovyet Hariciyesinin başmüşaviriydi. Molotof'la beraber Berlin'de, Hitler ve Ribbentrop'la müzakerelere katılmıştır (1). Hulasa, harp ve sonrası, bizi de içine alan geniş davalar getirmişti. Bu arada ve gene bizi de ilgilendirebileceği için işaret etmek istediğim şahsi kanaatim şudur:

Eğer Sovyetler, Doğu Avrupa ve Balkanlar için Potsdam konferansında tespit edilen bazı dayanaksız kayıtları bir tarafa bırakıp, işgal ettikleri Merkez ve Doğu Avrupa ile Balkanlarda, özgür görüşlülük halk cumhuriyetleri yerine, sosyalist cumhuriyetler sistemine gitselerdi, Avrupa'nın geride kalan ve en büyük kara ülkeleri olan Fransa ve İtalya için, sosyalist devletler olmaktan başka yol kalmazdı. Bunun etkileri de büyük olurdu.

(1) Novi Mir, N. 7, 1965.

Ama biz şimdi gene NATO'ya gelelim. Çünkü Menderes iktidarının, milletlerarası antlaşmaları ve garantiler alanında en önemli hareketi, NATO'ya girişidir. Türkiye NATO'ya, 21 eylül 1951'de Ottawa'da alınan prensip kararı ve 17 ekim 1951 Londra protokolü esaslarına göre 1952'de girdi. Bu suretle NATO ittifakının güneydoğu sınırları, Karadeniz, Kafkasya ve İran'a dayanmış oluyordu. NATO ittifakının, oldukça eski bir tarihi vardır. Ve İkinci Dünya Harbinde, Roosevelt ile Churchill arasında, 9-14 ağustos 1941 arasındaki temaslar sonunda ilan edilen Atlantic Wharter (Atlantik Demeci) vesikasına kadar uzanır. Bu beyanname bir taraftan, gelecekteki en büyük bölge ittifakının tohumlarını serpiyordu. Amerika, geleneksel yalnızlık siyasetini de (Monroe prensibi) bu demeçle terk etti. Ve ondan sonradır ki, bir dünya devleti olmanın yoluna girdi. NATO, yahut Kuzey Atlantik Paktı, 4 nisan 1949'da 12 Batı devletinin katılmasıyla kurulmuştu. Hedef, Sovyet yayılmasını önlemektir.

İnönü ve muhalefet, Türkiye'nin dış destekler aramasının ve NATO'ya katılmasının aleyhinde değillerdi. İkinci Dünya Harbi yıllarının mihnetlerini bir devlet reisi olarak yaşamış olan İnönü'den, zaten bu beklenmezdi. Ama Menderes, Kore harbine katılma kararını ne Meclise, ne de hiç değilse muhalefet başkanına danışmadan almıştı. Meclisin karar vermesi gereken bir «harbe katılma» 1 temmuz 1950'de, Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ve Başbakan Menderes'in Bursa'daki bir konuşmalarında açıklandı. Halbuki bir yurt gezisinde bir miting toplantısı, Millet Meclisi demek değildir.

Onun için İnönü'nün 18 şubat 1952'de kanunlaşan NATO antlaşması için de endişeleri vardı. Bu sebeple bu antlaşma için, biraz şartlı konuştu:

«— Türkiye'nin Atlantik Pakıtına girmesi, dünyada sulh ihtimalini artıracak kıymetli bir unsur olabilir. Memleketimizin emniyeti, milletlerarası büyük bir teşekkülün kader birliğine katılmış olmak bakımından, siyaseten artmış denebilir.

Eşit haklarla milletimizin kendisine teveccüh edecek vazifeyi en iyi şekilde ifa edeceğine şüphe yoktur.»

Beyanat mantık çerçevesi içinde görünüyordu. Ama Menderes'in üzerinde şiddetli tepkiler yarattı. Ona göre «olabilir» ne demekti? Olabilir denilebilir miydi? Menderes'e göre «olabilir» tereddüt ve küçültme ifade eder bir sözdü! Menderes'in çıkışı çok sertti. Ve İnönü bir açıklama yapmayı zorunlu buldu:

«— Olabilir sözü, hiçbir veçhile azaltma veya şüphe etme manasına gelmez. Atlantik Paktı, hazırlıkta geç kalmış tarafın savunma tedbiridir. Daha hazırlıklı taraf karşısında geç kalmış müdafaa tertibi, ya hazır tarafı harekete sevk eder. Yahut buna imkân yoksa, zamanla muvazene hasıl olur. Yani, sulhun bozulması ihtimali artırılmış olur.

Çünkü karşı taraf saldırmaya karar vermişse hiçbir tedbir sulhu koruyamaz...»

Hulasa, İnönü'nün bazı teminat düşünceleri de vardı. Şöyle konuşur:

«— Hiçbir memleket, istilaya uğradıktan sonra kurtarılmış olmayı istemez. Bizim memleketin müdafaa prensiplerinde, hükümetin bir şey konuşup konuşmadığını ise bilmiyoruz. Ve bir yerde de tesadüf edip okumadık... Senelerden beri Avrupa'da müşterek bir müdafaa cephesinin kurulmamasının sebebi, her devletin külfetleri, yalnız diğerlerinden beklemek istemesindedir...»

Ondan sonraysa, iktidarı asıl tedirgin eden ve başvekilin de sezmekle beraber açıklayamadığı kaygıyı, İnönü ortaya atar. Bütün mesele, eşitlik bahsindedir. İnönü ilk beyanatında, bu eşitlik şartına değinmiştir. Şimdi onu büsbütün açıklar:

«— Memlekete ve dünyaya söylemek istiyorum ki, ancak eşit haklarla bize teveccüh edecek vazifeyi, en iyi şekilde ifa etmeyi kabul ediyoruz. Muhalefet lideri olarak bunu benim söylemem, memlekete karşı bir vazifedir. Görüşlerimi açık söylediyimi sanıyorum.

İktidar partisi liderinin saldırılarıysa, iyi niyet sahibi hiçbir vatandaşın kabul etmeyeceği, mutlak iftiralarlardır. Halbuki meseleler o kadar ehemmiyetli ve ihtimaller o kadar geniştir ki, bunlar içinde Türkiye'nin hareket hattını tayin etmek için, muhalefet partileriyle mutabakat aramaya çalışmak, akli başında bir iktidar için, başlıca vazifedir...»

İKTİDAR BUNA NİYE YANAŞMADI?

Görülüyor ki, İnönü'nün istediği, iktidarla bir an önce anlaşmaktır. İktidarın ise yanaşmadığı budur. Yoksa NATO kanununun Meclisteki müzakerelerinde muhalefet, direniş sahneleri yaratırsa, dünya karşısında bu hal, elbette ki memleketin itibarını sarsardı. Nitekim

Mecliste, muhalefet uysaldı. Çünkü kanun aslında uygundur. Ama bu antlaşma metninin arkasında ne var? İşte bilinmeyen budur. Ve bugüne kadar da bilinmeyen budur. İnönü ise, Birinci Dünya Harbini yaşamış bir üst görevli kurmaydır. Arkasında ne olduğu, hatta metni hâlâ meydanda olmayan bir Alman ittifakının, imparatorluğu yıktığını görmüştür. Dikkatli olmak ister. İster ki iktidar ona, hem de eski bir devlet başkanı olduğunu ve İkinci Dünya Harbinde memleketi harp dışında bırakabildiğini düşünerek, bir şeyler danışsın. İşte bu yapılmadı. Çünkü İnönü bir gün memleketin belki de *istilaya uğradıktan sonra kurtarılmaya çalışılacağı*nın haklı kaygısı içindedir...

Ama kaldı ki, memleketi nelere mecbur kıldığı, hangi ihtimallere açık bıraktığı ve yarın neler getirebileceği bilinmeyen ve Demokrat Parti iktidarının yarattığı asıl tehlikeli anlaşmalar, yalnız NATO'dan gelen ihtimaller de değildi. Adına ikili anlaşmalar denilen ve aslında tamamen dumanlı bir sistem olan CENTO'nun, hem hiçbir kolektif protokoluna dayanmadan ve Amerika'ya karşı, tek taraflı taahhüt edilen anlaşmalardır. Bugün de; ne mahiyeti, ne sayıları, ne de tamamının nerede olduğu da bilinmeyen bu ikili anlaşmalardır ki, bunların üzerinde duracağız. Ve yarınki kuşaklar bunların üzerinde, bizden daha fazla duracaklardır. Tıpkı bugün bizim, 1914 Türk-Alman ittifakının sırlarını hâlâ çözemediğimiz gibi, duracaklardır.

Şu da var: Demokrat Parti iktidarının NATO bahsinde asıl dik-katsizliği, NATO protokolünün ve antlaşmasının, bir Türk-Amerikan ikili anlaşması haline gelmesine müsaade etmesiydi. Öyle ki, Türkiye'de hâlâ yer alan birçok üslerin, birer Amerikan üssü mü, yoksa birer NATO üssü mü olduğunda, NATO devletleri bile mutabık olmasalar gerektir. Bu üslerin Türk hükümrancılığının altında olup olmadığı hakkında şüphe uyandıran olayları hep hatırlarız.

Ama iş asıl, CENTO esasına dayandırılan ve aslında tamamen tek taraflı olan ikili anlaşmalardır ki, bunlarla Türkiye, Amerika'ya birçok müdahale yetkileri vermiştir. Yalnız düşman saldırısı gibi elle tutulur, gözle görülür haller karşısında değil, sızma, yıkıcı faaliyet, dolaylı saldırı, sivil saldırı gibi, ne kavramı, ne de nereden başlayıp, nerede bittiği bilinmeyen anlamsız anlamlara da dayandırılmak şartıyla...

Şimdi, bu konunun üstünde duralım.

Diğer bir eserimde de ifade ettiğim gibi, Demokrat Parti iktidarında Fatin Rüştü Zorlu'nun ön plana çıkışı, Demokrat iktidar devrinin büyük şanssızlığı olmuştur.

BUGÜNÜN VE YARININ SORUNLARI

Aşağıdaki sorular, dış siyasetimizde Demokrat Parti iktidarıyla başlayan devre için, Türk araştırmacılarının, daima cevap arayacağı sorular olarak kalacaktır. Bu sorulara cevap beklemek, her araştırmacının, her düşünenin hakkıdır. Çünkü bu soruların kapsadığı problemlerin yarattığı şartlar, bugün de, yarın da devam eder, gider. Hatta bu şartlar bugün, çeşitli şekillerde beslenir de! Sorular şunlardır:

1. Bağdat Paktiyle, Ortadoğunun parçalanmasına, yani Ortadoğuda er geç bir siyaset birliğini önlemeye, Menderes nasıl sevk edildi?
2. İkinci Dünya Harbinden sonra ve bundan önceki sayfalarda açıkladığımız sebeplerle, Türkiye'nin katılması tabii olan NATO ittifakı, nasıl oldu da, NATO devletlerinin dahi Türkiye ve topraklarında neticelerini izleyemedikleri ve hiçbir munzam anlaşmaya dayanmadan işleyen, bir Amerikan-Türk ikili hareketi haline geldi? Öyle ki, Türkiye toprakları üzerinde kurulan ve Türk devlet reisinin bile giremediği üsler, NATO üssü mü, yoksa Amerikan genelkurmayına bağlı Amerikan üsleri miydi, bir türlü anlaşlamadı?
3. CENTO neydi? Ve niçin kolektif bir antlaşmaya dayanmıyordu? Londra deklarasyonundan sonra Amerika, niçin Pakistan, Türkiye ve İran'la, ayrı ayrı ikili anlaşmalar imzaladı? Ve bu anlaşmalar niçin, yalnız Türkiye için işledi?
4. Bizi her istediği zaman, hem de bizzat Amerika'nın takdiline bağlı olarak harbe ve işgale götürebilecek olan ana anlaşma, Büyük Millet Meclisinden niçin saklandı? Ve ancak 14 ay sonra, hem de biraz da beklenmeyen bir vesileyle C.H.P. bu antlaşmayı meydana nasıl çıkardı?

5. Devleti harbe ve işgale de götürebilecek olan bu antlaşma, niçin yalnız bir Hariciye Vekilinin, Fatin Rüştü Zorlu'nun imzasıyla yürürlüğe girmiş sayıldı?
6. Bu ana mukaveleye göre ve gene yalnız Zorlu'nun imzasıyla ve hemen yürürlüğe giren ikili anlaşmalar, kaç taneydi ve bunlar nelerdir?
7. En mühim ve daima fikri işgal eden bir soru da şudur: Gerçi bu ikili ana anlaşma Meclisten gizlenmiştir. Ama bundan acaba, Menderes'in, Vekiller Heyetinin ve Reisicumhur Bayar'ın, bütün gerçekleriyle, haberi var mıydı? Yani, Menderes ve Zorlu hayatta olmasalar bile hayatta olan ilgililer, bundan malumatları olduklarını ve muhtevasını doğru bulduklarını, Meclisten gizlenmesini de, kendilerinin tasvip ettiklerini bildirebilirler mi?
8. Son soru da şu: CENTO deklarasyon ve birleşmesine dayandırılarak yapılan bu ana anlaşmadan sonra ve Zorlu tarafından imzalanıp derhal yürürlüğe giren ve sayısıyla, tamamı da bilinmeyen, ama hepsi de ve tek taraflı olarak bizi ilzam eden ikili anlaşmalardan, başbakanm, vekiller heyetinin ve reisicumhurun haberleri var mıydı?

Bu soruları biraz daha uzatabiliriz. Fakat burada sadece kısa konularıyla verdiğimiz bu kadarının dahi cevaplanması, açıklanması, hem bugünün dış siyasette karanlık kalan taraflarını, hem de bugünkü ve yarınki yazar ve araştırmacıların bu konularda bir esasa varmak için bilgi dayanakları sağlamak bakımından şarttır.

Bu cevaplar verilirken, ciddi temeli ve ciddi esasları bir tarafa bırakıp, demagogik üsluba sarmaya hiç lüzum yok. Mesela her dış siyaset meselesi ele alınırken, bazı gazeteci ve hatiplerin yaptığı gibi, hemen:

«— *Batı'yla ve Amerika'yla anlaşmayıp da, Rusların mı kucağına düşseydik?»*

gibi tekerlemeler, kıymet ifade etmezler. Şunun için ki, biz bu yazarlarımızda ve daha önceki sayfalarda, Türkiye'yi Batı ittifak sisteminde yerleşmeye, bölge ittifaklarına katılmaya mecbur bırakan nedenleri, açıkladık. Nedenleri doğru bulduk. Bu arada Sovyetlerin toprak istemeleri hatasını, üs istemelerini, İkinci Dünya Harbi içinde yaşanan kritik durumları ayrıntıları ile belirttik. 1939'da, Türk heyetinin

Moskova'dan hayal kırıklığı içinde dönüşlerinden sonra Ankara'daki endişeleri ve nihayet İngiliz-Fransız deklarasyonlarına, üçlü ittifaka çıkan yolu açıkladık. NATO ittifakını ve buraya katılımı lüzumlu bulduk.

Bu sebeple bizim burada koyduğumuz sorular, demagojik oyunlara dayanmaz. Bugün sorulması gerekli ve yarın da sorulması mukadder hayati ve tarihi problemlere dayanır. Çünkü, Türkiye Demokrat Parti iktidarı sırasında örülen ve bugün de maalesef etkileri sürüp giden, hatta belki daha da beslenen bu ağlar sisteminin, endişeleri içinde yaşar. Bu soruların cevaplarının açıklanması, tabii aydınlatıcı olur. Ve beklenen bir haktır. Ama o da yapılmazsa, mesela eski devlet başkanımız Celâl Bayar da, yayınlanmasına devam ettiği «Ben de Yazdım» serisinde, bu konuları ayrıca, gerçek dayanakları ve belgeleriyle yayınlarsa, tarihimize ve tarihçeye, bu da bir yardım olur.

ANA ANLAŞMADA NELER VARDI?

Bağdat paktının, Ortadoğu parçalanması ve bir gün bir siyaset birliği imkânlarını da önlemesi şundandır:

Daha önce de belirttiğimiz gibi Bağdat paktı, beklenmeyen bir zamanda ve Menderes'in, Ortadoğunun en güçlü ve halkçı devleti olan Mısır'la tam yakınlaşma ve hatta Mısır'a hazırlanan bir ziyareti öncesinde birden ilan edildi. Ve bu olay, Mısır'la, yani Ortadoğunun tek halkçı ve inkılapçı devletiyle, bütün yakınlaşma hazırlıklarını birden kesti. Zaten Mısır'a hücum edecek İngiliz ve Fransızlar, Mısır'ı ister istemez Doğu blokuna itecekti. Bir de Bağdat paktı ve Türk-İrak antlaşmasının ardından, saldırgan İngilizler de Bağdat paktına katılınca, paktın Mısır ve Ortadoğu için manası değişti. Yani biz artık, Mısır'a saldıracak İngiltere'yle aynı safta bulunuyorduk. Yalnız Türkiye-İrak ve bunlara katılan İran ve Pakistan'dan başka, 4 nisan 1955'te İngiltere de Bağdat paktına girdi. İngiltere yeniden Ortadoğuya dahil oldu.

Şimdi de, asıl şu CENTO esasına dayandırılan ve ama kolektif bir mahiyet arz etmeyen iki ana mukavele ve muhtevası üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü aslında ikili, fakat fiiliyatta tek taraflı, yani sadece bizi ilzam eden bu anlaşmalar, hâlâ yürürlüktedir. Hem, daha önce değindiğimiz gibi, tek bir kişinin, yani Zorlu'nun imzasıyla, Ve hemen imzalandığı anda yürürlüğe girmek suretiyle?.. Halbuki

Amerika'ya bağlanılan bu taahhütlerde Amerika, CENTO'ya üye dahi değildir.

Bu CENTO anlaşmaları, Bağdat ihtilalinden (1958) sonra sahneye çıktı. Önce 28 temmuz 1958'de Amerika, eski Bağdat paktından arta kalan ülkelerin temsilcilerini Londra'da toplayarak, bir Londra deklarasyonu yayınladı. Bütün bunlar, adına Eisenhower doktrini denilen, tek taraflı bir tasarrufa yahut yetkiye dayanıyordu. Londra deklarasyonu, Amerika'yı ilzam etmeden ve hatta Amerika, üye dahi olmadan, Amerika'nın, bu tebliği yayınlayan devletlerle «güvenlik ve savunma» işbirliği yapacağını açıklıyordu. İlk iş, Bağdat paktından arta kalan ülkeleri, umumi bir isim altında, şekli bir ittifaka götürmek oldu. İşte bunun adına CENTO (Central Treaty Organization), yani Merkezi Antlaşma Teşkilatı dediler.

Gene bu anlaşmaya göre Amerika, bu anlaşmaya dahil devletlerle, ayrı ayrı, ikili anlaşmalar yapacaktı. Bu ikili anlaşmaları, Pakistan, İran ve Türkiye ile Amerika Dışişleri Bakam imzalayacaktı. Ve Dulles'in imzası, Amerika Anayasasına göre, Amerikan Reiscumhuru-nun imzası ve Kongrenin taahhüdü manasına gelmeyeceği için, bu ikili anlaşmalar, gerçekte tek taraflı taahhütler oluyordu. Amerika'nın taahhüt ettiği sadece, kendisi karar verirken «durumu dikkatle mü-talaa etmek»ten ibaretti. Takdir hakkıysa, Amerika'ya aitti!..

Dulles, Türkiye'yle bu ikili, yahut tek taraflı ana mukaveleyi Ankara'da 5 mart 1959'da imzaladı. Amerika'nın taahhüdü şuydu:

«Türkiye'nin siyasi istiklaline ve toprak bütünlüğüne karşı yapılacak her türlü tehdidi, gayet ciddi bir şekilde tetkik etmek....»

BİR ÖNSÖZ VE 6 MADDE

Ana mukavele, bir önsöz ve 6 maddeden ibarettir. Bu anlaşmanın icabına göredir ki, Amerika, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak, saldırı, sızma, yıkıcı faaliyetler, «daha sonra da sivil saldırı» hallerinde Türkiye'ye müdahale, yahut yardım edebilecekti. Bunlardan, haydi «doğrudan doğruya tecavüz»ü anlayalım. Ama, bilvasıta tecavüz nedir? Yıkıcı faaliyet nedir? Dolaylı saldırı, sivil saldırı nedir? Bunların, ne başı, ne de sonu tarif edilmiş değildir. Mesela Ankara'da bir üniversitede, Amerikan sefirinin otomobilinin yakılması ve sefirin meydanda otomobilsiz bırakılması bir yıkıcı faaliyet midir? Yahut, İzmir'in tam kurtuluşuna kavuştuğu gün Amerikan 6. Filo-

sunun İzmir'i ziyarette gelişi ve sokaklarda kurtuluş şenlikleri yapan halkın ve üniversitelilerin etrafında birtakım gösterilerde bulunması sırasında çıkan olaylar, sivil saldırı veya yıkıcı faaliyet midir? Bunların takdiri Amerikalılara aittir. Çünkü bizzat Zorlu, bu konularda takdirin Amerikalılara ait olduğunu, 4 nisan 1960'ta bile, çeşitli tevillerle savunuyordu.

Zaten gerçek olan da buydu. Çünkü, kendilerini kimse çağırmadığı, bir NATO veya CENTO memleketi de olmadığı halde Lübnan'a asker çıkarır ve bunun için de, Adana'daki Amerikan üssüne, binlerce asker indirirken, Amerika, hükümete haber vermiş bile değildi! Eğer böyle değilse, yani ne bizim, ne de Amerika'nın müttefiki olınayan bir komşu ülkeye Amerika ve hiç kimse davet etmeden asker indirirken Türkiye topraklarını basamak olarak kullanmış ve buna da Türkiye hükümeti izin vermişse, bunun ilgili Demokratlarca açıklanması cidden enteresan olur. Ama öyle sanıyorum ki, bu kısa değinmelerde, yalnız dünü kapsayan değil, bugüne de bir şeyler söyleyen ve yarına da ışık tutan bazı noktalar vardır (1).

Demokrat Parti devrinin Menderes iktidarının dış siyaset problemleri üzerinde de böylece ve kısaca durduktan sonra, şimdi gene iç siyaset gelişmelerine ve bu arada Menderes'in tutum ve davranışlarına dönebiliriz. O günlere ve o olaylara ki, bunların tümünü biz: «İhtilale çıkan yol» diye adlandırıyoruz.

(1) Bu konuda daha geniş bilgi için; Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 300-349. Hamza Eroğlu: *Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri İkili İşbirliği Anlaşması* (Milletlerarası Münasebetler Yıllığında da yer almıştır). Prof. Edip Çelik: *NATO Kuvvetleri Sözleşmesine Göre, Kaza Salâhiyetinin Kullanılması*. Ali Halil: *Atatürkçü Dış Politika, NATO ve Türkiye*.

Devlet mekanizması bir bütündür. Eğer çarkların birinde aksaklık varsa, bütün çarklar bundan etkilenir. Hele çağımızda ekonomik şartlar bir sistemdir ki, bütün çarklar, bu sistemin temposuna göre işler veya aksarlar...

ÇARKLAR BİRBİRİNE ÇARPINCA

Menderes için dar boğazlar her taraftan birden görünüyordu. Yalnız siyasi gerginlik artmıyordu. Psikolojik hava da gittikçe gerginleşiyordu. Üniversite rahat değildi. Orduda, beklenmeyen olaylar görünüyordu. Ve bunlar değerlendirilemiyordu. Memur tedirgindi. En sakın, en vakarlı ve emniyetli olması gereken hâkimler cephesi şar-sılmıştı. Başta Yargıtay başkanı olmak üzere bir grup Yargıtay hâkiminin bir sabah ve bir emirle emekliye sevk edilışleri, adli teminat sistemini, personel emniyeti bakımından sarsmıştı. Kaldı ki aynı kanun, bütün görevlileri tehdit ediyordu. «*Görülen lüzum üzerine*» bir vali, bir müsteşar, bir umum müdür ve her devlet görevlisi, istenildiği zaman hizmet dışı bırakılabiliyordu. Danıştay hükümleriyse, çok defa ve şimdi de olduğu gibi, işlemiyordu.

Mesela bir müsteşarın odasının kapısında, sabahları birbirleriyle karşılaşan ve birbirlerini selamlayıp, ikisinin de, «Bu makam benimdir!» diye tartıştıkları sahneler oluyordu. Tıpkı Osmanlılığın çöküş devirlerinde, on kişiye birden verilen tımar beratlarında olduğu gibi...

Bütün bunların hepsi, tek bir ruh haline dayanıyordu. Gittikçe gerginleşen bir sinirlilik haline ve: «*Hükümet ben'im, söz benimdir!*» manasına gelen bir ruh dalaletine...

Halbuki hükümet ve devlet, hiç kimsenin değildir. Devlet ve hükümet, demokrasilerde, bir milletin müşterek varlığının ve iradesinin hâsılasıdır. Bu iradeyi, teşrii kaza ve icra sahasında yürütenler, ancak birer emanetçi ve bu emaneti de, kanun ve kararlar denilen kayıtlar dahilinde yürüten, geçici temsilciler veya görevlilerdir. Bu görüş, bu inanış ve bu uygulama şekli sarsılıp da, her yetkiyi eline geçiren: «*Burada söz ve karar benimdir, istediğimi yaparım!*» dedi mi, çarklar birbirlerine çarpar. Yahut: «*Milli iradenin temsilcisi biziz,*

biz seçim kutularından çıkıp buraya geldik. Çoğunluğuz da!.. İsteddiğimiz kanunu çıkarır, uygularız!» denildi mi, çarklar gene birbirlerine çarparlar. Demokrat Partinin iktidarının son devresinde, mesela 1957 seçimlerinden sonra, çarklar işte böyle işliyordu. Kaldı ki bu çarklar çatışması, çok daha başlardan da gene böyle çatışma misalleri veriyordu.

Halbuki bir Devlet, bir de, bu devletin yapısında temel ve harç olan devlet mantığı vardır. Devleti şu veya bu yoldan elimize alabiliriz. Ama bu hâkimiyetimiz, devlet mantığıyla beslenmezse, yani biz, bizzat devletin varlığının hikmetiyle tezada düşersek, bir gün aldanan ve kaybedecek olan gene biz oluruz...

ARKADAN PLAN MI GELDİ? YOKSA ÇARKLAR MI SIKIŞTI?

Yukarda bazı ana cephelerini kısaca işaret ettiğim ve Menderes'in nasıl olup da, her tarafını birden saran bu çıkmazlara kendini kaptırdığını izah etmek bile lüzumsuz olsa gerek. Çünkü bu çarklar çatışmasını, her alanda açıkça görebiliriz. Sosyal yapı, alabildiğine oligarşiye doğru kayıyordu. Hızlı, imtiyazlı, ama müsrif ve kumarbaz bir sorumsuz azınlık, iktisadi sirkülasyonları elinde tutuyordu. Hele büyük ihalelerle partiye teberrular işi arasında bir bağlantı kurulması, partinin itibarını sarsıyordu. Tahsisler işi karanlıktı. Bu konuda misalleri herkes verebilir. Ama bir gün, hem de en ziyade yardım gören bir müteşebbisin, yani şu Kayserili Hacı Ömer Ağanın, bir tesa-düfümüzde bana söyledikleri hâlâ kulağımdadır:

— *Efendi, kargalar saçma yedikleri dala bir daha konmazlar. Benim halim iyi, ama bunların hali iyi gitmiyor!*

Ondan sonra Ömer Ağanın hikâyesi düşündürücüydü. İş, kendisine teklif edilen bir muvakkat ihraç meselesiydi. Ama, bunun etrafında dönen ve çatışan çarklar çoktu. Hatta aslında, muvakkat ihraç yasaklanmıştı! Ömer Ağanın halktan olmaktan gelen sezgileri iyi değildi. Hatta bunlara bakarak bir gün «büyüklerin» köşküne getirdikleri ve sonra hepsi de kurşunlar altında ölen Irak hükümdar ve idarecilerine:

— *Ağalar, siz, Bağdat'taki işlerinize güvenmeyin, paranız varsa gelin de burada bir suni tahta fabrikası kuralım...*

dediğini anlatır...

Ever, iktisadi işler ve bilhassa ödeme işleri iyi gitmiyordu. Eğer Demokratlardan biri ve söylendiği gibi: «*Biz yapalım da, plan arkadan gelsin*» demişse, görülüyor ki, arkadan gelen, plan değil, çarkların çatışması ve sıkışmasıydı...

HAYAL KIRIKLIĞIYLA BİTEN GÖSTERİŞLİ BİR SEYAHAT

Eski Osmanlı borçlarıyla, yeni devlet, hükümet ve ithalatçı borçları arasında şu fark vardır: Sultan Aziz devrinde bir borç mukavelesi, devletle imzalanır. Borçlu devlettir. Devlet usulen 100 imzalar, ortalama 50 alır. Bunları ya saraylar inşasına, ya mesela Sultan Aziz devrinde olduğu gibi donanma inşasına sarfeder. Ama bu donanma, alt kademede milli bir sanayiye dayanmadığı için, tamamıyla tüketici ve havada bir varlık olarak kalır. Nitekim aynı donanma Abdülaziz'den sonra ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinde kullanılmadı. 1897 Yunan harbinde denize açılalım derken, daha Unkapanı köprüsüyle Galata köprüsü arasında Mesudiye'nin, 9 kazanından 3'ü patlar. Hamidiye su alır ve kovalarla boşaltılmaya çalışılır. Çanakkale Boğazına ise, ancak enkaz halinde varılır, orada kalınır.

Zamanımızda ise, ithalat için devlet merkez bankası her gün borç ödemek, yani transfer yapmak zorundadır. Devlet borçları ise, bir zincirleme itfa işidir ki, mekanizmanın devamı için, durmadan yeni borçlanmalar gerekir. Hulasa işi bütün cepheleriyle uzatmazsak, Demokrat Parti ekonomisi, bu çarkların içine girmişti. İhracat madde ve gelirleriyse, ne artıyor, ne eksiliyordu. Ama ödeme dengesi daima açıktı. Ve ihracat bedellerinin bir kısmı da, zaten daha içeri gelmeden dışarıda kayboluyordu. Buna karşılık, yarının ne istediği veya ne isteyeceği bilinmiyordu. Çünkü Demokrat Parti yöneticilerinde garip bir planlama ürküntüsü vardı.

Bu mekanizma böyle işleyince, hele yatırım bedellerinin gerçek kontrolü de kabil olmayınca. Menderes ve hükümeti, iktidarlarının daha çok erken devrinde, bir mali sıkıntı içine gömüldü. Bu arada elbette ki bazı suiistimaller de oluyordu. Örneğin, Menderes'ten:

— *Ne yapayımı, ben başvekilim, müfettiş değilim ki?*

sözlerini işitmişimdir.

Ne yapıp yapıp, döviz lazımdı. Hem de planlaştırılmamış bir yatırım sistemi için!

Dışarıya ilk, ümitli, ama tam bir hayal kırıklığıyla biten önemli seyahat, daha 1954 başında oldu. Reisicumhur Celâl Bayar, 14 ocak 1954'te Amerika'ya yola çıkıyordu. İşin esasında, 300-350 milyon dolarlık bir borç veya yardım sağlanacaktı. Menderes, cumhurreisini teşyi eden telgrafında, bu yolculuğu, «*Memleket için büyük başarılar temin edici tarihi bir seyahat*» olarak tavsif ediyordu. Reisicumhurun cevabı şuydu: «*Üzerime aldığım milli vazifenin hazzı içinde yolculuğa başlıyorum.*» Seyahat gösterişli oldu. Ve Celâl Bayar iyi karşılandı. Amerikan Kongresinde usulen ve şeklen bir konuşma yapması da lazımdı. Bayar, Kongrede, Kongre tarihinin en uzun konuşmalarından birini yaptı. Hulasa, her şey iyi gitti. Yalnız bütün bunlara rağmen iyi gitmeyen bir şey vardı: Amerika, istenilen parayı vermiyordu!..

Ama Bayar'ın dönüşü İstanbul'da, her yer tatil edilerek, zafer alaylarıyla karşılandı, ama karşılaşılan gerçek, sertti, ağırdı...

Hulasa, 1954-1958 arası, mali ve dış ödemeler bakımından çok kritik safhalar arz etti. İçerideyse döviz kontrolleri, fiyat kontrolleri, fiyat murakabeleri ve tabii dolayısıyla hayat pahalılığı, izahı kabil olmayan karışıklıklar içinde yürüdü. Hükümet bunların hiçbirine usul ve selametle hâkim olamadı. Ama spekülasyon, bir kısım çevreleri, hatta esnaf ve bir kısım köylüleri oyalyordu. Çünkü bunlar, bu mekanizmanın nasıl işlediğinin ve memleketin nereye gittiğinin, elbette ki farkında değildiler. Halbuki bu gidiş, bir iktisadi katastrofa, yabancı mali kontrole gidiyordu. Nitekim, Amerikalıların elinde biriken ve sarf mahallerini de onların tayin ettiği Türk paralarının (karşılıklı paralar fonu) bütçeye gelir olarak konulması, ilk defa ve bu devrede usul haline geldi.

BU İŞ DÜZENLENEBİLİRDİ

Ama işin bir olumlu tarafı da yok muydu? Elbette ki vardı. Ödeme ve yatırım şekilleri üzerinde durmazsak, yerli sanayi geliyordu. Şeker, çimento, dokumalar ve diğer bazı üretim mamulleri, artık ve tedricen, birer ithal malı olmaktan çıkıyordu. Yani bunlar için ödenen dövizler, artık ve yavaş yavaş ödenmeyecekti. Bu bir kazançtı. Ve Menderes'in, ne kadar tartışılırsa tartışılsın, elle tutulur kazançlar hanesinde, bu başarılar gösterilmelidir.

Öyle geliyor ki, eğer birtakım ilkel telkinler ve ilk zafer neşesinin verdiği, «*biz yaparız!*» kompleksi değil de, yabancı uzmanların da yardımından faydalanılarak ve 1943-1946 arasında ele alınan en-

vanter ve konu etütlerini de nazara alacak bir toplu planlama işine girilseydi, enflasyonist gidiş önlenebilirdi. Menderes'in, aslında başarılar da getiren iyi niyetli gayreti, birtakım basit, görüşleri ve davranışları sistemsiz, aşırı benlik gururuna kapılmış insanların etkisinden kurtarılabilirdi. Suiistimal sözleri, misalleri de, büsbütün ortadan kalkmasa bile, elbette azalırdı... Hulasa bu iş düzenlenebilirdi!..

İktisadi cephe üzerindeki bu genel ve kısa müşahadelerimizden sonra, şimdi artık ihtilale, yani ihtilalcilerden evvel şartları birikmekte bulunan ihtilal gelişmelerine göz atabiliriz...

Gelişmeleri iyi değerlendiremeyen politikacı, tıpkı bir örümceğe benzer. Kendi etrafında kendi kaderinin ağını örer. Ama örümceğin ağı, avını avlamak içindir. İleriyi göremeyen politikacının ağı ise, bizzat onu avlar ve kendi ağına düşürür.

AĞLAR ÖRÜLÜYOR

1959 sonunda Demokrat Parti, artık yoktur denilebilir. Daha doğrusu 1959'dan sonra her geçen gün, Demokrat Partiyi, her an biraz daha yıpratıyor, halsizleştiriyordu. *Son*, artık görünmüştür. Çünkü çanlar, artık Demokrat Parti için çalmaz. Ve çarklar, Demokrat Partinin hükümranlılığı için işlemez. Gerçi Bayar değilse bile Menderes, her gittiği yerde, daha yoğun kalabalıklarla karşılaşır. Arabasının daldığı yerde insanlar, bir salkım gibi onun kollarına, bacaklarına sarılıp, elini ayağını, yüzünü gözünü öperler. Alkışlar, yaşa! sesleri gökyüzünü çınlatır...

Ama ne var ki, kalabalık demek, şuur ve idrak demek değildir. Hani şu Mustafa Kemal'in, İstanbul'a ilk dönerken, yeri göğü saran alkışlar arasında Hamdullah Suphi'ye:

«— *Vahidettin de dönseydi, aynı alkışlar duyulurdu...*»

derken değerlendirebildiği kalabalık ruhiyatı var ya, işte o ruhiyatı bilmek ve ona, ancak gereken değeri vermek lazımdı. Evet, sokak, ne şuur, ne de fikir demektir. Milli şuur ise, hiç değildir. Çünkü milli şuur, vicdanlarda teşekkül eder. Orada yaşar. Ve ancak şartların mantığı içinde harekete gelir. Sokağın diliyse başkadır...

Evet, 1959'dan sonra Menderes'in ve iktidarının etrafında ağlar, gittikçe örülür. Gittikçe yoğunlaşır.

Zaten daha 1954 seçimlerinden beri Demokrat Parti ve liderleri, muhalefetin gücünü, Meclisteki mebus sayısına göre değerlendirmek ve arkada henüz ayakta duran, fakat seçim kanunu yüzünden değerlendirilemeyen, Demokrat Parti oylarına göre, pek de farklı olmayan durumu, iyi değerlendirememekle hatalar içine batmışlardı. Bu seçim-

lerden sonra ve eğer doğruysa, Celâl Bayar Çankaya'da, kabine ve D.P. idareci üyelerine, «*artık ince demokrasiye paydós!*» demiştir. Bu sözler, D.P. ve A.P.'yi tutan bir yazardan alınmıştır. Böyle bir yol gösterilmişse, hatalı bir rehberliğe düşülmüştür. Ve aslına bakılırsa, işler daha 1954 seçimlerinden başlayarak keskinleşmektedir.

Daha önce de değindiğimiz gibi, parti grubunda 1955 kasım bulıranının iyi değerlendirilememesi ve iktidarda bir nöbet değişikliğine gidilememesi, parti içi birliği de sarsmıştı. Ondan sonraysa kıran kırana bir iktidar ve muhalefet kavgası çok partili Meclisi bir gladyatörler arenasına haline getirdi. Nihayet 1958 temmuzunda Bağdat ihtilalinin yarattığı hava ve Menderes'in ihtilal sözlerini kürsülere getirişi, memleketi daha da elektriklendirmiştir. İşte böyle bir zamanda, Halk Partisi XIV. kurultayında sloganlarını ilan etmiştir. Ve bunların hepsi, iktidara gelirken çoğunu Demokrat Partinin de savunduğu normal ve demokratik sloganlardır.

Hulasa, memlekette bir taraftan yollar yapılır, fabrikalar kurulur, barajlar, iskeleler inşa edilip ticarete gelişme, bankalarda mevduat artışı kaydedilirken, siyasi hava gittikçe gerginleşir. Hele liderler, gittikçe hiddetlenirler. Niçin?

YAYGIN VE BİRLEŞMİŞ BİR KANAAT

İhtilale ve şartlarına doğru ilerlerken burada, evvela yaygın ve yerleşmiş bir kanaate, soğukkanlılıkla işaret etmek isteriz. Bu kanaat şudur:

«Eğer İsmet Paşa bu kadar sert, insafsız ve muhalefet bu kadar kırıcı olmasaydı, iktidar öylesine kendisini kaybetmezdi. İhtilal de olmazdı. Yani aslında ihtilali besleyen, İsmet Paşa ve muhalefettir!...»

Bu kanaat, hem de yalnız Demokrat Parti saflarında ve üyelerinde değil, bazı partisiz vatandaşlarda bile yaygındı. Ve yerleşmişti. Bugün bile ve ülkenin neresinde dolaşıp da, sözler biraz bu olaylara gelse, hemen bu kanaatin belirtilerini ıstırsınız. Hem de bu sözleri söyleyenlerin çoğu, hiçbir art düşünce gütmeksizin, sanki güneş kadar meydanda bir hakikatten bahseder gibi konuşurlar.

Şimdi ölmüş bulunan bir eski Demokrat milletvekili arkadaşımın evinde, şu hikâyeyi sık sık dinledim: 1959-1960 arasındır. Rahmetli arkadaşım gene İstanbul'da ve Menderes'le beraber Park Otel-

dedir. Ama işlerin iyi gitmediğini bu aydın aile gayet iyi görür. Ve bir telefon konuşmasında, arkadaşına, adeta yalvararak seslenilir:

— *El ele verin kardeşim, el ele!..*

Cevap boğuk, meyus, hatta denebilir ki ümitsizdir:

— *El ele verin diyorsun. Nerede o el? Hani o el?..*

Bu kısa sözler dahi:

— *Karşı taraf bu kadar yıkıcı olmasaydı...*

kanaatinin, bir nevi teyididir...

Fakat acaba, bu yaygın, bu yerleşmiş kanaat, ne dereceye kadar doğrudur? İşte bir soru ki bunun cevabını, İsmet Paşanın ve muhalefet sözcülerinin gerçek beyanlarına, olaylar gösterilerek ispatlanacak tutum ve davranışlarına göre ortaya sermek, elbette ki yazarların ve siyasetçi elemanların vazifesidir. Ama buna rağmen ve bağımsız bir yazar olarak, hem basında ve zabıtlarda, hem de temas edebildiğim bölge, çevre insanlarında, bu yaygın kanaatin fiili dayanaklarını araştırmışımıdır. Bu sebeple etraflı ve gerçek ispatlamaları, gene D.P. önder, idareci veya mensuplarına bakarak, şu kadarını ifade edebilirim ki, olaylar okuduklarım, dinlediklerim ve konuşulanlar, bu yaygın kanaati doğrulamamaktadır. Hele İsmet Paşaya doğru uzanan ve:

«— *Ver elini arkadaş, geçelim şu masanın başına! Memleket ne senin, ne de benim. Bize iktidar, size de muhalefet bir emanettir, buyurun davalarımızı, evvela burada halledelim!..*»

diyen bir sağduyunun belirtisi görülmemiştir.

ŞAŞKINLIK

Ama muhalefet, elbette ki direnecekti. Elbette ki haykıracaktı. C.H.P. Genel Sekreteri Kasım Gülek'in, Zonguldak'ta, tabancasını çekmiş bir polis müdürü tarafından ve halkla konuşma anında yaka paça edilip, ta İstanbul'a kadar, yollarda yemek yemesine, su içmesine dahi izin verilmeden yollanması gibi bir şaşkınca davranışın, hiçbir demokraside misali bulunamaz. Ya o Uşak olayları? Bu eski devlet reisinin taşlanması, tartaklanması, hükümet temsilcilerinin, bunları yapanlarla sarmaş dolaş oluşu? Ya o Topkapı'da, nasıl toplandıkları mahkeme huzurunda meydana çıkan birtakım saygısızların,

neredeyse tamamlayacakları linç teşebbüsleri? Ya hiçbir sebep yokken Kayseri yolunda ve eski bir devlet reisine çıkarılan engeller? Ve bu zinciri tamamlayan halkalar? Bunlar demokratik birçok partili rejimde, demokratik bir parti mücadelesiyle nasıl bağdaştırılır? Onun içindir ki, biz burada ve vesile düştükçe tekrarladığımız olaylar üzerinde fazla durmayacağız. Çünkü bu yazılar, heyecan dalgaları yaratmak için yazılmamıştır. Bu yazılarda, Menderes'in hayat hikâyesi, içinde savrulduğu şartlar, rüzgârlar ve bunların, kendi ölçü ve gücümüze göre değerlendirilmesi dile gelir.

Birçok partili rejim ki, her ikisinin başında, iki eski devlet reisi olduğu halde, iktidar muhalefetin liderini, hatta yabancı devlet reislerinin katıldığı kabul resimlerine bile davet ederken düşünür. Hele bu davette bir karşılaşma olursa, D.P. devlet başkanı, bir karşılaşmadan, bir el sıkışmadan bile kaçınır. Hatta mesela Şahın ziyaretinde ve İran sefaretinde olduğu gibi, ona ve eşine karşı, nümayişli istihfaf tavırları takınılır. Böyle bir havada nasıl eller birbirine uzanır? Ve nasıl olur da iktidar, kendisine uzanacak el arar?

BİR HATA VE BİR GAFLET

Hem ileriki sayfalarda şahitleriyle açıklayacağız ki, İnönü, değil ihtilale gitmek, değil demokrasiyi devirerek diktatör olmak, hatta ihtilalin arifesinde bile ve yeni seçimlere gitmek, seçim gününü ilan etmek şartıyla, Menderes kabinesinin istifasına dahi lüzum olmadığını haber vermiştir. Bu şartlarla Menderes'i Mecliste dahi destekleyeceğine, kesin olarak bildirmiştir.

Hatta bu ciddi olayda bir şey daha olmuştur ki, Menderes bu teklifi kabul etmiştir. Ama sonra ne olmuşsa olmuş ve bu kurtarıcı gelişme önlenmiştir. Bence iktidarı Yassıada'ya götüren, ihtilalden önce işlenen bu hata ve gaflet olsa gerektir...

Bu gerginliğin, iki baş lider arasında bu bir türlü karşılaşamamanın, bütün antipatilerin sebebi olan bu uzak kalmanın nedenlerini, tabii cevap verip vermemek hakkı elbette ki kendilerine ait olmak üzere, bir kabulleri sırasında Celâl Bayar'dan sormuşumdur. Celâl Bayar'ın da elbette ki, iki şahsiyeti vardır. Biri ağır, vakur bir görünüş. Bir de bu görünüşün arkasındaki asli, tabii, yani hiçbir poza bürünmeyen ama asıl kişiliği olan Mahmut Celâl Bey...

Bu sorum üzerine, bu asıl kişilik harekete geldi. Ve İsmet Paşa hakkında, iç alemini dile getirdi. Bu sözlerini, *İkinci Adam* isimli ese-

rimin üçüncü cildinde ve bu görüşmeye değinirken, yazmadım. Yalnızca konuşmaları sertti, fakat eski bir devlet başkanının bu sözlerini nakletemem diye geçtim. Bir zaruret yaratılmadıkça bu yazılarımda da yazmayacağım. Ama şu kadarını söyleyeceğim ki, eğer Celâl Bayar'a devlet ve siyaset işlerinde hâkim olan mantık, bu sözlerde dile gelen ölçüler içinde işlemişse, bu maalesef iyi olmamıştır...

Bu sayfalarda okuyacağınız cümleler, İnönü'nündür. Bu kitabın ilk baskısında, yani İnönü henüz hayatta iken ay-nen verilmiştir. Bir devir ve bu devrin iki önder şahsiyeti üzerindeki görüşleridir. Bu görüşlere tarafımdan tek keli-me eklenmemiştir...

NEDEN ŞİMDİ AÇIKLIYORUM?

Yazılarımızın bundan önceki sayfalarında, artık ihtilale çıkan yola ulaşıldığını belirtmeye çalışmıştık. Ortada henüz ve gerçek kapsamıyla, ne ihtilal, ne de ihtilalci vardı ama, *ihtilalin şartları* hazırlanıyordu. İktidar ve hele Menderes ise, siyasi polemikler sahasına bizzat getirdikleri *ihtilal* sözüyle, bu havayı ve gelişmeyi besliyorlardı... Bu ihtilal sözünün daha sonra ve hemen de Menderes'le Celâl Bayar arasındaki yazışmalara girecek kadar yerleştiğini, ama artık işin içten de geçtiğini, ileride vereceğimiz iki vesikayla açıklayacağız. Evet, gerçi bu eser, vesikalar ve rakamlar eseri değildir. Şahsiyetlerin, şartların ve gelişen atmosferin tahlili eseridir. Ama bu vesikalar bize, bazı şeyler söyleyecektir.

Fakat o safhaya gelmeden ve ihtilalin ön dalgalarına ve kadrosuna girmeden, elimizde bulunan önemli bazı notları şimdi burada vermeliyiz. Bu notlar, daha *İkinci Adam* isimli eserimiz yazılırken ve vaki olan ricamız üzerine, İnönü'nün bazı sorularımıza cevap teşkil eden sözleridir. Ama o sözler ki, biz onlardan, adı geçen eserimizde faydalanmamışızdır. Çünkü hazırlık çalışmalarında prensibimiz, çok temaslar yapmak, çok şeyler dinlemek veya öğrenmek, fakat bunlardan ancak yeri ve zamanı geldikçe bazı aktarmalarda bulunmaktır. Bu eserimizde ve bu sayfalarda ise bunlardan, bazı parçalar vermekte fayda görüyoruz. Çünkü bunlarda biz, hem İnönü'nün Planlar ve Programlar hakkındaki bazı açıklamaları ile 1950 seçimlerinin kaybedilişi üzerindeki bazı görüşlerini izleyeceğiz. Hem de bu vesile ile gene İnönü'nün, bu olaylarda muhatabı olan Celâl Bayar için bazı beyanlarını dinleyeceğiz.

İNÖNÜ, PROGRAMLAR İÇİN NE DİYOR?

Şimdi, İnönü'yü dinleyebiliriz. Ama şu noktayı bir daha belirtelim: Dikkat edilmişse görülecektir ki, biz bu yazılarda ve hemen her vesile ile Halk Partisinin 1950 seçimlerine, çok partili rejimi getirmek ve desteklemekten başka, kalkınmalar ve yeni programlar üzerinde halka, hemen pek bir şey vaat etmeden girdiğini, daima işaret etmişizdir. Halbuki hükümetin elinde, bütün memleket sathına yayılmış ve üzerinde çok çalışılmış, bazı iş, inşa ve faaliyet programları vardı. Transformasyon sanayii ile ağır sanayiden, ulaştırma şebekelerine, gümrük kanununda ıslahatlara ve iş-işçi meselelerine kadar... Bizce seçimlerin kaybedilişinde, genel bıkkınlık ve yorgunluktan başka, bu ihmaller de ayrıca etkili olmuştur. İnönü ise, bu fikirde görünmemektedir. Harp sonrası programları hakkında söyledikleri:

— *Bu programlar bana intikal etmedi (ettirilmedi).*

şeklinde olmuştur. Evet, öyle görünüyor ki, harp yıllarında üzerlerinde çok çalışılan ve hükümetin kurduğu bir heyetçe yürütülen bu programlar, cumhurbaşkanına intikal ettirilmediği. Aslında hareketli bir insan olan Recep Peker'in Başvekil olması üzerine ve galiba o ilk günlerin telaşları arasında, daha alt kademelerin bir işgüzarlığı ile ve işin önemi bu kademelerce katıyen anlaşılmayarak, hükümete gönderilen bu programlar, iki satırlık bir yazı ile ve şimdilik bekletilmesi kaydıyla, İktisat Vekaletine iade olunmuştur.

İnönü'nün, program, plan kavramları hakkında bilgi ve görüşleri, elbette ki vardı. Kendisine intikal ettirilmediğini söylediği harp sonrası plan ve programları bahsi konuşulurken, İnönü'nün bu konulardaki genel izahlarını kendisinden şöyle dinlemişimdir. Bu anlatıklarının bu sayfalara intikalinde yarar görmekteyim:

«— 1937, birinci beş yıllık planın sonu sayılıyordu (1).

İkinci Cihan Harbinden sonra, süratle yeni bir plan yapılması işi, Şemsettin Günaltay zamanında ele alındı (2). Amerika'dan

(1) Birinci beş yıllık planın o yıl sonu alınmadı. Ve evvelce kaydettiğim tadiller, ilaveler yapıldı.

(2) Harp sonrası kalkınma planları hazırlanması, Şemsettin Günaltay zamanında değil. Saracoğlu zamanında ele alındı. Bunu Saracoğlu, Mecliste açıkladı. Ve içlerinde Nurullah Esat Sumer, Fuat Sirmen de olmak üzere, dört vekile bağlı bir komisyon kuruldu. Bu programların hazırlanması harp içinde tamamlandı. Şemsettin Günaltay ise son başvekilidir.

mütehassıs geldi. Gerçek şudur ki, harpten sonra ve çok partili rejim münakaşaları içinde, bir plan hareketi yürütmek fırsatı hasıl olmadı. Tam tertipli bir idare şekli de kurulamadı.

Bir plan hevesine ben, Rusya'ya gittikten sonra kapıldım (1931). Oradan bir heyet istedim. Heyet geldi. Üç ay dolaştı. O zamanki ihtiyaçlarımıza göre, plan denebilecek bir şey hazırladı. Hulasa, bana, bilen adamla, kendimiz araştırılma farkı, o zaman göründü. Rus istikrazını da buna bağladık (1). Ne verip veremeyeceklerini de açıkça söylediler.

Karabük Demir-Çelik fabrikaları, onların teklifidir. Yerini de onlar buldular. Bunu düşünmemiştik. Onlar teklif etti. Diğer fabrikaların konu ve yerlerini de gösterdiler (2).

Seçimin kaybedilmesine birincinin tesiri olmadı ki, ikincisinin olsun. Bence 1950 seçimlerinin kaybedilmesine, inkılapların dolgunluğunun istismar edilişi, en müessir sebep oldu...»

İnönü'nün kalkınma programları konusuyla, seçimin kaybedilişi üzerindeki görüşleri buydu. Ama bu seçimlerin kaybı bahsinde İnönü'nün görüş ve cevapları bu kadarla kalmaz. Şimdi gene onu dinleyelim:

«— Seçimleri kaybetmeyeceğimizi sanıyorduk. Aleyhimizdeki propagandaların derinliğini ölçememiştik. Muhakkak, kaybedileceğini söyleyenler de vardı. Ama bende, seçimi kazanabili riz ümidi canlıydı.

Gerçi, seçimi kaybedebiliriz şekline de kendimi hazırlamıştım. Nitekim kaybetmekle, telaş etmedim. Çünkü, biz iktidardan çekilmedikçe, rejim emniyeti de, demokrat rejim de, teessüs etmez kanaatindeydim.

Ama bir devre daha kazanırsak iyi olur, diyordum.

Parti arkadaşlarımızın propagandalarında çok yanlışlıklar oldu. Bazı arkadaşlar, seçimi Halk Partisi kaybetse de, İnönü gene reisicumhur olur, propagandasını yayıyorlardı. Hüseyin Cahit'in sözleri ve görüşleri de isabetli değildi.»

(1) 8.000.000 altın dolar. Bu yekûn maalesef tamamıyla kullanılamadı. Hükümetin ilgisizliği Kayseri, Nazilli fabrikalarından başka, daha ve gene yok pahasına yapılması mümkün olan çok işleri havada bıraktı. Mesela, Türkiye'de hâlâ olmayan büyük un değirmenleri ve ekmek fabrikaları bu aradadır. Bunların planları hazırlanmıştı.

(2) Bunların tümü, birinci beş yıllık planı teşkil eder.

Bunları işaret ettikten sonra İnönü, kendi görüşlerine döndü:

«— Benim gördüğüm vaziyet bu değildi. Kazanmayı ister ve belki kazanabilirdik de diyelim ama, kaybetmeyi de düşünmelidir. Çünkü kaybetme şartları da vardı. Hem seçim kaybolursa, benim kanaatim, artık uzun vadeli bir beklemeye girileceğiydi. Hatta bunu da söyleyeyim: Belki de karşı iktidar, on sene sürebilirdi, on sene beklemeye kendimizi hazırlamalıydık. Hüseyin Cahit, buna karşı geliyordu. Evet, insanlar ümitle yaşarlar. Hulasa, ben o devrede, suni optimizmi (iyimserlik) düzeltmeye çalışmışımdır...»

İnönü, seçim öncesi havasını böylece açıklar. Ama arada bir de Demokrat Partinin teşekkülü vardır. O safhanın da aydınlanması lazımdı. Sorularımı o meseleye yönelttim. Cevapları şu oldu:

«— Dörtlülük takririni verdiler. Ben kendilerini teşvik ettim. İstiyordum ki, parti teşkil etsinler. Ve bunu, ciddi olarak istiyordum. Bu da bir oyundur, aldatmadır, endişesini, ciddi olarak izaleye çalıştım. Parti hazırlığı bitince, Celâl Bayar Bey bana geldi. Programı aldım ve muvaffakiyet temenni ettim. Yalnız iki şey sordum:

— Mektep seferberliği ve halkın bu işe yardımı, bir siyaset özü olarak işliyor. Buna karşı çıkar mısınız?

Bu suale cevabı: “Hayır!” oldu, “bilakis buna devam edeceğiz...”

İkinci sualim şuydu:

— Dinle oynayacak mısınız? Dini siyasete alet edecek misiniz?

— Hayır! Laiklik, dinsizlik demek değildir.

Celâl Bey şunu da ekledi:

— Dış politikayı devam ettireceğiz! (1).

Dörtlülük takririni verdikleri zaman, grupta: “Biz ıslahat istiyoruz, parti değil!” demişler. Grupta hücumlar olmuş. Ama ben

(1) İnönü'nün dış siyasetinin esası, eşit haklara dayanan ve dış mura-kabeden azade, bağımsız ve haysiyetli bir dış politikaydı. Demokrat Partiye bu sistemi devretti. Bunun nasıl muhafaza edilemediği, bu yazıların dış siyaset kısmında açıklanmıştır.

bunları bilmiyorum. Ben, yukarda dediğim gibi, kendilerine emniyet verdim, parti kurmaya teşvik ettim. Partiden çıkarılmaları ve sebepleri, benim malumatımın dışındadır.»

BAYAR VE MENDERES'E GELİNCE

İnönü'nün Bayar'ı desteklediğini, parti kurmaya teşvik ettiğini daha önce belirtmiştik. Ama Bayar bahsi bitmedi. İnönü'den Bayar hakkında da bazı suallerim oldu. Ta İstiklal Savaşına inen olaylara geçtim. Cevapları şuydu:

«— Ben onu, o zaman karanlık gördüm. Çerkez Etem'le beraber görünüyordlardı. Çerkez Etem'le temas için ve o bir heyetin başında Kütahya'ya giderlerken, Atatürk bana mahrem bir telgraf çekti: "Celâl Bey onlara taraftardır. Seni de Kütahya'ya götürmek isteyecekler, hatırında olsun" diye bildirdi. Hakkaten benim Eskişehir'deki karargâhuma geldiler. Etem'in kardeşi Çerkez Reşit de yanlarındaydı, "beraber gidelim" dediler. Özür diledim: "Bir birliği teftişe söz verdim" dedim. Onlar girdince de, Çerkez Etem meselesinde hemen harekete geçtim. Celâl Beyin Kütahya'dan çektiği telgraf ise malumdur. Yapacağım iş tehlikeliydi. Ama Çerkez Etem'i tenkil edeceğine (cezalandıracağına) emindim.» (1).

İnönü'nün Bayar üzerindeki görüşleri şu şekilde devam etti:

«— Adnan Menderes kendini, partiye ve memlekete hâkim farz ediyordu. Celâl Bayar ise, Menderes üzerindeki hâkimiyetinin açık olarak görünmemesinin büyük ehemmiyeti olduğuna inanır hal almıştı. Ama Adnan Menderes, nereden tutulur, bunu iyi biliyordu.

Menderes'e: "Ben, dünya çapında bir adamım" zehabı gelmişti. Bunu söylemekten çekinmemişti. Halbuki böyle bir kanaat, siyasi hayatın zaafıdır.

Fakat Bayar, hükümeti ve partiyi kazanmasını bilen bir adamdı. Komitacı bir adamdı. Menderes'in siyasi zaafılarını kendi haline bıraktı.

(1) Bu telgrafın aslı, bildiğime göre, şimdi bulunamamaktadır.

Neticede de, Demokrat Partinin, cebir ve şiddet yoluna gitmesine mümaşat etti (göz yumdu). Hulasa menfi yolda, birbirlerini teşvik ettiler.

Yani iktidardan hiç gitmemek kararına vardılar. Ona göre tedbirler aldılar. Gericiliğe ve reaksiyona karşı mücadele eden Halk Partisi devri dolgunluğunu, sonuna kadar istismar ettiler.»

SARACOĞLU HAKLI ÇIKTI

İnönü'nün şu sözlerini de vermek isterim. Çünkü üzerinde durulmaya değer:

«— Ben demokrasiye giderken, arkadaşlarımdan, çok ürkelenler olmuştur. Saracoğlu gibi olgun bir arkadaş bile bana: "İrticaa gideceklerdir, ben irticadan korkarım" demiştir. Saracoğlu haklı çıktı. Ben, irticanın bu ölçüde istismar edileceğini tahmin edememiştim. Gerçi aşırı sağdan korkarım. Ama işin, oralara varılacağını, hakikaten düşünememişimdir...»

İsmet İnönü'den nakledeceğim sözleri burada kesiyorum. Bu sözlerle benim tarafımdan ilave edilecek bir şey, galiba yoktur. O halde biz şimdi, bir de şu ihtilalcilerin ve ihtilalci kadronun belirişi üzerinde duralım. Çünkü ihtilal, nihayet bir kadro ve icra işidir...

Bir sözümüzü tekrarlayalım: «İhtilal ne iyidir, ne fenadır. Eğer şartlar birikirse ihtilal olur. Kaçınılmaz bir zorunluluk haline gelir. İhtilal, bu şartları görebilenlerle, göremeyenler arasında, bir darbeyle meydana gelen bir aksiyon işidir...»

ORDU TEDİRGİNLİĞİ VE İHTİLALCİLER

1958 temmuzunda Bağdat'ta patlayan ihtilalden sonra, etkisi gittikçe artan bir ihtilal fobisinin, Menderes'i gittikçe sardığını daha önce belirtmiştik. İhtilal sözünün, Menderes'in ağzından ilkönce 6 eylül 1958'deki Balıkesir nutkuyla ortaya atıldığını, 21 eylül 1958 nutkuyla buna devam edildiğini tekrar hatırlatalım. Ondan sonra Menderes ve yakın çevreleri, bu ihtilal fobisinden hiçbir zaman kurtulamadılar. Oysa aynı tarihlerde Türkiye'de, bazı gayretler ve şekillenmeler olmakla beraber, bu sözlerin tam kapsamına uyan ihtilalci ve ihtilal nüve ve teşkilatı bulunmadığını da ayrıca belirtmiştik. İsmet Paşa ve partisine gelince, onlar o devrede, ihtilal değil, yeni bir seçim ve XIV. kongrelerinde ilan ettikleri demokratik sloganların peşindeydiler.

Fakat o günlerde Türkiye'de ve sözün gerçek anlamında, ne ihtilalci, ne de ihtilal teşkilatı vardı derken, şimdi bu ifadeleri biraz daha açıklamak faydalı olur. Ordunun tedirginliğinden ayrıca bahsetmiştik. Evet, ordu tedirgindi. Ve Türkiye'de ordu tedirginliği, daima önemlidir. Önemli sonuçlar verir. Niçin? Bunu anlatmaya çalışacağız. Fakat önce şu, ihtilalci ve ihtilal nüveleri bahsi üzerinde biraz durmalıyız. Çünkü 27 Mayıs İhtilaline çıkan yol, orduda başlayan bu tedirginlikten ve onun içinde yoğrulan genç ve karar sahibi bazı insanların direniş ve teşkilatlanma çabalarından başlar.

İhtilalci, ihtilal teşkilatı derken kastettiğimiz mana şudur:

İhtilal bir aksiyondur. İhtilalci, bu aksiyona kendini veren, bunun için de hem kendi ruhunda, hem kendi çevresinde teşkilatlanmış adamdır. Örgüt (teşkilat) ise, evvela bir fikir, sonra bu fikir etrafında karar birliği ve bu karar birliğine uyan bir hareket planı ve bütün bunların üstünde de, bir merkez ve nihayet bir *lider* demektir.

Bu fikir ve aksiyon örgütlenmesi tamam olursa, bu gerçek bir teşkilat halini alır. Yani, bir merkez ve onun etrafında uç teşkilatı tamamlanır...

Önce de işaret ettiğimiz gibi, ordu içinde bazı gayret, çaba ve şekillenmeler başlamakla beraber, 1958'den önce, bu şartların tamamını toplayan, yani bir merkezden düğmeye basınca, uçların derhal harekete geçebileceği bir örgütlenme, elbette ki yoktu. Ama ordudaki tedirginlik, ordu içinde şikâyetçi unsurları, birleşmeye ve harekete geçmeye azimli unsurları, elbette ki yaratıyordu. 27 mayısta sahneye atılanların hepsi, elbette ki bu tedirginlik, dertleşme ve kendi aralarında nüveleşme çabası içindeydiler. Eğer ihtilalcıyı ve ihtilalin örgütlenmesini bu mana içinde alırsak, bu örgütlenmenin tarihi, oldukça gerilere çıkar. Ve ilk ihtilalcilerin simaları, çok daha önceden belirir. O halde şimdi biz, ihtilal bahsine yönelir ve ihtilalin ilk tohumlarını atarken, bu ilk filizlenmelere doğru inebiliriz.

İLK İHTİLALCİLER

Araştırmalar öyle gösteriyor ki, ilk ihtilalciler, tek bir lider ve tek bir merkez etrafında harekete gelmiş değildirler. Ama gene anlaşıldığına göre, orduda şikâyet ve tedirginlik yaygındı. Diğer şartlar arasında, ordunun ihmal edildiği, iktidarın siyasi mücadeleyi kötüye götürdüğü ve memleketin iyi yolda yürümediği üzerindeki görüşler umumi gibidir. Bu böyle olunca da, her düşünen ve gidişi iyi görmeyen subaylar çevresinde, evvela genel dertleşmeler şeklinde başlayan birtakım yakınmaların, yavaş yavaş bir çare aramak yollarına döküleceği tabiiydi. Hatta denebilir ki, ne kadar uyanık kurmay ve ne kadar hareketli subay çevresi varsa, onların hemen hepsinde, birtakım şikâyet sesleriyle, birtakım hareket veya örgütlenme çabalarının belirmeye başlamış olması mümkündür. Ama bunların hepsi, elbette ki harekete geçemezdi. Harekete geçebilmek için, bilhassa merkezde olmak, merkezde örgütlenmeye çalışmak, yahut mesela kurmay akademisi gibi seçkin elemanların toplandığı ve kendilerinden bir şeyler beklenebilecek olan güvenilir unsurların kaynaştığı yerlerde bulunmak şarttır. Merkezde veya önemli mevkilerde kilit noktaları böyle tutulabilirdi. Bunun için de yüksek kumanda kademesinde ve bütün bu işler için imza ve karar sahibi olabilecek insanlar bulunmalıydı. Nitekim öyle oldu.

İş, bu bakımdan, ilk temaslar, araştırmalar olarak ele alındığı zaman, ilk şahsiyetlerin belirişi, 1955 yazma kadar inebilmektedir. Ama tek bir merkez ve tek bir lider etrafında yaygın bir örgütlenme, henüz şekillenmiş değildir.

İLK İHTİLALCİLER: 9 SUBAY OLAYI

Fakat, ilk örgütlenme gayretinin içeriden bir ihbar sonucu ortaya çıkışı da 1955'e rastlar. Bu hareket o zaman basında «9 Subay Olayı» olarak adlandırılmıştır. Şimdi emekli Korgeneral Faruk Güventürk, bu hareketin, önde gelen şahsiyetiydi. Burada bu hareketi, sayın dostumuzun bu konuyla ilgili bir mektubundan özetlemek en doğrusu olacaktır. Faruk Güventürk şu bilgileri verir:

«Yıl 1955. Harp Akademisi. Binbaşı Faruk Güventürk, Yzb. Dünder Seyhan ve Yzb. Orhan Kabibay, aralarında, memleketin geleceğini kurtarmak amacıyla bir komite kurmuşlardır. Bu komiteye kısa zamanda, Orhan Erkanlı, Suphi Gürsoytrak, Nuri Hazer, Şükrü İlkin, Ahmet Yıldız ve daha henüz orduda bulunan birkaç arkadaş katılmışlardır. Bu sıra toplantılardan sonra, Necati Ünsalan'ın Üsküdar'daki evinde, bu komitenin, onun kurulduğundan beri komitenin başkanı olan Binbaşı Faruk Güventürk'ün konuşmasında şöyle belirlenmiştir:

«— Bu komite, bir ihtilal komitesidir. Bunun sonunda, baş verip, baş almak vardır.»

Demek ki böylece, bir İhtilal Komitesi, artık kurulmuş bulunuyordu. Ama bu sırada Akademiye, Talât Aydemir'in başkanlığında da bir komite kurulmuş bulunuyordu. Ahmet Yıldız'la Dünder Seyhan, kendi komitelerinin kararı ile oraya da giriyorlar. Neticede, o komite de, Faruk Güventürk Komitesine katılıyor. Ve ilk toplantıda Güventürk Talât Aydemir'in kendine verdiği oy dışında, bütün oylarla Başkanlığa getiriliyor. Kurmay Albay Faruk Ateşdağlı da, asıl başkanlığı kabul etmediğinden, fahri başkan oluyor. Dünder Seyhan genel sekreterliğe seçilmiş ve Faruk Güventürk, Dünder Seyhan ve Orhan Kabibay faal nüveyi teşkil etmişlerdir. Bu sıradadır ki, Ankara'da Sadi Koçaş'ın teşkil ettiği diğer bir komitenin varlığı da öğrenilmiş, temaslara geçilmiş, birleşme olamamış ve 26 aralık 1957'de Komite Başkanı Faruk Güventürk, bir ihbarla tevkif edilince, faaliyet durmuştur. Ama anlaşılıyor ki, bütün bunlar dışında, sağda solda,

daha birtakım komite veya grupçuklar da vardı. Nitekim Güventürk'ün ardından yeni tevkifler olmuş, tutuklanan 9 subay arasında Güventürk Komitesinden, kendisinden başka kimse bulunmamaktaydı. Tutuklular Merkez Kumandanlığında çetin şartlar içinde bulundurulmuş, özellikle Faruk Güventürk, 115 gün, çok çeşitli baskı ve işkence muamelelerine tabi tutulmuş, fakat sonunda bir şey elde edilemeyince, beraat ettirilmiştir. Muhibir durumunda olan subay ise, uzun süreli olmamakla beraber mahkûm olmuş ve 9 Subay hadisesi kapanmıştır.

Gene 1955 yazında, o zaman Ankara'da Kurmay Binbaşı olan Sadi Koçaş'ın ismi de dikkati çeker. Öyle görünüyor ki Sadi Koçaş, daha sonra Kara Kuvvetleri Kumandanlığına getirilen Cemal Gürsel'in, ordu içinde bir hareketin koruyucusu olarak kazanılmasında etkili olmuştur.

Sadi Koçaş'ın etrafında ilk çevrelenenler arasında, o zaman Kara Kuvvetleri Harekât Şubesinde Binbaşı Suphi Karaman, daha sonra, önemle dikkati çekecektir. Ayrıca ve daha sonra general ve milletvekili Kenan Esengin (o zaman albay ve genel karargâhta), galiba Baha Vefa Karatay (o zaman Polatlı Atış Okulunda tabiye başöğretmeni, büyükelçi) bu arada sayılabilir.

Ama başka gruplar da var. Bunların en önemlisi ve ihtilalin uygulanmasında dikkati çeken, Osman Köksal ve arkadaşlarıdır. Öyle anlaşıyor ki, Köksal, önce 1957 eylülünde bir grup hareketi içindedir. O zaman kurmay binbaşydı. Beşinci Zırhlı Tugayda (Ankara) tabur kumandanı bulunuyordu. Talât Aydemir, Sezai O'kan, Adnan Çelikoğlu bu grupla birleşmişlerdi. Osman Köksal ihtilal sırasında Çankaya Muhafız Alayı Kumandanı bulunuyordu. Ve ihtilalin icrasında ona, önde gelen vazifeler düşüyordu. Öyle sanıyorum ki, Köksal'ın Çankaya'daki tutum ve davranışları isabetli olmasaydı, ihtilal, bir kan seli içine sürüklenebilirdi. Bu genç kurmayların hepsinde, memleket meselelerine, kendi formasyon çerçeveleri dışında ve meslek açısından başka, milli şartlar açısından bakmak eğilimi göze çarpar.

Köksal ve arkadaşları da ilk zamanlarda, hep bir *durum mü-talaası* içindedirler. Memleketin kötüye gittiği kanaati onlara da hâkimdir. Menderes'in:

«— Paşalar saltanatını yıkacağım, ben orduyu, yedek subaylarla da idare ederim...»

şeklinde sözleri yaygındır. Bu sözler nerede, ne zaman söylenmiştir bilmiyorum. Ama bunların sadece yayılışı bile, kurmay ve asker ruhlarında isyan uyandırıcıdır.

BİR BAŞ ARANIYOR

Hulasa, Köksal grubu, hele bazı üyelerin zaman zaman İstanbul Harp Akademisine gitmeleri dolayısıyla da yeni bağlantılar kaydeder. İstanbul'da, daha ileride temas edeceğimiz Harp Akademisiyle de ilgili olarak, bir nüveye doğru gidilir. Orhan Kabibay, Faruk Güventürk, Dünder Seyhan, Refet Aksoylu, Faruk Ateşdağlı (kurmay albay), Ekrem Acuner, Orhan Erkanlı, bu gelişmeler sırasında teşkilatı güçlendirirler. İstanbul'da Faruk Ateşdağlı, galiba başkan olarak sivrilir. Ankara'da Osman Köksal, gene hareketin düzenleyicisidir. Baha Vefa Karatay, galiba bu grupta da ilgilidir. Ama, Ankara'da Sadi Koçaş-Suphi Karaman grubuyla bir birleşme tahakkuk etmez. İstanbul'da 9 subay hareketi ve tevkifler de işte bu sırada meydana gelir. Bu tevkif edilenlerden, bilhassa Faruk Güventürk'ün (orgeneral ve kolordu kumandanı) hareketle yakın ilgisi, ihtilal hazırlayıcılar arasında köklü telaşlar yaratır (aralık 1957).

Ama gerek Koçaş, gerek Köksal grubunun baş endişesi, bu işler için bir baş bulmaktır. Ordu kademesinde yüksek mevkide bir baş. En mühimi de merkezde kilit noktalarına, inanılır insanları getirmek ve böylece fiilen bir aksiyon teşkilatı olmaktır. Asıl gözlerse, Cemal Gürsel'dedir. İşte o sırada, ocak 1959'da Gürsel'in bir Almanya gezisine Sadi Koçaş da katılınca, Gürsel'e açılmak için bir vesile çıkar. Hakikaten de Gürsel'in bu konuya girişi ve Koçaş'ın Gürsel'i, fiili ve direktif veren bir lider olarak değilse de, böyle bir harekete ve merkezde yapılabilecek tayinlere müzahir olarak kazanışı, işte bu seyahat sırasında olur. Yani tarih, 1959'un başıdır. Ve dağınık çabalar, güçlü bir yüksek kumanda adamının desteğiyle, artık fiilen bir ihtilal teşkilatı halini alacaktır. Yani ihtilal ve ihtilalci, artık güçlü olarak sahneye çıkmaktadır.

Şimdi bu yolu izleyelim...

27 Mayıs İhtilali, hiç şüphe yok ki geniş teşkilatlı bir genel merkeze, her tarafa uç teşekküllere, belli doktrinlere, yazılı programlara dayanmaz. Ama gene de bir ihtilal kadrosu vardır. Ve var olduğu için de ihtilal başarılabilmiştir...

İLK İHTİLALCİLER

İhtilalcilerin hazırlanışında Gürsel'in fiili liderliği değilse de, yardımcı ve koruyucu oluşu, önemli bir aşama sayılabilir. Nitekim bu safhada Sadi Koçaş ve Osman Köksal grubu da fiili bir birleşmeye varırlar. Daha doğrusu 9 subay olayı ve tevkifler üzerine birden tav-sayan ve sinen hareketçiler, Gürsel'in koruyuculuğu kazanıldıktan sonra Ankara'da yeniden canlanır gibi oldular. Bu birleşme 1958 sonlarında Ankara'da, o sıralarda Madrid'te ataşemiliter olarak bulunan Binbaşı Sami Küçük'e ait olan, fakat Sadi Koçaş'ın kiracı bulunduğu küçük bir apartman dairesindeki toplanmayla tahakkuk eder. Bu apartman, kolej karşısındaki Ümit sokağına düşer. Toplantıda, iki eski grubun önderleri, yani Sadi Koçaş, Şuphi Karahan, Osman Köksal ve Binbaşı Sezai O'kan bulunurlar. Sezai O'kan o zaman, Ankara'da zırhlı tugay tank tabur kumandanıdır. Osman Köksal ise, ele geçirilmesi istenen kilit noktaları istikametinde büyük bir adım atmıştır. Ve 20 nisan 1959'dan beri Kara Kuvvetleri Kumandanlığı Kurmay Şubesinin başına atanmıştır. Bu gerçekten önemli bir adımdır. Çünkü şimdi kurmayların tayinleri onun şubesince hazırlanacak ve Gürsel, bunları tasdik edecektir. Zaten artık adına, az çok bir ihtilal komitesi diyebileceğimiz dörtlü anlaşmanın asıl işi, bu tayinler için gereken listeyi ve bu listede yer alanların, tayin edilecekleri yerleri boşaltmak, hazırlamaktır. Bu listede 35 isim yer alır ve 35 insanın hepsi, 27 Mayıs İhtilalinin faal kadrosunu teşkil ederler. Birinci hedef olan kurmaylar şubesi müdürlüğü, Osman Köksal'la elde edilmiştir. Şimdi ikinci ve önemli hedef, Çankaya Reisicumhur Köşkü Muhafız Alayı Kumandanlığıdır. Bu alayın kumandanlığına da Osman Köksal getirilir ve alayın genç subayları süratle onun etrafında toplanırlar. Köksal'dan boşalan yeri ise, gene bir komite üyesi olan Şuphi Karaman alacaktır.

PRENSİPLER KONUŞULUYOR

Bu ilk toplantıyı diğer toplantılar izler. Bazı prensipler konuşulur: Merkez komitesi kurulmalı mı? Komite en çok kaç kişi olmalı? Komiteye kimler alınmalı? Vasıfları neler olmalı? Hücre teşkilatı yapılacak mı?

Sonra, gerek Ankara'da bulunan, gerek dışarıdan Ankara'ya getirilmesi düşünülebilen kurmayların vazifeleri konuşulur. Ağustos 1959'da Alpaslan Türkeş, Mustafa Kaplan, Rifat Baykal komiteye alınırlar. Türkeş, o sırada kurmay yarbaydır. Kara Kuvvetleri Genel Sekreteri muavinliği vazifesine bakar. Mustafa Kaplan, 229. Piyade Alayında tabur kumandanıdır. Yüzbaşı Rifat Baykal, Personel Okulu Hizmet Bölük Kumandanlığını yapar. Beş on gün sonra da sekizinci üye olarak, Kurmay Yarbay ve Genelkurmay CENTO Şubesi Müdürü Orhan Kabibay komiteye dahil edilir. Komite kurulurken İspanya'da bulunan Sami Küçük, ocak 1960'ta, şube müdürlerinden Muzaffer Yurdakuler, ya nisan sonu, ya mayıs 1960 başında komiteye girerler. Hulasa, merkez komitesi durumunda olan, fakat bu ismi almayan öncü heyet, kasım 1959'a kadar sekiz kişi olarak çalışır. Bir defada Gençlik Parkında ayaküstü, diğer defalar Mustafa Kaplan'ın Maltepe'deki evinde çalışmalarına devam ederler. Aralık ayında Vehbi Ersü (kurmay binbaşı, Süvari Alay Grup Kumandanı), Kara Kuvvetleri Harekât Şubesi başkanlığında Kurmay Yarbay Refet Aksoy, İstanbul'da Davutpaşa kışlasında Zırhlı Tugay Servis Tabur Kumandanı Orhan Erkanlı teşkilata girerler. Orhan Erkanlı'nın 27 Mayıs İhtilalinde ve İstanbul'daki aktif, teşkilatçı rolünü belirtmek ayrıca yerinde olur. Ocak 1960'm ilk günlerinde Washington'a tayini çıkan Dünder Seyhan da bu arada komiteye alınanlardandır. Türkeş'in evinde tavan arasında ve ayaküstünde de bir toplantı olmuştur. Sadi Koçaş ise, ekim 1959'dan beri Londra'ya tayin edilmiştir. Ve Türkiye'de değildir. Hulasa, 1960 başında hareket, daha evvel işaret ettiğimiz Sami Küçük'ün de katılmasıyla 13 kişiyi bulmuştur. Ondan sonra Sami Küçük'ün dairedaki odası, bir nevi temas, istişare merkezi gibi işler. 1960 nisanına kadar komiteye yeni üyeler alınmaz.

Ama bu üyelerin, yakınları, fikirdaşları, hareket arkadaşları ve işe taraftar olarak kazanılan ordu mensupları vardır. Bunların sayıları elbette ki az çok önemli yekûn tutar. Hatta bunlardan bir kısmı,

şimdi de ordu hizmetinde olduğu için, onların isimleri üzerinde durmuyoruz.

Bu arada mesela, Orhan Erkanlı, Suphi Gürsoytrak, Ahmet Yıldız, Halil Kayılı, Fahrettin Ermutlu, Rauf Gökçe, Necmi Berk, Necati Ünsalar, Halim Menteş, Mehmet Nuri Hazer, Mucip Ataklı, Muzaffer Karan ve diğerlerini sayabiliriz. Bunların bazıları öncü ve kumandan mevkilerinde, bazıları diğer hizmetlerde ihtilalin icracısı oldular.

Cemal Gürsel'in emrinde ve ihtilalden önce katıldığı bir olayla Alpaslan Türkeş'in, ihtilale hareket emri verilirken bu hareketin fiilen başı olan General Madanoğlu ve ihtilal gecesini Harp Okulunda kumanda mevkilerinde olanlar üzerinde ileride ayrıca duracağız.

Kaldı ki bu komite, bu alanda çalışan tek komite de değildir. Onunla işbirliği halinde olmadan ve hatta 7-8 aydan beri varlığı bilinen bir başka grup da vardır. Mesela Ankara'daki Ekrem Acuner, Fikret Kuytay grubu gibi. Ama iki grup arasında biraz tereddütlü, hatta şüpheli bir hava vardır. Ve Ankara'da merkez heyeti vaziyetinde bulunan grup, diğerlerinin, bazı sivillerle de münasebette bulundukları kuşkusundadır. Refet Aksoy'un da bu grupla teması var sanılmaktadır. Nitekim daha sonra ve cunta şeklinde meydana gelen teşekkül, daha ziyade bu ikinci grup cephesinden gelir. Bu havaya rağmen nihayet, yani 30 nisan 1960'ta ve üniversite olaylarının hemen arkasından, bu gruplar birleşirler.

İstanbul'da, Yıldız Harp Akademisinde ve başında Binbaşı Faruk Güventürk'ün bulunduğu örgütlenme çabalarından ileride ayrıca bahsedeceğiz.

MUHAFİZ ALAYI ELDE

Bütün bu gelişmelerin en mühim hadisesi üzerinde ayrıca durmalıyız. Bu da, daha 1 aralık 1959'da, Kurmay Albay Osman Köksal'ın Kurmay Şubesi Müdürlüğünden, Muhafız Alayı Kumandanlığına tayinidir. Bu olayı daha önce de işaret etmiştik. Kurmay Şubesi ve Muhafız Alayı Kumandanlığı, daha baştan beri iki asli hedefti. Bu tayinle ve Köksal'ın Muhafız Alayının başına getirilmesiyle, ilk hedeften sonra ikinci hedef de ele geçirilmiş olur. Köksal'ın yerine ve Kurmay Şubesi Müdürlüğüne, gene asıl komiteden ve kurucu üyeler-

den Yarbay Suphi Karaman getirilir. Ondan sonra ise, hem ordu içinde temaslar, hem karargâhta faaliyet durmadan artar.

Suphi Karaman da bugün tabii senatördür. Şubeye geçtikten sonra Gürsel'le temas, hemen hemen onun elinde toplanır. Tayinler de onun şubesince hazırlanır. Heyecanlı, içten ve kendini yetiştirme ihtirası olan çalışkan bir kurmay... Onun şahsında da hareket, dinamik ve aktif bir insan kazanmıştır.

HEYECAN ARTIYOR

1960 yılına zaten gergin bir hava içinde girilmiştir. İnönü'ye yapılmış olan saldırılar, ordu çevrelerinde hiç de iyi tesirler bırakmaz. Tedirginlik artar. Ama asıl üniversite olaylarıyladır ki, heyecan son haddine varır. Çünkü üniversite baskını, idarei örfiyeler, mesela Ankara'da Namık Argüç'ün Siyasal Bilgilere ateş emri vermesi, sokakların bindirilmiş kıtalarla dolduruluşu, yani askerin ve ordu birliklerinin harekete getirilişi, komitede karar safhasının geldiği kanaatini uyandırır.

Genelkurmay Başkanı Erdelhün ise, iktidarın bir nevi emir subayı haline gelmiş gibi görünür. İstanbul'daki talebe nümayişleri ve mesela Belediye Sarayında NATO temsilcilerinin toplantı gününde ve İstanbul'un boşaltılmış sokaklarında, ortada bir nevi tenkil kumandanı gibi görünüşü, Genelkurmay'a itimadı büsbütün sarsar.

Hulasa, artık gong çalmak üzeredir. Kaldı ki, birtakım başka olaylar da meydana gelmiştir. 21 mayısta Harbiyeliler yürüyüşe geçmiştir. Bu beklenmeyen ve görülmemiş bir hadisedir. Bunun iktidar tarafından çok esaslı değerlendirilmesi lazımdı. Bu değerlendirme yapılmamıştır. Biz ileride bu hareket üzerinde duracak ve harekete gerekli açıklığı vereceğiz. 555 K günü denilen 5 Mayıs 1960'ta ise, Başvekil Menderes, adeta tek başına nümayişçilerin içinde kalmıştır:

— *Menderes istifal!..*

sesleri havayı doldurur. Bayar, Etem Menderes, Namık Gedik, bu hareketi yakından izlerler. Ama Bayar ve Gedik, galiba bu hareketi de değerlendirememişlerdir. Nitekim aynı günün en civcivli anında Celâl Bayar'ın Başvekaletle gidilince, evvela Menderes'e:

— *Ateş emri ver! Nümayişçilere ateş edilsin!..*

diye çıkışı çok önemlidir. Ama zaten perişan bir halde olan Men-

deres'in harekete geçişine Etem Menderes engel olur. Bayar'ın bu sefer Namık Gedik'e:

— *Sen git ve ateş ettir!..*

deyiş, sadece bir kararsızlığın ve takdirsizliğin işaretidir. Ama o safhaya ileride ve ayrıca geleceğiz. Biz şimdi, gene ihtilalci kadro üstünde duralım. Ve biraz da Cemal Gürsel'i tanıyalım...

Gürsel bir ihtilalci miydi? Yoksa bir idealist mi? Hayatında, bir gün, üstün bir misyonu olacağını hiç düşünmüş müdür? Sanıyorum ki bunların hiçbirine olumlu cevap verilemez. Sade bir askerdir. Ama öyle oldu ki, bir gün bir ihtilalin başına getirildi. Ve bu ihtilalin başında, memleketin yapısına önemli bir şeyler katmak için hazır değildi...

CEMAL GÜRSEL KİMDİR? (1)

Gürsel, bizim yakın tarihimizde, memleketin kaderine müdahalesi olan, yahut memleketin gidişine damgasını vuran asker önderlerden hiçbirine benzemez. Bu önderler ki, bilhassa, 1900-1908 arasındaki yetiştirdiği kurmaylardır. Bunların hepsine birden, haydi Enver Paşalar, Mustafa Kemaller nesli diyelim. Ama onların adları ve yaşları ne olursa olsun, hepsinin müşterek olan vasıfları şunlardır: Engin ve ateşli savaşçılardır, idealist birer mana taşıyan ihtiraslarına sınır yoktur. Mücadeleler için yer, zaman, hatta şartlar onları bağlamaz. Yenilgiyi ise kabul etmezler. Mücadeleleri nerede biterse, orada yeniden başlarlar. Ve onların hepsinde bu seciye, hayatlarının sonuna kadar sürer. Şimdi onlardan bu gök kubbe altında yaşayanlar çok değildir. Mesela bir İsmet İnönü omzunda bu bitmeyen mücadelenin bayrağını taşımış son asker önderlerden biridir.

Cemal Gürsel'e gelince, onu bu neslin ölçüleriyle ölçemeyiz. O Enver Paşalar, Mustafa Kemaller neslinin, en keskin kavgalarını verdikleri günlerde, henüz bir asker okulunda öğrenciydi. Bu okullarda o günlerde, artık 1900-1908 günlerinin havası yoktu. Hedefler, idealler değişmişti. Artık klasik bir tahsil, isyancı bir idealizmin yerini almıştır. Ama savaş tanrısı, hâlâ kılıcını savuruyordu... Bu sebeple Gürsel, daha mektebi bitirmeden cephelere koştu. Bu neslin ruhu ve vazifesi artık sadece askerliktir. Fakat bir gün, o da bir ihtilale baş olacaktır.

(1) Bu konuda *İhtilalin Mantığı* isimli eserimizde ayrı bir bahis vardır.

NİÇİN ASKERDEN GELİRLER?

Bizim yakın tarihimizde ihtilalciler, niçin askerden gelirler? Bu sorunun cevabı basittir:

Çünkü bizde asıl aksiyon adamları askerlerdir. Çünkü mekteplerinde askerler, birer aksiyon ve kumanda elemanı olarak yetişirler. Sonra ellerinde ve daima, kumanda edebilecekleri bir kuvvet bulunan insanlar, askerlerdir...

Mesela 1876'da Sultan Aziz'in tahttan indirilişinde, Mithat Paşa gibi birinci sınıf bir devlet adamı rol oynamıştır. Fikir, onundur. Ama bir Harp Okulu Kumandanı Süleyman Paşa, ihtilalci Harbiyelilerin başındadır. Ve kumanda onundur.

Aynı hali, Abdülhamit idaresini yere seren İttihat ve Terakki hareketinde de görürüz. Paris'te, İstanbul'da, Selanik'te, genç veya yaşlı siviller, ihtilalden çok didişmeler içindedirler. Ama idareyi devirmek için dağa çıkanlar, gene subaylardır, kurmaylardır. Abdülhamit'in onlara karşı çıkardığı Müşir Şemsi Paşayı, hem de halkın ve muhafızlarının ortasında, gene bir subay yere serer. Önyüzbaşı Niyazi Bey, genç Binbaşı Enver Bey, çarıklarını çekerek dağlara çıkarlar. Kentlerde, köylerde hürriyet ilan ederler. Manastır'da Albay Sadık Bey, üstün teşkilatçılık vasıfları gösterir. Binbaşı Vehip Bey, bir top arabasının üstüne çıkarak meşrutiyetin ilanı beyannamesini okur.

Hulasa, bu daima böyle yürür. Mustafa Kemal, daha mektepten çıktığı gün zindana atılır. Ama bir gün serbest kalınca da Şam'da, Beyrut'ta, gizli ihtilal cemiyetleri kurar. İmparatorluk çöküp, artık yeni bir devlet kurmak vakti gelince de, gene sahneye atılanlar bu askerlerdir. 27 Mayıs İhtilaline ise, münhasıran bir askeri hareket diyebiliriz. Ama şartların tamam olduğu bir askeri hareket. Çünkü gene bu ihtilal patlamadan diğer bir asker, yani eski ihtilalci İsmet İnönü, hem de Meclis kürsüsünden:

«— Arkadaşlar! Şartlar tamam olduğu zaman, milletler için ihtilal, meşru bir haktır!..»

diye haykırmıştır. Bu tecrübeli ihtilalci, mademki böyle konuşuyordu. O halde bu şartların üstüne eğilmeliydi. Bu bahse gene avdet edecegiz...

CEMAL GÜRSEL'İN KİMLİĞİ

Fakat önce biz, yukarda zaten adını vermiş olduğumuz Cemal Gürsel'i tanıyalım.

Cemal Gürsel 1895'te Erzurum'da doğdu. Babası Erzurumlu, anası Erzincaylıydı. Babası askerdî: Refahiye Jandarma Kumandanı Abidin Bey. Rütbesi fazla ilerlemeden emekli oldu. Ama Balkan Harbinde tekrar askere alındı. Küçük Cemal ilköğrenimini, babasının hizmet gördüğü Ordu'da yaptı. Sonra Erzincan Askerî Rüştiyesini (ortaokul) bitirdi. Lise tahsili için de Kuleli'ye girdi. Ama bir süre sonra da Birinci Dünya Harbi patladı ve Türkiye harbe katıldı.

O zaman, bütün mektepler gibi, Kuleli Askerî Lisesi de, Harbiye de boşaldı. Cemal, altı aylık sıkı bir askerî eğitimden sonra cepheye gönderildi. İlk vazifesini Çanakkale cephesinde, 15. Tümen-de aldı. Topçu subayı olarak çarpışıyordu. Seddülbahir ve Anafartalar muharebelerine katıldı. Düşman, Çanakkale'den çekilince, bu defa da Suriye cephesine gönderildi. Mesela Gazze muharebelerine batarya kumandanı olarak iştirak etti. Birinci Dünya Harbinin sonuna kadar bu cephede kaldı.

Ama Mütarekenin hemen hemen arkasından, yeni bir savaş görünüyordu. Nitekim az sonra Anadolu'da milli mücadele ve İstiklal Savaşı başladı. Yüzbaşı Cemal, gene harekatın içindedir. Mesela İnönü muharebelerinde, Kemalettin Sami Paşa ordusunda, gene batarya kumandanı olarak çalışır. Eskişehir muharebelerine iştirak eder. Ordu Sakarya gerisine çekilince, Gürsel, gene ordu cephesinde ve arta kalan topraklarının başındadır. Sakarya muharebesine, baştan sona katılır. İstiklal Savaşının sonuysa malumdur. Düşman önce Eskişehir-Afyon hattına çekilir. Sonra 26 ağustos 1922'de Büyük Taarruz başlar ve Gürsel'in bataryası, Dumlupınar muharebesine katılır. 9 eylülde ordu İzmir'dedir ve harp bitmiştir.

ÖĞRENCİ KUMANDAN

Evet, gerçi harp bitmiştir. Ama mektep henüz bitmemiştir. Vakiya Çanakkale'de, Suriye'de tecrübeler, mekteplerin kitaplarına sığmayacak kadar dolgun ve değerlidir. Ama ordu hazar devrine girince, subay ve kumanda kadrosundan, mektep belgeleri de ister. Bu mekteplerin, kursların bir türlü sonu gelmez. Bu iş Cemal Gürsel için de böyle yürür. Eski batarya kumandanı Erzurumlu Cemal de ilgili

makamlara müracaat eder. Öğrenimini tamamlamak ister. Evvela Harbiye'nin eksiklikleri yerine getirilir. Sonra kurmay tahsili devam eder, 1929'da, Kurmay Okulunu tamamlar. Halbuki bir taraftan evlenmiştir de. Evlenmesi 1927'ye rastlar. Eşi, bir cephe arkadaşının hemşiresidir. Ondan bir çocuğu da olur. Kurmay olarak ordu hizmetine katılan Gürsel'in, artık mutat olan büro ve kıta çalışmaları başlar. Rütbeleri sırasıyla artar, yükselir. Öyle ki, 1953'te korgeneral olur. Erzincan'da 18. Kolordu Kumandanlığında bulunur. Bir ara, Eskişehir Bölge ve İzmir Yurtiçi Bölge Kumandanlıklarında bulunur. Bu bölge kumandanlıkları, az çok pasif hizmetlerdir. Usulen bu hizmetlerden sonra emeklilik gelir.

Ama Cemal Gürsel, bu talihi yener. Bölge kumandanıyken, 1956'da orgeneralliğe yükseltilir. Erzurum'da bulunan III. Ordu Kumandanlığıyla yeniden faal hizmete geçer. Artık orduda bir baştır ve bizde askerliğin, mutat olan en yüksek kademesine yükselmiştir. Doğduğu bölgenin sınırlarını savunmak işi onundur.

Fakat Gürsel'in ilerleyişi burada kalmaz, 1959'da, Kara Kuvvetleri Kumandanlığına atanır. Şimdi bütün kara ordularının başıdır. Ve hatta önünde, daha yüksek hizmet imkânları da açılır. Çünkü bizde Kara Kuvvetleri kumandanları, eğer yaşları elverişliyse, usulen Genelkurmay başkanlığına da atanabilirler. Fakat Genelkurmay Başkanı Erdelhun'un hizmet süresi üç sene uzatılarak, Genelkurmay Başkanlığı yolu kapanmıştır. Kendisinin emeklilik zamanı ise yaklaşmıştır. 14 temmuz 1960'ta, emekli olacaktır. Hatta emekliliğinden önce, mutat olan iznini de ister. Bu izinden artık, sadece emeklilik muamelesini bitirmek için dönecektir...

GÜRSEL, İHTİLALCİLER ÇEVRESİNDE

Ama kader ona, başka yolları açacaktır. Onun için şu verdiği-miz başlığı, hatta «*Cemal Gürsel ihtilalcilerle çevriliyor!*» şekline sokmak, belki daha doğrudur. Evet, Cemal Gürsel, ihtilalcilerle çevrilir...

Bu nasıl olur? Cemal Gürsel bir ihtilalci miydi? Bir idealist miydi? Hayatında üstün bir aksiyonu, memleket ölçüsünde bir misyonu olacağını düşünmüş müydü? Hayır! Belki sade bir askerdі. Ama yürüdüğü yolda yeni ufuklar açılıyordu. Talihinin tezgâhında yeni kaderler örülüyordu. Genç ve seçkin bir kurmaylar kadrosu Cemal Gürsel'de, aradıkları bir şefin, bazı vasıflarını buluyorlardı. Hulasa

Cemal Gürsel, ihtilalcilerle çevrilmişti. İhtilale yaklaşıyordu. Bunun nasıl olduğuna, daha önce de temas ettik: 1959 ocak ayında ve Türk ordusu Kara Kuvvetleri Kumandanı olarak Almanya'ya bir vazife gezisine çıkan Cemal Gürsel'e, daha önce değindiğimiz gibi, ihtilalcilerden Kurmay Albay Sadi Koçuş refakat etmektedir. Yol boyunca, tabii memleket meseleleri de konuşulacaktır. Öyle de olur. Sadi Koçuş ise bir ihtilal örgütünün artık merkez denilebilecek olan teşekkülünün üyesidir. Kumandanına elbette ki duyduklarını, faydalı gördüklerini anlatmaya çalışacaktır. Memlekette iç gerginliğin ta zirve noktalarına doğru gittiğini ise, elbette ki Gürsel de takdir eder.

Bazı görüş birlikleri meydana çıkar. Gürsel de bir askeri müdahalenin, artık gerekli olduğuna inanmaktadır. O halde teşkilata girmesine lüzum yoktur. Ama rica edilir ki, Kara Kuvvetlerinde, bu genç kurmayların bazı teşebbüslerini desteklesin. Bilhassa tayinler bahsinde. Çünkü bu tayinlerle kilit noktaları ele geçirilirse, genç kurmaylar ondan ötesini kendileri yürütebilecekler ve Gürsel'e:

«— *Buyur paşam, şimdi söz sizin...*»

diyebileceklerdir...

Nasıl mı diyeceksiniz? Bu sorunun bir kısım cevaplarını zaten daha önceki sayfalarda vermiştik. İşlerin asıl gelişmesini de, daha ileride görelim. Ama bizim için şimdi, biraz bu ordu çerçevesi dışına çıkmak lazım. Çünkü bu ordu ve ihtilalciler çerçevesi dışında da, çok önemli olaylar gelişmekteydi.

İbreler vardır. Bir bakışta göze çarpmaz gibi görünürler. Yahut ancak günlük havadan nişan verirler. Üzerlerinde durulmaya değmez gibi görünürler. Ama gerçek devlet adamı odur ki, bu ibrelerin titreşimlerini, gece ve gündüz bir an gözden uzak tutmadan değerlendirir.

KIPIRDAYAN KURUMLAR

Bir ülkenin ve bir toplumun gidişatı hakkında yargılara varabileceğimiz öyle hareketler vardır ki, bunlar bir bakışta, temel faktörler olmayan günlük olaylar gibi görünürler. Ama bu görüş ve görünüş yanlıştır. Hele iktidar ve siyasi güçler, bu hareketlerin üstüne gereği gibi eğilmezlerse hata daha büyük olur. Onların, bir Buda rahibinin, bir bakışta manasız gibi görünen kutsal metinlerden mana çıkarmaya çalışması gibi, gecelerini ve gündüzlerini, bu belirtiler üzerinde tefsif etmeleri gerekir. Yoksa, bu gafletler ileride, hem kendileri, hem toplumca, acı bir şekilde ödenebilir. Şimdi burada, bu konuda, bazı güçlerin ve kuruluşların üzerinde kısaca duracağız. Ama bu arada, orduya ayrıca temas etmeyeceğiz. Çünkü ordu tedirginliği ve bunun doğurduğu hareketler üzerinde, daha önceki sayfalarda gereği kadar durduk. Şimdi üzerinde duracağımız müesseseler ise, toplum hayatı bakımından öyle ibre titreşimleri gösterir ki, bu titreşimleri incelemek, yalnız iktidarın değil, bütün siyasi ve hele aydın güçlerin vazifesidir. Biz burada bunlara temas ederken, bugün için de bir şeyler ifade eden bu vazifenin şuurunu nefsimizde duyuyoruz.

BASINDA TİTREŞEN İBRELER

Galiba her ülkede alışılan ve bir zamanlar çok tekrar edilen bir söz vardı:

«*Basın, dördüncü kuvvettir.*»

Bu söze göre Basın, bir ülkenin temel güçlerini teşkil eden yasa, yargı ve yürütme güçleri yanında onlar ve onlar gibi mülkün hayatına etkili bir güç sayılmak istenirdi. Yani bu üç kuvvetin ya-

nında, bir de kamu efkârı eklenirdi. Şimdi bu görüş eskimiştir. Çünkü o zamanlar basın, şimdi bütün dünyada ve bizde olduğu gibi, sorumsuz bir ticaret işi haline gelmemiştir. Nitekim bugün, bu formülü doğru olarak alırsak, en müstehcen neşriyat yapan, ama en çok satan dergilerin, gazetelerin, kamu efkârını en iyi aksettiren yayın organı oldukları neticesine varırız ki, bu elbette doğru değildir. Çünkü insanın hayvani içgüdüleri elbette vardır. Ama insan denilen yaratık, diğer hayvanlardan, içgüdüleriyle değil, başka değerlerle ayrılır. Bu durumu bir İngiliz parlamento üyesi, şu sözlerle doğrulamıştır:

«— Şimdi bizde ve Amerika'da basın ve yayımlar, insanları kümes hayvanları seviyesine indiriyor...»

Basının dördüncü kuvvet olduğu efsanesini bir tarafa atarak, ama basının da bir güç olduğunu elbette ki kabul ederek, incelemelerimize devam edelim. Bizde durum şuydu: Bilhassa 1958, hele 1959'da, memlekette tansiyonun aşırı bir şekilde gerginleştiğine daha önceleri işaret etmiştik. Bu gerginlik, elbette ki basında da görülüyordu. Ama dikkati çeken bir halde göze çarpmıyordu. İktidarı tutan basın, gittikçe tesirini kaybediyordu. Mesela Demokratçı bir yazarın kitabında belirttiğine göre, iktidar organları sayılan *Zafer* ve *Havadis* gibi gazetelerin tirajları toplamı 70.000'e düştüğü halde, iktidara karşı çıkan gazetelerin tirajları toplamı 1.500.000'e varmıştı. Kaldı ki, iktidar gazetelerinin, köylere kadar varan resmi veya mecburi abone sayılarıyla, iadelerini de bu yekûnda hesap etmelidir. Demek ki, basında ibre, iktidar aleyhine işliyordu.

Sonra bir de şu vardı. Basın genel olarak, seviyesizleşiyordu. Mesela, o zaman hükümetin Basın-Yayın Umum Müdürlüğü veya parti organına derlettirip, iktidar makamlarına sunulan ve her nasılsa bir yerlere kaybolmayan, şimdi de elde bulunan bir «*Basın münakaşaları ve kavgaları*» dosyası var. Bu dosyadan parçalar nakletmemi, hiçbir okuyunun istemeyeceğini sanırım. Çünkü muhalif, muvafık veya tarafsız görünen bu gazete ve dergilerden, öyle parçalar derlenmiştir ki, bunlardan bu eserde tek cümlelerin yer almasını bile istemem. Kaldı ki ve daha yukarda da işaret ettiğim gibi, basın artık kamu efkârı demek değildir. Tahrik, iftira ve sövüşmeyle, hayvani ihtirasları, kinleri, garazları, hatta kutsal inançları gıcıklayan ve bunu ticaret metayı haline getiren, basın türünden ve bu tür organlardan, bizim ve bize benzer ülkeler halkının nasıl kurtulacakları, gerçekten bir meseledir...

ÇAĞIN MUCİZESİ

Çağın mucizesi veya mucizelerinden biri olan radyoya gelince? Demokrat iktidar zamanında radyo, yalnız iktidarın elindeydi. Radyoda muhalefetin, ya söz hakkı yoktu. Yahut, hatta seçim mücadelelerinde bile bu söz hakkı, gayet kısıtlıydı. 27 Mayıs'tan önce radyoda, her gün iktidar konuşacaktı. Gariptir ki bu durum, devleti idare edenlerce, gayet doğru, nizam-ı âleme uygun ve hakkın ta kendisi gibi görünüyordu. Bu akıldışı durumu, o zamanlar iktidar adına radyoda konuşan, kültürüne güvendiğim bir arkadaşımın defalarca sormuşumdur. Durumdan o da memnun görünmüyordu. Fakat belliydi ki, bu düzene karşı koyacak güçte de değildi. Halbuki radyoda böyle bir iktidar tasarrufu, düpedüz bir haksızlıktı. Çünkü radyo, hükümetin değil, devletin malıdır. Çünkü hükümet şu veya bu partinin elinde olabilir. Hatta bir gün köylerde, kasabalarda, daha çok din veya mukadderat ticareti yapan, yahut milli duyguları, asılsız iddialara dayanarak kamçılaman, düpedüz demagog olan kuvvetlerin de eline geçebilir. Ama devlet; parti iktidarı ve parti adamları demek değildir. Devlet; milletin, topyekûn ve organize milli gücü olmak lazımdır. Yahut da öyle olmalıdır. Hiç değilse, siyasi kavgaların dışında kalmalıdır. Yoksa ve mesela, bugün de olduğu gibi ve partisiz bir memur kendini, işlerinde, nakillerde, tayinlerde, devlet denilen gücün değil de, şu veya bu gelgeç parti adamının tehdidi altında hissederse, o zaman memlekette, devlet nizamı değil, demagogun, diktatörün, türedinin, oligarkın veya herhangi bir hırs veya menfaat örgütünün tasallutu hâkimdir demek olur. Bu tasallut, inanmalı ki, sağlam bir temel teşkil etmez, yıkılır...

ÜNİVERSİTE

Bir ülkede milli eğitim varsa siyaset vardır. Çünkü siyasi bilinci, eğitim yaratır ve besler. Yoksa cehaletin kol gezdiği, birtakım cahiller ordusunun dağları taşları doldurduğu bütün işlerin, menfaatlerin, bir avuç insanın tasarrufunda toplandığı herhangi bir ülkede milli siyasetten, elbette ki bahsedilemez.

Üniversite ise, milli eğitim örgütünün de üstünde bir kuruluştur. Yahut da bu örgütün tacıdır. Çünkü üniversite, memleketin gelecekteki hâkim ve aktif kadrosunu verir. Bu kadroyu da, ya iyi, yahut da fena olarak verir. O halde üniversite, memleketin kaderi üs-

tünde eli ve damgası olan en üstün müessesedir. Ordu barış yıllarında, ancak hazırlanan ve bekleyen bir aksiyon kudretidir. Sefer için yetiştirilir. Halbuki üniversite, hiç durmadan aktif unsurları milletin yapısına katan bir bilgi, fikir ve ihtisas cihazıdır. Memlekette yön tayin edecek ve millet içinde, hem insanlarla insanlar, hem vatandaşla hükümet ve devlet arasındaki ilişkileri ve hareketleri düzenleyecek olan kışileri üniversite yetiştirir.

Üniversitenin bu vaat ettiği ve yoğurduğu hizmetlerin yürümesi, yahut bu hizmetlere layık kadronun iyi hazırlanması işlerinde ise üniversitenin, iki korkunç düşmanı vardır:

1. Üniversitenin yetiştirici ve hazırlayıcı kadrosunun yetersizliği veya itibarsızlaşması,
2. Üniversitede hazırlanan ve yetişme çağında olan genç kadronun işsizliği, gayesizliği. Yani üniversite aylaklığı...

Bunların üzerinde kısaca duralım:

Yetiştirici kadronun şu veya bu sebeplerle üniversiteden kopması, verimsizleşmesi, adeta üniversiteye yabancı durumlara düşüp, üniversite müderrisliği (hocalığı) vasfının şekilden veya barem kayıtlarından ibaret kalması, üniversitenin ölümüdür.

Öğrenci işsizliğine ve üniversitenin günlük havasına, işsiz güçsüzlüğün, aylaklığın, eğitim aksama ve aksatılmalarının hâkim olmasına gelince, bu korkunç bir haldir. Ve gene üniversitenin ölümüdür. Öyle sanıyorum ki bu hava, daha doğrusu bu iki hal, dün de, bugün de, Türk üniversitesine hâkimdir. Yani üniversite hocası yetiştirme, üniversite öğrencisi de yetişme ihtirasını kaybetti mi, üniversitenin üniversite olmak vasfı sona erer.

Kısacası, kütüphanenin yerini kahveler ve sokaklar, müderrislik vasfının yerini de, günlük kazanç kaygıları aldı mı, iş bitmiş demektir. Böyle müesseseler ancak, «*diplomalı veya diploma peşinde bir vasıfsız okuryazarlar enflasyonu*»na yol açar. Bunlar istikbalde, hangi safta yer alırlarsa alsınlar, zararlıdırlar. Demir Perde gerisinde olsa da, benim okuduğum yatılı üniversitenin bende kalan tek didişmeli hatırası şudur: Üniversitedeki öğrenciler, üniversite idaresinden (bu idare de, gene öğrenciler elindeydi) orada bulunduğum yıllarda, hep tek bir şeyi elde etmek için savaştılar. O da üniversite kütüphanesinin, günün yirmi dört saatinde açık kalmasıydı. Yani kütüphane idareci ekiplerinin ona göre düzenlenmesiydi. İdareci öğrenci kadro ise

sonuna kadar, kütüphanenin sabah sekizde açılıp, gece 24'te kapatılmasında diretti. Ben, biraz da idare kadrosundan biri olarak vakti gelip üniversiteden ayrıldığım zaman, bu keskin savaş, hâlâ devam ediyordu. Zaten üniversite kütüphanesi —ki büyük bir binaydı— her saat tıklım tıklımdı. Sanıyorum ki sabaha kadar açık kalma kararı alınsaydı, gene de öyle olacaktı...

Menderes devrinde pek belirmeyen, ama şimdi bir kötü salgın halini alan bu üniversite ve yüksek mektepler ticaretinden bilmem bahsedeyim mi? Eğitim, öğretim ve üniversite olmak vasfı üzerinde, her türlü bilgi ve anlayıştan yoksun, ancak paranın desteklediği ve milli eğitim denilen kavramın kutsal değerlerine ilgisiz bir vekalet veya iktidarın beslediği bu kontrolsüz, prensipsiz, hatta kütüphane-siz, hocasız, ama muhasebe vezneleri iyi işleyen garip cereyan üzerinde burada durmayacağım. Yalnız şu kadarını söyleyeceğim ki, bu türeyen teşekküllerin ve yürütülen işlerin yarın bütün bedelini, yalnız memleketin sükûnu değil, bizzat bu çatılar altında vakit öldüren gençler ödeyeceklerdir. Çünkü üniversite, hele bizim gibi azgelişmiş ülkelerde, ticaret işi değil, gene en iyisi devlet işi olmalıdır. Çünkü tüccar kâr gayesiyle çalışır. Devlet ise, ne kadar oligarşiye de kaysa, nihayet devlettir.

İktidar demek, her şeye hâkim olmak demek değildir. Bazen öyle olur ki, iktidar da girişim gücünü elinden kâdırır. Ve sokağın sözü, liderin ve iktidarın sözü gibi görünür...

BAYAR VE MENDERES'TE LAİKLİK ANLAYIŞI

Demokrat Parti iktidarında ve Menderes devri diyebileceğimiz yıllarda, Türkiye’de ve toplum hayatında titreşen ibrelere göz atarken, bugünkü gelişmelere etkisi olmak bakımından, diğerk bir faktöre de değinmek gerekmektedir. Bu faktör, din ve siyaset meselesidir. Çünkü öyle gelmiştir ki, Demokrat Parti iktidarında, gerçi pek fazla filizlenme ve yayılma levhaları göstermemekle beraber, bugün geniş dalgalanmalar, gövde gösterileri ve ancak ortaçağdaki İran-Hint şehirlerinde görülen sokak nümayışleri ve baskınları halini alan hareketlerin başı, gene o devre kadar varmaktadır. Şu halde, yalnız dünün değil, bugünün ve belki yarının da toplum hayatında menfi bir unsur haline gelen bu gelişmenin niteliği üzerinde biraz durmalıyız.

Şunu ve hemen belirtelim:

Menderes iktidara, laik, yahut herkesin kendi dinine, imanına bağlanıp, dinin siyasete alet edilmemesini savunan bir zihniyetle geldi. Menderes’ten zaten başka türlü beklenemezdi. Hür bir devlet nizamında, hür bir terbiye almıştı. Yabancı mekteplerde okumuştı. Neslinin aydın bir mensubuydu. Nitekim sol ve sağ saydığı insanlara ve yayınlara karşı iktidara gelince mücadele açmıştı. Mesela aşağıdaki sözler onundur. Bu sözleri söylerken hükümet, sol saydığı bazı yayınları kapattığı gibi, sağ saydığı yayınları da kapatmıştı. Konuşma gazetecilerle ve mart 1953 tarihlidir:

«— Sol saydığımız bu gazete ve dergileri kapattıktan mada, diğerk taraftan, Sebilürreşat, Ehli Sünnet, İslam Yolu, Allah Yolu gibi gazeteler de sağcılık neşriyatı yapmaktaydılar. Bu gazeteleri de kapattık. Onların da mesullerini mahkemeye verdik. Memleketimizde her türlü dini itikat ve imanlar, hiçbir terediye uğramadığına göre, dini siyasette kullanmamakta, bütün

partiler birleşmelidir. Ve bize yardımcı olmalıdırlar. Bu mukaddes mevzuu ele alıp, oy avcılığında yararlanmak hususunda, partilerin birbirleriyle yarışı, memleketi felakete götürür. Bu bahiste partilerin çok dikkatli olmalarını, tekrar ikaz ederim...»

Menderes gene aynı yıl ve 1954 seçimlerinden sonra, 21 temmuz 1955'te, aynı konuya bir daha değinmiştir. Bu defa Millet Meclisinde ve «*Vicdan ve Toplanma Hürriyeti*» kanunu müzakere edilirken konuştu:

«— Dini siyasete alet etmekte devam edecek miyiz? Siyasi partilerde hiçbir mesuliyet hissi ve kaygısı tanımadan, mefhumlara (kavramlara), müesseselere, hükümet ve devlet adamlarına, hakiki ve hükmi şahıslara, ağıza geldiği gibi, sövüp saymakta devam edecek miyiz, etmeyecek miyiz?..»

Bu son cümlelerde de bizi bu konuda ilgilendiren, «*Dini siyasete alet edecek miyiz?*» sözleridir. Çünkü seçim mücadelesinde öyle şeyler konuşulmuş ve çok partili rejimin ortaya attığı birtakım sokak hatipleri, yalnız muhaliflerini değil, halkta devlet güvenini, hükümete saygıyı ve devlet adamlarını, yahut milletin hayatında büyük hatıralar bırakmış kimseleri, uluorta, öyle kötüleme yollarına dökülmüşlerdi ki, bu böyle devam ederse, Türkler arasında din, yıllardan beri yerleşmiş bulunan otorite ve idareye saygı gelenekleri hakikaten sarsılıp gidebilirdi. Halbuki bunlara ihtiyaç vardı. Ama durum buydu. Ve artık köylerde, tıpkı eski mezhep kavgaları devrinde olduğu gibi, birbirine diş bileyen parçalanmalar oluyordu. Hatta bazı gayretkeş ve cahil imamlar, parti camilerini bile birbirlerinden ayırıyorlardı...

İNÖNÜ'YE GELİNCE?

Bundan İnönü de şikâyetler içindeydi. Örneğin başvekilin Meclis konuşmalarından 3 gün sonra ve C.H.P.'nin XI. Kurultayını açış nutkunda şunları söylüyordu:

«— Seçim tatbikatında bizim şikâyet ettiğimiz esaslı bir nokta da, dinin siyasete alet edilmesi keyfiyetidir. Bunun partimiz aleyhine kullanılmasıdır. Eski ve yeni kanunlar, dini siyasete alet etmeyi menetmiştir. Seçim esnasında buna ehemmiyet verileceği tekrar tekrar ifade olunmuştu. Ama hazin hakikat şudur

ki, bu seçim silahı, büyük mikyasta ve Cumhuriyet Halk Partisi aleyhine, haksız ve insafsız olarak kullanılmıştır. Partimiz ise, kanunca haklı olduğu himayeyi görmemiştir...»

Şimdi bu iki liderin karşılıklı sözleri şunları açığa vurur ki, her iki lider de aslında, dinin siyasete alet edilmemesinin taraflısıdır. Ama, teşebbüs gücü ellerinden kaçmıştır. Birtakım demagog sokak siyasetçilerinin solumsuz, pervasız, çıkışlarıyla din ve siyaset kavgası, halkın arasına yerleştirilmiştir. Halbuki ve daha önceki yazılarımızda verdiğimiz gibi, Demokrat Parti kurulurken ve Bayar kuracağı partinin programını İnönü'ye sunup, teşvik ve iyi dilekler görürken, İnönü'nün iki endişesinden biri bu «*dini siyasete alet etmek*» meselesiydi. Bayar bu endişeyi yerinde karşılamış ve dinin siyasete alet edilemeyeceği teminatını vermişti. Demek ki ve hakikaten işaret ettiğim gibi, teşebbüs bu konuda artık bu liderlerin de ellerinden çıkmıştı. Sokağın, cahilin, demagogun ve hırslı intikamcılarının eline geçmiş demektir. Bu bulandırılmış suların önünü almak ise, elbette ki kabil olacaktı. Çünkü toplumun alt yapısında öyle uyuyan kinler, garezler, bilinçaltının dibine çökmüş öyle tortular vardır ki, bunlar dikkatsiz insanlar tarafından harekete getirilebilirler. Ama o zaman da kalabalıklar öyle şahlanırlar ki, bu şahlanışın ilk kurbanları, gene bu suları bulandıranlar olurlar. Fakat sonra da, başıboş ve aşağılık duyguları gıcıklanmış olan bu kalabalıklar, bu taşkınlıkların bedelini elbette birtakım kefaretlerle öderler.

YANLIŞLIK NEREDE?

Dün, bugün ve belki de yarın, bu din ve dinin bir tahrik ve siyasi ticaret unsuru olarak kullanılışı çabaları, aslında önemli bir değerlendirme hatasına dayanır. Dini sözler ve manalar karıştırılarak beslenen hareketler, aslında, dün de, bugün ve belki yarın da, bir *din* çabası değildir. Yani din kavramının çerçevesine girmez. Çünkü ve açık anlamıyla, dini, *itikatlar* (inançlar), *ibadetler* (dualar ve Allah'a yakarış), *ukubat* (yani, yarın ahrette amellerimizin cezaları), *mua-melât* (yani, toplum kaide ve kanunları) olarak alınca ve daha önce de bir vesileyle kaydettiğimiz gibi, şunu görürüz:

Bu dört esastan ilk üçü, yani itikatlar, ibadetler, ahret cezaları, tamamen Tanrı'yla kul arasındadır. Kimsenin mücadele sloganı olarak kullanamayacağı şeylerdir. Zaten Türk toplumunda bunlara ne dün,

ne bugün kimse müdahale etmemiştir. Etmez de. İsteyen camiye, isteyen kiliseye gider. Ve Türk toplumu bu bakımdan en hür dünya toplumdur. Muamelâta gelince, Peygamberden çok sonra, şariat, yani kanunlar halini alan kurallar ise şunlardır ki, bunlar, insanlarla insanlar arasındaki münasebetleri düzenlerler. İşte nizam dediğimiz budur. Ortaçağ İslam toplumlarında ve onu takip eden devrede bu kurallar, Kur'an, hadisler, bilginlerin hükümleri (kıyas-ı fukaha) ve bir de halkın, yahut vekillerinin bir araya gelerek verdikleri karara (icma-ı ümmet) göre düzenlenirdi. Bu temeller bugünkü toplumun ve devrin ihtiyaçlarına cevap veremez halde görüldüğü için, gene Peygamberin de işaretine uyularak, «*zaman değişince, hükümler de değişir*» yoluna gidildi. Bizde de Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu, yeni ve laik nizamı getirdi. O halde, soralım:

— İtikatlarına, ibadetlerine ve Tanrı'nın takdiri olan cezalara kimsenin karıştığı görülmediği ve bunlara inanış serbest olduğu halde, dini siyasete alet ederek, halkı hangi mücadeleye davet ediyoruz? Kalkın ey ehl-i İslam, Edirne'den Erzurum'a kadar yeşil bayraklar dalgalanacaktır!.. diye haykıran milletvekili, hangi bayrakları açacak?.. Başı tek bir defa secdeye gelmemiş insanların, bu gibi sloganları bayrak yaparak halka önder olmak istedikleri devirler, daima en felaketli zamanlar olmuştur.

Hulasa ve sanıyorum ki, dün olduğu gibi bugün de Türkiye'de, din için savaşıyoruz diye bazı kalabalıkların önüne düşenler, aslında, kendileri bir din fitneciliği ve günaha sapış içindedirler. «*Suyu Arayan Adam*» isimli eserimde de anlattığım gibi, Edirne'de, doğduğum kenar göçmen mahallesinde, daha çocukluğumun ilk yaşlarında anamdan, mahalledeki bütün çevresi gibi ben de çok şeyler dinlemişimdir.

KIYAMET ALAMETLERİ

Babam okuma bilmeyen bir göçmen, ama bir faziletli insandı. Anam okuma da bilirdi. Bizim kenar mahallenin ve hatta çevresinin tek okuyanı, öğreteni oydu (1). Kıyamet alametlerini şöyle tarif ederdi:

(1) Ş. S. Aydemir: *Suyu Arayan Adam*; Bir Çocuk Ruhunun İlk Dokuları bahsi.

1. Dinsiz, dindar görünecek,
2. Cahil, âlim görünecek,
3. Âlim, ilmini işletmeyecek ve ilmiyle amel etmeyecek,
4. Hem dinsiz, hem cahil olan insanlar da, halka yol göstermek isteyecek (Yani, halka önderlik taslayacak...).

Sanıyorum ki, annem bizim kenar mahallede, daha o vakitten, günümüzün halini haber vermiştir.

Ama bir sözü daha vardı:

«— Kıyamet demek, yerlerin, göklerin yıkılıp birbirine girmesi değil, dünyanın bu bozulmasıdır. Şeririn söz sahibi olması ve âlimin horlanmasıdır...»

1959'un son aylarıyla 1960'ın ilk ayları, artık ihtilal öncesidir. Memleket sathında ise, iki lider ve iki parti arasında, bir meydan savaşı sürüp gider.

İHTİLAL ÖNLENEMEZ MİYDİ?

Bir taraftan ihtilal şartları birikirken, bir taraftan da ihtilalcinin ve ihtilalci grupların belirdiğini, daha önceki sayfalarda kaydetmiştik. Kaldı ki, bu şartlar, yanlış işaret ettiklerimizden ibaret olmadığı gibi, ihtilalciler veya ihtilale yatkın gruplar da, yalnız bu yazılarda adları geçenler olamazdı. Vesile bulunca bu şartlara ve bu öncülere ayrıca değineceğiz. Ama burada ve ihtilal öncesinin gelişmelerine kısaca geçmeden önce, bir sual sorabiliriz:

— Acaba ihtilal önlenemez miydi?

Cevabımız şudur:

— Elbette önlenebilirdi. Ve bunun tek çaresi vardı: Seçimin yenilenmesi. Yahut hiç değilse, bir hükümet değişikliği...

Az ileride göreceğiz ki, İnönü, hem de ihtilalin hemen arifesinde, seçim gününün ilan edilmesi şartıyla Menderes'i, hem de Meclis kürsüsünden destekleyeceğini, kendilerine bildirmiştir. Menderes'in heyecanla tasvip ettiği anlaşılan bu önerinin önlenmesi iyi olmamıştır. Gerçeklere sadık kalmak için şunu da belirtelim ki, Menderes, seçimlerin yenilenmesini göze almış bulunuyordu. Başvekilden aldığı bir emirle İstanbul Belediye Başkanı Kemal Aygün, bunu gazetecilere açıklamıştı. Ama Celâl Bayar'ın hemen arkadan bu açıklamayı hükümsüzleştirmesi, elbette ki iyi olmadı. Kaldı ki, İnönü, seçimlerde o kadar aceleci de değildi. İstiyordu ki, sadece, seçimlerin yapılacağı emniyet altına alınsın. Mesela, İnönü'nün 27 Mayıs'tan 40 gün önce dahi beyanı şuydu:

«— 27 ekim 1961 akşamı güneş batarken, yeni seçimi yapmamışlarsa, gayri meşru olacaklardır. Ve bunu millete, ben ilan edeceğim!..»

Evet, normal seçimler günü, 27 ekim 1961'di. Ve İnönü, o beyanatı verirken ortaya, yatıştırıcı bir slogan atmış bulunuyordu. Bunun iktidar tarafından niçin değerlendirilmediğinin en doğru cevaplarını, elbette ki eski iktidar mensupları ve özellikle Bayar verebilirler. Ama aşağıda açıklayacağımız bazı belgelerden anlaşılacaktır ki, o günlerde Bayar ve Menderes, hatta adli tedbirleri ve organları da küçümseyen, Adalet Vekilinin ılımlılık ve kanun dahilinde hareket tavsiyelerini de yadırgayan, bir hava içindeydiler. İhtilal öncesi bahsine girerken bu satırları şunun için daha önceye aldık ki, ihtilalin zemini, bu gerçek şartlar kavranılmadığı ve değerlendirilemediği için hızla geliyordu...

Böylece, 1959 sonlarıyla 1960'ın ilk aylarında, artık ihtilal öncesi siyasi gerginliğin son haddine vardığını bir daha tekrarlayalım. Hele 1960'da iki parti liderinin mücadelesi, adeta memleket ölçüsünde bir meydan savaşı halini aldı. Düşünmeli ki, yalnız 8 ocak 1960'la 21 ocak 1960 arasında, memleketin çeşitli bölgelerinde iki lider, tam 6 defa, birbirlerine karşı sert çıkışlar yapmışlardır. Örneğin İnönü, Bursa'ya giderken, Menderes güneyde geziyordu. İnönü'nün konuşmalarında seçim kaygısı hâkimdir. Ve bütün şüphesi de, iktidarın seçimden kaçacağı, yahut seçim yapıp da kaybedilirse, gene iktidarı bırakmamak isteyeceğidir. Menderes ise, gene ihtilal kompleksleri içindedir. Hele İstanbul'da kendi emriyle tertiplenen ve gazetecilere aksettirilen seçim teminatının, hemen İstanbul'a koşan Bayar tarafından gölgelendirilmesi onu da sarsar. Doğru ve meşru yoldan saptırmış olur. Bu harekette İnönü, şüphelerini takviye edecek nahiyette bir şeyler görür. Zaten az sonra ve tahkikat komisyonu kurulması, kanun ve yetkileri mütalaa edilirken bir gazeteci mebus, grup kürsüsünden:

«— Bu memlekette seçimler yapılamaz. Seçimleri biz ne vakit istersek, o vakit yaparız!..»

diye haykıracaktır.

İnönü ise, Bursa'da şöyle konuşur (10 ocak 1960):

«— Vatandaşlarım emin olsunlar ki, seçimi kaybedecek olanlar, iktidarda kalmak isterlerse, dünya başlarına yıkılacaktır. Dünyanın başlarına yıkılması için ben, bütün idealistlerle beraber, tasavvur ettikleri ve edebilecekleri derslerin en ağırını, onlara öğretmesini bileceğim!..»

İnönü, neden bu kadar kuşkudadır? Bunda başvekilin ve daha önce verdiğimiz gibi:

«— *Gitmem, mademki iktidar elimdedir...*»

sözlerinin uyandırdığı kuşku kendisine hâkim olmuş olabilir.

İnönü'nün Bursa'ya giderken gazetecilere açıkladığı gibi, «Saidi Nursî»nin Menderes'in ve arkadaşlarının desteklenmesi için doğu vilayetlerine yazdığı mektupların da etkisi şüphesizdir. Zaten grupta açığa vurulan zihniyet de ürkütücüdür. Çünkü şu Saidi Nursî mektupları hikâyesinin yalanlandığını bilmiyoruz. Gruptaki hava ve çıkış ise, gerçi grubun bütün üyelerinin düşüncelerini aksettirmez. Daha aşağıda temas edeceğimiz gibi, grupta sağduyulu ve itidal isteyen çok insan vardır. Ama ne var ki, hem tahkikat komisyonu, hem onun yetkilerini içine alan tasarılar, yani Demokrat Parti iktidarının topyekûn Anayasaya aykırı hareketi olarak mahkemeye intikal eden kanunların kabulüne, bu insanlar mani olamayacaklardır.

DEVLET BAŞKANLIĞI YETKİLERİ VE SINIRLARI

1960 yılının mart ayı, nisanda ve mayısta meydana alacak, netice tayin edici olayların en mühimlerinden birini, ayrıca içinde taşır. Bu olay, Yeşilhisar-Kayseri olaylarıdır. Buna ayrıca önem verişimiz ve ayrıca bazı vesikalar da yayınlayışımız şunun içindir:

Anayasamıza göre devlet reisi, bilindiği gibi, partileri ve iktidarı temsil eden hükümetin de üstündedir. Bu elbette ki, devlet reisi pasif bir gölge temsilcisidir demek değildir. Hele iktidar partisinden gelen bir devlet reisi, elbette ki iktidarın tutum ve davranışlarını izleyecektir. Onlarla, bir hadde kadar ilgilenecektir. Ama hiçbir zaman bir *icra adamı* olmayacaktır. İcra kuvvetine, kaza kuvvetine müessir olacak temas ve müdahaleleri olmayacaktır. Mesela bir ordu kumandanına, şu veya bu hareket tarzı hakkında istikametler göstermeyecektir. Başbakanla da kanunlar çerçevesi dahilinde, genel ilişkileri, izahat ve malumat alıcı mahiyette ve bir dereceye kadar uyarıcı nitelikte kalacaktır. Bu temas ve uyarılar, öyle sanıyorum ki, bir *işbirliği*, *icra ve karar birliği* niteliğinde olamazdı. Çünkü bunlar, kanunlarla belirtilmiştir. Eğer bu belirttiğim esaslar doğruysa, yani devlet başkanı, hakikaten icra ve kazanın üstündeyse, o zaman, bazı misal ve vesikalardan biri olarak aldığımız Yeşilhisar olayları üzerinde, başbakan ve ordu kumandanıyla olan temasları ve başbakanla olan

yazılı muhaberelelerinin, eski cumhurbaşkanımız Celâl Bayar tarafından izahı lazım gelecektir. Ve bu izahlar, yalnız adına Yeşilhisar olayları dediğimiz, fakat ihtilal öncesinde ayrıca yeri olan bir hadisenin aydınlanması için değil, o zamanki Anayasamıza göre de mülkümüzde, Devlet Başkanı Celâl Bayar'ın, görev ve yetkileriyle fiili davranışlarının izahı, incelenmesi bakımından önem taşır. Şimdi burada bu temas ve yazışmalardan, yalnız birini, ama Celâl Bayar'm el yazısını teşkil eden bir vesikayı verelim. Diğer ve uzun muhaberelelere aşağıda ayrıca yer vereceğiz. O muhabereleler ki, yukarda işaret ettiğimiz devlet başkanlığı yetkileri bakımından da bazı manalar taşır. Şimdi şu vesikayı okuyalım:

31 Mart 1960
(31)

«Çok Sayın Başvekil Adnan Menderes,

Orgeneral şimdi geldi, görüştük. Tafsilatını size mülâki olduğum zaman anlatırım. Netice olarak, dün akşam söylediğim gibi, vereceğimiz karara intizar edecektir.

Umumi meselelerimiz hakkında sizinle görüşmek istiyorum. Eğer sıhhi durumunuz hemen buraya gelmeye müsait değilse, ben yarın sabah erkenden, kara yoluyla oraya geleceğim.

Gözlerinizden öperim kardeşim.»

Celâl Bayar

Bu vesikayı verirken, Meclisi temsilen ordunun başkumandanı durumunda olan bir devlet başkanının, bir orgeneralle görüşmesini yadırgadığımız elbette akla getirilmemelidir. Ama buradaki temas, Yeşilhisar hadiseleriyle ilgili, bir hükümet ve icra tasarrufuydu. Bunun böyle olduğunu, şimdi ayrıca işleyelim...

Muhalefet gayri meşru ilan edilince, bunun iki ihtimali vardır: Ya muhalefet hakikaten meşruluğunu kaybetmiştir. Yahut da iktidar aldanmaktadır. Ama böyle bir aldanış, iktidara pahalya mal olur...

HALK PARTİSİ MEŞRULUĞUNU KAYBETTİ Mİ?

Demokrat Parti iktidarının, şaşılacak bir ihtiyatsızlıkla göz yumduğu ve hiçbir sağduyulu Demokratın da doğru bulmayacağına emin olduğumuz Uşak, Topkapı ve benzeri olayların üzerinde ayrıca durmadığımızı ve durmak istemediğimizi, bu eseri okuyanlar kabul ederler. Sadece bu olaylara işaret etmekle yetindik. O Uşak olayları ki, orada Uşak'ı düşmandan kurtaran harp ordularının başı, Garp Cephesi Kumandanı İsmet İnönü taşlanmış, yaralanmıştır. O Topkapı olayları ki, nasıl toplandıkları Yassıada mahkemesinde meydana çıkan bir güruh, eğer orada tesadüfen bulunan Binbaşı Bayraktaroğlu işe müdahale etmeseydi, İnönü'yü linç edebilirdi.

Kayseri-Yeşilhisar olayları ise başka bir mana taşır. Yeşilhisar, Kayseri'nin bir ilçesidir. Kayseri-Niğde arasına düşer. Uysal ve çalışkan bir halkın yaşadığı, ova kıyısı bir ilçe merkezidir. Mart içinde bu ilçede bazı olaylar cereyan etmiştir. D.P. ve C.H.P. başkanlarının birbirlerine silah çekmeleriyle başlayıp, sonradan büyüyen ve Yeşilhisar hükümet konağı etrafında, şimdi de bazı misalleriyle görüldüğü gibi, aslında hoş olmayan bir kargaşalık olmuştur. Hadise, Ankara iktidar çevrelerinde büyük tepkiler yaratır. Kaldı ki 3 nisan 1960 günü Kayseri'de Halk Partisinin kongresi yapılacaktır. İnönü de kongreye katılacaktır. Böylece Kayseri bölgesi hassas bir saha haline gelir.

Ama şu da var ki, daha bu Kayseri seyahati düzenlenmeden ve Yeşilhisar olaylarından faydalanarak iktidar, Halk Partisine karşı son yayılım ateşlerini açmıştır. Mesela Radyo Gazetesinin 24/25 mart konuşmalarından şu parçayı verelim:

«Meşruluk vasfını kaybeden Cumhuriyet Halk Partisi, ihtilal bayraktarlığı yapan, tehlikeli bir fesat ocağı haline gelmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi kardeşi kardeşe vurdurma teşebbüsünün, son derece tehlikeli ve meşum yolu üzerinde bulunuyor!»

Suçlama ağırdı. Bu konuşmada yalnız sorumsuz bir ruh yoktu. Konuşma bütün ülkede, Halk Partisine karşı bir «silah başına!» daveti manasını da taşıyordu. Bu davetle; kentte, köyde Demokratlar, Vatan Cephesi fedailerı, yahut her ne olursa olsun dumanlı hava arayan kabadayılar, pekala harekete geçebilirlerdi. Radyoda oynanan oyun, hakikaten tehlikeliydi...

Bu tehlikeli ihtimali ve yaratılan durumu önlemeyi de kanuni şekiller, elbette ki hükümete yüklüyordu. Acaba hükümet, yahut mesela Menderes ne haldeydi? Ve daha önce verdiğimiz vesikada olduğu gibi, ordu kumandanlarıyla temaslar niçindi? Bu konuda, hükümet ve devlet reislerinin bu hava içindeki duygu, düşünce ve davranışlarını açıklayan vesikalar vardır. Bunların bütününe burada dalmak, elbette ki bu eserin konusu değildir. Ama vaziyetin bir parça aydınlanması için, bazı vesikalar vereceğiz.

BAYAR VE MENDERES NELER DÜŞÜNÜYORLAR?

Bayar ve Menderes arasında ve şu Yeşilhisar olaylarını değerlendirmek suretiyle birtakım icra yetkilerine geçmek hususundaki temaslar, yazışmalar uzundur. Bu yazışmalarda her iki tarafın da üstünde ve hemen mutabık kaldıkları noktalardan birisi, Yeşilhisar olaylarına bir *ihtilal* vasfı vermektir. Diğerı de adliye vekiline, adli cihaza, yani kaza organlarına güvenilmediğidir. Adliye vekilinin hukuki izahları ve mahkemelerin kaza yetkileri yetersiz görülünce, o halde iş kime kalacaktır?

İşte bu konuda yazışmalardan bazı düşündürücü neticeler çıkmaktadır. Menderes'in Celâl Bayar'a, 28 mart 1960 tarihli uzun mektubundan mesela şu cümleleri alalım:

«Yeşilhisar hadisesi ve buna benzer diğer hadiseler Cumhuriyet Halk Partisinin, ihtilal teşebbüsünü, hiç değilse hadise ve kargaşalık çıkarmak gayretini sarıh olarak göstermektedir.

Zatı devletlerinin, yakın ve ciddi alakayı göstermeniz ve hadiseleri tıpkı şahsen benim kanaatlerime uygun olarak müतालaa ve ifade buyurmanız, bir taraftan beni cidden memnun etti...

C.H.P. umumi kâtibinin tebliğini öğrendikten sonra ve C.H.P. heyetinin Yeşilhisar'a gönderilmesinin takarrür etmesi üzerine,

gece de olsa bizzat kendim tayyare ile hadise mahalline gitmeyi çok arzu ederdim. Şayet bu mümkün olsaydı, meseleyi kökünden halledecek tedbirleri şimdiye kadar bulmuş ve hal yoluna girmiş olurduk.

Halbuki o gece, üç vekil arkadaşın vaka mahalline hareket etme hususunda da zatı devletlerine iblâğ ve neticeye varılmasını da arz ettiğim halde, maalesef anlaşılıyor ki, adliye vekili arkadaşın ve diğer bazı rüfekanın, meseleyi büyültmek ve neticelerin adli yoldan alınmak mülahazasıyla, böyle bir hareketi münasip gördükleri neticesiyle karşılaştık...»

Acaba adliye vekili ve arkadaşları kanun yolundan gidilmeyi salık vermeselerdi ve Menderes gece tayyareyle uçup Yeşilhisar'a inseydi, işleri kökünden halledeceği yolunda Bayar'a da verdiği teminat tedbirleri ne olacaktı? Yani bu gibi hallerde, «adli yol»dan başka hangi yol vardı? Bu tedbirlerin, yani adliye ve müesses hukuk dışında alınabilecek tedbirlerin ne olacaklarını bilmiyoruz. Ama Menderes'in Yeşilhisar'a hangi kanaatle hareket etmekte olacağını biliyoruz. Çünkü bu kanaat, Menderes'in gene aynı tarihli mektubunda vardır. Örneğin şu satırları verelim:

«Vaziyeti Radyo Gazetesinde, şimdiye kadar görülebilenlerden çok daha açık olarak anlattık. İhtilal ve kıyam (ayaklanma) teşebbüsü hareketleri karşısında bulunduğumuz, etrafıyla açıklanmış oldu.

Bunun, hemen ve âtiyen (gelecekte) tedbir almak arzusunda olduğumuzu açıklayacak mahiyette bulunmasından başka, yeni hareket ve tedbirlerimize mesnet teşkil edecek bir açıklama yapılması icap eder.»

Menderes'in burada işaret ettiği radyo beyanatı, daha önce bazı parçalarını verdiğimiz Halk Partisine meşruluğunu kaybetmiş ve bir ihtilal ocağı haline gelmiş olduğunu bildiren beyanat, daha doğrusu davettir.

Menderes'in Bayar'a arz ettiği ve üzerlerinde zaten ve daha önce mutabık kaldıklarını işaret ettiği görüşlerinde şunlar da vardır:

«Türk milleti, bir Balkan komitası haline götürülmüştür. Bunlar (yani, millet), C.H.P.'nin maksat ve niyeti hakkında etrafıyla ve vakit geçirilmeden tenvir edilmelidir. Bunun için de

dahiliye vekilinden bir tebliğ neşrini istedim. Bu tebliğinde; bin kişi civarında bir Halkçının, hükümet konağını basmak, savcıyı dövmek ve öldürmek teşebbüsüne geçtiklerini ve bu asi kitlenin hükümet konağına girmelerinin bir tesadüf neticesinde, zorla önlenmiş olduğunu ve bu arada birtakım elim hadiseler cereyan etmiş olduğunu, tebliğe derç etmesini işaret ettim...»

Halbuki olaylar hakkında bir hükümet tebliği neşredilmişti. Ve onda, hareketin vasıfları böyle mübalağalandırılıyordu.

Menderes'in Celâl Bayar'a mektubu, işte bu şekilde devam eder.

BAYAR MUTABIK

Menderes'in gene Bayar'a yazılan 30 mart 1960 ve saat 10.30 tarihli mektubundan da anlıyoruz ki, Bayar, Menderes'in görüş ve tedbirlerinde mutabıktır. Çünkü gene bu mektup' açıklamaktadır ki, arada, Dahiliye Vekili Namık Gedik, Bayar'la görüşmüştür. Ona durumu ve Menderes'in görüşlerini ve bu arada elbette aldığı direktifleri arz etmiştir. Nitekim Menderes, bu mektubunun ikinci maddesinde bunu şöyle belirtir:

«Derhal arz edeyim ki, hadiselerin üzerimde bıraktığı itibalar ve tedbir olarak düşünebildiklerimle, zatı devletlerine atfen, dahiliye vekili arkadaşımın bana anlattıkları arasında, şayanı hayret bir mutabakat mevcuttur...»

Bu arada şu da anlaşılıyor ki, örfi idare, «müspet neticeler alınması ihtimali olmasa bile» tedbirler arasındadır. Ve nitekim Birinci Ordu Kumandanı davet edilmiştir. Reisicumhurla da buluşacaktır. Ama Menderes'e göre ve 6. maddeye nazaran durum şudur:

«Örfi idarenin kurulması, asayişin temin bakımından matuf olmayıp, fikrimce ve daha ziyade, manevi asayiş ve siyasi tesirleri bakımından mühimdir...»

Yoksa Menderes'e göre örfi idare, ordu kumandanının da salık verdiği gibi, yalnız asayişin temin bakımına yönelik olursa, örfi idare tedbirine lüzum yoktur. Ama örfi idarenin, siyasi alanda ayrıca, nasıl bir baskı ve sindirme vasıtası olarak kullanılabileceği de düşünülecek bir şeydir. Şimdi hayatta olmayan Menderes ve Namık Gedik, bu düşünülen tedbirleri açıklayamayacaklarına göre, bunları ancak,

o tedbirlerle mutabık bulunan şahsiyetlerden ve bilhassa Celâl Bayar'dan öğrenebileceğiz.

BAYAR CEVAP VERİYOR

Menderes'in bu mesajı aynı gün Bayar'a ulaştırılmış ve Bayar, 30 mart 1960 tarih ve saat 23.30 kaydıyla bu mesajı cevaplandırmıştır. Ondan da bazı parçalar verelim:

«Sayın Başvekil Adnan Menderes,

Mesajınızı şimdi okudum. Verdiğiniz malumata teşekkür ederim. Tamamıyla mutabıkız. Malum zatın yarın akşam Ankara'ya döneceğini ben de biliyorum. Hangi mütalaa ve mülahaaza ile avdet ederse etsin, kendisini tenvir eder, kararı biz, işin icabına göre veririz.

Biz zaten alacağımız tedbirin, maddi asayıştan ziyade, muzır propagandalara karşı olacağını ve birçok yerler için buna lüzum olduğunu düşündüğümüzü, ayrıca da işler sürat isterken, adliyenin içinde bulunduğu ataleti bertaraf etmek istediğimizi söylemiştim. Yarın akşam görüştükten sonra, esas fikrimi zati devletlerine arz ederim. Muhabbetle gözlerinden öperim.»

Celâl Bayar

Burada adından ancak «malum zat» diye bahsedilen kimse, aynı gün Ankara'ya gelecek olan ordu kumandanı olsa gerektir. Eğer «malum zat» diye bahsedilen gerçekten ordu kumandanı ise, demek ki o ne derse desin, ona rağmen kararlaştırılan tertipler alınacaktır. Daha aşağıda «adliyenin ataletinden kendisine bahsedilen» zat da Namık Gedik'tir. Hulasa eski devlet başkanlarımızdan Celâl Bayar'ın mektubu budur. Gerçi gerek Menderes, gerek Bayar'ın mektuplarında, bu adliyenin ve örfi idarenin de üzerinde alınacak tedbirlerin ne olduğu sayılmaz ama, bu tedbirler, şimdi artık üstünde durabileceğimiz, Meclis tahkikat komisyonunun yetkileri kanununun kapsayacağı tasarruflardır. O kanun ve o tasarruflar ki, ihtilalin bir işareti de zaten bunlar olmuştur.

«Bir son hakem vardır. O da, seçimle vatandaşın karşısına, parti olarak, fert olarak, kendimizi arz etmektir. Eşit haklar içinde, dürüst bir seçimin neticesine boyun eğmeye mecburuz.»

İsmet İnönü

DOĞUM AĞRILARI ŞİDDETLENİYOR

1960 martının son günlerinde anlaşıyor ki, Bayar-Menderes görüş birliği, yürürlükteki kanunların uygulama şekillerinden ve adliyenin ataletinden şikâyetçidir. Örfi idareyi de bir asayiş ve sükûn organı olarak değil, bir siyasi baskı cihazı olmak kaydıyla düşünürler. Halk Partisinin «*meşruluğunu kaybetmiş, ihtilal bayraktarlığı yapan bir fesat ocağı olduğu*» artık ilan edilmiştir. Ve Bayar'ın mektubunda da denildiği gibi, iş artık «*Biz kararı için icabına göre vereceğiz*» görüşüne varmıştır. Kısacası, ortada sükûn ve istikrarı devam ettirme bakımından, iktidar cephesinde bir ümit kalmamıştır. Tek halledici çare olan seçimlerin ilanına ise öyle görülüyor ki, Bayar yaşanmamaktadır. Hatta aynı ay içinde grupta, grubun bir kısım sağduyulu insanlarına rağmen, «*Hadiseler bu şekilde devam ettikçe, Türkiye'de seçim yapılması ihtimali mevcut değildir*» diye haykırılacaktır. Bu haykırış, çok da alkışçı bulacaktır. O halde işler artık, olayların akışına ve oluşuna kalmıştır. Bu olayların oluşu içinde ise iktidar, artık tek güç değildir. Bir taraftan kendini bütünüyle teraziye koyan İnönü ve muhalefet, diğer taraftan, artık karar günlerine yaklaşan ihtilalciler ve ihtilal örgütleri, kendi tezgâhlarında, kendi örgülerini işlemektedirler. Hulasa 1960 nisanında, doğum ağrıları artık şiddetlenmiştir. Bu ağrılar sonunda, ya anayasa şekillerini de aşarak her şeye el koyacak bir D.P. diktası çıkabilir. Belki de Halk Partisinin tasfiyesi ve basında susturmalar olabilir. Yahut da normal seçimlere gidilmeye mecbur kalınır ve her şey yoluna girer. Bir ihtimal de şudur: İhtilal gongunu çalar ve Türkiye bir ihtilal düzeni içine girer.

MENDERES'İN SINIRLARI

Artık açık veya gizli üç kuvvetten üçü de son kararların içindedirler. Demokrat Parti müfritleri, Bayar-Menderes konuşma ve yazışmalarında açığa vurulmayan *tedbirleri*, artık parti grubuna getirmişlerdir. Grup kısaca iki karar karşısındadır:

1. Bir Meclis tahkikat komisyonu teşkil edilecektir.
2. Bu tahkikat komisyonuna, o vakte kadar Meclis tarihinde görülmeyen olağanüstü yetkiler verilecektir.

Meclisin bir tahkikat komisyonu kurmasından —eğer şartlar bunu emrediyorsa— daha tabii bir şey olmaz. Ama ya yetkiler? Ya bu yetkiler Anayasayla çelişirse? İşte o zaman D.P. kendi eliyle, karşı güçlerin, yani İnönü ve Halk Partisiyle, gizli ihtilal teşkilatının eline, bundan daha elverişli bir vesile veremezdi. Kaldı ki, memlekette güçler, yalnız bu üç kurulu kuvvetten de ibaret değildi. Üniversite de kaynıyordu. Tarafsız aydınlar, kırgın ve endişe içindeydiler. Ticaret ve iş çevreleri de tedirgindi. Açık ve gizli Amerikan örgütleri ne haldeydi bilmiyoruz. Haydi bunu bir tarafa bırakalım. Ama Demokrat iktidarın, kendini benlik gururu içinde yitirmiş ve bence şartları objektif değerlendirmeden en yoksun unsuru olan Fatin Rüştü Zorlu ise, Amerikalılarla ve sayısı belli olmayan ikili anlaşmalara ilaveten, yeni bir ikili anlaşma daha imzalamak konuşmaları içindedir. Bu anlaşmanın konusu ise şudur:

«Eğer bir sivil saldırı olursa?»

Sivil saldırı olursa ne olacaktı? Çünkü sivil saldırı, düpedüz ihtilal demektir. Bunu hatta askerler organize etse bile? Nitekim ihtilalden 18 gün önce Zorlu, elinde bu anlaşmayla sahneye çıkacak ve Ecevit'le arkadaşlarının fena mukabelelerine maruz kalacaktır (1).

Ya Menderes? Menderes, yayınladığımız belgelerden anlaşılacağı gibi bu çıkmaz yolda Bayar'ın da desteğini bulmuştur. Bayar da ona, ne olursa olsun bu tedbirlerde mutabıkız deyince, artık son uyarı ümidini de kaybetmiş demektir. Sınirlarına gelince? Menderes'in o sıradaki sinir durumunun ne halde olduğu hakkında, çok şeyler dinlemişimdir. Ama en iyisi durumu, yakın görgü şahitlerinin birinden,

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 401-403.

yani Samet Ağaoğlu'nun «Arkadaşım Menderes» isimli kitabından okuyalım:

«Menderes'in sinirleri, en dik noktaya kadar gerilmişti. Sonra o tehlikeli ihtilal sözü de, dillerdedir artık!

Muhalefet gibi iktidar da bu sözü yavaş yavaş, gelişigüzel kullanmaya başlıyor. Biri "ihtilal olacak, ihtilal yapacağız!" derken öteki, "ihtilal yapamazsınız!" diye bağıyor. Bu arada aynı kelimeyle herkes memleketin her tarafında, büyüklü küçüklü, kadın erkek, herkes yüz göz oluyor...»

Ağaoğlu'nun sözlerinde bizce önemli olan, Menderes'in sinirlerinin halidir. Çünkü doğru karar, en dik zirveye ulaşmış sinirlerle verilemez. İsabetli karar, sinir sükûneti sağduyu ve ihtimalleri soğukkanlılıkla hesap etmek demektir. Eğer sinirler zirve noktasına kadar gerilmişse ve sinirleri bu noktaya kadar gerilen bir insan eğer yalnız kendisinin değil, halkın da kaderine etkisi olacak kararlar almak mevkiinde ise, o insan ve onun arkadaşları için yapılacak iş, bu karar mevkiindeki insana, derhal bir istirahat köşesine çekilmesini söylemektir.

Ağaoğlu'nun «muhalefet ihtilal yapacağım», iktidar da «ihtilal yaptırmayacağım» sözlerine gelince, bu eseri takip edenler hatırlayacaktır ki, ihtilal sözü ilkönce ve Bağdat ihtilalinden sonra Balıkesir-İzmir nutuklarında Menderes tarafından ortaya atılmıştır. Ondan sonra, hatta Menderes'in verdiğimiz mektuplarına kadar, bir sabit fikir gibi iktidar çevresinde yerleşmiştir. İnönü'nün, bu yeni siyasi edebiyata karşı ortaya attığı terimleri de vermiştik: Serbest seçim, Anayasa teminatı, gibi... Bizim bu kronolojimizde bir hata varsa, işin içinde olanlar, elbette bunu aydınlatırlar.

LİDERLER KENDİLERİNİ ÇARKLARA KAPTIRIYOR

Hulasa bir tahkikat encümeni ve daha sonra da bu komisyona verilecek yetkiler kanunu, nihayet Demokrat Parti grubuna getirilir. Ve tabii grup karışır. İyi niyetli ve basiretli insanlar, bunların aleyhindedir. Ama ortaya birtakım ateşli taraftarlar da atılır. Hatta İnönü'nün yalnız dirisinden değil, ölüsünden dahi korktuklarını düpedüz açıklayan nutuklar meydan alır. Eğer işi grup da önleyemezse, tabii olaylar oluruna varacaktı. Nitekim öyle olur. Grup bu tasarılarla oy vermez. Yahut da bu tasarılar, grupta oylanamaz. Ama Meclise

pekala getirilir. Ve bunları kendi partisindeki kariyeri pahasına da olsa, hem de Millet Meclisi kürsüsünden reddedecek biri çıkmaz. Ama grupta. adeta müteşekkil bir muhalefet vardır:

— *Menderes'i 1955 kasım buhranında başta bırakmakla, acaba hata mı ettik?*

diye dertleşenlerin sayısı çokçadır. Hatta:

— *Onun şimdi de ardında gitmekle iyi yapıyor muyuz?*

diyenler de açıkça dertleşebilirler.

O günün Demokratlarından birçokları. olaylar karşısında bu sinmeyi, bu ürkekliği mazur göstermek için. bugün de hoş bir sebep gösterirler:

— *Ne yapalım, eğer Menderes'e karşı gelseydik, eğer onu düşürseydik, eğer onun getirdiği ve hepimizi malvedeceğini sezdüğümüz bu tasarılar oy vermeseydik, İsmet Paşaya cesaret vermiş olacaktık. Yani, onun karşısında, kendi liderimizi terk etmiş gibi bir hale düşecektik. Bizim bu ürkekliğimizin sebebi de İnönü'dür...*

Bu sözlere bir şey eklenemez. Ama Demokrat iktidarı ayakta tutan son şans, yani bir seçime gidileceği, bir seçimin ilan edileceği ümidi de ortadan silinir. Artık söz, Halk Partisinin bile değil, ihtilalin olur. Şimdi o Meclis çıkmazına girerken size, çok şeyler ifade edici, enteresan bir belge daha vereceğiz.

«ARTIK BELKİ GÖRÜŞEMEYİZ ARKADAŞLAR!»

Tarih 4-6 nisan günleri arasındır. İstanbul'da bir harp oyunları toplantısı vardır. Oyun, ordu seviyesinde cereyan edecektir. Mavi ordu kumandanı, o zaman tümgeneral olan Cemal Tural'dır. Tuğgeneral Fazıl Çiloğlu, V. Kolordu Kumandanı Tuğgeneral Abdurrahman Erçin, Zırhlı Tümen Kumandanı Tuğgeneral Refik Tulga ve diğer general ve komutanlar harp oyununa katılırlar. Cemal Gürsel oradadır. Ama harp oyununun tam ortasında, Cemal Gürsel'e, yani Kara Kuvvetleri Kumandanına Ankara'dan bir mesaj sunarlar. Gürsel duralar, dalgınlaşır. Ama mesaj sarihtir: Derhal Ankara'ya dönecektir. Ankara'da durum gergindir. Kendini hükümet çağırılmaktadır.

Paşa, evvela mavi taraf, sonra kırmızı taraf gruplarına hitap eder. Sesinde, çok etki uyandıran ve bir şeyler ifade eden bir eda vardır. Aşağıda bu hitaptan şu parçaları veriyoruz:

«Sevgili arkadaşlarım!

Ankara'ya gitmek zorundayım. Müşterek çalışmalarınızı gördüm. Giderayak bazı sözler söylemek isterim. Beni, bir büyüğünüz olarak iyi dinlemenizi rica edeceğim. Bu hitabımın, bir manası daha var. O da, bunun sizlere, belki ilk ve son hitabım olacağıdır. İçinizden neler geçtiğini biliyorum. Sıkıntınız fazla. Siyaset adamlarına alet olmayınız. Maddiyata fazla kıymet vermeyiniz. Unutmayınız ki maddiyat, insanın başına felâketler getirebilir. Bu nasihatlerimi, kulağınızdan çıkarmayınız! Allaha ısmarladık arkadaşlar!»

O günden ve oradan sonra Cemal Gürsel'in yeni bir hayat safhası başlayacaktır.

Harp meydanlarında olduğu gibi, siyasi mücadelede de karar anı önemlidir. Siyasi lider, bu kader tayin edici anı, değerlendirebilen insandır...

«SİZİ BEN BİLE KURTARAMAM!»

Demokrat Parti iktidarının sonunu getiren olaylar, yani «*Meclis Tahkikat Komisyonu*» ve «*Yetkiler Kanunu*» işleri üzerinde fazla durmasak da olur. Çünkü bunlar, artık bilinen ve çok yazılmış olan gelişmelerdir.

Ama grubun havasına gene de kısaca değinelim. Demokrat Parti Meclis grubu nisan içinde müteaddit toplantılar yaptı. 7 nisan toplantısında hararetli konuşmalar ve tartışmalar cereyan etti. C.H.P. aleyhtarlığı tabii baş konuydu. Ama görülüyordu ki grup, görüş ve hareket birliği içinde değildi. Hele Adnan Menderes'in davranışlarına karşı kuşku ve tereddütler açıkça görülür. Ama grup içinde hür muhalefet kurulmuş değildir, söz ve hareket birliği yoktur. Bir kararsızlık ve tereddüt havası ise, bütün gruba hâkim gibidir. Toplantı şöyle böyle bir beyanname neşrinden başka netice vermez. 11 nisanda ise Hariciye Vekaleti, pek de beklenmeyen bir açıklama yapar: Menderes, 1960 temmuzunda Moskova'ya gidecektir!..

Menderes'in Moskova seyahati niyetinin, Amerikalılarca hoş görülmediği bilinir. Dünyanın diğer demokrat memleketlerinde olduğu gibi Türkiye'de de, Amerikan casusluk ağı, bütün ülkeyi sarmıştır. En yüksek teşekküllerden, adına barış gönüllüleri denilen serseri kıyafetli ajanlarla en hücre dağ köylerine kadar ağını geren CIA teşkilatının Menderes aleyhinde bir ihtilale o günlerden başlayarak parmak soktuğunu iddia edenler vardır. Ben, 27 Mayısın hatırasını bu pis etkilerin elbette dışında tutarım. Menderes'in bu Moskova seyahati kararının tartışılmasının yeri ise, elbette burası değildir. Ama şu kadarı da söylenebilir:

Demokrat Parti iktidarı, Türkiye'nin ekonomik bakımından nefeslenme penceresini, tek taraflı olarak, yalnız Amerikan nüfuzuna açmış gibidir. Petrol araştırması, akaryakıt tedariki, deniz vasıtaları

tedariki, motorlu vasıtalar, montaj malzemesi, sınai tesisler, elektrikasyon işleri, araştırma, projelendirme, tedarik ve yatırım alanları, münhasıran Amerika'ya ve onun kontrol bölgesine bağlı hale getirilmiştir. Bu böyle olunca ve doğal olarak, kredi, sermaye ithali, tam veya karma yabancı şirketleşmeler de gene tek yönlü olarak işleyecekti. İş daha derinleştirmesek bile ve yalnız bu kadarı da, eski devrin, iktisaden ve siyaseten eşit ülke prensibini tasfiye etmekteydi. Türkiye'yi; yıllar yılı aleyhinde mücadele edilen «iktisaden ve siyaseten tabi ülke» durumuna sürüklemiş bulunuyordu. Stalin Rusya'sının 1939-1945 devresinde Türkiye'ye karşı işlediği hataların hatıralarıyla da beslenen bu tek yönlü kenetlenme nizamı, bilhassa 1958'de, artık Menderes iktidarı için de tahammül edilmez hale gelmişti. Zaten daha Bayar'ın Amerika seyahati sırasında karşılaşılan hayal kırıklığı, iflasın bir nevi kabulü demek olan istikrar kanunuyla, büsbütün açığa vurulmuştu. Menderes, işte bu hava içinde Sovyetler Birliği gezisine hazırlanıyordu. Oradan parayla ifade edilecek hudutsuz tesis kredisi bulması mümkündü. Bu mümkün olunca da, inhisarcı ve kaba Amerikan iktisadi kontrolüne karşı, yeni bir nefes alma sahası belki de bulunabilirdi. Amerika, işte buna karşıydı.

Neyse. bu seyahat kararının ilanının hemen ertesi günü, grup tekrar toplandı. Tebliğ, olağanüstü kararların hazırlık ilanı mahiyetindeydi:

«C.H.P.'nin yıkıcı, gayri meşru ve kanun dışı faaliyetlerinin memleket sathında cereyan tarzı ve bunların mahiyet ve hakikatinin nelerden ibaret olduğunu tahkik ve tespit etmek üzere, bir Meclis tahkikatı açılmasına, grubumuz ittifakla karar vermiştir.»

Dikkat olununca görülür ki, hedef C.H.P.'dir. Ama bu ittifakla karar da ancak bir Meclis tahkikatı açılması hakkındadır. Hatta belki o kadar da değil: Yalnız birtakım tedbirler alınması bahsinde... Bir tahkikat komisyonu teşkili ve hele onun salâhiyetleri, henüz bahis konusu değildir. Ama bu tebliğ dahi basında ve üniversitede büyük tepkiler yarattı ve bu Meclis tahkikatı denilen işin, nereye varacağını, artık Meclis dışında da herkes biliyordu. Nitekim bu tebliğin hemen ardından, 15 nisan 1960'ta, Baha Akşit ve Mazlum Kayalar, Millet Meclisi riyasetine verilmek üzere gruba 6 madde veya paragraflık bir tahrir müsveddesi sundular. Ve bunda C.H.P. ve ikti-

dara karşı olan basın hakkında araştırmalar, soruşturmalar yapmak üzere 15 kişilik bir «*Meclis Tahkikat Komisyonu*» kurulması teklif olunuyordu. Gerekçe olarak ileri sürülen maddeler arasında, Halk Partisinin gayri meşru hale geldiği, halkı silahlandığı, orduyu siyasete alet ettiği, hücre teşkilatı kurduğu, basının da bir kısmının aynı maksatları desteklediği gibi suçlamalar vardı. Anlaşıyordu ki gaye, partinin kapatılmasıydı. Bu teşekkül, dahili nizamnamenin 117 maddesine dayandırılıyordu. Komisyon geçici olacak, 3 ay içinde tahkikatını bitirecekti.

İNÖNÜ'NÜN KONUŞMASI

18 nisan 1960'ta teklifin Mecliste müzakeresi başladı. İnönü de söz aldı. Ona göre bütün buhranın asıl sebebi, eşitlik hukukunun tanınmamasıdır. İktidar partizandır ve bundan vazgeçmelidir:

«— *Bu tahrir kabul edildiği andan itibaren siyasi hayatımız, tamir ve deva kabul etmez bir uçuruma atılacaktır.*»

Ona göre, bu salâhiyetler gayri meşrudur. Düpedüz hukuk kaideleri dışındadır. Ve tekrar eder:

«— *Gayri meşru bir tasallutu kabul etmeyeceğiz. Önerge, devlet teşekküllerine, kaza mercilerine itimadı kaldırıyor.*»

İnönü'ye göre bu önerge, seçime gitmeye cesaret edemeyen bir iktidarın, topyekûn baskısıdır. Ama söylediği bu kadar değildir:

«— *Eğer bir idare, insan haklarını tanımaz, baskı rejimi kurarsa o memlekette ihtilal olur. Böyle bir ihtilal, bizim dışımızda ve bizimle münasebeti olmayanlar tarafından yapılacaktır. Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam!*»

Hulasa İnönü, artık son teşhisini koymuş, son sözünü söylemiştir. Bu son cümlelerin devamını ise belki hatırlarsınız:

«— *Şartlar tamam olduğu zaman, milletler için ihtilal, meşru bir haktır. İhtilal, meşru bir hak olarak kullanılacaktır. Bundan içtinap, kabil değildir.*

Bir fevkalâde idare kuracaksınız. Bu idareye verilen salâhiyetler gayri meşrudur. Vatandaşların hepsine, bunun haksız

olduğunu, buna mukavemet etmek lazım geldiğini söyleyeceğiz. Hür vatandaşın hakkı budur...»

İnönü bu konuşmalarını, tabii bu satırlarda yazıldığı gibi sükûn içinde yapamaz. Gürültüler, taşkınlıklar, hakaret sözleri ve bu arada:

— Evvela seni takip edeceğiz!..

tehditleri, Meclis binasını sarsıyordu. Fakat İnönü, söyleyeceklerini söyler. Artık söz, bu takrire karar verenlerin de değil, yıldırım hızıyla dönen çarkların ve fırtına hızıyla yürüyen zamanındır. Meclis oturumunun sonu, bilindiği gibi, takririn kabulüyle bitti. Başlarında Denizli mebusu ve hukukçulardan Ahmet Hamdi Sancar'ın bulunacağı 15 kişilik bir komisyonu, Demokrat çoğunluğunun oyları tasvîp etti. Fakat asıl iş, komisyonun kurulmasında değil, bu komisyona verilecek yetkilerdeydi. Komisyon kurulabilir, ama yetkiler Anayasa sınırları içinde verilirse, işte bir aksaklık olmayabilirdi. Zaten yetkiler kanunu da hazırды. Ama daha komisyonun teşkiliyle beraber, Demokrat iktidara karşı partili veya partisiz grupların protesto nümayişleri başladı. Mesela, daha ertesi gün Kızılay'da ilk nümayişçi dalgaları görüldü. Üniversitelerde kaynaşma başladı. 22 kişi tevkif edildi. Demokrat idarecilerin bu olaylar karşısındaki bütün görüşleriyle:

— Halk Partililer fesat çıkarıyorlar...

sınırını geçmiyordu. Bu ayrıca bir gafletti. Komisyona verilecek salâhiyetler kanunu ise Mecliste 27 nisan 1960 günü kabul edildi. Kendilerine inanılabilecek bazı grup üyeleri, işte bu yetkilerin, grupça kabul edilmediği, onaylanmadığı ve işin gürültüye getirildiği kanaatinde idiler. Bu salâhiyetler, aslında ve nefsinde yalnız yasal yetkileri toplaması lazım gelen Meclise, daha doğrusu bu Meclisin seçtiği 15 kişilik komisyona, hem kaza, hem icra yetkilerini de vermek suretiyle, Demokrat Parti iktidarını, artık resmen ve fiilen gayri meşru kılıyordu. O halde, İnönü'nün teşhis ve ilan ettiği sosyal kader, artık hakikaten «*içtinap edilmez*» hale geliyordu. Yani ihtilal artık kaçınılmazdı. Bu ihtilal, İnönü'nün işaret ettiği ve haber verdiği gibi, kendilerinin dışında olacaktı. «*Silah başına!*» diyecek öncü örgütler, artık hazırды. Yani ihtilal, bir askeri ihtilal olacak ve ordu, milletin kaderine, bir defa daha müdahale edecekti. Nitekim öyle oldu...

ÜNİVERSİTELİLER AYAKLANIYOR

İhtilalin ilk işareti üniversitelilerden geldi. İhtilal tarihimizde adına «*Istanbul ve Ankara olayları*» denilen ve bilahare Demokrat iktidarın muhakeme ve muhasebesinde büyük ağırlık teşkil edecek olan gösteriler, önce üniversitelerde başladı. Çağımızda üniversitelerin ilkönce harekete gelişi, artık bir kanuniyet halini almıştır. Çünkü *fikir yoluyla protesto*, önce oradan gelir. Ve onu *aksiyon yoluyla müdahale* takip eder ki, bunu yapacak da ordudur. Bizde de bu kanun yürüdü.

Eğer iktidar, bu çıkışları değerlendirmeyi bilmez ve mesela Menderes'in sandığı gibi:

«— *Bütün memlekete hâkim olan biz, İstanbul ve Ankara'nın iki sokağında mı yenileceğiz?*»

şeklinde özetlenirse, burada bir takdir hatası vardır. Çünkü harekete gelen iki sokak değildir. Fikrin harekete gelişidir. Ve en büyük bilgi örgütleri olan üniversitenin, hükümeti terk edişidir. Bunun ise, manası büyüktür. Gerçi kudret hükümetin elinde sanılır. Gerçi amirlerinden birtakım kötü emirler almış olan çaresiz bir polis kadrosu, günümüzde de olduğu gibi gençlere saldırabilir. Birtakım polisler, komiserler, üniversiteye girerler. Silahlarını boşaltırlar. Üniversite rektörünü yerlerde sürüklerler. Bu yaşlı ve saygıdeğer insanın yüzü, üstü başı kan içinde kalır.

Ama bu yerde sürüklenen artık ve yalnız rektör değildir. Bu yerde sürüklenen, artık bizzat üniversite şeklinde milli yapıda yer alan dokunulmaz gücün kendisidir. Ve o yerde sürüklenen o anda, bir haklı isyanın bayrağı haline gelmiştir. Bunun ise bir manası vardır. Ve bu manayı değerlendirmek lazımdır.

Hulasa 27 nisanda İstanbul'da büyük olaylar cereyan eder. Ertesi gün Ankara'da aynı olaylar patlak verir. Ve bir gafil örfi idare kumandanı, Siyasal Bilgiler Okuluna «*Ateş!*» kumandasını açıklar. Buna ilk şaşıp kalanlar, bizzat bu kumandanın emrindeki subaylardır. Gerçi sokaklar, tanklarla, araçlarla doludur ama, ne örfi idare kumandanı, ne de iktidar, artık bu tanklara hâkim değildir. Şimdi söz, artık Ankara ve İstanbul'un iki sokağının değil, bütün bu olayları değerlendiremeyen ve bir tahkikat komisyonu ile her şeyi yaparım zanneden iktidara karşı çıkan bu genç insanlarındır. Ve bu genç insanlar birkaç gün sonra, yani 21 Mayıs 1960'ta, bir de beklenmeyen yardımcı kadro bulacaklardır: Harp Okulu...

Bayar, Menderes'i niçin uyarmadı? Bu soru, Demokrat Parti iktidarını ve sonuçlarını araştıran veya araştıracak her yazar için, bugün de, yarın da, en önemli sorulardan biri olarak kalacaktır...

GRUBUN DA ONAYLAMADIĞI TASARILAR

Anayasa bir kanundur. Devletin nizamını düzenleyen bir ana kanundur. Bu ana kanunun sınırları içinde, bu nizamı yeterli gören veya yeterli görmeyenler elbette bulunabilir. Bu anayasanın değişmesini ve kendilerince bozuk gördükleri bu düzenin yerine, kendilerince daha uygun gördükleri bir düzenin getirilmesini isteyen vatandaşlar elbette olacaktır. Hatta bu vatandaşların bir kısmı doktrin yolundan, bir kısmı da siyasi düzen bakımından veya partiler açısından bu fikirleri savunabilirler.

Ama iktidar bir standart demokrasi, yani sadece çok partili bir düzen iktidarıysa, o vakit iktidarda bulunan kuvvet, bu anayasa gene kanun yollarıyla değiştirilmedikçe, onun kayıtlarına ve sınırlarına bağlı kalmak zorundadır. Yoksa ihtilal; işte bu anayasa sınırları zorlandığı veya açıldığı zaman, şartlarını seferber etmeye başlar. Yahut da o memleket, bir ihtilali dahi organize edebilecek durumda değilse, o zaman, anayasa sınırlarını aşan iktidar, meşruluğunu kaybeder. Diktaya yönelir. Yahut hatayı ve ihtirası, kendi mantığına rehber kılarak, bizzat nizamı soysuzlaştırır.

şimdi şu soruyu sorabiliriz:

— *Acaba 27 Mayıs İhtilalinden önce durum neydi?*

Bu sorunun cevabını, bundan önceki tahlillerimizde, sanıyorum ki oldukça açık olarak verdik. Kısaca şunu tekrar edelim:

Ordu tedirgindi. Üniversite tedirgindi. Adına «besleme basın» gibi çok küçültücü bir sıfat yakıştırılan bir iki gazete dışında, basın tedirgindi. Aydınlar tedirgindi. İzmir'de bir grup avukatlar; Atatürk heykeli önüne varıp, orada bir saygı duruşundan sonra cbbelerini çıkarmışlar ve heykelin kaidesine bırakarak:

— *Buyur Atam, getirdiğin nizamın adaletini, biz artık savunamıyoruz...*

dercesine, işlerini bırakmışlardı. Küçük gibi görünen hadise, büyüktü. Ankara'da bir profesör, Bülent Nuri Esen, sınıfta çocuklarına son sözlerini söyleyerek:

— *Ben artık bu kürsüde anayasadan bahsedemem...*

havası içinde, fakültesini terk etmişti. Bu misaller çoğaltılabilir. 80 yaşında bir eski gazeteci, 80'inci yıldönümünü cezaevinde geçiriyordu. Ve o gün ona, birtakım ziyaretler yapılması, hediyeler sunulması da önleniyordu. Eski bir devlet başkanı ve muhalefet reisi olan yaşlı general ise, ikide bir hapse tıklan damadını, hapishane kapılarının deliklerinden gözetlemek zorunda kalıyordu. Gazeteciler cezaevine, artık Hilton adını veriyorlardı. Ve Harp Okulu gibi bir disiplin yuvası:

— *Mahpus subaylarımızı bırakın!..*

diye haykırmak zorunda kalacaktı. Yeşilhisar yolunda muhalefet başkanının yolunu, askerler ve askeri araçlar kesmişti. Ama İnönü:

— *Yayan da yürür giderim...*

diye yola düştüğü zaman bu askerler, ancak iki tarafa açılıp selam almak vaziyetine girdiler. Ben bu olayların tafsilatını, rahmetli dostum General Yusuf Adil Egeli'den aynı günlerde dinlediğim zaman, kendi kendime sorduğum tek soru şu olmuştur:

— *Bütün bunlar niçin?*

Ama biz, bunları ve benzerlerini, haydi hep mutad olaylar sayalım. İktidarın, bunların üzerine eğilmeyişini, hele Menderes gibi hassas, içli ve merhametli bir adamın, bunlara göz yumuşunu, haydi bir gaflettir deyip geçelim. Ama daha önce verdiğimiz vesikalar göstermiştir ki, iktidar, hakikaten anayasa sınırlarını aşmak üzeredir. Ve nitekim aşmıştır da?..

BİR ÇIKMAZA GİRİLMİŞTİ

Daha önce verdiğimiz vesikalar dediğimiz kaynaklardan, şu üç noktadaki mutabakat, Bayar ve Menderes arasında tamdır:

1. Adalet cihazı âtıldır, yetersizdir. Adliye Vekili de öyle...
2. İdarei örfiye de, bir asayiş ve sükûn unsurudur ama, siyasi hedeflerimiz ve maksatlarımız için yetersizdir...

3. Arkadaşlarımız da durumu anlamıyorlar.
4. O halde bunlar dışında ve üstünde tedbirler almakta muhtabıkız...

Nitekim bu vesikalarda açıklanmayan, lakin yayınladığımız yazışmaların ve temasların konusu olan tedbirler, birkaç gün sonra Demokrat Parti grubuna getirilmişlerdi. Fakat bunlar grupta dahi mutlak bir tasvip görmeyecektir. Tenkit edilecektir. Karşısına dikilenler olacaktır. Ama bu sefer de Menderes bu tedbirleri, eldeki bilgilere bakılırsa, grubun dahi tasdikini almadan Meclise sevk edecektir. Bu tedbirler ise, kısaca, anayasaya aykırıdır. Ve bu anayasaya aykırı tedbirleri, hükümet bile uygulamayı başaramayacaktır. Çünkü bizzat bu tedbirleri alanlar, bunlara inanmamaktadırlar. Bütün basın, bütün sağduyulu aydınlar, muhalefet ve vatandaşların çoğunluğu da, artık işin sona erdiği kanısına varmışlardır.

BİR VATANDAŞ NE DİYOR?

O günlerin havasını, o yıllarda bazı Ankara gazetelerinde başyazar olarak çalıştığım için çıktığım bir Karadeniz gezisinde, adını galiba «*Giresunlu komisyoncu Bekir veya Bekiroğlu*» olarak hatırladığım bir vatandaştan, en manalı şekilde dinlemişimdir. Bekir'in işi, ayakta fındık simsarlığıydı. Bir dükkânı da yoktu. Bir kenar kahvede ve ben sormadan durumu özetledi. Her Karadenizli vatandaş gibi uyanık, hareketli ve kolay konuşan biriydi. Sözleri şu oldu:

«— *Efendim, bunları biz getirdik. Ama işleri bitmiştir. Şimdi dua edelim ki, memleket daha kötüye gitmeden bize bir baş çıksın. Ama Gazi Paşa gibi bir baş! Yoksa ne olacağını Allah bilir...*»

Bekir, fazla yaşlı da değildi. Eğer gene sağsa, galiba beni doğrulayacaktır. Arkadaşlığımız bir otobüs yolculuğunda başlamıştı. Ben onun simasını ve sözlerini hâlâ hatırlarım...

Evet, işler iyi gitmiyordu. Ve vatandaş Bekir haklıydı. Ufuktan da bir baş bekleniyordu. Ve ne gariptir ki, bu görüşü ve Demokrat Partinin kalesi olan Karadeniz kıyılarında, şu veya bu şekilde, nice vatandaşlardan dinlemişimdir. Ve gene gariptir ki, bunların hemen hepsi Demokratlardı...

ÇANKAYA'DA BİR ŞAHSİYETİN SİLÜETİ

Bu küçük olayları şöylece geçerek, biz gene konuya, yani şu Bayar'la Menderes'in, üzerlerinde mutabık kaldıkları esaslara gelelim. Hani grupta bile tasvip edilip edilmediği belli olmadan Meclise sürüklenen olağanüstü, ama anayasaya aykırı düşen şu tedbirler bahsine gelelim.

Menderes'le Bayar arasında mutabık kalınıp da, yayınlanan vesikalarda nitelikleri açıklanmayan, fakat olağanüstü olacağı anlaşılan tedbirler bu şekilde gruba ve Meclise getirilince, işte o zaman bir soru kendiliğinden beliriyor:

— *Mademki devlet reisi, devlet reisliği yetkilerini de aşarak icraya kadar inmiştir. İcra organının işleri ve yetkileri içinde olan konularda da meşguldir. Başvekilte tedbirler düşünmüş, kararlara varmış, mutabakatlar imzalamıştır. Fakat işi bu yollara sürükleyeceğine acaba, Menderes'i bu hatalı yolda uyarıp, onu anayasa sınırları içinde kalmaya teşvik edemez miydi? Bu yüzden, hem Menderes'i, hem partiyi ve iktidarı, hem de kendini, mukadder bir felaketten kurtaramaz mıydı?*

Evet, soru yerindedir. Ve o zaman pek çok aydının, hele gazete ve basın alanında çalışan ve tabii kulakları herkesten daha iyi ses alan insanların, hem kendi kendilerine, hem kendi aralarında sordukları bir sorudur. Ankara'da başyazarlık da yapan bir (1) insan olarak bilirim ki, o devrede Ankara ve hele basın çevrelerinde bu soru daima sorulmuştur. Yaşanılan havayı da hatırlarım. Grup ve Meclis toplantıları sırasında bu hava o kadar gerginleşirdi ki, ya gazetede odamıza giren, ya evimizin kapısını çalan herkesten adeta:

— *Olan oldu, işin sonu geldi...*

gibi bir haber bekler hale gelmiştik. Bu niçin böyleydi? Şunun için böyleydi ki, iktidar partisinin sağduyulu insanların elinden de teşebbüs artık çıkmıştı. Çankaya'da bir şahsiyetin silüeti, sanki bütün olaylara hâkimdi. Ama ne var ki bu şahsiyet, kritik anlarda yön tayin edebilecek önder insan vasıflarıyla cihazlanmış görünmemektedir. Hulasa, Menderes'in elinde, dar boğazlarda istikamet verici bir

(1) Kudret, Ankara Telgraf, Vatan

önder eli yoktu. Menderes, yanlış ve yetersiz bir önderliğin kurbanı oldu denebilir. Onun içindir ki, Menderes'e kızanları görürüz ama, ona gazez duyanları, ben hiçbir yerde görmedim...

Şimdi bu satırları yazarken, 27 Mayıs İhtilal akşamının ertesi günü Harbiye'yi anlatan görevli bir albayın şu sözlerini nakletmeden geçemeyeceğim:

— *Onlara karşıydık. Ama onlar eski büyüklerimizdi! Harbiye'de kendilerine şeref salonlarını, şeref mevkilerini ayırdık. Ben, kendisinin karşısında ve onları tevkif edenlerden biri olarak, hiçbir zaman saygı duruşumu terk etmedim. Bu arada ve elinde sigarayla odasına giren bir arkadaşı da, derhal kolundan çektim. Dışarıya çıkardım... Harbiye'de kimseye tek hakaret sözü söylenmemiştir. Askeri terbiyemiz ve kumandan kademesinde olmak vasfımız, bunu emrederdi...*

Her şey onu gösteriyor ki, Demokrat iktidar, ileriye gören ve sağduyulu bir önder insanın uyarılarını bulsaydı, sanıyorum ki kurban vermezdi...

Bazen şartlar öyle gelişir ki, bütün düğümlerin çözümü tek bir formülde, hatta kelimede toplanabilir. 1960 mayısının ilk günleri bize, böyle bir formül belirtisi verir. Bu formül şudur: Menderes istifa!..

1905 OLAYLARINA DÖNEBİLİRDİ

28 nisan 1960'ta İstanbul Üniversitesinde başlayan olayların hemen ardından, Ankara Üniversitesindeki ayaklanmalar geldi. Ankara'da hareketin merkezi, Siyasal Bilgiler Okulu oldu. Daha önce değindiğimiz gibi, General Namık Argüç, örfi idare kumandanı olarak, Siyasal Bilgiler üzerine «Ateş!» emri verebildi. Hâlbuki bütün bu gösteriler, İstanbul'da ve Ankara'da, kurbanlar ve yaralılar da vermek pahasına, iktidarın yanlış bir tasarrufuna karşıydı. Üniversitelerdeki ilerici grupların, aydın bir protestosuydu. İktidarın bunu böyle değerlendirmesi lazımdı. Ve iktidar, bu değerlendirmeyi başaramadı. İstanbul'da ve Ankara'da silahlar patladı. Eğer birkaç düşüncesizin dışında bütün zabıta ve asker kuvvetleri, karşılarındaki gençlik safalarına kıyasıyla ateş açsalar, yani attıkları her kurşunu bir canlı hedefe yöneltselerdi, Türkiye'nin yakın tarihinde de, 1905 Rusya'sındaki meşhur Gabon gününde olduğu gibi, sokaklar cesetlerle dolardı. Bu kan selinin sorumluluğu altından, hiçbir iktidar, haysiyetini ve canını kurtaramazdı. Uşak'ta ve Topkapı'da olduğu gibi, eğer toplama sokak azgınları ortaya salınmazsa, bizde subay ve asker, halka ateş emri verenlerden daima daha duygulu hareket etmişlerdir. Nitekim daha aşağıda göreceğiz ki, böyle bir «ateş!» emri vermek davranışı, 5 mayıs 1960'ta, yani ihtilalden 22 gün önce Ankara'da geçmiştir. 555 K olayları safhasında, böyle bir durum yaşanacaktır. Ve eğer olay, anlatacağımız gibi cereyan etmişse, bu sefer emir, devletin en yüksek otoritesinden gelecektir. Ama, acaba o emri veren, sokaklar tanklar ve taburlarla dolu olmakla beraber, emrini yerine getirecek. Her şey üzerine ateş açacak subaylar ve askerler bulabilecek miydi?

Bazı kurbanlara ve yaralılara da mal olmakla beraber, İstanbul

ve Ankara'daki nisan sonu üniversite olayları üzerinde ayrıca duruyoruz. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi, bu olaylar, artık bilinen şeylerdir. Hele Yassıada mahkemeleri bunları, bütün ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Ama protesto gösterileri, yalnız bunlardan ibaret değildir. Mayısın başından itibaren Ankara'da Kızılay meydanı, her gün için bir gösteri yeri halini almıştır. Bunlardan, 5 Mayıs karışıklıkları üzerinde biraz durmalıyız.

555 K NE DEMEKTİR?

Bu bir gösteri formülüdür. «Beşinci ayın, beşinci günü ve saat beşte, Kızılay meydanında toplanalım» manasını taşır. Formül tabii daha önceden ve zeki bir terkiplerle bulunmuştur. Hızla da yayılmıştır. Nitekim mayısın o gün ve saatinde Kızılay meydanı, ta aşağılara kadar tıklım tıklım dolmuştur. Dikkati çeken şudur ki, bu kalabalıklar arasında subaylar, büyük bir yekûn tutmaktadır. Ve Türkiye'de 1908 hürriyet ilanı günlerinden beri ilk defa sivil ve asker, genç ve yaşlı insanlar, bir şehrin bir meydanında, böylesine bir kaynaşma halindedirler.

Ama günün gerçek önemine bir başka olay da karışır. Bu da bizzat Menderes'in kendini nümayişçiler arasına atışı ve Bayar'la birkaç arkadaşının, bu tehlikeli macerayı bir köşeden, biraz seyrettikten sonra, işi olurlarına bırakıp oradan uzaklaşmalarıdır. Evet, o gün orada Menderes, kendince haklı bulduğu bir heyecan uğrunda, belki de kurban gidebilirdi.

MENDERES, NÜMAYİŞÇİLER ARASINDA

Bu nasıl oldu? Bunun hikâyesi gene, Menderes'te heyecanın, bilinci ve sağduyuyu yenisidir. Zaten Menderes, nisan sonu üniversite nümayişlerinden beri radyonun, ateşli hatibidir. Yalnız ateşli değil, içten konuşan bir insan. Davasına gene kendini *bütünüyle veren* ihtiraslı bir mücadele adamı. Tesir bırakan, sürükleyen bir konuşma. Hulasa Adnan Menderes denilen ve talihin, bir ülkede iktidarın zirve noktasına çıkardığı, ama artık tükenmiş bir insanın son savaşı?.. Fakat ne çare ki, batıla sarılmıştır. Batıl bir davanın çamuru içinde, her dakika biraz daha batmaktadır. Bu batıl dava, artık tarihi rolünü yitirmiş bir iktidarın ve bu iktidarcı sapılan yanlış bir yolun savunuluşudur. Ama konuşmalarında o kadar içli, o kadar güçlüdür ki,

aslında batıl bile olsa, kendisini kendi davasına veriş i o kadar bütünüyledir ki, radyoyu dinleyen insan, düşünebilir:

— *Tanrım, bütün zaaflarına rağmen bu insan, senin bir yarattığın... Ona ilham ver, onu kurtar... Onu hem uğursuz nasisatçıların, hem artık ufukta görünen, elle tutulur hale gelen şu uğursuz nasibinin elinden kurtar...*

Evet, sanıyorum ki o günlerde, onu radyoda dinleyen, onu seven ve sevmeyen nice insanlar, kendilerini bu duyguya kaptırmış olsalar gerektir. Çünkü, Hitler'in çılgın ihtirasını bir tarafa bırakırsak, sanıyorum ki çağımızda hiçbir hükümet başkanı bir davasını, bu kadar inanırcasına, bu kadar kendini verircesine, bu kadar yırtınırcasına savunmamıştır.

Halbuki bu radyodan pekala, istifasını da ilan edebilirdi. Hiç değilse seçim tarihini, yahut şu belalı tahkikat kanunun kaldırıldığını da ilan edebilirdi. Ufuktaki uğursuz işaret böylece silinir, giderdi...

Hulasa, kendini bir gün, belki de ayaklar altında ezilebileceği binlerce ve binlerce kişilik genç ve coşkun bir kalabalığın ortasına, yani Kızılay'daki fırtınanın ta içine atışı, gene böyle bir heyecanla oldu. Çünkü şu sözler, 30 nisanı ve Prof. Ali Fuat Başgil'in de daveti münasebetiyle yapılan toplantı gecesi Çankaya'da söylenmiştir:

«— *Ben kimseden korkmuyorum. Hemen yarın, yanıma muhafız filan da almadan, halka durumu anlatmak için, Kızılay meydanına konuşmaya gideceğim. Ve dimdik durarak, bana hakaret etmelerini bekleyeceğim...*»

Gerçekten de bu sözler, 5 mayıs günü saat beş sıralarında yerine gelir. Halbuki 30 nisan akşamı reisicumhura, istifaya hazır olduğunu bildirmiştir. Eğer bu istifa kabul edilseydi, onun Kızılay meydanında halkın zaptedilmez kalabalığı arasına kendini atmasına, kendi nefesine karşı kendisini böyle bir imtihana tabi tutması olan bu tehlikeli maceraya lüzum kalmazdı. Çünkü zaten Kızılay'ı dolduran insanların da bütün haykırışları tek bir dilekte toplanır:

— *Menderes istifa!..*

Halbuki Menderes işte bu karışıklık içine kendini atar. Ve biraz da şaşkınlıkla şunu bunu tevkife kalkar. Ama, arada sıkışıp sürüklenirken, üstü başı şeklini kaybeder. Devlet Başkanı Celâl Bayar

ve bazı arkadaşları ise, Kızılay'ın bir köşesinden bu tehlikeli mace-rayı izlerler. Gerçi sokaklar tanklarla, taburlarla doludur. Ama orta-da tek başına bir başvekil: «*Bırakın beni, artık istifa edeyim!*» deyip de: «*Hayır olmaz!*» diyen bir devlet başkanının gözleri önünde, pekala ezilebilirdi. Gerçi o, cesaret göstermiştir. Gerçi: «*Ben tek başına bu halkın içine girerim, onlara hakikati anlatırım*» demiştir. Ama, hangi hakikati?.. Acaba o şartlar ve o hava içinde, hakikat diye inandığı ve inandırıldığı neydi?.. Hakikat şuydu ki, ihtilalciler artık, onların evlerinin, köşklerinin kapılarını bile tabancaları ellerinde, tutmuşlardı. Ve Kızılay'da dile gelip gökleri dolduran: «*Menderes istifa!*» sözleri. artık hakikatin ta kendisiydi...

Ama trajedi daha bitmemiştir. Şimdi bir başka sahneyi verelim...

Gösterileri ateşle, kılıçla, copla, hulasa kanla karşılamak; eğer bu gösteriler toplum yapısında bir bunalımdan geliyorsa, hiçbir şeyi çözümümez. Tersine olarak, bunalım katmerleşir ve direniş beslenir...

BAYAR, ATEŞ EMRİ VERDİ Mİ?

555 K günü akşamı Kızılay'da haykırılan yalnız buydu:

— *Menderes istifa!..*

Ama aynı saatlerde, coşkun ve tehlikeli bir yığının içinden güçlkle alınıp varabildiği başvekalet odasında, bir başka dram sahnesi cereyan ediyordu. Menderes'in Kızılay'da ve nümayişçilerin içine tek başına dalışını Kızılay'ın bir köşesinden seyreden Bayar'la arkadaşları, arka yoldan başvekalete gelmişlerdi. Namık Gedik de oradaydı. Etem Menderes de gelmişti. Eğer Bayar'la beraber Kızılay'da olayları gören Koraltan, yolda ayrılmamışsa, demek o da başvekillik odasındaydı. Milli savunma müsteşarı Salih Coşkun Paşa ve mutat maiyet elemanları dış odada kalmışlardı. İçerden yüksek, hiddetli sesler geliyordu. Kızılay'dan nümayişçilerin haykırıışları ise, hâlâ ortalığı çınlatıyordu. İşte o gün orada, Devlet Başkanı Celâl Bayar'ın, nümayişçiler üzerine ateş açılması için emir verdiği, o günlerden beri söylenir. Fakat bunun en sıhhatli hikâyesini, tabii o gün, o saatlerde orada olan insanlardan öğrenebiliriz.

Bugün bu insanların bazıları hayatta değildir. Namık Gedik, Adnan Menderes, artık gözlerini bu fani hayata yummuşlardır. Ama sahnenin canlı şahitleri de vardır. O halde işin kendisi tarafından hikâyesini, Celâl Bayar'ın beyanlarına veya anılarına bırakmakla beraber, biz de gerçek bir görgü şahidinden derleyebildiğimizi, burada özetleyelim:

Kızılay'dan dönenlerin, başvekalet odasındaki halleri elbette sakin değildir. Adnan Menderes, hırpalayıcı ve sinirlerini bozan bir karışıklıktan kurtarılmıştır. Henüz kendisinde değildir. Üstünü başını bile henüz gereği gibi düzeltememiştir. Namık Gedik, düpedüz şaş-

kındır, kararsızdır. Etem Menderes hayatının, belki en çetin muhabese-i içindedir.

Adnan Menderes'le ilk gençlik yaşlarından beri beraberdir. Bir kader birliği içindedirler. İşlerin iyi gitmediğine de kanidir. Hatta Yassıada duruşmaları sırasında okunan anıları da meydana vurmuştur ki, gidişatı gerçek olarak değerlendiren yalnız odur. Hem işlerin gidişatından şikâyetçi, hem gelecekte de ümitsizdir. Yapacağı tek şey vardır: İstifa etmek! Bu istifa ise bir türlü kabul edilmez. Ne vakit Adnan Menderes'e bundan bahsetse, Adnan Menderes, derhal o ilk gençlik günlerinin hassas, vefalı arkadaşı olur. Derhal romantik şahsiyetine bürünür. Ağlamakla yalvarmak arasında hisli bir tırat başlar:

— *Sen de mi Etem? Sen de mi kardeşim! Sen de mi beni terk ediyorsun? Sen ki, beni tek anlayan insansın. Sen ve ben, bir hayat yolunun ayrılmaz yolcularıyız. Düşün, hangi yollardan geldik? Ve şimdi neredeyiz? Evet, keşke topraklarımızdan ayrılmısaydık. Düşün o Çine çayını? Düşün o Karagöl'ü? Şimdi orada kim bilir, ne sakın rüzgârlar eser? Halbuki burada biz?..*

Ve bu tırat uzar gider. Ama Etem Menderes, realist adamdır. O kendini bu hayallere kaptırmaz. Zaten benim yerinde yaptığım araştırmalara, köylülerin, komşuların ve Çakırbeyli adamlarının hep sözleşmiş gibi naklettiklerine göre, o genç Etem olmasaydı, o karışık zamanlarda, o karışık şartlarda o cılız çocuk, o Hacı Ali Paşazade Adnan Bey, acaba sağ kalabilir miydi? Fakat Etem, o yaşlarda da, hayaliyle, hisleriyle değil, olayların içinde aklı, mantığıyla, en gerekli tedbirleri almaya çalışır.

Hatta bazı köylüler Adnan'ı, Etem'in, adeta gölgesinde bilirler.

Her neyse, ta mektep sıralarından, ta o karışık günlerden başlayan müşterek yolculuk, şimdi gelmiş, devletin zirve iktidarına varmıştır. Ama Etem, gerekli gördüğü zaman, Adnan'ın da romantik seslenişlerini kesmeye uğraşır. Onu uyarmak ister:

— *Çekil artık Adnan! Bu iş bitti! Hükümet hiç kimsenin tapulu malı değildir. Çekil! Mahvolacağız. Hem kendini, hem arkandakileri mahvedeceksin...*

Ama Adnan, Adnan'dır. O, dalgın ve süzgün melül melül arkadaşına bakar. Arkadaşı tesir altında kalmamak ister. Israr eder. Ad-

nan gene hissine bağlıdır. İstifa kabul etmez. Onu bırakmaz ama, ona küser. Bir defasında bu küskünlük, üç ay bile sürer. Etem'den kaçınır. Çünkü bilir ki, gene nasihatler başlayacaktır. Halbuki başka nasihatçiler ona, daha güçlü görünürler.

«ATEŞ EMRİ VERECEKSİN!»

Ama ne var ki, 5 Mayıs günü akşam saatlerinde bu yol, artık çıkmaz noktaya varmıştır. Başvekillik odasında ise konuşan, daha doğrusu bağırان yalnız Bayar'dır. Adnan Menderes'in cevapları ise, bir mantık silsilesine dayanmaz. Halbuki 4 gece evvel Çankaya'da reisicumhura:

— *Ben istifaya hazırım...*

dediği zaman:

— *Suyu geçerken at değiştirilmez...*

gibi bir köylü mantığıyla değil de, bir devlet başkanının, o gün için kendisine ilham edeceği gerçeklerle hitap etseydi, şimdi bu başvekillik odasındaki sahne olmayacaktı. Hem o sahne, hem daha sonrası. Çünkü kapıları tutan ihtilalcilerin hazırlıkları, hep bir *siyasi ihtilal* içindir. Bir iktidar değişikliği içindir. Belki ve nihayet Bayar'a da:

— *Sen de çekil!*

denilecekti ama, işte o kadar... Sonra seçim ve yeni bir Meclis...

Neyse, bütün bunlar olmaz. Ve o akşam başvekillik odasında Bayar, Adnan Menderes'e:

«— *Kızılay'a gideceksin! Ateş emri verdireceksin!»*

diye dayatır. Hatta bu emrin verilme şekli hakkında bazı tarifler de yapar. Adnan Menderes, düpedüz perişandır. Yürümekle sallanmak arasında kapıya yaklaşır. Nereye gidecektir? Bu emri kim dinleyecektir? Bu meydandaki halka kim ateş edecektir?

İşte Menderes'in ilk ve son arkadaşının bu noktada sabrı tükenir. Müdahalesi çok kesin olur:

— *Dur! Artık yeter!..*

Bunun ayrıntılarını tabii oradakiler hatırlayacaklardır ve Menderes durur...

BİR DOKTOR POLİTİKACI

O zaman Bayar, Namık Gedik'e bu emri verir. Halbuki Gedik'in hiç kimseye, «ateş!» diye emir vermesine yetkisi yoktur. Şahsi hayatında dürüst bir adamdır. Bir ilçe veya klinik doktorluğundan daha yukarı meslek hayatı da olmamıştır. Mebus oluşu, vekil oluşu, hatta bir aralık bir başvekil adayı gibi düşünülüşü, hayatının garip cilveleridir. Sanıyorum ki iktidarda, tek gün huzur görmemiştir. Hatta Namık Gedik'e, hiçbir küçüklük ifadesi taşımayan ve buna sebep de olmayan bir ifadeyle, «zoraki politikacı» demek bile mümkündür.

Onun bir akşam, hem de Çankaya'daki başvekalet köşkünde:

— *Haklısınız Şevket Süreyya Bey, evet, çok şey kaybettik, çok adam kaybettik...*

sözlerindeki samimi yakınlığı, hâlâ hatırlarım.

Şimdi başvekalet odasında, o da perişandır. O da bu kadar büyük hadiselerin adamı değildir. İyi bir bölge doktoru, hatta bir hastane idarecisi, iyi bir aile babası olarak hayatı, belki daha mutlu geçirdi. Çünkü aslında, ne bir mücadele, ne de bir ihtiras adamıdır. Bütün siyasi hayatı, Menderes'in gölgesinde geçti. Menderes devrinin son zamanlardaki olayları, muhalefet şefine saldırılar, gösteriler, çatışmalar gibi işlerde ise, bir istifa dahi düşünemedi. Olayların akışına olumlu hiçbir müdahalesi olmadı. İçine dönük bir insandı. Ama o kadar...

O halde şimdi bu Namık Gedik mi gidip Kızılay meydanında silahları harekete getirecekti? Hem ne sıfatla? Hangi subay, Gedik'in emriyle halka ateş açtırdı o günlerde?..

Ama ne var ki, Gedik de, yürümekle sallanmak arasında bir hal içinde odadan çıkar. Sokağa iner. Kızılay'a varır. Ama orası ana baba günüdür. Fakat Etem Menderes artık sahnededir. Gedik'in peşini de bırakmaz. Ardından Kızılay meydanına koşulur. Namık Gedik, şimdiki Kızılay İş Bankası önünde garip bir yalpa içinde dolaşırken bulunup kolundan tutulduğu zaman, ağzında bazı dua kıpırtıları vardır. Kendini kolundan çeken arkadaşına, sessizce itaat eder. Makamına getirilir..

Hulasa, başvekalet odasında geçtiği anlaşılan sahne budur. Ve şimdi şu soru tekrarlanabilir:

— *Acaba Celâl Bayar ateş emri verdi mi?..*

Bizim araştırmalarımızın, bizi ulaştırdığı netice şudur:

— *Evet!*

Ama tabii en kesin cevap, bugün de hayatta olan bazı şahitlere düşmekle beraber, asıl Celâl Bayar'ındır. Bu soruları, yazılarında veya anılarında açıklamak ise, tabii kendisinin bileceğı iştir. Fakat o gece, bazen başvekillik odasında, bazen içişleri makamında olup bitenleri öğrenmek, bugün de, yarın da araştırıcıları elbette meşgul edecektir...

şimdi, 555 K'dan birkaç gün önce gečen, ama bize bir şeyler daha açıklayacak olan diğeri bir olay üstünde duralım. Ondan sonra da, gösterilerin en dikkati çekici olanını, yani Harbiyelilerin yürüyüşünü, bilinmeyen bazı cepheleriyle vereceğiz...

Tahkikat komisyonu ve yetki kanunları çıkarılmıştır. Ama iktidara hâkim olan hava, tam bir kararsızlıktır. Şu anlaşılmıştır ki, eğer gerçek bir temele dayanmazsa, onun Meclisten çıkarılmış olması, bir kanuna haklılık ve uygulanma gücü sağlamaz...

HÜKÜMET, BİR NASİHATÇİ ARIYOR

555 K gününden önce geçen önemli bir olayın üstünde durmalıyız. Bu olay bize, Büyük Millet Meclisinde «*tahkikat komisyonu*» ve «*yetkiler kanunu*»nu çıkaran iktidar öncülerinin dahi, bunların doğruluğu üzerindeki tereddütlerini açığa vurmak bakımından önemlidir. Olay şudur:

Gerçi kanunlar çıkarılmıştır. Tahkikat komisyonu çalışmaya başlamıştır. Ama bu tahkikat komisyonu da, işi nereden yakalayacağında şaşkındır. Nitekim bazı gazetecilerle adeta yarenlik şeklini alan soruşturmalardan daha ileri adımlar atmaya çekinir. Halbuki komisyondan beklenen, Halk Partisinin meşruluğunu kaybettiğini karara bağlayarak, bu partinin kapatılmasına gidilmesidir. Ondan sonra ve kolayca, seçimlere de gidilebilir. Çünkü karşıda bir muhalefet olmayacaktır. Ve bu yoldan canlanacak iktidar devresinin ise neler getireceği sonra düşünülecektir.

Ama ne var ki, hava gergindir. Ordu şüpheli jestler içindedir. İhbarlar yağmaktadır. Gerçi Genelkurmay Başkanı Erdelhun, Menderes'e ordunun sadakati hakkında durmadan teminat verir. Hatta daha aşağıda göreceğiz ki, Çankaya'da 151 general, kumandan ve üst kademede askerlerin katılacağı gösterişli bir ziyafetin de tertipleri hazırlanmaktadır. Güvenlik makamları ise, günlük işleriyle meşguldürler. Fakat hava güvendirici değildir. İşte o zaman Bayar ve Menderes, durumu bir yüksek hukukçudan da dinlemek isterler. Seçtikleri hukukçu, İstanbul Üniversitesi Anayasa Hukuku Profesörü Ali Fuat Başgil'dir.

PROFESÖR ÇANKAYA'DA

Profesör, klasik bir hukuk bilginidir. Üst öğrenimini Darülfîlâfet-i İlahiye, yani İttihatçıların organize ettiği yüksek medrese ders-hanelerinden başlayarak, Paris'te Sorbon'da tamamlamıştır. Ağır başlı bir insandır. Skolastik denebilecek bir demokrasi anlayışı içindedir. Çünkü bir aralık ikimiz de, maarif vekaletinde, yüksek ve mesleki tedrisat umum müdürlüğünün iki umum müdür yardımcısı olarak bir süre çalıştığımız için, onun bir skolastik hukuk ve demokrasi anlayışı üzerinde çok tartışmalarımız olurdu. Örneğin o sırada İngiltere dev grevlerle sarsılıyordu. Bana göre bunlar, bir sınıf mücadelesiydi. Ama hoca diretirdi:

- *Demokraside sınıf mücadelesi olmaz!*
- *Ya Avrupa'da olup biten sınıf ihtilalleri?*

Cevabı gene kesindi:

- *Demokraside ihtilal de olmaz!*

Hulasa, Başgil kafasında adeta skolastikleşmiş bir demokrasi anlayışına bağlıydı. Sonra ikimiz de hocalık yollarını seçtik. Ama nadir de olsa buluşur, konuşurduk. Menderes'in Ali Fuat'ı seçişinde bence isabet vardır. Başgil'in belki görüşü dardı, tutucuydu. Biraz sinirlerine de mağluptu. Mesela 27 Mayıs İhtilali hakkında Avrupa'da yayınladığı ve dilimize de çevrilen kitabının bir yerinde, Türkiye'de insanların bir aralık camilere girerken, iki taraflarına bakındıktan sonra ve camilere korkarak girdiklerini yazar. Böyle bir devre Türkiye'de hiçbir zaman yaşanmamıştır.

Üniversite olaylarından ise, hoca da tedirgindir.

Şu sözler onundur:

«Her geçen gün durumu, biraz daha tehlikeli bir hale sokuyordu. Yüzlerce talebe tevkif edilmişti. Hükümet ise, ayaklanmaların başlamasından beri, ne yapacağını bilmiyordu. Ben, gelmekte olduğunu gördüğüm felaketi önlemek için, bir şey yapmaya muktedir olmaksızın hadiseleri can sıkıntısı içinde takip ediyordum...»

İşte tam bu sırada ve 28 nisanda Ankara'dan Menderes kendisine telefon eder ve şunları söyler:

«— Aziz hocam, uzun zamandan beri sizi arayamadığım için çok özür dilerim. Ne durumda olduğumu tahmin edersiniz. Nasihatlerinize, her zamandan daha çok ihtiyacımız var. Eğer fazla rahatsız olmayacaksanız, hemen bu akşam Ankara'ya hareket etmenizi çok rica edeceğim.»

Ali Fuat Başgil, 29 nisanda, Ankara'dadır. Başgil'in Ankara'da, Sorbon'da beraber okudukları yakın arkadaşları vardır. Örneğin Alâettin Tiritioğlu ve hukukçu Kemal Balkar gibi. Başgil gelişini ilgililere haber vermekle beraber, her zaman olduğu gibi, önce Tiritioğlu'nun evine gider. Diğer arkadaşı da oradadır. Evvela kendisini Maarif Vekili Benderlioğlu arar. O gece Çankaya'da bir yemeğe gidilecektir. Nitekim vakti gelince de, vekil kendisini Tiritioğlu'nun evinden alır. Çankaya'ya gidilir.

Bu Çankaya konuşmaları da yaygındır. Çok yazılmıştır. Kısacası yemekte kendisine, bu alınan tedbirlerin anayasa bakımından durumu ve genel vaziyeti üzerinde mütalaası sorulur. Başgil'e göre Meclisin bir tahkikat komisyonu kurması, anayasaya aykırı değildir. Fakat bu komisyona verilen yetkilere gelince? Bunlar anayasa dışıdır.

Böylece, durumun eleştirisi derinleşir. O zaman Başgil, daha mahrem bir konuşma ister. Bayar, Menderes ve Zorlu da alınarak başka bir odaya girilir. Koraltan da kendilerine katılmıştır. Gariptir ki, bu mahrem görüşmeye Tahkikat Komisyonu Başkanı Hamdi Sancar alınmaz. Halbuki bütün yük onun üstündedir.

BAYAR, SERT KANUNLAR İSTİYOR

'Zaten bu gizli toplanmaya girilmeden de vaziyet belli olmuştur. Hocanın görüşü şudur:

«— Son derece ihtiyatlı davranmanızı tavsiye ederim sayın reisicumhur. Önce, anayasaya tamamen uymadığına göre, salâhiyet kanununun hükümlerini tatbik etmemelisiniz. Bu bakımdan tekrar gözden geçirilmesi için, kanunu derhal Meclise geri göndermelisiniz. Bilhassa, gençliğe karşı çok sert tedbirlere başvurmamalısınız.»

Ama Bayar, başka görüşlerdedir:

«— Ben hiçbir şekilde bu görüşe katılmıyorum. Bilakis, son derecede sert davranmak ve tahrikçileri, nümune-i imtisal

olmak (başkalarına misal teşkil etmek) suretiyle cezalandırmak lazımdır. Hükümet makamlarının çalışma tarzı, şimdi böyle olmalıdır...»

Hatta Başgil'e göre Bayar bu, «*cezalandırmak*» yerine, «*tenkil*» sözünü kullanmıştır. Ali Fuat Başgil, bu kelimenin taşıdığı mananın şiddetinden ürktüğü için, acaba reisicumhur tenkil değil de, tenkit mi demek istedi? diye sorar. Çünkü tenkil, en ağır şekilde bastırmak, ezmek, çiğnemek manasına gelir. Ve Bayar'a bu tereddüdünü açıklar. Ama Bayar'ın cevabı kesindir:

«— Tenkit zamanı çoktan geçti. Şimdi tahrikçileri tenkil zamanıdır...»

Başgil, reisicumhurun bu görüşüne katılmaz. Ve oradakilere, bu nümayişler sırasında, orduyla gençliği kader birliğine götüren sahneler gördüğünü de anlatır.

İşte bu sahnelerden sonra, gizli toplantı odasına çekilir. Orada Başgil'in teklif ettiği hal tarzı, Menderes kabinesinin derhal istifasıdır. Ve muhalefetten de bakanlar olarak, mutedil insanlardan bir kabine teşkil etmelidir. Bu bir koalisyon, daha doğrusu bir milli birlik kabinesi olacaktır. Meclisten çıkan, anayasaya aykırı kanunlar böylece kaldırılacaktır. Fakat Bayar gene itiraz eder:

«— Bu şekilde hareket bir za'f alâmeti olur. Ve rakiplerimizi cesaretlendirir. Bilakis, metanetimizi ispat etmek ve doğruca, son derece sert tedbirler almak yoluna gitmek lazımdır...»

«BEN İSTİFA ETMEYE HAZIRIM!»

İşte o zaman Menderes atılır. Şu sözler onundur:

«— Eğer bu buhranın sebebi benim şahsım ise, hiç tereddütsüz derhal istifa ederim. Yerimi, arkadaşlarımdan birine terk ederim...»

Daha sonra münakaşalar, bu konu ve başka memleketlerden misaller üzerinde cereyan eder. Bu aradaki konuşmalar sırasında ve verilen misaller arasındadır ki, Menderes, daha önce verdiğimiz ve:

«— Ben kimseden korkmam ve yarın Kızılay'a tek başıma giderek, dimdik konuşacağım ve halkın bana hakaret etmesini bekleyeceğim...»

sözlerini söyler. Bayar'm:

«— *Suyu geçerken at değiştirilmez...*»

sözleri de bu sahnelerde geçer. Gece yarısına doğru Bayar toplantıdan ayrılır. İstanbul'a gidecek ve NATO konseyinin açılışına katılacaktır. Bir süre sonra Başgil de ayrılır. Bakanlar kurulu, işte o gece yarısı toplanacak ve kabinenin istifa etmemesine karar verecektir. Yanl Bayar'ın tesiri gene galip gelmiştir. Böylece de Menderes'in dramında Bayar'ın ters müdahalelerine yeni bir misal daha eklenmiştir. O müdahaleler ki, her biri, son'un başlangıcı sayılabilir. Fakat bu son müdahale de, Menderes'i her adımda biraz daha hazin akıbetine iten müdahalelerin sonuncusu değildir. Bundan sonra bir de bilinmeyen bir sahne var. şimdi onu açıklayalım...

Ali Fuat Başgil'in Çankaya temaslarının bir de yayınlanmayan faslı vardır. Bu fasıl şudur ki, İnönü bu temasların safahatından haberdar edilir. Tepkisi ise şöyledir: Menderes'in hatta istifa etmesine bile lüzum yok!..

«YİĞİTİN ALTINDA AT TÖKEZLEMEZ...»

Şimdi son durumu bir daha gözden geçirelim:

Ali Fuat Başgil'in Çankaya'daki temasları, kendisi için gönül açıcı ve ümit verici olmamıştır. Gerçi düşündüklerini ve kendince doğru bulduklarını, hem Çankaya'daki sofrâ toplantısında, hem kendi ricasıyla düzenlenen 5 kişilik özel konuşmada açıklamıştır. Kısacası, tahkikat komisyonunun salâhiyetleri kanunu anayasaya aykırıdır. Bu kanunu cumhurbaşkanı, yeniden gözden geçirilmek üzere Meclise iade etmelidir. Hele katiyen uygulanmamalıdır. Gençler üzerinde baskıya gidilmemelidir. Kabine değişmeli ve hatta komisyon şeklinde mutedil bir kabine kurulmalıdır (1).

Fakat Celâl Bayar'ın bütün bunlara karşı çıkışını, direnişini, hatta havayı yumuşatmaya değil, tersine olarak, şiddet hareketlerine gidilmesini tavsiye edişini, tahrikçilerin tenkilinden bahsedişini ise nakletmiş bulunuyoruz. Gönüllü veya gönülsüz olsa da, Başvekil Menderes'in de, kendisinin istifaya hazır olduğunu bildirmesine karşılık, gene Bayar'm diretişini de belirttik. Nitekim Bayar'ın, «*Su geçen at değiştirilmez*» sözleri bu olaylarla ilgiliydi. Bir atalarsözü olarak bu sözler elbette bir şeyler ifade eder. Ama, bir ülkenin ve bir milletin kaderi bahis konusu olurken, bu basit mantık, elbette ki, yetersizdir. Kaldı ki, iş atasözlerine kalınca, kendilerinden ibret alacağımız ve mana çıkaracağımız daha nice atasözleri de vardır. Me-

(1) Ali Fuat Başgil, bu kanaatini sonuna kadar savunur. Nitekim İstanbul'a dönünce ve teşebbüslerine rağmen Celâl Bayar'la görüşmesi kabil olmaz. Bu arada General Ali Fuat Cebesoy'dan da bir uyarı ve müdahalede bulunmasını rica eder. Ama kendi tabirince, artık iş işten geçmiştir.

sela, hem de gene «at» kavramıyla ilgili olarak, şu atalarsözünü verelim:

«Yiğidin altında at tökezlemez...»

Halbuki yalnız iktidar atı değil, bütün ülkenin gidişatı, aşikârdı ki, hem de en tehlikeli şekillerde tökezleyip duruyordu. Kırat, artık muvazenesini kaybetmişti. Ve Celâl Bayar, su geçerken değiştirilemeyeceğinden bahsettiği attan neyi kastediyorsa, belliydi ki, bu atın sahibi, artık atına hâkim değildi...

İNÖNÜ'YE HABER VERİLİYOR

Ali Fuat Başgil, Çankaya temasları sonunda ve İstanbul'a dönmeyen önce, Ankara'da gene arkadaşının evindedir. Hem hikâyeyi nakleder, hem bir dertleşmeye girilir. Fakat Alâettin Tiritöğlu, o sırada yeni kurulan Türkiye Sosyalist Partisi başkanı olmakla beraber, eski bir politikacıdır. Halk Partisi eski mebuslarından ve eski bir büyükelçidir. Durumun nerelere vardığını sezer. Ve kendisinde önemli bir müdahale vazifesi görür. Daha Başgil hikâyesine başlar-ken, ona:

«— Vaziyetin nezakete tahammülü yoktur, ben dinleyeceklerimi İnönü'ye nakledeyim...»

der. Başgil'in tereddüdü kısa sürer. Evet, vaziyet bir yerlerden önlenmelidir. İnönü ise memleketin, en yetkili söz sahiplerinden biridir. Durumu kabul eder. Ve hikâyesinin, İnönü'ye de ulaştırılacağını bilerek anlatır. Hikâyenin ana hatlarını yukarda verdik. Şimdi işin İnönü'ye bildirilmesi kalmıştır.

Alâettin Tiritöğlu, İnönü'den derhal randevu ister. Ricası kabul edilir. İnönü'ye koşar. Paşanın yanında Rüştü Aksal'la Turgut Göle vardır. Çankaya temaslarını bütün ayrıntılarıyla, yani Ali Fuat Başgil'in anlattığı gibi nakleder. Tiritöğlu dikkatle dinlenir. İnönü hasmının çaresizliğinden zevk alacak adam değildir. Eğer iktidar hakikaten bir tedhiş havası açacaksa, bunun sonucundan, elbette ki memleket zarar görecektir. Nitekim daha evvel verdiğimiz belgelerde de belirttiğimiz gibi, ordu kumandanıyla Bayar ve Menderes temas halindedirler. Gene oradan anlaşılacağı gibi, ordu kumandanı ayın dördünde Ankara'dadır ve temaslar sürer. Ama iktidarın istediği gibi, «sükûn ve asayiş tesis için değil de, siyasi maksatlı bir

örfi idareye», ordu kumandanı da yanaşmak istemez. O halde çabuk karar almalıdır. İnönü ise, gerektiği zaman karar almasını bilen adamdır. Durumu süratle mütalaa eder. Kararını verir ve cevabı şudur:

— *Menderes'in istifa etmesine lüzum yok! Hükümet yerinde kalsın...*

«BEN, MENDERES'İ MECLİS KÜRSÜSÜNDEN DESTEKLEYECEĞİM!»

İnönü'nün ilk sözleri, dinleyenleri biraz şaşırtır. Ama İnönü'nün, vaziyeti 10 dakikada değiştirebilecek bir de formülü vardır:

— *Başvekil kürsüye çıksın ve seçim tarihini ilan etsin, kendisini derhal destekleyeceğim.*

Ama ortada bir de tahkikat komisyonu işi, daha doğrusu işsizliği var. Çünkü üniversite ve basın tepkileri daha ilk adımda şunu göstermiştir ki, komisyon bu yetkilerini kullanamayacak. Hele asıl gaye olan Halk Partisini kapatmak kararına, katiyen gidemeyecektir. İnönü o hususta da bir kolaylık gösterir:

— *Şu tahkikat komisyonu kanunu dursa bile Menderes, komisyonun yetkilerinin kaldırılmasını derhal Meclise sevk etmelidir. Eğer seçim kanununu da bir ilim heyetine verirse, her şey yoluna girer.*

Çünkü İnönü için asıl olan seçimdir. Bu garanti edilsin ve tarihi ilan olunsun, Menderes'in hemen ardından Meclis kürsüsüne çıkacak ve hasmını destekleyecektir. Celâl Bayar'ın bu dar boğazdan çıkabilmek için bir türlü bulamadığı çıkış yolunu İnönü iktidara, hem de hiçbir haysiyet kırıklığına meydan kalmadan, böylece ve kısaca göstermiş bulunur. Hatta vilayetlere havayı yumuşatıcı bir genelge yayınlanması da onun tavsiyeleri arasıındaydı.

ŞARTLAR MENDERES'E ULAŞTIRILİYOR

İnönü'nün şartlarında, hem işe aracılık eden Alâettin Tiritöğlü, hem İnönü'nün oradaki arkadaşları mutabıktırlar. O halde şimdi bu çıkış yolu, hem de birtakım uzun komisyon tartışmalarına gitmeden Menderes'e ulaştırılmalıdır. Bu işle de Turgut Göle vazifelendirilir. Halk Partisinden tanınmış birinin veya bir heyetin o havada Men-

deres'le buluşması çeşitli yorumlara yol açacağı için, şöyle hareket edilecektir: Turgut Göle, Menderes'in yakınlarından ve kabine üyelerinden olmakla beraber, siyasi mücadelelerden çok başka işlerle uğraşan Emin Kalafat'la görüşecektir. Ve ona bu durumu ve teklifleri aktaracaktır. Menderes'le temas ve bu tekliflerin Menderes'e intikali Emin Kalafat sağlayacaktır. Menderes'in cevap veya kararı da, gene aynı yoldan İnönü'ye nakledilecektir. İşler böylece de cereyan eder. Göle, Kalafat'ı bulur. Her şeyi gereği gibi anlatır. Kalafat dinlediklerinden memnun ve bu çıkış yoluyla mutabık görünür. Niteyi ise telefonla Göle'ye bildirecektir. Ondan sonra da tabii, Menderes, Mecliste kürsüye çıkacak ve İnönü de iktidara desteğini, kararlaştırıldığı gibi sağlayacaktır.

Nitekim işin ilk safhası da böylece, yani olumlu bir cereyan içinde geçer. Kalafat bir süre sonra, Menderes'le görüşüğünü ve başvekilin her noktada mutabık olduğunu bildirir. Bu, iyi bir haberdur. Şimdi iş, Mecliste konuşmalara kalmıştır. Ama iki taraf da bilir ki, bu meselede son karar ve hareket yetkisi, artık Menderes'te değildir. Kıratın dizginleri bazı Demokratların, aksini ifade etmelerine rağmen, artık kıratın süvarisinin elinden çıkmıştır. Celâl Bayar artık günlük karar ve icra işlerinin, bizzat içindedir.

O halde beklemeli ki, Menderes bu cihetten de mutabakat sağlasın. O günlerden bütün bilinen haberler ve yapılan nakiller şu merkezdedir ki, Menderes de bulunan çıkış yolunun heyecanı içindedir. Bunu bir an önce tahakkuk ettirmek ister. Zaten, tahkikat komisyonundan da, onun yetkilerinden de, komisyonun gidişinden de, daha ilk günlerde tedirgindir. Bu komisyondan bir şeyler, yani olumlu bir şeyler çıkmayacağını kavramıştır. Hatta ona angaje bile olmaz. Komisyon da hükümetten ve bilhassa Menderes'ten memnun değildir. Ve onun baştan savma davranışlarının, kendilerinin, evvelce tevahhüm ettikleri, yani kendilerinde var sandıkları kudret ve salâhiyetleri, açıkça zedelediği kanısındadırlar.

MENDERES SON KOZUNU DA KAYBEDER

Fakat günler geçer. Her birinin her dakikası ayrı ayrı değerlendirilmeye değer olan günler akıp gider. Ve iktidar, bu günleri de değerlendiremez. Çünkü Meclis yürür. Ama Menderes bu kararlaştırılan maksat üzerinde, bir türlü kürsüde görünmez. İnönü ve çevresinde bir hayal kırıklığı daha belirir. Demek ki kapıları çalan çö-

küntünün, artık önüne geçilemeyecektir. Nitekim öyle olur. Ve nihayet anlaşılır ki, bu çıkış yolu da Celâl Bayar tarafından tasvip edilmemiştir. Yani Menderes, bir defa daha, uğursuz bir kaderin eline terk edilmiştir.

Nitekim ondan sonra çarklar, bildiğimiz gibi dönecektir. Bu çarkların bir gün, birden sıkışıp parçalanmasından, ne Bâyar, ne de Menderes kendilerini kurtaramayacaklardır.

Fakat biz gene olayları izleyelim. Ve şimdi de, bin bir olay içinden, Celâl Bayar'ın Çankaya'da tertiplemek istediği ve bir şeyler beklediği şu ordu toplantısını verelim. O yemekli toplantı ki, gerçi olmayacaktır. Ama arada önemli gelişmeler olacaktır. Mesela Gürsel meselesi ve sonra, 21 mayısta beklenmeyen bir olay, yani Harbiyelilerin ve subayların yürüyüşü. O yürüyüş ki, iktidarın başında ve onu gene de uyandıramayan tarrakalarını duyuracaktır.

Cemal Gürsel, Menderes'in cumhurreisi olmasını niçin istemiştir? Bu sorunun cevabını en iyi verecek olan Gürsel, artık hayatta değildir. Fakat, Menderes'in cumhurreisliği ni teklif eden Gürsel'in mektubu, bugün için de bazı manalar taşıyan, önemli bir vesikadır.

GÜRSEL, MENDERES'İN CUMHURBAŞKANI OLMASINI İSTİYOR

Mayıs ayı içinde, 27 Mayıs öncesi olaylarını izlerken, Gürsel'in durumu ve Gürsel'in önemli mektubu üzerinde, ayrıca durmalıyız. Çünkü, gerçi izinli olarak, fakat artık emekli olmak üzere Ankara'dan ayrılan Kara Kuvvetleri Kumandanı Orgeneral Cemal Gürsel, ihtilale hazırlanan kadronun, lideri değilse bile, koruyucusu ve destekçisiydi. Nitekim 27 Mayısta ihtilal patladıktan sonra, ihtilalin başına o davet edilecektir. Hem devlet başkanı, hem başbakan, hem ordu başkumandanı ve savunma bakanı, hem de ihtilalin idaresini eline alan Milli Birlik Komitesi başkanı olarak, işlere fiilen el koyacaktır.

Fakat Gürsel'in Ankara'dan ayrılışı sırasında, üzerinde durulması gereken önemli olaylar var. Mesela onun orduya veda mesajı ve Savunma Bakanı Etem Menderes'e mektubu ciddi manalar taşır. Bu son mektuplardır ki Gürsel, Savunma Bakanına, diğer bazı istekler arasında, Celâl Bayar'ın cumhurreisliğinden çekilmesini ve Adnan Menderes'in de cumhurreisliğine getirilmesi isteğini bildirir. Bu mektubun bu son kısmı, ağızlarda dolaşmakla beraber, kesin olarak açıklanmamıştır. Şimdi biz burada bu olayların oluşumu üzerinde duracağız. Eğer Adnan Menderes cumhurreisi olsaydı ne olurdu? Acaba Adnan Menderes cumhurreisi olabilir miydi? Bu soruların cevaplarını, daha aşağıya bırakalım.

GÜRSEL PROBLEMİ

Cemal Gürsel, 1958'de Kara Kuvvetleri Kumandanlığına getirildi. Daha önce işaret ettiğimiz safhalarda, kara kuvvetleri çevresin-

de ihtilalci kurmayların lideri ve teşkilatçısı değilse de, koruyucusu ve yardımcısı oldu. İhtilale değilse de, doğabilecek hadiselerle hazır bulunmakta mutabıktır. Fakat 14 temmuz 1960'ta artık emekli olacaktı. Savunma Bakanı Etem Menderes'le saygılı ve samimi münasebetleri olduğu anlaşılıyor.

4 nisan 1960'ta ve İstanbul'da bir harp oyunu safhasını izlerken, gelen bir mesajla nasıl Ankara'ya çağrıldığını biliyoruz. Bu davet üzerinedir ki, orada toplanan kumandanlara:

— *Bu benim artık ilk ve son konuşmam olabilir...*

şeklinde hitaplarda bulunmuş, vazifesine dönmüştü. Ondan sonra Ankara'da hava, her gün biraz daha gerginleşir. Bazı subay tevkifleri yapılır. Gürsel, bunların aleyhindedir... Kara Kuvvetleri ve kurmay başkanlığı merkezlerine yerleşen Suphi Karaman, Sami Küçük gibi kurmaylar ise, ihtilal nüvesinin aktif elemanları olarak, saatin on ikiye yaklaştığını bilmektedirler. Daha üniversite olayları sırasında, ona:

— *Paşam, Harp Okulu emrinizde!*

denilmiştir. Anlaşıldığına göre, son zamanlarda Gürsel, pek de sakin değildir. Bazen ruh coşkunlukları, bazen ruh bunalımları içindedir. Ve emeklilik muamelesinden önce bir izin meselesi de vardır. 3 mayıs 1960'ta odasına girdiği zaman, bürosunun üstünde izin kâğıdını bulur. Bu artık onun, ordudan fiilen ayrılışı demektir. Artık İzmir'e gidecektir. Karşıyaka'daki küçük bahçeli evinde istirahate çekilecektir. Fakat izin emrini alan Gürsel, işte o sırada beklenmeyen bir kararlılık gösterir. Zaten bir akşam önce de Vekiliyle konuşmuştur. Ve anlaşıldığına göre, memleketin gidişatı hakkında geniş birtakım görüşler tartışılmıştır...

GÜRSEL HAREKETE GEÇİYOR

Makamından ayrılmadan önce Gürsel, orduya bir mesaj kaleme alır. Bu mesaj yazılacak, yayınlanacak ve sonra toplattırılacaktır. Fakat bizi asıl ilgilendiren, onun Savunma Bakanı Etem Menderes'e yazdığı mektuptur. Bu mektubun varlığı bilinir. Ama tamamı açıklanmamıştır. Hatta Yassıada Adalet Divanına da mektubun aslı değil, «*aslı gibidir*» damgasını taşıyan bir sureti gönderilmiştir. Mahkemedeki soruşturmalar sırasında bu mektup söz konusu olunca da, Menderes'le Etem Menderes'ten mahkeme, ancak müphem cevaplar

almıştır. Yani Etem Menderes bu mektubu Adnan Menderes'e tam olarak gösterdi mi, göstermedi mi, bu konularda ne konuşuldu bahsi, iki tarafça da belirsiz, yetersiz ifadelerle cevaplandırılır. Nihayet mektubun, daha doğrusu mahkemeye gönderilen suretin okunmasına sıra gelince ise, Adnan Menderes yerinden fırlar. Avukatının bu husustaki talebine katılmadığını ileri sürerek, şimdi devlet başkanı mevkiinde olan bir zatın mektubunun, burada okunmasına razı olmadığını söyler. Mahkeme, Menderes'in isteğine uyar. Böylece de bu mektup tamamıyla, mahkemede de açıklanmamış olur. Bu niçin böyle olur? Menderes, bu mektubun açıklanmasına niçin karşı çıkar? Şimdi bu sorunun cevabını bulmak ve değerlendirmek, hakikaten müşküldür. Biz bu konu üzerinde de ve ileride ele alacağımız «Yassıda ve Ötesi» bahsinde bazı ihtimaller üzerinde duracağız.

MEKTUP NASIL YAZILDI?

Şimdi biz burada bu mektubu, aynı zamanda belgelendirmiş olmak için, onun nasıl yazıldığını açıklayalım.

Gürsel'in etrafında çevrelenen ihtilalcilerin hepsi, bu mektubun yazılışından yalnız Alparslan Türkeş'in bilgi sahibi olduğunda mutabıktırlar. Alparslan Türkeş o sıralarda Kara Kuvvetleri NATO şubesinin başında bulunuyordu. İhtilal teşkilatının da içindedir. Rütbesi albaydı. Alparslan Türkeş, 1917 kasımında Lefkoşe'de doğdu. Asıl adı Feyzullah'tı. İlk, ortaöğrenimini orada yaptı. Sonra Türkiye'de Kuleli Askeri Lisesi, Harp Okulu ve Kurmay Akademisi tahsillerini tamamladı. 1938'de Harbiye'den çıktı. Kurmaylık öğrenim kademeleri 1954'te tamamlandı. İçeride ve dışarıda çeşitli ordu hizmetlerinde bulundu. İhtilal öncesinde Kara Kuvvetleri Kumandanlığı NATO şubesinden başka, Harp Okulunda da öğretmenlik yapıyordu.

3 mayısta Gürsel izin kâğıdını bürosunda bulunca, Alparslan Türkeş'i çağırdı. Aşağıda verilen sahneler, Türkeş'ten dinlenilmiştir. Gürsel'in halinde hem bir gerginlik, hem bir kararlılık vardır. Evvela orduya hitabını yazdı. Sonra asıl mühim olan vesikaya geçti. Odada Türkeş'le yalnızdılar. Ve tabii içeriye kimsenin sokulmaması emri verilmişti. Gürsel, Savunma Bakanı Etem Menderes'e mektubunun müsveddesini, eski harflerle yazmıştı. Yazılanları tekrar okudu, düzeltti. Ve sonra Türkeş'e emir verildi. Bu suret gizli ve emin bir şekilde makinede yazdırılacak, kendisine getirilecekti. Türkeş'in bu yazılanlar üzerinde şahsi düşünceleri bazı noktalarda tereddütlüdür.

Ama Gürsel'in emrini yerine getirir. Güvendiği bir insan olan Personel Şubesi binbaşı Şeref Beyi odasına davet eder. Kapı kilitlenir. Yazı makinesini Şeref Bey kullanır. Türkeş, dikte eder. Mektup üç nüsha olarak yazılır. Tabii Binbaşı Şeref Bey, yazılanları daha orada unutacaktır. Bundan kimseye bahsedilmeyecektir.

Yazılan nüshaları Alparslan Türkeş, Gürsel'e götürür. Odada gene yalnızdırlar. Gürsel, yazılanları okur. Metin tamamdır. Her üç nüshayı da imzalar. Birini, Savunma Bakanı Etem Menderes'e takdim etmek üzere zarfa koyar. İkinci nüshayı kendisine alıkor. Üçüncü nüshayı da Alparslan Türkeş'e verir. Muhafaza etsin diye. İşte bu nüsha hâlâ, Alparslan Türkeş'tedir...

MEKTUP, ETEM MENDERES'E SUNULMUŞTUR

Ondan sonra Orgeneral Cemal Gürsel, masasından kalkar. Zaten artık bu odada, birtakım vedalaşmalardan başka yapacağı iş kalmamıştır. Hazırlanan mektubu savunma bakanına götürmek için odasından ayrılır. Fakat vekil yerinde değildir. O zaman bu hazırlanan mektubu, Etem Menderes'e takdim edilmek üzere, müsteşar Salih Coşkun Paşaya bırakır. Salih Coşkun Paşa, şimdi Ankara'da ve emeklidir. Salih Coşkun, bırakılan mektubu, vekil dairesine gelince kendisine sunar. İşte Gürsel'in mektubu bu suretle Menderes'e ulaşmış olur. Çünkü bu mektubu okuyan Etem Menderes, vakit geçirmeden Adnan Menderes'e haber verir. Adnan Menderes, mektubun tamamını okur. Yani Gürsel'in teklif ve görüşlerinden tamamen haberdar olur. Ve tabiatıyla, bu mektup üzerinde Etem Menderes'le konuşurlar da...

Ama mesele, mektuptan Bayar'ı haberdar edip etmemektir. Karar şudur: Mektup gizli kalacaktır. Bundan kimseye bahsedilmeyecektir. Hele Celâl Bayar'a bu konuda hiçbir şey açılmayacaktır.

BU NİÇİN BÖYLEDİR?

Bunun niçin böyle olduğunu, yani niçin böyle hareket edildiğini, sadece kendi görüşüme göre yorumlayacağım. Çünkü daha aşağıda yayınlayacağımız mektubun birinci maddesi, Reisicumhur Celâl Bayar'ın bu mevkiinden çekilmesi ve onun yerine de, Başvekil Adnan Menderes'in getirilmesidir. Yani Bayar, devlet başkanlığından alınacaktır. Yerine Adnan Menderes getirilecektir. Ordunun kara kuv-

vetleri kumandanından gelen böyle bir mektup ve teklifin ise, Reiscumhur Bayar'a sunulduğu zaman onda uyandıracağı ilk ruhi tepki, sanıyorum ki Menderes'in de orduyla ve hiç değilse kara kuvvetleri kumandanıyla ortak bir tertip içinde olduğu şüphesinden başka ne olabilir? Halbuki Menderes, böyle bir tertip içinde değildir. Daha doğrusu olması da mümkün değildir. Gürsel'in bu görüş ve teklifi ise, tamamen şahsidir. Hatta buna, sadece bir dilek de denilebilir. Çünkü bir reiscumhurun değiştirilmesi ve yerine diğer birinin getirilişi, nihayet Meclis işidir. O günkü Meclis bunu başaramayacağına göre iş, bir seçim yenilenmesine varır. Onun ise sonuçları, o gün için pek tahmin edilemezdi. Kaldı ki, Alparslan Türkeş, kendisi öyleyememiş olsa bile, eğer Gürsel bu mektuptan diğer yakın birkaç ihtilalci arkadaşını haberdar etseydi, edindiğim bilgi ve kanaat bu mektubun ya tamamı, ya hiç değilse bu teklif kısmı, herhalde yazdırılmazdı...

Çünkü zaten aşağıda metnini vereceğimiz mektupta belirtilen kusurlar ve hatalar eğer varsa, bu kusur ve hatalardan yalnız Bayar ve bazı kabine azaları sorumlu olamazdı. Bozulan, bütün bir sistem ve iktidardı. Ve yıpranan, Demokrat Parti iktidarının bütünüydü...

Menderes cumhurreisi olabilir miydi? Hayır! Çünkü Menderes bu mevkie elbette ki, ihtilalcilerin açacağı yoldan gelemeyecekti. İktidar ise, artık son günlerini yaşıyordu. O halde Gürsel'in düşüncesini, hiç olmazsa seçimlere kadar işi idare edecek bir kombinezon çabası olarak saymak, en doğrusudur...

GÜRSEL'İN MEKTUBUNUN METNİ

Gürsel'in mektubunun hikâyesini daha önceki sayfalarda vermiştik. Şimdi de onun metni üzerinde duralım. Mektup şöyle başlar:

«Aziz Vekilim,

Dünkü geceki münakaşalarımızın ışığı altında zatîâlinize, memleketin huzur ve istikrarı için alınması lazım gelen tedbir ve kararlar hakkında görüşlerimi bildirmeyi, milli, vatani bir vazife bilirim.

Sayın başvekilin açıklamalarını dinledim ve okudum. Bunlarda, benim düşündüklerimin kabulüne müsait bir zemin, henüz mevcut olmadığı, aşikâr olarak belliyse de, gene de düşüncelerimin sizlere iblağının zarureti inandırıcıdır.

Muhterem Vekilim,

Şu hakikati kabul etmek lazımdır ki, Kayseri hadiseleriyle başlayıp, son karar ve feci olaylara kadar varan sahneler, vatan-daş ruhunda derin tesirler ve hükümete karşı telafisi kabil olmayan hoşnutsuzluklar yaratmıştır.

Sayın Vekilim,

Bu ahval küçümsenecek, cebir ve şiddetle değiştirilecek şeylerden değildir. Memleket, hükümet ve partinizin düştüğü bu müşkül vaziyeti kurtarmak için, sükûnetli, fakat ciddi ve zecri tedbirler almak lazımdır. Bu tedbirler şunlar olmalıdır:

1. Cumhurbaşkanı istifa etmelidir. Çünkü bütün fenalıkların bu zât'tan geldiği hakkında umumi bir kanaat vardır.»

Cemal Gürsel'in aşağıda diğer maddeleri verilen mektubunun birinci şartı, Celâl Bayar'ın çekilmesidir. Bu teklife göre de, Başvekil Adnan Menderes cumhurbaşkanlığına getirilmelidir. Bazı nazik ifadelerle teklife bu noktada yer verilmiştir. Mektubun daha sonra yapılan yayınında çıkarılan kısım, bu teklifle ilgili kısımdır. Şimdi diğer maddeleri verelim:

2. *Kabinede iyi kabul edilmeyen ve suihalleri bütün memlekete yayılmış bulunan zevat, çıkarılmalıdır. Ve yeni kabine, mutlaka, dürüst, makul, zorcu değil, adalet ve şefkat hissi taşıyan zevattan kurulmalıdır.*
3. *İstanbul, Ankara valileri ve emniyet müdürleri süratle değiştirilmelidir.*
4. *Ankara örfi idare kumandanı derhal değiştirilmelidir.*
5. *Son çıkarılan ve tahkikat komisyonları ihdas eden kanunun kaldırılmalıdır.*
6. *Mevkuף gazeteciler, bir af kanunuyla, kısa zamanda tahliye edilmelidir.*
7. *Son hadisede tevkif edilen talebeler serbest bırakılmalı, ilim müesseseleri, yeniden faaliyete geçmelidir.*
8. *Şimdiye kadar çıkarılan bütün antidemokratik kanunlar, tedricen kaldırılmalıdır.*
9. *Vatandaşın hürriyet ve eşit muamele hakkına, mutlak surette riayet edilmelidir.*
10. *Din simsarlığından vazgeçilmelidir.*
11. *Suiistimaller oluyor mu bilmiyorum. Fakat olduğu hakkında umumi bir kanaat mevcuttur. Ve milletin, hükümete karşı itimatsızlığına sebep olmaktadır. Bu gibi kötülüklerin şiddete bertaraf edilmeleri lazımdır.*
12. *Müstesna zamanlar ve günler haricinde hükümet büyüklerinin memleket gezilerinde, suni büyük vatandaş topluluklarıyla karşılaşmaları usulü terk edilmelidir.*

Muhterem Vekilim,

Bu yazdıklarım, asla bir parti ve politika mülahaza ve tesiriyle yazılmamıştır. Memleketin durumunun bu tedbirlerin alınmasını zaruri kıldığına inandığım için arz edilmiştir. Sizlerin vatanperverlik ve vicdanlarınıza hitap ediyorum. İyi düşününüz. İyi hareketler yapınız. Memlekette çok şeyler yapacağınız muhakkaktır. Fakat bu, asla kâfi değildir.

Bu yapılan işleri, müstemleke idareleri de yapar, yapıyor ve yapmıştır. Asıl mühim olan, toplumun ruhunda, yaşama şevk ve azminin geliştirilmesi, hak ve hürriyet aşkının kökleştirilmesi ve vatandaş idrakinin, yüksek ve necip hislerle donatılmasıdır.

Olaylar, bu yolda olmadığınızı göstermektedir. Talebelerin, hürriyet duygusuyla yaptıkları masumane tezahürata karşı, kıtalar sevk edilmesi ve onların desteğiyle, emniyet kuvvetlerinin, ilim yuvalarının içine kadar girerek talebeleri, profesörleriyle beraber coplarla ve kurşunlarla tedip etmesi, dünyada görülmemiş feci bir şeydir. O hengâmede kız talebelerin yürekler parçalayan çığlıklarının, analar, babalar ve halk ruhunda onulmaz yaralar açacağını ve açtığını anlamamak, memleketin huzuru bakımından büyük bir hata ve hazin bir gaflet olduğuna kanüim. Bizim gençlerimizde hak, adalet ve hürriyet duygularının gelişmesinden ve kemalinden memnun olmamız lazım gelmez mi? İstikbali, hissiz, duygusuz, müstemleke ruhlu, yalnız mad-deci bedbaht insanlara mı bırakmak istiyorsunuz?

Sayın Vekilim,

Maruzatım muhakkak ki, çok mühim ve hatta çok cüret-kâranedir. Fakat memleket için, milletin selameti için, hükümet ve hatta partinizin kurtarılması için, dikkate alınması lazımdır. Ve hatta çok lazımdır. Saygılarımla.

3.V.1960

*Kara Kuvvetleri Kumandanı
Orgeneral
Cemal Gürsel*

Cemal Gürsel'in Etem Menderes'e ve dolayısıyla Başvekil Adnan Menderes'e mektubu budur. Ve bu mektupta bir veda mesajı ifadesi yoktur. Bu mektupta, bir iktidarın sonunu ve bir aksiyonun harekete gelmek üzere olduğunu gören, bilen bir adamın, yalnız uyarıcı değil, kurtarıcı bir haykırışı vardır. Hatta bu kurtarıcılıkta, biz-zat iktidarın kendi kendisini, kendi eliyle derleyip toparlaması için, iyi niyetin de üstünde, saf bir ümidin temennisi vardır.

Çünkü Gürsel, ihtilali ve ihtilalin hazırlığını bilir. Ama şunu da bilir ki, ihtilal, nihayet ihtilaldır. Yani nerede başlayıp nerede biteceği ve nelere mal olacağı evvelden tahmin edilmez. İhtilal, belki

kansız, belki kan selleri içinde cereyan edecektir. O halde bir ihtilale girmeden önce ve tecrübeleriyle yaşının vakarından gelen ve iktidarın, hatta başka hükümet başkanı olarak kendi kendisini yenilemesini, düzenlemesini isteyen bir ümit ve iyi niyet, bu mektuba hâkimdir (1). Nitekim, bu mektup yazılıp imzalandıktan ve yerine ulaştırıldıktan sonra, iktidarın kendine gelmesi beklenir. Hatta Gürsel, harekete geçilmemesini, kendisinden haber beklenmesini, bu mektubun yazılışının o zaman yakın adamı olan Alparslan Türkeş'e de telkin eder.

Hulasa Gürsel o günlerde, iktidardan bir sağduyu tepkisi geleceği ümit ve ihtimalini, her şeye tercihen düşünür. Evet, Bayar gitmeli, kabine değişmeli, kendi bildiği zaafılarına ve işlenmiş hatalara rağmen, aktif bir insan olduğunu gördüğü Adnan Menderes'in, ortalığı ve hiç olmazsa seçimlere kadar, çekip çevirebilmesi ihtimalini ihtilale tercih eder. Ama bu iyi tepki geldi mi? Bu soruya burada cevap aramaya, elbette ki yer yoktur. Çünkü olayların akışı, herkes için malumdur. Ve Cemal Gürsel'in hayal kırıklığı ise, herhalde çok acı olmuş ve bir gün kendisine:

— *Buyur vazife başına!*

denildiği zaman, önünde açılan yeni hayat yolunda yürüyebildiği kadar yürümek üzere, yola çıkmış, gelmiştir...

MEKTUBUN DİĞER BİR ÖNEMİ

Ama bu mektubun diğer bir önemi de var. O da, yalnız o güne ve o günün problemlerine değil, her zaman için hele günümüze de ışık tutan birtakım toplum gerçeklerine temas etmesidir. Yani şu demektir ki, toplumda şartlar, Cemal Gürsel'in mektubunda sıralandığı gibi birikirse, toplum hasta demektir. Yani bir toplumda eğer din simsarlığı yapılırsa, coplu, silahlı kuvvetle üniversitelere saldırılırsa, meydanlarda hak ve hürriyet için gösteri yapan gençlere çullanılır ve bu meydanlardan taşan çılgınlık yeri göğü cınlatırsa, hulası toplumun ruhunda gelişen çağdaş ve ileriye müteveccih hamleler zorla, baskıyla bastırılır zannedilirse, suiistimaller alır yürür, hatta

(1) Hatırlanacaktır ki ve daha önceki yazılarda verdiğimiz gibi, İsmet İnönü de, Menderes'in istifasını lüzumlu bulmamıştır. Elverir ki seçimin tarihi ilan edilsin ve şu tahkikat komisyonu yetkileri kalsın.

suiistimal, bir nizam-ı âlem haline gelirse ve fazla olarak da bir iktidar, tıpkı bu mektubun yazıldığı zamanki iktidar gibi:

— *Ben'im, başkası yok!*

derse, o zaman ve o ülkede Gürsel'in bu mektubunu, her gün vatanında yaymak, her gün bu nasihatlere ihtiyacı olanlara duyurmak, galiba bir toplum vazifesi halini alır...

MENDERES NE DÜŞÜNÜYORDU?

Her şey onu gösteriyor ki Menderes, bu mektubun uyarıları üzerinde hiç durmamıştır. Gerçi bu mektuptan iki gün sonraki 555 K olayları hükümeti biraz ürkütmüştür. Yapılan kabine toplantısında şu görüş kabul edilmiştir (1):

«Evet, kaderin sevkiyle, bütün büyük, toplu ve kuvvetli teşekküller, iktidarın aleyhinde... Fakat biz de bu mevkie cebirle, zorla veya tazyikle gelmedik, bizi buraya millet getirdi. O halde bütün bu teşekküllerin karşısına, bize oy veren milletle çıkarız. Ve hakikatleri millete anlatırız. Milletin tepkisine bakarız. Eğer halk da bizim aleyhimizdeyse, o zaman yeni seçime giderek, iktidarı milli iradenin emrine terk ederiz...»

Eğer iş kabinede böyle değerlendirilmişse, kabine bir mağarada uyuyordu demektir. Çünkü, Menderes'in hangi şehre varsa alkışlarla karşılanacağı şüphesizdi. Ama ne var ki alkış, milli şartların ifadesi ve milli idrakin ölçüsü demek değildir. Şartlar bir ihtilale gebeysen, onun bayrağını çekecek olan sokak kalabalıkları değil, aydındır, ordudur. Kabinenin o yukarda saydığı ve değerine inanmadığı «müteşekkil kuvvetler»dir. İhtilal bir fikrin sentezidir. İdrakin zirvesidir. Sokak kalabalıkları ise, gerçi bizim milletimizden yığınlardır. Ama yığın, fikir yaratmaz. Ve fikir, gücü ifade etmez. Mesela eğer Cemal Gürsel'in mektubunda işaret ettiği zararlı hareket varsa, bu hareketleri yapanlar, bütün sokaklara birikip, gökleri alkışla çınlatırsalar bu işaretlerin gerçeğinden, bir zerre bile eksilmezler. Nitekim bu mektuptan az sonra ve 14 mayısta çıktığı seyahatte başbakanı İzmir'de, belki de yüz bin kişi karşılayacaktır. Ve konuşacaktır:

(1) Tekin Erer: *10 Yılın Parti Kavgaları*, s. 421.

«— Yalanlar uydurulacak ki, arkasından asma kesme teraneleri meydana atılacak ki, kurulmuş olan çeteler cesaretlenecekler. Ve işler yolundadır diye, harekete geçmek cesaretini bulacaklardır...»

Menderes'in Turgutlu gezisinde ve alay ederek «kara cüppeliler» den bahsettiği gezi de, bu İzmir gezisinin devamıdır. Ama, kasaba pazarlarındaki kalabalıkların alkışlarını değil de, işte o kara cüppelilerden, mesela biri olan Ali Fuat Başgil'in tavsiyelerini dinleseydi, sanıyorum ki, çok daha iyi olurdu...

Antitezleri değerlendirebilmek, toplumun yönetiminde rol alan her insanın, en önemli zekâ ve teşhis gücüdür. Antitezler iyi değerlendirilemedi mi, artık iktidar sahibi dikte etmez. Kaderin dili konuşur...

«OSMANLI SADRAZAMI GİBİYİM...»

Demokrat Parti iktidarına ve Menderes'e karşı biriken şartların ve harekete geçen güçlerin adım adım belirişlerini, bu iktidarın adamlarını uyarıcı antitezler olarak da vasıflayabiliriz. Çünkü, partinin kendi içinde bile grup, artık grup değildir. Grupta bir görüş ve hareket birliği yoktur. Daha aşağıda vereceğimiz bir kısım şahsiyetler, tahkikat komisyonu ve yetkilerine de karşıdılar. Yeni bir hükümet kurulmasını bile isterler. İstanbul ve Ankara üniversiteleri aleyhtedir. Ordu içinde ihtilalci bir kadro, ayaklanmak üzeredir. Kabinenin istifası teklifi önlenmiştir. Halbuki Menderes:

— *İstifaya hazırım...*

diyebilmişti. İnönü'nün:

— *Menderes kürsiiden seçim tarihini ilan etsin, istifasına bile lüzum yok, ben onu desteklerim...*

teklifi de netice vermemiş, bu şans da yitirilmiştir. 555 K gününün olayları yanlış değerlendirilmiştir. Nihayet Cemal Gürsel'in, hiç olmazsa şu seçim gününe kadar, hatta Menderes'in reisicumhurluğunu bile desteklemek şeklindeki uyarıcı ve kurtarıcı çabası da boşa gitmiştir. Hulasa, her şey artık iktidarı yıpratıcıdır. Mevcut halin antitezleri, her gün güçlenmektedir. Ve iktidar bunları değerlendirememektedir.

Başvekile gelince? Başvekilin, sık sık çelişen iki şahsiyetinin, ikisi de o günlerde durmadan hareket halindedirler. Cesaretle ümit kırıklığı, kararlılıkla kararsızlık, isyanla teslimiyet, hulasa büyük Menderes'le küçük Menderes, durmadan birbirleriyle becelleşirler. En sürükleyici hayal ve ümitlerden, en derin ruh düşkünlüklerine bir anda geçebilir.

Örneğin şu sahne Çankaya'daki başbakanlık köşkünün kolonlu terasında ve 555 K gününden sonra geçen bir gece sahnesidir:

Bu köşkten bakılınca, geceleri Ankara, ıslıl ıslıl görünür. Kolonlu teras, köşkün ana yapısından Ankara istikametinde, güzel bir hâkimiyetle uzanır. Hava güzeldir, pırıltılıdır. Ama, siyasi hava karanlıktır. Menderes'in sinirleri sakın değil, gergindir. Her zamanki âdetiyle terasta bir aşağı bir yukarı dolaşır. Yanında hassas ruhlu bir arkadaşı vardır. En duygulu anlarında ancak ona açılabilir.

Menderes'in eşi, bu devlet köşkünden memnun değildir. Köşkten ayrılmak ve kendilerinin olan bir eve taşınmak davasıdadır. 14 Mayıs mahallesinde ve kendilerine ait olan ev ise, bir sefarete kiralanmıştır. Bayan Menderes arzu eder ki, mesela, İstanbul'da, Boğaziçi'nde, şöyle yeşillikler içinde, ferah bir evleri de olsun... Kocasının yakın arkadaşı Mükerrer Sarol'a da, bu gittikçe şiddetlenen isteğini nice defalar açmıştır. Arkadaşı, hiç olmazsa havayı değiştirmek için, Menderes'e o gece bundan bahsetmek ister. Ama Menderes'in cevabı sert ve beklenmeyen bir cevaptır:

— *Kardeşim! Sen Berrin'e söyle! Ben, bildiği gibi bir başvekil değilim. On yıldır bu memleketin başındayım. Beni bir Osmanlı sadrazamı gibi düşüneceksin. 10 yıl devletin başında kalmış hangi sadrazam, kellesini kurtarabilmiştir? Benim yolum da ya budur, ya hiç değilse vatan sınırları dışına atılmaktır. Netice böyle olunca da, ha o evler bizim olmuş, ha bu evler? Hepsi boş...*

Bu sahne cereyan ederken Menderes'in yüzünün bana nakledilen ifadelerini, vücudunun, ellerinin, kollarının hareketlerini, ben de tasvir edemeyeceğim...

«BU MEHMETÇİK Mİ BANA ATEŞ EDECEK?»

Ama o gece ve o kolonlu terastaki sahneler bununla bitmez. Gene iki şahsiyeti birbiriyle boğuşur. Bu sefer, duygululuğunun zirve noktalarına varan, bir ümit ve kendine güven içindedir. Gece daha da güzelleşmiştir. Daha da derinleşmiştir. Ankara daha da ıslıl ıslıldır. Hele şehrin batı cephesini çeviren renkli lambalar, dişi dişi, Ankara'yı sarar. Menderes, hâlâ kolonlu terastadır. Salonda yemek masası hâlâ bekler. Ve bir aşağı bir yukarı, terası adımlar. Havada an-

cak mayısböceklerinin sesi ve bir de, bu terasın altında nöbet tutan askerın, muntazam adımları duyulur. Menderes gene coşar:

— *Kardeşim! Şu Ankara'ya bak! Şu ufka bak! Şu Mehmetçiğe bak! İhtilal olacck diyorlar! Bu Mehmetçik mi bana ateş edecek? Ben ki onun köyüne yolu götürdüm, suyu götürdüm, makineyi, işi, parayı götürdüm... Onun için, onun Ayşe'si için, Fatma'sı için, anası için, babası için neler yapmadım? Ben gecemi, gündüzümü, bunlara adamadım mı? Bunlar mı ihtilal yapacaklar?*

Menderes'in tiradı uzar. Menderes, kendini gittikçe duygularına kaptırır. Gece, gittikçe yeni manalar alır ve Mehmetçiğin muntazam adımlarının sesi, bu artan sükûnet içinde daha iyi duyulur.

AMA NE VAR Kİ?..

Menderes hiç şüphe yok ki bir hareket adamıdır. Menderes memlekete, hiç şüphe yok ki hareketliliği getirmiştir. Yollar köylere, kentlere yönelmiştir. Ama ne çare ki, birtakım uğursuz kuvvetler de var. Onu lüzumsuz, yıpratıcı, yersiz ve yakışıksız kavgalara sürüklerler. Mehmetçiğin köyüne yol, su, iyi fiyat ve hareketli para vermiştir. Ocak, bucak başkanları şeklinde halk liderleri türemiştir. Jandarma köyden elini çekmiş gibidir. Ama ne var ki, bütün bunlar, memleketin gittikçe içine sürüklendiği ekonomik çıkmazlar içinde, siyasi çıkmazlar içindedir. Sokağa yapışan, ama milli şuur ve idrakten kopan bir iktidarın, sonu gelmez hataları içindedir. Menderes, her gün biraz daha eriyip kaybolmaktadır. Memleketin bağımsızlığı gitmiştir. Sorumsuz bir dışişleri bakanının tek imzası ve tek taraflı taahhütleriyle, bu Çankaya göklerine bile her istediği zaman yabancı kuvvetler inebilir. Üniversite kaybedilmiştir. Halbuki hem mebuslar, hem cumhurreisi, memleketin hayrı için yemin etmişlerdir. Memleketin bağımsızlığına leke düşürmemek, cumhurreisinin yeminli vazifesi ve taahhüdüdür. Fakat bu bağımsızlık, tek taraflı olarak bir yabancı devletin takdir ve müdahale hakkına terk edilmiştir. Basın kaybedilmiştir. Halk, Demokrat Partiye oy vermediler diye, bir vilayet ilçe haline getirilmektedir. İlçeler nahiye ve nahiyeler köy olabilmektedir. Aydın kaybedilmiştir. Demokrat Partinin kendi içinde bile, sağduyulu insanlar kaybedilmiştir. Hem de o günlerde:

— *Git, Kızılay'da toplanan vatandaşlarına ateş et!*

denebilecek kadar, keskin durumlar, ne çare ki yaratılmıştır. O halde Kızılay'da vatandaşlara ateş edilmektense, böyle bir emir verme iktidarını ve daha nice ihtimalleri önlemek saati ister istemez, artık çalmak üzeredir. Zaten bu ihtimalleri önlemek için değil midir ki iktidar uyarılmıştır:

- Çankaya'da bir profesör, kabine çekilmelidir, demiştir.
- İnönü, başvükile, hatta «istifaya da lüzum yok, yalnız seçim tarihini ilan et» demiştir.
- Gürsel, iktidara, hatta Adnan Menderes reisicumhur bile olabilir, ama şu çarelere baş vurulsun, diye şartlarını sıralamıştır.
- Ve nihayet, mekteplerine saldırıldığını gören gençler, Kızılay meydanına çıkıp, «Menderes istifa!» diye haykır-mışlardır...

O halde iş, kolonlu terasın önündeki Mehmetçiğin ve onun için yapılanların sınırını artık aşmıştır...

SAĞIR SULTAN DUYMUŞTU

Bir ihtilalin patlamak üzere olduğunu ve iktidarın, son fırsatları da kaçırmakta olduğunu, Ankara'da sağır sultan bile duymuştu. İhbarlar ise yağmaktaydı. Emniyet makamları ne yapıyorlardı bilmiyorum ama, bu ihbarlardan mesela birinden ve kendi üslubuyla şu satırları alalım:

«Bugün çok acele yazacam için beni affedeceksiniz. Belkim de bu mektup zatinize ulaşmadan her şey olup bitecek. Burada bir isyan olacağı şüphesizdir. Bize verilen malumata görecen, sizin muhafız alayı kumandanı ve Angare'de birçok subaylardan, assubaylardan kimseler bunu yapacaktı. Bize de burada emirler verildi. Tanklar ve motorlu kıta kumandanları bunu yapacaktı. Bu çok acele. Bu kadar söylerim. Ben zamanı gelince, elinizi öpmeye geleceğim.» (1).

12 Mayıs 1960

Assubay Kıdemli Başçavuş
Ahmet

(1) Celâl Bayar'a gönderilen ve «assubay kıdemli başçavuş» olarak adı ve soyadıyla altı imzalanan bu ihbar mektubunda, görev ve imzanın yahut da

KUMANDANLAR ÇAĞRILACAK

Çankaya'ya gelince?.. Reisicumhur Çankaya köşkünde, Ankara'daki bütün generalleri ve yüksek rütbeli askerleri bir yemek toplantısına çağırmak hazırlığındadır. Genelkurmay ve ilgili makamlardan listeler istemiştir. Bu listeler, 14 Mayıs 1960 günü, cumhurbaşkanlığı bürosunda hazırdır. Listelerde, askeri dairelerden 131, kıtalardan 7 ve Ankara'da kursta veya misafir 13 general ve yüksek rütbeli askerlerin isimleri yer alır. Rüştü Erdelhun ve kuvvet kumandanlarıyla beraber davetlilerin 76'sı general ve amirallerdir. Sonra önemli daire başkanları gelir. Yemekte tabii başvekil konuşacaktır. Durumu anlatacaktır. Bu askerlere, kendi açısından hitap edecektir. Cumhurbaşkanı da belki beyanlarda bulunacaktır. Fakat bu yemekli toplantı olmayacaktır. Buna karşılık Ankara, başka bir gösteriye sahne olacaktır: Harbiyelilerin yürüyüşü! Şimdi artık bu yürüyüşü de izleyelim. Çünkü bu yürüyüş Ankara'da ihtilal öncesinin, son alarm işaretidir.

Üslubun, yazar tarafından kasten değiştirilmiş olması da mümkündür. Çünkü bir assubayın, daha doğru bir üslubu ve yazı gücü olacağı şüphesizdir. Ama bu ihtimaller, mektubun bir ihbar mektubu olduğu gerçeğini değiştirmez.

Harp Okulu öğrencilerinden bir grupla bir kısım subayların Kızılay'da yürüyüş geçtikleri haberini, Zafer gazetesinde, Demokrat Parti önderlerinden Zühtü Velibeşe'nin odasında öğrenmişim. O sırada Velibeşe; partisinin kudretinden, kararlılığından ve gelecek günlerin mutluluğundan bahsediyordu. Ama haber gelince?..

HARP OKULU YÜRÜYOR

Yakın tarihimizde ihtilallerin, daima askerlerden geldiğini tekrar hatırlatmalıyız. Askeri mekteplerde ihtilalci hava ve örgütlenme, 27 Mayıs öncesinde de bir geleneğin devamı gibiydi. Çünkü, askerden gelen ambisyon adamının hayal ufkunda, kuvvetlerin harekete getirilmesi daima yaşar. Sivil ve aydın ihtiras adamının kafasında ise, fikirlerin harekete getirilmesi vardır.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, 27 Mayıs'tan önce de mesela bizde en yüksek askeri eğitim müessesesi olan İstanbul Harp Akademisinde, ihtilalci bir örgütlenme çabasının başlangıcı 1955'e kadar uzanır. Binbaşı Faruk Güventürk, Yüzbaşı Dünder Seyhan, Yüzbaşı Orhan Kabibay bu yönde bir çalışma içindedirler. Bu üçlüye az sonra Orhan Erkanlı, Suphi Gürsoytrak, Nuri Hazer, Şükrü İlkin, Ahmet Yıldız ve daha bazıları katılmışlardı.

Gene aynı devrede ve Ankara'da Sadi Koçaş'ın, Osman Köksal'ın etraflarında beliren ihtilalci gayretlerin ve örgütlenme çabalarının hikâyesini de, gene daha önce özetlemiştik.

ANKARA'DA HARP OKULU

Ankara'da Harp Okulunda heyecan tansiyonunun, özellikle İstanbul-Ankara olaylarından sonra hızla arttığı ve bu okul öğrencilerinin, üniversitede cereyan eden hareketlere katılmak için daha 21 mayıstan önce, birkaç defa teşebbüse geçtikleri ve bu teşebbüslerin önleildiği bilinir. Çünkü Harbiyeli de memnun değildir. Genelkurmay başkanına karşı sevgi azalmıştır. Sebepler çeşitlidir. Ama hele son günlerde, mesela Eisenhower'in veya Nehru'nun Ankara'yı ziyaret-

lerinde, Harp Okulu öğrencilerinin inzibat kuvveti gibi sokaklara çıkarılması, öğrencileri üzer. Zaten Harp Okulunda, ihtilalciler kadrosuna mensup subaylar vardır. Mesela Türkeş, Sezai O'kan, Mustafa Kaplan ve diğer bir arkadaşları aynı zamanda orada öğretmendirler. İhtilalden önce, Binbaşı Hikmet Akıncı, Yüzbaşı Yaşar Başaran gibi aktif insanlar vazifeleri başındadırlar. Kaldı ki, ihtilal kararı gene Harbiye'de verilecektir. Mesela 24 mayısta Sami Küçük, Ekrem Acuner, Sezai O'kan, Fazıl Akkoyunlu ve şimdi orduda vazifeli olan bazı şahsiyetler orada toplanacaklardır. 25-26 Mayıs gecesi için düşünülen ihtilal kararı da orada alınacaktır. Harp Okulu Alay Kumandanı Albay Müçteba Özden (general) ve okul kumandanı Sıtkı Ulay, ihtilale kazanılmışlardır.

S.O.G. NE DEMEKTİR?

S.O.G. Sınıf Okulları Grubu demektir. Bu, bir teşekküldür. 1959 başında ve galiba şubat ayı içinde Ankara'da kurulmuştur. Ağustosun sonra, yoğun bir hücreleşme ve örgütlenme başlamıştır. Merkezi, o sırada Dışkapı'da Etlik yolu üzerinde bulunan Ordu Donatım Okuludur. Liderin asla açığa vurulmaması, ilk kararlardan biridir.

Çalışma hücre usulüdür. Her hücrede 3 asil ve bir yedek üye bulunur. Hücre üyeleri yeminlidir. Asıl faaliyet, teşkilatı bütün askeri okullara ve gerekli yerlere yaymaktır. Gaye şöyle ifade edilir:

- A. *Toplum; düzen bozukluğu yüzünden bir rejim buhranına gitmiştir. Süratle ihtilale kaymaktadır.*
- B. *İhtilal, bir toplumu büyük çalkantılara ve komplikasyonlara sürükleyebilir.*
- C. *İhtilal sonrası, başa geçecek iktidarın zayıf olması halinde gene rejim buhranları, birbirini takip edecek hükümet darbelerine yol açar.*
- D. *Böylece de ordu bütünüyle politikaya sürüklenir ki, bu çok tehlikelidir.*
- E. *O halde iki yol vardır:*
 1. *Evvla ihtilali önlemeye ve pasif mukavemete geçerek, Demokrat Parti iktidarını çekilmeye zorlamak,*
 2. *Olmadığı takdirde, merkez grubuyla birleşerek ihtilale bilfiil iştirak etmek.*

Istanbul ve Ankara olaylarından sonra tansiyon büsbütün gerilince, S.O.G. devamlı toplantılar yapmış, çeşitli kararlar almıştır. Bu kararlar arasında şunlar vardır:

- *İktidara, «Ordu sizinle beraber değildir» ihtarını yapacak gösterilerle iktidarı istifaya zorlamak,*
- *Subaylar yürüyüşü tertip etmek. Harp Okulu yürüyüşü bu aradadır.*

HARP OKULU YÜRÜYÜŞE GEÇİYOR

21 mayıstan iki gün önce, teşkilata durum bildirilmiştir. 21 Mayıs 1960 cumartesi günü saat 3.30'da, Ankara Orduevi önünde subaylar ve Harp Okulu talebesi toplanacaktır. Çankaya köşküne doğru yürünecek, hatta hareket elverişli görülürse, reisicumhur istifaya davet edilecektir. Albay Kemal Tüfekçiöğlu, bu arada aktif bir rol oynar. Harp Okulu temsilcisi Teğmen A.Ç.'yi de yanına alarak, Harp Okuluna gider.

Hulasa, 200 kadar subay ve 200 kadar Harp Okulu öğrencisi 3.30'da Kızılay istikametinde yürüyüşe geçerler. Tespit edilen ilk istekler şunlardır:

- *Tevkiş edilen subay ve öğrenciler, derhal serbest bırakılacaklardır.*
- *Örfi idare kalkacaktır.*
- *Hükümet istifa edecek ve derhal yeni seçimlere gidilecektir.*

Teşkilat, durumu inceledikten sonra bu dileklerin açıklanmasının o gün için kâfi olduğu neticesine varır. Fakat şimdi hayatta olmayan, Veteriner General Burhanettin Uluş, bu defa kafilenin başına geçmiştir. Evvelce hesapta olmayan bu durum, insiyatifi elden geçirir. Yürüyüşe devam edilir. Halbuki Orduevi karşısındaki Atatürk heykeli altında İstiklal ve Harbiye marşları söylenecek, o gün için, hükümete gerekli ültimatom verilmiş sayılarak, kafile dağılacaktır.

O günden sonra S.O.G. merkez grubu, ihtilale fiilen iştirak kararı almıştır.

İCRA KUVVETİ BELİRİYOR

Harp Okulu öğrenci ve subaylardan bir grubun bu yürüyüşü, kapsadığı hacimden ziyade, temsil ettiği mana bakımından önemliydi. Bu yürüyüşün elbette ki, dalgaları olacaktı. Bunun yarattığı hava, ihtilalcilere elbette ki, yeni taraftarlar kazandıracaktı. En mühim olarak da, Harp Okulu artık fiilen ihtilal atmosferinin içine girmiş oluyordu. Daha doğrusu ihtilalciler bu hava içinde, en emin icra kadro ve kuvvetini bulmuş oluyorlardı.

İktidar bu gösteriyi nasıl değerlendireceği hususunda, tam bir kararsızlık içinde kalmıştır. Evvela cezalar, araştırmalar, kovuşturmalar, sürgünler, ihraçlar düşünülmüştür. Fakat Erdelhun ve örfi idare kumandanlığından gelen bu fikirlerle değil de, Menderes'in görüş ve kararlarına uyularak, işin basit bir mektep vakası gibi alınması yolu tercih edilmiş, tahkikat çabaları önemini kaybetmiştir. Kaldı ki, bu tahkikat ve işin üstüne yürüme gayretleri, Harp Okulu kumanda kademesinde de taraftar bulmamıştı. Zaten 24-25 mayıs günlerinde Harp Okulu, fiilen ihtilalin icra karargâhı haline gelir. Harp Okulu yürüyüşü, böylece, 27 Mayıs İhtilalinin tarihinde, bir öncülük hareketi, bir alarm hareket niteliğini alır. İşte ondan sonra okul, ihtilalin fiilen merkezidir.

Çok partili rejim, tek adamlar ve kahramanlar rejimi değildir. Çok partili rejimde bir iktidar partisi, eğer kaderini bir tek adamın veya kahramanın iradesine bağlarsa, o partinin başında, Demokles'in kılıcı daima sallanır.

ZİRVEDE ANLAŞAMAMAZLIK

Çok partili rejimde parti grupları güçlü olmalıdır. Çünkü çok partili rejimde bir parti, hele iktidar partisi ise, o partide hükümeti denetleyebilecek tek güç, parti grubudur. Parti grubu zayıf olursa, o partide tek adamlar, kahramanlar kolaylıkla türerler. Ama o zaman da, partinin iradesi, tek adamların iradesi olur. Bu tehlikelidir...

Demokrat Partide parti grubu, mesela Halk Partisine bakarak, daha güçlü olmuştur. *Konuşan* grup olmuştur. Ama ne çare ki, bu güçlü ve konuşan grubun sözü, parti içinde kahramanın gücünü, hiçbir zaman aşamamıştır. Bu böyle olunca da, partinin ve parti grubunun iradesi, daima bu kahramanın iradesine bağlı kalmıştır.

Evet, kabul etmek lazımdır ki, Demokrat Partide grup içi mücadeleleri, direniş çabaları olmuştur. Hele memleket artık ihtilale kayarken, grup içindeki direniş daha da canlı dile gelmiştir. Mesela:

- *Hükümet değişmelidir,*
- *Tahkikat komisyonu kaldırılmalıdır,*
- *Örfi idare kaldırılmalıdır,*
- *Tutuklanan gençler serbest bırakılmalıdır.*

İstek ve teklifleri, hatta takrirler haline de gelmiştir. Ama ne çare ki, bu sağduyu, bu ileriye seziş, muzaffer olmamıştır. Bayar ve Menderes, arkalarına taktıkları iktidar gücünü, feci bir akıbete sürüklemişlerdir. Şunu kaydetmek gerekir ki, grupta, yani zirvedeki anlaşmazlık, daima mevcut olmakla beraber, bu anlaşmazlıkta direniş gücü, iktidar kahramanları karşısında, hep güçsüz kalmıştır. Halbuki bunun tersi olsaydı iktidar, hatta ihtilalin arifesinde bile, kaderini değiştirebilirdi. Şimdi bu gelişmelere biraz göz atalım...

GRUPTA OLAYLARIN GELİŞMESİ

Bu konuyu izlerken, evvela 1955 kasımında ve grupta patlayan buhranı tekrar hatırlatmalıyız. Bu buhran, beklenmeyen bir şekilde

atlatılmıştır. Yani Menderes, bütün kabinesini feda etmiştir. Ama kendisi için güvenoyu alarak, kendisini kurtarmıştır. İktidarın kadrosuna da, böylece değişmezlik, dokunulmazlık gibi, aslında antidemokratik bir hava sağlamıştır. O zaman Sıtkı Yırcalı, Menderes'e karşı çıkanlardan biriydi.

Bu değişmezlik, dokunulmazlık havası, 1959 kasımında ve Meclis başkanlığı seçimi olayında da kendini göstermiştir. Meclisin devamlı başkanı olan Refik Koraltan'a karşı, gene Yırcalı bir başkanlık değişmesi mücadelesine girer. Balıkesir milletvekili Sıtkı Yırcalı, Paris'te okumuş, aydın bir hukukçudur. Kendine güvenir. Açık mücadeleden çekinmez. Şarklı bir politikacı değildir. Kendisini namzet olarak ortaya atmak ister. Taraftarları da vardır. Fakat gerek Menderes, gerek Bayar buna karşı çıkarlar. Evvela vaziyeti şöyle böyle oyalama çabaları, ama sonra bu başkan değişikliğine karşı tam bir direniş! Halbuki grup pekala bir başkan değişikliğine karar verebilirdi.

Gerek 1955 kasım buhranının, gerek bu başkanlık mücadelesinin ön safta beliren şahsiyeti olan Sıtkı Yırcalı, 1960'daki ihtilal öncesindeki buhran günlerinde de, gene mücadele safının önündedir. Grupta önce, tahkikat komisyonu kararının alınmaması için çalışır. Zaten bu karar grupta ve tam olarak tasvip görmüş de değildir. Sonra 97 imzalı bir tahrir hazırlanır. Tarih 23 mayıstır. «Son gelişen olaylar yüzünden, kamuoyunda belirmekte olan çeşitli yorum ve endişelerden ötürü grupta bir görüşme açılması» istenir. Başta gene Sıtkı Yırcalı görünür. Ve tahrir, bir hafta öncesinden, yani Harp Okulu yürüyüşünden önce hazırlanmaya başlanır. 23 mayısta gruba verilir.

Yırcalı, tahkikat komisyonunun da yetkilerini doğru bulmaz. Yırcalı'ya göre, bu komisyonun ve salâhiyetlerinin dayandırıldığı ve içtüzüğün 169-177. maddeleri, ancak şuna müsaittir:

1. *Tahkik etmek, bilgi edinmek,*
2. *Suç unsuru var mı, tespit etmek,*
3. *Meclisi tenvir etmek.*

Sonra gene içtüzüğe göre:

«Komisyonlar bu görevi yaparken, savcı, sorgu hâkimi veya bir hüküm unsuru gibi değil, bir tetkik ve tahkik organı olarak hareket etmek zorundadır.»

Nitekim teklifin gerekçesinde, bunun bir ilk tahkikat konusu olduğu belirtilir. Oysaki, tasarı maddeleri, bunları bir yana bırakır. Komisyonu, savcı, sorgu hâkimi ve ceza hükmü veren bir yargıç haline koyar. Komisyonu icra ve kaza yetkileriyle donatır. Halbuki böyle yetkilerin çoğu, sıkıyönetim kanununda bile yoktur. Hulasa, hükümet ve grup, yepyeni ve kanun dışı bir organ ortaya atmaktadır. Hatta bir aralık bu tasarıya:

«Komisyon, ammenin sükûn ve huzurunu temin için her türlü tedbiri alır...»

maddesi bile girmişti. Böyle bir yetki ise, devlet üstünde devlet yetkisidir. Nihayet Yırcalı ve arkadaşlarının direnişi, ancak bu hükmün tasarıdan çıkmasını sağlar. Hulasa, hükümetin ve grupta hükümeti destekleyenlerin getirmek istedikleri organ ve aldıkları kararlar, yalnız anayasa değil, kuvvetlerin ayrılığı prensibine de aykırıydı. Yani icra ve kaza kuvvetleri tek organda toplanıyor demekti.

GRUPTA TEDHİŞ HAVASI ESTİRİLİYOR

Zirvedeki anlaşmazlık ve çatışmalar böyle gelişir. Grupta itidal fikri ve sağduyu, bazı elemanları daha kazanır. Ama ertesi gün gazetelerde şu haber yayınlanır:

«Balıkesir milletvekili Sıtkı Yırcalı, grup idare heyeti tarafından haysiyet divanına verilecektir.»

Yani, Yırcalı partiden atılacaktır. Bu haber, grupta tahkikat komisyonuna karşı direnenlerden bir kısmını sindirir. Ama öyle anlaşılıyor ki Yırcalı, mücadelesini sürdürmektedir. Fakat kanun, 27 nisanı Meclisçe kabul edilmiş ve gazetelerde Meclis müzakerelerinin neşri dahi yasaklanmıştı. Halbuki bu tasarruf, aleniyet (açıklık) prensibine aykırıdır. Hulasa iktidarın öncüleri, hem kanunları, hem kendilerini her gün biraz daha ve kısıkvrak bağlarlar.

MÜCADELE DURMUYOR

Ama grupta mücadele durmaz. Direniş sürer. Sıtkı Yırcalı da haysiyet divanına verilmez. O gene sahnededir. Zaten elde bir de, bir türlü yürütülemeyen 97'lik taktırir vardır. Grup son çatışmaların içindedir. Sıtkı Yırcalı, Rıfki Salim Burçak, Mustafa Zeren, Salim

Gündes tehlike çanlarını çalarlar. Baştakileri uyandırmaya gayret ederler. Nitekim 23 mayısta, Bayar'ın da iştirakiyle bir toplantı yapılır. Bayar kararsızdır. Başvekil tedirgindir. Grup idare heyeti çoğunluğu şaşkındır. Memleketin nabzının atışları ise sertleşmiştir. Hava gergindir. Daha doğrusu öyle bir hava vardır ki, hatta bu toplantının bile sonu gelmeden, neler patlayabileceğini kimse tahmin edemez. Menderes de, seyahat peşindedir. Her gittiği yerde on binlerin nasıl kendisini karşıladıklarını gösterecektir.

— *Artık sizin sonunuz geldi!..*

diyenlere hadlerini bildirecektir. Ama grupta gidişi iyi görmeyenler, hem bu seyahatlerin sırası değil! diye çırpınırlar, hem ortaya gerçekleri sererler:

- *Tedbirler netice vermemiştir,*
- *Alkış demek, tasvip demek değildir,*
- *Komasyon yasakları kalkmalıdır,*
- *Seçimlerin tarihi ilan edilmelidir.*
- *Normal şartlarla kanunlar yürütülmelidir.*

Başvekil ise, oyalayıcıdır:

— *Eskişehir'e gideceğim, tahkikat komisyonu işlerinin sona erdiğini ilan edeceğim...*

diye konuşur. Fakat Yırcalı'dan sert bir cevap alır:

— *Artık halk inanmaz! Bize, halkı inandıracak yeni bir hükümet lazım!*

Son söz söylenmiştir. Menderes kıpkırmızı kesilir:

— *Pekala, yani hükümet başkanı da mı değişecek?*

Bu sözleriyle gene görünür ki, büyük Menderes, şuuraltında di-kilen küçük Menderes'ten bir türlü kurtulamamaktadır. Halbuki günün ve şartların emrini pekala duyabilirdi:

— *Evet, hükümet reisi de değişecek!*

Sıtkı Yırcalı'nın davası, Menderes'in yerine gelecek adamda de-ğildir:

— *Evet, değişebilir! Kim güveni sağlarsa o hükümeti ku-rabilir. Hatta karar alabiliriz: Burada hazır bulunanlardan hiç-birimiz, yeni hükümette vazife almasın!*

BAYAR'A GELİNCE?

Bu konuda araştırma ve soruşturmalarım bende şu kanıyı uyardırmıştır ki, bazı vasıflarına rağmen Bayar, hiçbir zaman ileriye gören adam olmamıştır. O gün, orada da bir sıradan adamdır. Menderes'e en son kozu da kaybettirir. Ve söyleyebildikleri şunlardır:

— *Bir kritik durumdayız. Bu devrede bir hükümet değişikliğine gitmek, içeride ve dışarıda, fena tesir yapar...*

Sanıyorum ki, o sırada ve o günkü şartlar içinde, bundan daha zayıf, bundan daha yersiz bir konuşma yapılamazdı. Bu satırları yazarken Bayar'ın, İstanbul'da bir Osmanlı sarayında verdiği bir çalgılı yemekte, bir şarkıcı hanıma söylediği sözleri okuyorum:

— *Biz gafil avlanmayacağız. Biz hiçbir zaman gafil avlanmayacağız!*

Boğaziçi kıyısındaki yaldızlı bir sarayda Safiye Ayla'ya bu teminat verilirken de Bayar, ileriye görmüyordu. Kaldı ki Bayar, bu gafil anında avlanmadı. Kendisi ve kendisine bağlı olanlar zaten ve yıllardan beri gaflet içindeydiler...

O gün ve bu son toplantının havasını Bayar'ın değerlendiremediği gibi, Menderes de değerlendiremez:

— *Bir dehlizin içindesiniz! Çıkış yerini göremiyorsunuz. Ama ben, o dehlizin sonundaki ışıklı noktayı görüyorum. Sizi oradan çıkaracağım. Sizi ben kurtaracağım!..*

— *Kurtaramazsın!*

— *Kurtaracağım!..*

Ve Menderes odayı terk eder, çıkar. Eskişehir'de kendisini alkışlamak için bekleyen on binlere koşacaktır. O sokaklarda toplanan on binler ki, Menderes'in hem dostu, hem düşmanıdır. Çünkü bu on binlerin alkışları onun, bilincini değil, heyecanını besleyerek, gerçeklerle kendisinin arasına bir perde gibi gerilmişlerdir. Ama gonk artık çalmak üzeredir. Ve Menderes, Eskişehir'den, tevkif edilerek getirilecektir...

Kurtuluş kozlarının en sonuncusu da, 25 Mayıs 1960 grup toplantısında yitirilecektir. Görünmez bir zincirin halkaları, Menderes'i ve iktidarını, her an biraz daha sarmaktadır. 25 mayıs akşamı Eskişehir'de karşılaştığı sahneyse, bir isyandan başka bir şey değildi...

«SİZE TEESSÜF EDERİM!..»

Menderes'in, Demokrat Parti grubunda son sözleri çok ilginçtir. Tarih 25 mayıs çarşamba günüdür. Grup saat 10'da toplanır. Grubu yöneten, Dr. Baha Akşit'tir. Gerçi usule göre grup toplantısının salı günü yapılması lazımdı. Fakat belki de, daha önce verdiğimiz ve Celâl Bayar'ın da iştirakiyle yapılan Çankaya kurul toplantısında meydan alan sert sahnelerin de etkileriyle, toplantı ertelenir. 25 mayıs toplantısı ise, artık normal bir grup toplantısı değildir. Ne doğru dü-rüst gündemi, ne de düzeni vardır. Bu çatının altında esen, bir rüzgâr da değildir. Karmakarışık istikametli bir fırtınadır. Nitekim işte bu fırtınanın bir anaforundadır ki, Başvekil ve Demokrat Parti Başkanı Menderes, kürsüyü ve salonu hışımla terk eder. Son sözleri şunlardır:

— *Size teessüf ederim!..*

Ondan sonra ise artık, ne grup Menderes'i, ne de Menderes grubu görecektir. Çünkü aynı günün akşamı ihtilalciler, Harp Okulunda, ihtilalin günü ve saatini tayin edeceklerdir...

HAVAYA ÇARESİZLİK HÂKİMDİ

Grupta Menderes'i kızdıran ve ona, böylesine bir hüsrân ve hid-det içinde grubu terk ettiren olay neydi? Bu soruya şöyle cevap verilebilir:

Grupta Menderes'i kızdıran bir olay yoktu. Onu öylesine bir hışımla her şeyi bırakıp dışarı iten, gruba hâkim olan çaresizlikti. Menderes, o güne kadar önüne çıkan kurtuluş yollarını nasıl yitirmişse, grupta son çare olarak gösterilebilen tedbirler de gene atlayıp geçildi. Bu tedbir tekliflerine, konuşma hakkı bile tanınmıyordu.

Böylece son çıkış yolları da kapandı. Ve çaresizlik, grubun, artık teneffüs edilemez havası haline geldi.

Evet, grubun havası, çıkmazlar ve kararsızlıklar içindeydi. Bunalım tamdı. Halbuki bir kısım üyeler, üstünde pekala tartışılabilir bir tahrir hazırlamışlardır. Bu tahriri evvela Sıtkı Yırcalı re'sen hazırlamıştı. Tahrirde ileri sürülen teklifler Yırcalı'nın daha önce kurulda ileri sürdüğü tekliflerdi:

- *Hükümet değişmeliydi,*
- *Tahkikat komisyonu kaldırılmalıydı,*
- *Örfi idare lağvedilmeliydi,*
- *Gençliğe baskı sona ermeli ve tutuklular bırakılmalıydı.*

Bu re'sen tahrir, kısa zamanda 24 imzalı bir tahrir haline geldi.

Fakat hazırlanan tahrir talihsizdi. Önce gruba gönderildi. Orada kabul edilmedi. Tahrir grup başkanına gönderildi. O da kabul etmedi. Nitekim daha sonra bu tahrir, grup evrakı arasında, fakat oya konulmamış, işlem görmemiş olarak bulunacaktır. Bunun üzerinde söz almak, bir şeyler söylemek, vaziyetin gerçeklerini açıklamak ve grubu uyarmak isteyenlere ise, başkan Baha Akşit tarafından söz verilmemesi, teşebbüsün talihsizliğini, büsbütün tamamladı.

O halde grup neye toplanmıştı? Neye karar verecekti? Çünkü her şey birbirine karıştı. Başbakan ve Parti Genel Başkanı Menderes, işte bu hava içinde ve o son sözleriyle salonu terk etmişti. Bu hal, artık tam bir dağınık ve sökülüş manzarasıydı.

Hele Menderes, son sözlerini söylerken bütün grup ayaklanmıştı. Her kafadan bir ses çıkar. Menderes'in daha yukarda verdiğimiz sözlerle çıkıp gidişi, ortalığı daha da karıştırır. İşte bu karışıklık içindedir ki grup başkanı Baha Akşit, oturumu tatil eder. Grup bir anda, hem başsız, hem başvekiliz kalmıştır. Reisin tahrir için konuşacaklara söz vermemesi ise, zaten toplantıyı gündemsiz, konuşuz bırakmıştır. Dr. Baha Akşit'in bu tutumunu yermekte, fikirlerini sorabildiğim bütün eski Demokrat milletvekilleri mutabıktırlar. Hatta neticelerin çoğundan, gruptaki bu davranışı sorumlu gösteren vardır (1).

(1) Dr. Baha Akşit, son senato seçimlerinde ve bir bakışta eski Demokrat Partinin hatırasını temsil eder gibi, fakat bu defa Adalet Partisi adına senatör seçilmiş, Meclise girmiştir. Bu olayda, eski Osmanlıcadaki ifadesi ile bir nevi «istihzâ-i şûun», yani olayların gerçeklerle alay edişi anlamına gelen bir

Grubun öğleden sonra toplantısı ise zaten yapılmamıştır. Bu durum karşısında ve işlerin nereye sürüklendiğini sezen birkaç kişi kendi başlarına bir grup daveti yapmak ve başsız, kararsız kalan grubu bir karara ulaştırarak, Adnan Menderes'i tazyik etmek isterler. Fakat, Fransız ihtilalinde ve kralın Etats Généraux'yu dağıtması üzerine top oyunu salonunda toplanıp Mirabeau'yu dinleyen insanların ruh halini andıran bu teşebbüs de yapılamaz. Artık iş oluruna kalmıştır. Başvekilin ise bütün gayreti, bir an önce Eskişehir'e koşmaktır!

Başvekilin bu hava ve bu şartlar içinde Eskişehir'e seyahatini, yakınlarından hemen hiç kimse doğru bulmamaktadır. Zaten askeri havalanında da birtakım gecikmelerle karşılaşır. Nihayet uçağına adımını atıp, kendini geçirenlere son veda selamlarını verirken bile ona:

— *Gitme, zamanı değil...*

diyen parti arkadaşları vardır. Ama işler bu dereceye varınca, kaderin görünmez eli o insanı, arkasından iter. Kaçınılmaz sonuçlara sürükler.

Bu seyahat, gerçekten de yersizdi. Lüzumsuzdu. İşler Eskişehir'de değil, Ankara'da bitecekti ve Ankara'da bitecek bu işlerin ise, son düğümleri örülmekteydi. Bunun böyle olduğunu ve Eskişehir'de asıl söz ve hareket sahibi olanların kendisini sıcak bir kucakla karşılamadıklarının Menderes, daha Eskişehir uçak alanında anlar. Uçaktan iner. Karşısında hava subayları selam duruşu için sıraya dizilmişlerdir. Menderes, her zamanki güleç yüzü ve kıvrak yürüyüşüyle bu hava subayları dizisine doğru ilerler. Onları selamlayacak ve belki de birer birer ellerini sıkacaktır.

İSYAN BAŞLAMIŞTIR

Fakat birden ve beklenmeyen bir hareket olur. Başvekilin selama durdukları sanılan bu subaylar dizisi, ani bir kumandayla derhal yüz geri ederler. Hatta ellerini arkalarına bağlarlar. Başvekilin eli havada kalmıştır. İsyân fiilen başlamıştır: 25 mayıs 1960, çarşamba, saat 17.30.

hal sezmek kabil değil. Çünkü, Dr. Baha Akşit, 25 mayıs 1960'da, yukardan beri nakledilen grup toplantısının, öğleden sonraki oturumunu engellenmeden davet etseydi, Demokrat Partinin kaderi, herhalde değişebilirdi. Bir ihtilale, Yassıada yargılamalarına ve sonuçlarına, herhalde gidilmezdi. Çünkü ihtilalcilerin, ihtilali kararlaştırdıkları 25/26 mayıs gecesinde bile bekledikleri, sadece bir hükümet değişikliği idi. Bu ruh halini, ihtilali harekete geçiren General Madanoğlu başta olmak üzere, diğer bazı Milli Birlik önderlerinden de dinlemişimdir.

Evet, bu fiilen bir isyandı. Örgütsüz, öndersiz ve teşkilatsız bir isyan. Ama bu hareket, ruhlarda biriken bir şeyleri meydana seriyordu. Ve bu noktadan bu insanlar, artık geri dönemezlerdi. Menderes, bu jesti de değerlendiremedi.

Menderes'in bu durumu anlaması mümkündü. Belki de hiç durmadan Ankara'ya dönmesi daha makuldü. Ama bunu da yapamadı. Arkasında kalabalık bir milletvekilleri ve gazeteciler grubu da vardı. Onların da uğradıkları hayal kırıklığını, daha doğrusu ruh depresyonunu tahmin etmek mümkündür. Fakat Menderes'in bütün ümidi sokak mitingindeydi. Eskişehir havaalanında subaylar, kendisine baş kaldırmış olabilirlerdi. Fakat şimdi şehir meydanında kendisini bekleyen halk, onu kucaklayacak, bağrına basacaktı. Ama şehir meydanında, başka ve beklenmeyen bir vaziyetle karşılaşılır. Meydana varır, kürsüye çıkar, sözlerine başlar. Bu sözleri ancak kendisi ve yanındakiler duyabilirler. Çünkü hem sivil, hem asker makamlarının kurdukları hoparlörlerin telleri kesilmişti.

Menderes, şöyle böyle birkaç cümle konuşur. Ve işte bu arada tahkikat komisyonunun vazifesini tamamladığını da bildirir. Ama artık çok geçtir...

Gece ziyafet salonunda gelip geçenler ise, hiç de iç açıcı değildir. Gerçi bir şeyler söyler. Gerçi bazı dinleyenler de vardır. Hatta birisi bir övgü nutku da çeker. Ama ev sahipleri sanki put kesilmiştir. Ya soğuk birtakım yüzler, yahut da salona giren hava subaylarının, sanki orada bir misafir başvekil yokmuş gibi gülüşmeleri, gürültülü davranışları havayı daha da garipleştirir. İşte bu Eskişehir'dedir ki, orada hazır bulunan bir gazeteci arkadaşım, gene orada bulunan bir milletvekili arkadaşına:

— *Biz burada misafir değil, nezaret altındayız!*

demek lüzumunu hissetmiştir. Teşhis doğrudur. Ama bu teşhisi koyan Adnan Menderes değildir.

Hulasa 26 mayıs günü birtakım açış törenleri vardır. Ama hava gergindir. Ve akşam, daha karmakarışık geçer. O kadar ki, bu sefer bizzat başvekil telefona koşmak ve birtakım yerlerle temaslar kurmak ister. Fakat mesela İstanbul'da ve örfi idare kumandanlığında karşısına çıkan, Binbaşı Ahmet Yıldız'dır. Yani, ihtilal teşkilatının ileri gelenlerinden biridir. Başvekil, ondan o günkü konuşmalarının gazetelerde yayınlanmamasını rica eder.

Cevap kesindir:

— *Beyefendi, bu beyanatınız, hiçbir zaman yayınlanmayacaktır!..*

Başvekil sofraya biraz karışık düşünceler içinde döner. Ankara'yı aramalıdır ve kararı da Eskişehir'den çıkmak, ama Ankara'ya değil, Konya'ya gitmektir. Kendisine bir bavulla eşyalarının gönderilmesini isteyecektir. O Konya ki, bütün ümidi oradadır. Konya'da kendisini on binlerin karşılaması için bütün tertibat alınmıştır. Kentler, köyler Konya'ya dökülecektir. Sonra da on binlerin katılacağı kabileler, binlerce vasıtayla Ankara'ya yürüyeceklerdir. Buna, sanki Mussolini'nin Roma'ya yürüyüşü gibi bir mana vermeye hazırlanmış olanlar vardır. Ankara, asıl bu kabileleri görünce aklını başına toplayacaktır.

İşte bu Konya tertibi, hâlâ biraz karanlık bir hikâyedir. Hatta bir söylentiye göre bu iş, 27 Mayıs cuma günü için tertiplenmişti. Ankara'ya hareket, Konya'da cuma namazından sonra başlayacaktır. Ve birkaç saat sonra, Konya'dan akan sel, Ankara'ya ulaşacaktı. Orada işini yapacaktı. Bazıları bu tertibe ürkütücü bir isim bile koymuşlardı.

Program ise basitti:

— *Halk Partisi önünde bir gösteri yapmak!*

Ama dağlardan, bellerden harekete getirilecek bu kefilleri Ankara'da, sadece bir masum gösteriyle kim zaptedecektir?

Menderes'in böyle karanlık bir tertiple ilgili olabileceğini, hiçbir zaman düşünmemişimdir. Çünkü böyle bir tertip, macera ötesi bir şeydir. Nerede başlayıp, nerede biteceği bilinmez. Eğer bu tertibi ona rağmen yürütmek isteyenler olmuşa, onlar için de iş tehlikeliydi. Çünkü cinci, cinleri çağırabilir ama, eğer onları geri gönderemezse, cinler cinciye boğarlar...

İktidara karşı öğrenci gösterileri, öğretmen gösterileri, Harbiyelilerin, subayların, avukatların, hele profesörlerin sessiz yürüyüşleri, ciddi ve düşündürücü belirtilerdir. Bunların manasını değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirme yapılamadı.

İHTİLAL KUMANDASI VERİLİYOR

Eskişehir'de son gece, 26 mayısı 27 mayısa bağlayan gecedir. Ve orada başvekil, artık misafir değil, nezaret altındadır. Havadaki ağırlık artmıştır. Eskişehir'de çıkan *Yeni Sakarya* gazetesinin, Menderes'e hitaben, haklı veya haksız: «*Kaatil!..*» başlıklı bir başyazı neşredebildiği, galiba takibata dahi uğramadığı havası, etrafta eser.

Ama gece, gene bir ziyafet sofrasında toplanılır. 250 kadar davetli vardır. Hava subayları gene kendi havalarındadırlar. Menderes'i telefona davet eden Koraltan, ona, İstanbul'da üniversite profesörlerinin sessiz yürüyüşe geçtiklerini haber verdiği zaman söyleyebildiği:

— *Ya? Öyle mi?*

den ibarettir. Sofraya döndüğü zaman perişanlığı fark olunur. Evet, öğrenci gösterileri, öğretmenlerin sessiz yürüyüşleri, profesörlerin, avukatların, hâkimlerin sessiz yürüyüşleri, bir iktidar için iyi alâmetler değildir.

Menderes'in yanında General Kireçtepe, sessiz bir heykel gibi durur. Sofrayı canlandırmak için birtakım zoraki çabalar yapılır. Ve işte Başvekil Adnan Menderes, iktidar adamı olarak son konuşmasını o gece o sofrada yapar. Bazı parçalar verelim:

«— *Memlekette hürriyet olmadığından bahsediyorlar. Bizim hürriyeti yok ettiğimizi söylüyorlar. Halbuki bütün hürriyetler, o derece suiistimal ediliyor ki, sokaklarda kabadayılar, en açık tahrikatı yapmakta, kendileri için en küçük bir tehlike görmüyorlar. Bu kahraman profesörler, 1950'den evvel neredeydiler? Bir zümre tarafından kiralananmış, birtakım kara cüppe giy-*

miş kuklaların, aldatılmış, iğfal edilmiş masum vatandaşların, milletin iradesine rağmen harekete geçmeye teşebbüs etmelerinin akıbeti Türk milleti tarafından tayin edilecektir...»

Menderes'in bu son nutku da, onun artık sinirlerine hâkim olmadığını gösterir. Halbuki daha 10 gün kadar önce Gediz barajının açılışında profesörlerden «kara cüppeliler» diye bahsettiği zaman, hemen kürsüden inince arkadaşlarına:

— *Hata ettim, tashih edeceğim...*

demıştır. Şimdi ise kara cüppeliler, sokak kabadayıları olarak vasıflandırılır. Satılmış adamlar olarak vasıflandırılırlar. Sonra onların akıbetini millet nasıl tayin edecektir? Yoksa Konya hazırlığı, ciddi bir gerçeğe mi dayanıyordu? Çünkü millet onlara haddini seçim yoluyla bildirecekse, zaten Menderes'ten istenen odur. Seçime yanaşmayan veya yanaştırılmayan da odur.

PERDENİN ARKASINDA NELER OLUYORDU?

Eskişehir'de başvekil bu nutkunu verirken perdenin arkasında başka tertipler yürür. Gerçi araştırmalar; Eskişehir'de ve 27 Mayıs'tan önce, güçlü bir askeri ihtilalci grubun varlığından pek nişan vermez. Ama hava ihtilale hazırdır. Nitekim Ankara ve İstanbul merkezleri o gece harekete geçeceklerdir. İstanbul'dan Eskişehir'e, rütbesi galiba yarbay olan havacı Ağası Şen de gelmiştir. Daha ilk temaslarda hava teşkilatının kilit noktaları kontrol altına alınır. Menderes'in tevkifine karar verilir. Bunun için İstanbul ve Ankara radyolarının anonsları beklenir. Tevkifçiler, Albay Muhsin Batur'un evinde hazır dırlar. Gece 2'de havaalanına gidilir. Anonslar orada ve Albay Azaklı'nın odasında beklenmeye başlanır. İstanbul radyosu, gece üç buçukta çalışmaya başlar. Zaten İstanbul Radyoevi, İstanbul teşkilatının aktif üyesi Albay Orhan Erkanlı'nın tanklarıyla sarılmıştır. Nihayet İstanbul, saat 4.30'da beklenen sinyali verir. Ve Albay Azaklı'nın odası birden karışır. Birbirlerini kucaklayan subaylar derhal kıtalarının başlarına koşarlar. Bir grup da Menderes'i tevkif için şeker fabrikasına yönelir. Fakat Menderes yoktur.

Öyle anlaşıyor ki, Menderes, ihtilali saat üç buçuk sıralarında haber almıştır. Zaten o gece odasına saat 2'den sonra çekilmişti. Demek ki, hiç uyumadı. Ve ilk haberi alınca, bazı arkadaşlarıyla vi-

layete koştı. Eskişehir'in ihtilalci subayları ise General Kireçtepe'den, Eskişehir'de idareyi ele almasını isterler. Uçak meydanında ve Menderes tevkif edildikten sonra onu Ankara'ya sevk için hazırlanan uçak beklemektedir. Menderes'i haberdar eden, söylendiğine göre, Yurtiçi Bölge Kumandanı Hakkı Önel olacaktır. Ona Kütahya'ya kaçmasını tavsiye eden de odur derler. Zaten Menderes, onun vasıtasıyla yola çıkmıştır.

PERDE KAPANIYOR

Kütahya'da Menderes, vilayete gider. Vali yoktur. Bazı yerlerle temaslar sağlamak ister. O da olmaz. Vali muaviniyse ona vaziyeti açıkça bildirir: Ordu idareye el koymuştur!

Eskişehir'den General Süleyman Tulgan, Kütahya'da Hava Er Eğitim Tugayı Kumandanı Albay Süleyman Demet'e Menderes'i tevkif emrini verir. Ve ilave eder:

«— Eğer onu elinden kaçırırsan, seni kurşuna dizerim!»

Bir süre sonra Albay Demet'in cevabı şudur:

«— Menderes'i derhal tevkif ettim. Emirleriniz?»

Bu hikâyenin ayrıntıları malumdur (1). Başvekil Menderes, artık tevkif edilmiştir. Bu sırada Ankara hiç durmadan, ihtilalci anonslarına devam eder. İhtilal başlamıştır. Ve 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidara gelen Menderes'le Demokrat Parti, 27 Mayıs 1960'ta ve gece saat dört sıralarında artık iktidardan düşürülmüştür. İktidar, askeri idarenin eline geçmiştir. Gonk çalmış ve perde kapanmıştır.

KARAR GECESİ

Cemal Gürsel'in izni 3 mayısta çıkmıştı. Aynı gün kara ordusuna veda mesajını ve Savunma Bakanı Etem Menderes'e, evvelce suretini verdiğimiz mektubunu yazmış, ertesi günü de Ankara'dan ayrılmıştı. Gürsel'in ayrılışının ihtilalci kadroda tereddütler ve hatta gevşeme yarattığı bir gerçektir. İhtilalci nüve ondan, Ankara'dan ayrılmasını ve hemen ihtilale geçilmesini de istemiştir. Fakat Gürsel buna muvafakat etmemiştir. Hatta mesela Alparslan Türkeş'e göre,

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 452-512.

Gürsel, Ankara'dan ayrılırken, teşkilatın dağıtılmasını veya kendi haberi olmadan bir teşebbüse geçilmemesini de söylemiştir. Diğer yakınlıklarına göreyse, gerçi Ankara'dan ayrılmakta ısrar etmiş, fakat:

«— *Lazım olursa beni çağırın, gelirim...*»

demıştır. Bu iki ifade arasında aslında, zaten pek fark yoktur. Zaten şu soru, her zaman sorulabilir: Gürsel, bir ihtilalci, hele şef bir ihtilalci miydi? Hayır! Hulasa Gürsel gittikten sonra teşkilat, bir başsızlık hissetmiştir. Gerçi harekete geçilecektir. Harekete geçen de askerdir. Fakat askeri hareket, başında daima bir general ister. O zaman başa bir general aranmaya da başlar. İhtilalden sonra Gürsel'in işi kabul edeceği anlaşılmakla beraber, asıl kumandayı vermek için bir general lazımdır. Bir aralık Sıtkı Ulay düşünülür. Sıtkı Ulay'la 2 mayıstan beri temas vardır. Ama general, aktif bir duruma girmez. Halbuki Mısır ihtilalini görmüştür. Elbette ki bazı tecrübeleri vardır. Menderes ise Sıtkı Ulay'dan:

«— *Harp Okulu kumandanı yakınımızdır...*»

diye bahseder. Bir taraftan da General İrfan Baştuğ düşünülür. Fakat ne Ulay, ne Baştuğ komite toplantılarına çağırılmamışlardır. Nihayet 13 mayısta komite, kumanda verecek adamı bulur: General Cemal Madanoğlu...

Ondan sonra Harp Okulu, fiilen bir ihtilal karargâhı gibidir. Komiteden Sezai O'kan, Alparslan Türkeş, Mustafa Kaplan ve diğer biri aynı zamanda Harp Okulu öğretmenleri olarak mektebin içindedirler. Hikmet Akıncı (sonradan general) ihtilalciler safındadır. Gene ciddi değerli bir asker olan Harp Okulu Alay Kumandanı Müçteba Özden harekete katılmıştır. Ve bu mühim bir noktanın ele geçirilişidir. Çünkü harekete nihayet, Harp Okulu alayı öncülük edecektir. Genelkurmayda Sami Küçük, bir koordinatör ve bürosu da bir nevi koordinasyon bürosu haline gelmiştir. O sırada bu büroyla aktif irtibatla olan ve fakat halen ordu hizmetinde bulunan kurmay ve subayların adlarını burada vermeyeceğiz. Hulasa, mayısın yirmisine doğru, bir aralık gevşeyen çalışmalar, tekrar yoluna konulur. Suphi Karaman gene Kara Kuvvetlerinde ve hareketin merkezindedir. İstanbul'la temas ve bağlantılar ise yoluna girmiştir. Artık karar günü tayin edilecektir. Bu arada Ekrem Acuner'de bir tereddüt görülür. Fakat Sezai O'kan, fevkalade haller karşısında karar vermesini bilir. Acuner de yerini alır. 26 Mayıs günü saat 11.30'da Sami Küçük'ün

odasında komite toplanır. Gene bir noksan görülür. Öğleden sonra tekrar toplanılır. Ve karara varılır: 27 Mayıs gecesi saat 3.30'da ihtilal başlayacaktır. Gece saat 21'de Harp Okulunda toplanılacaktır. O sırada İstanbul'da da örfi idare merkezi ihtilalin karargâhıdır. General Sıtkı Ulay, hele 26 mayıstan beri artık tertiplerin içindedir. Ve 27 Mayıs akşamı Hikmet Akıncı ona kararı kesinlikle bildirir:

— *Paşam, bu gece burası ihtilalin karargâhı olacaktır...*

Cumhurreisliği köşkündeyse, Muhafız Alayı Kumandanı Köksal, Harbiye'den verilecek işareti bekler. Son söz orada söylenecektir.

KUMANDAN YERİNİ ALIYOR

27 Mayıs gecesi herkes vazifesinin başındadır. İhtilalciler, Harbiye'ye hâkimdir. Ve dışarıyla bağlantı kesilmiştir. Şimdi söz artık, ihtilal işaretini verecek ve ona kumanda edecek adamındır. General Madanoğlu, nasıl bir işin baş sorumlusu olarak ortaya atılmakta olduğunu bilir. Karar anı gelmiştir. Artık, dönüşü olmayan bir yolun üzerindedirler. Madanoğlu ileriye çıkar. Ve kısa nutkunu verir. Bu nutuk, aynı zamanda bir yemindir. Gece saat 11.00'dir:

«— *Arkadaşlar!*

Telaşeyi bırakın da yerlerinize oturun! Bu müdahaleyi, mecburi olarak yapıyoruz. Ve kararımızın doğruluğuna inanıyoruz. Şu anda vazgeçsek bile, artık çok geçtir. Çayın üzerinde at değiştirilmezmiş!.. Bu işi ne sefirlik, ne vekillik için yapıyoruz. Yurdun yüksek menfaatleri için yapıyoruz. Kalanlar, ölenlerin bıraktıklarına, sonuna kadar bakacaklardır. Bunlar için yemin ediyor musunuz?

— *Yemin ediyoruz.*

Tanrı yardımcınız olsun...

Hareket başlamıştır. Kumandan, kumandasını vermiştir. Bu yeminin; el yazısıyla yazılıp, sonra çoğaltılan bir fotokopisine bakıyorum. Hayalimde, yakın tarihimizin daha önce yaşadığı ihtilallerin, örneğin 1908 ihtilalcilerinin saf silüetleri canlanıyor. O ihtilale de onlar, saf idealistler olarak atıldılar. 27 Mayıs akşamının havasına da temiz bir rüzgâr hâkimdir. Gerçi bir gün gelecek, bu ihtilalin kahramanları inkâr edileceklerdir. Hâsiyetlerine saldırılmak istenecektir. Mevcudiyetlerine tahammül olunmayacaktır. Çünkü, ihtilalin

mahkûm ettikleri tekrar söz sahibi olacak ve bunları yerlere seren hataları, tekrar ve sanki aynı zincirin halkaları gibi, aynı şekilde işlemeye başlayacaklardır.

Ama bu inkâr ve irtica, iyi niyet ve müsamaha duygularının hâkim olduğu her ihtilalin, kaçırılmaz kaderidir. 27 Mayıs İhtilalinin bayrağını açan insanlara da iyi niyet ve müsamaha ruhu hâkimdi. Öyle hareket edilecektir ki, kan dökülmemeye çalışılacaktır. Ve bu ihtilal, bir «beyaz ihtilal» olacaktır...

İhtilal başarıya ulaşıktan sonra dahi, Celâl Bayar'a yapılan istifa teklifi, 27 Mayıs ihtilalcilerinin lehine bir not olarak kaydedilecektir. Çünkü bu teklif kabul edilseydi, ihtilal belki bir hükümet darbesi olarak da geçirilebilirdi.

SON GÜÇLÜK ÇANKAYA'DA YENİLİYOR

Cemal Madanoğlu, 27 Mayıs akşamı Harp Okulunda ihtilal yeminini açıklayıp, hareket emrini verdiği zaman, rütbesi henüz tuğgeneralidi. Halbuki bir kısmı Ankara'da olmak üzere, bütün orduların başında orgeneraller vardı. Ve bu emre onların uyup uymayacakları henüz belli değildi. Ama ne var ki, ihtilaller, daima daha alt kademelerden gelirler. Güçlü olan, onun bayrağını açanın rütbesi değil, ihtilalin yarattığı havadır.

Madanoğlu, 1907'de Eşme'de doğdu. Babasını görmedi. Çünkü annesi, daha çocuk doğmadan, kocasından ayrılmıştı. İlk eğitimini orada yaptı. Sonra bir süre Kadıköy Sultanîsinde okudu. Kuleli Askeri Lisesine geçti. 1924'te Harbiye'ye girdi. 1926'da oradan mezun oldu. Piyade sınıfındandı. Muğla'da ilk görevini aldı. Çeşitli birliklerde çalıştı. 1942-1943'te Harp Akademisine girdi. Çeşitli kademeleriyle bu mektebi de bitirdi. Zırhlı tümenler kurmay başkanlığı, zırhlı tugay kumandan muavinliği gibi kumanda görevlerinde bulundu. Kore harbine katıldı. Amerika'da müşahede eğitimi gördü. İhtilal sırasında Kara Kuvvetleri Lojistik Başkanıydı. İhtilalden sonra ve normal safhasıyla Korgeneral oldu (1).

İHTİLAL BAŞLIYOR

Madanoğlu, 27 Mayıs akşamı, daha önce kaydettiğimiz ihtilal yeminini ve hareket emrini verdikten sonra, her şey normal cereyan etti. Vazifeler bölünmüştü. Şehrin işgal planı hazırды. İş icra safhasına giriyordu. Harp Okulu Kumandanı Sıtkı Ulay, ihtilal kadro-

(1) Madanoğlu ve Gürsel hakkında geniş karakter tahlilleri ve hal tercümeleri *İhtilalin Mantığı* isimli eserimizde verilmiştir.

Kumanda eden adam
General Cemal Madanoğlu

sunun içindeydi. Kumandanlık odası, fiilen ihtilal karargâhı halini almıştı. Harp Okulu Alay Kumandanı Albay Müçteba Özden'e ağır bir vazife düşüyordu. Fakat güvenilir bir askerdirdi (şimdi emekli general). Harbiye alay mensuplarını, saat 8.30'da mektebin alt katındaki gazino salonunda topladı. Tıpkı bir muharebe emri tebliğ eder gibi, açık, kesin konuştu:

— *Arkadaşlar! Yarın hükümeti devireceğiz. İhtilal yapacağız. İsteyen gelir, harekete karışır. İsteyen gelmez. Fakat gelmek istemeyenleri dışarıya bırakın. Burada kalırlar. Gelmek istemeyen var mı?*

Kumandan bilhassa iki subaydan şüphelidir. Onlara da açıkça sorar:

— *Siz de beraber misiniz?*

Cevap müspettir. Kumandan memnundur. Demek ki, alayında bir ayrılık yoktur. Ondan sonra emirlerini vermeye başlar.

Ondan sonra her şey normal gelişir. İlk hedef Radyoevi, postane ve örfi idare kumandanlığıdır. Fakat hareket için henüz vakit erkendir. Silahlanma, cephaneye dağıtım ve diğer işler tamamlanınca, öğrencilere kısa bir istirahat vakti de ayrılır.

Nihayet saat 3'ü 15 geçte, ilk öncüler vazifeleri istikametinde okulu terk etmeye başladılar. Ve 10 dakika sonra tanklar harekete getirilir. Harp Okulunun 800 metre kadar yakınındaki örfi idare kumandanlığı işgal edilince, Madanoğlu, plan mucibince karargâhını oraya nakleder. Daha sonra da Genelkurmay işgal edilir ve orada da bir karargâh kurularak; ihtilal üç merkezden yürütölmek üzere düzenlenir. İnönü'nün evi muhafaza altına alınmıştır. Ve şehirde her şey normal cereyan eder.

HEDEF ÇANKAYA

Fakat asıl önemli hedef Çankaya'dır. Orada gerçi muhafız alayı elde ve Köksal için başındadır. Ama Çankaya'da ayrıca, bir de muhafız jandarma taburu vardır. Ve durumu şüphelidir. Hulasa, Çankaya'da her an bir aksilik baş gösterebilir. Gerçi Sezai O'kan ve Köksal temas halindedirler. Sami Küçük de Çankaya'ya gönderilir. Hatta bir tank takviye bölüğü de yollanır. Sonra buraya iki cip içinde, General Burhanettin Uluç, Yarbay İsmet Özbudak, Yarbay Kemal

*Kilit noktasını tutan adam
Çankaya Muhafız Alayı Komutanı
Kurmay Albay Osman Köksal*

Tüfekçioğlu, Binbaşı Abdullah Tardu, Albay Selim Işınır, Yarbay Cevdet, Teğmen Özdemir Çakmaklı ve iki Harbiyeli teğmen hareket ederler.

Bütün mesele, Bayar'ı, hayatına zarar vermeden teslim almaktır. Çünkü ihtilalciler, olayların, son ve artık kaçınılmaz bir vaziyet hasıl olmadıkça, kansız olarak tamamlanması hususunda çok titizdirler. Şimdi burada ve önümde, Celâl Bayar'ı nezaret altına alan heyetin rapor suretini okuyorum. Ve görüyorum ki, işin Çankaya'da ve kanlı bir perdeyle kapanmasına ramak kalmıştı. Hulasa, Bayar, Çankaya'dan biraz zorla koparılır.

Fakat, Harp Okuluna getirildiği zaman da mektebin önü, hırslı subay ve öğrencilerle doludur. Tezahürat şiddetlenir. İşin bir linçle sonuçlanması ihtimalleri belirir. İşte o zaman burada ve soğukkanlı bir asker olan Yarbay Kemal Tüfekçioğlu, tam vaktinde, kısa bir konuşmayla işi önler:

«— Arkadaşlar! Lekesiz ihtilalimizi kirlletmeyin! Türk subayının şeref ve asaletine yakışır şekilde hareket edelim. Kendisine bu söz verilmiştir. Buraya zorla getirdik. Sakin olalım...»

Hulasa bu dar boğazdan da kurtulunur. Bayar, Harp Okulu kurmay başkanlığı odasına yerleştirilir. Heyecanlıdır. Bir doktor muayenesinden geçirilir. Oda kapısı kapatılır ve içeride Kemal Tüfekçioğlu, Albay Işınır, Dr. Çetin Gürler, hem emniyet, hem nezaret için kalırlar. Kapının dışı iki Harbiyelinin muhafazasıdadır. Hulasa, Bayar, artık Çankaya'da değildir ve şehir tamamen işgal edilmiştir.

MENDERES HARBİYE'DE

İhtilalin ardından, elbette tevkifler olacaktı. Fakat ihtilalcilerin geniş bir tevkif planı yoktu. Cumhurbaşkanı, bakanlar kurulu, tahkikat komisyonu üyeleri ve nihayet bazı ileri gelen Demokratlar, Genelkurmay başkanı, örfi idare kumandanı gibi şahsiyetler tutuklanacaktı (1). Şehirde ise, özellikle gençler, devrilenler aleyhine kaynaşıyorlardı.

(1) Bu tevkiflerin nasıl genişlediğine ve hatta gelişigüzel denebilecek listelerin, nasıl art arda belirtildiğine ait çeşitli listeler *İhtilalin Manıği* isimli eserimizde verilmiştir.

Menderes'e gelince?

Kütahya'da tevkif edilen Menderes, uçakla Ankara havaalanına getirildi. Fakat bütün tedbirlere rağmen, Harp Okulunun önü hınca-hınc halkla doluydu. Tabii Harbiyeliler ve subaylar da hareketliydiler. Bu hava içinde Menderes'in Harbiye'ye getirilişi bile bir meseleydi. Nihayet o da yoluna konuldu. Arka yollardan ve mektebin arkadaki mutfak kapısından içeri alman Menderes, okul misafir salonu yanında bir odaya yerleştirildi. Elbette ki heyecanlı, endişeliydi. Ama Bayar'a bakarak çok daha sakindi. Ve olayları, artık kabul eden bir hali vardı.

BAYAR'A İSTİFA TEKLİF EDİLİYOR

İhtilal hükmünü icra etmiş, iktidar devrilmişti. Fakat ihtilalciler, biraz da aşırı bir şekilcilik içindeydiler. Bu elbette ki bir iyi niyet eseri idi. Bayar istifa etmeli, hükümet çekilmiş sayılmalı ve bu yoldan, hatta birtakım olağanüstü ve uzun vadeli tedbirlere gitmeden, geçici bir hükümet teşkiline gidilmeli, bir an önce Meclis açılmalıydı. Hatta Demokrat Partinin lağvı bile düşünülmemişti. Galiba bu duygular altında olacak ki, 27 Mayıs sabahı Cemal Madanoğlu, yanına askeri temyiz reisini, General Cevdet Sunay'ı, bazı kuvvet kumandanlarıyla kurmay başkanlarını, jandarma genel kumandanı ve bazı askeri hâkimleri alarak Harbiye'ye geldi. Maksatları, Bayar'a istifa etmesini teklif etmektir. Önce genç bir hâkim biraz sert konuştu. Ama sözü Madanoğlu aldı. Nazik ve yumuşak bir ifadeyle kendisine bunun lüzumlu olduğunu ve faydalı olacağını anlatmaya çalıştı. Fakat Bayar, durumu hâlâ kavramamış gibiydi:

— *Seçimle geldim, seçimle giderim!*..

diye diretti. Seçimle gelmişti. Fakat ihtilalle gidiyordu. Ve bu gidişin sonu, hem kendisi, hem arkadaşları için iyi olmayabilirdi. Gerçi bu teklife lüzum bile yoktu. Ama Madanoğlu, eski iktidar adamlarına bir fırsat verilir ve iş böylece tatlıya bağlanırsa, belki de uzun boylu tevkif ve muhakemelere lüzum kalmadan bir an önce işe daha sakin bir mecra bulmak kabil olacağını düşünüyordu. Çünkü reisi-cumhur ve dolayısıyla hükümet, kendi arzularıyla istifa etmiş olunca, işler daha uygun bir akış takip edecekti, hele geniş tevkiflere hiç de lüzum kalmayacaktı. Ama Bayar vaziyeti ve ihtilalin verdiği imkânı da değerlendiremedi. O zaman artık ister istemez ihtilalin çarkları işleyecek ve kim bilir nerelere kayılacaktı. Nitekim öyle de oldu...

GÜRSEL GELİYOR

Cemal Madanoğlu ihtilal kumandasını verdiği zaman, henüz bir tuğgeneraldi demiştik. Ordular ve özellikle Erzurum ordu karargâhı henüz hassastı. İşin başına bir orgeneral geçmeliydi. İlk akla gelen Orgeneral Gürsel oldu. Ve bir askeri uçak Gürsel'i Ankara'ya getirdi. Milli Birlik Komitesinin ilk nüvesi artık belirmişti. Gürsel, ihtilale el koydu. Ondan sonraki şekillenmelerse malumdur. General Sıtkı Ulay hatıratında Gürsel'i şöyle tarif eder:

«— Gürsel iyi bir kumandan, düşünceli bir kurmay ve muhakemeli bir insandı. Fikir ve düşünceye fazla saygı gösteren, en umulmadık bir genç kurmay yüzbaşısı dahi sıkılmadan dinleyebilen, onun seviyesine inmesini başaran, onun fikirlerini almasını bilen bir kumandandı. Gürsel, hayatında muayyen bir kademeye kadar geldikten sonra, fikir penceresini, askerlik dışındaki âleme ve gidişe açmıştı. Dünyada ve Türkiye'de sosyal, ekonomik ve politik olayları, insan ve kıtaları idare edecek bir kumandanın öğrenmesi lazım gelecek derecede okuyan ve takip eden bir askerdı...»

Bu satırlarda Gürsel'in, ana hatlarıyla ve doğru olarak vasıflandırıldığı kanısındayım. Eğer Ankara'ya geldiği zaman, istifa etmiş bir reisicumhur ve çekilmiş bir hükümet bulsaydı, sanıyorum ki sonuçlar, daha iyi olurdu. İhtilal. Gürsel'in şahsında, sakin, dengeli bir baş buldu. Yoksa hırçın bir kumandan, hırçın bir cunta ve hırçın bir askeri mahkeme, beyaz ihtilali, kanlı bir hesaplaşmaya, pekala götürebilirdi. Bu gibi olupbittileri ise tarih, daima sükûnetle kaydeder...

İHTİLALİ KİM YAPTI?

İhtilali elbette ki ihtilalci kadro düzenledi. Ama ihtilali ordu yaptı. İhtilal ordunundu. Çünkü, onu ordu benimsedi, korudu ve destekledi. Zaten ordunun iç hizmet nizamnamesinin 34'üncü maddesi de, orduya, anayasayı korumak vazifesini verir. İhtilalin getirdiği hakların ve müesseselerin korunmasında ordunun devamlı gözcülük ve bekçilik hakkı da buradan gelir. Bu şu demektir ki, 27 Mayıs İhtilalinin hatırası ve müesseseleri ne zaman bir saldırıya uğrarsa, ordu kendi eseri olan bu hatıra ve müesseseleri koruyacaktır.

Kaldı ki ordu ve ihtilalciler bu hareketlerinde, ilerici güçleri, bilhassa üniversite gençleriyle aydınları ve basını yanlarında buldular. İhtilalin davalarını bu güçler benimsediler. Halktan gelen tepkilerse, ihtilale karşı değildi.

Zaten iktidar, meşruluğunu gerçekten kaybetmişti. İhtilal bu gelişmenin zorunlu bir sonucuydu. Bu sonucun getireceği yeni müesseseleriyse, ileride ve yeni bir anayasa kendi içinde toplayacaktır. Nitekim öyle oldu.

Hükümet darbesi başka, ihtilal gene başkadır. İhtilal, daha uzun vadeli ve yeni müesseseler getiren bir harekettir. 27 Mayıs Hareketi bir ihtilaldi. Ve bunun böyle oluşunda, Celâl Bayar'ın son davranışları, ayrıca etkili oldu.

BEKLENEN İHTİLAL

Beklenen ihtilal olmuştu. İzmir'den bir askeri uçakla Cemal Gürsel getirilince, ihtilale kumanda eden adam görevini ona devretti. Ve ihtilalin öncüleri «*Milli Birlik Komitesi*» adını alan bir yüksek kurul içinde birleşerek, aralarında işbölümüne gitmişlerdi. Şimdi artık, ihtilalden sonrası, yahut ihtilalin ötesi başlıyordu...

İhtilale «beklenen ihtilal» diyebiliriz. Bu söz yerindedir. Çünkü hele Ankara'da, her akıllı başında insan, gece odasına çekilirken ertesi sabah bir ihtilal gonguyla uykusundan uyanabileceğini düşünmüştür. Çünkü hükümet, artık havadaydı. Menderes'i karşılayan sokak kalabalıkları, milletin kendisi sayılıyordu. Hükümet; devletin temellerini teşkil eden güçlü teşekküllerden kopmuş gibiydi. Ordudan, üniversiteden, öğretmenler kadrosundan, basından, aydınlardan kopmuştu. Hatta başta Yargıtay başkanı da dahil olmak üzere altı üyenin bir kalemde işten çıkarılmasıyla, her gün nelerle karşılaşabileceklerini endişeyle düşünen hâkimler ve kaza kadrosundan da kopmuştu. Kendisine oy verilmediği için, vilayetleri ilçe veya ilçeleri nahiye yapan bir icra tasarrufu ise, görülmemiş bir hataydı. Hulasa. ihtilal, bekleniyordu.

Mesela İnönü, 27 Mayıstan az önce:

«— Asker ihtilale hazırlanıyor. Bunu görmemek imkânsız. Fakat hareketi, Mehmetçiği kullanmadan yapmak lazım. Bakalım onu nasıl tertipleyecekler?» (1).

demıştır. 27 Mayıs gecesi yatağına çekilirken ise damadına son sözleri şudur:

«— İhtilal kapımızda!»

(1) Metin Toker: *İnönü ile 10 Yıl*, cilt III.

Evet, ihtilal kapıdaydı. Anlaşılyordu ki, hükümetten ve vazifelilerden başka her teşekkül ve herkes olacağı görmektedir.

İHTİLAL Mİ? HÜKÜMET DARBESİ Mİ?

27 Mayıs hareketi, elbette ki, bir ihtilaldi. Bir hükümet darbesi halinde kalabilir miydi? Örneğin, reisicumhur teslim alındıktan sonra Madanoğlu'nun, hem de kuvvet kumandanları ve askeri yargıtay reisiyle, Bayar'ın tutuklandığı odaya gidip, kendisine istifa etmesi ve Bayar'ın bunu kabulü, işi belki bir hükümet darbesi haline getirebilirdi. Menderes ise, kendisini toparladığı ve işin artık sona erdiğini gördüğü zaman, radyoda halka hitap etmek, ihtilalin kaçınılmaz ve yerinde olduğunu halka bildirmek, herkese sükûnet ve itaat tavsiye etmek arzusunu bile açıklamıştır. Bu büyük kozun önemini kavramamak, bundan faydalanmamak ise, ihtilalcilerin bir gafleti olmuştur. İhtilalin başarısı, zaten bir olupbittiydi. Fakat ihtilal denilen hareketin, ihtilalciye verdiği hakka rağmen, bu ihtilalcilerin Celâl Bayar'a istifa teklif etmeleri, büyük bir müsamaha eseri idi. Bu teklifi kabul etmek suretiyle ihtilalin, belki de bir hükümet darbesi şeklinde kalışına Bayar'ın engel oluşu, bence, ihtilalin derinleşmesine yardım etmiştir.

Ancak, bunları, belki de gerçeğin tam kendisi olmayan, şahsi bir düşünce içinde yazıyorum. Çünkü Madanoğlu'nun, daha ihtilal sabahı, hukuk adamlarını arayışı ve bir Anayasa komisyonu kuruşu, çok dikkati çekicidir.

Neyse, genc Bayar'a dönelim. Çankaya'da olanlarla ilgili tutanaklara göre, Bayar'ın ikide bir, «*Ben komitacıyım*» deyişine bakıyorum da, onun bu istifa teklifini de değerlendiremeyişini anlar gibi oluyorum. Ama ne var ki devlet başkanı, komitacı olamaz. Ve zaten Bayar, hayatında hiçbir zaman komitacı olamamıştır. Yalnız bu sıfatı benimsemiştir. Çünkü Bayar, İttihat ve Terakki iktidarında da komitacılık görevlerinde bulunmadı. Atatürk'ün ve İnönü'nün yıllar yılı işgal ettiği bir mevkie ise komitacı olarak değil, aydınların geniş bir müsamahasıyla ve kendisinden herhangi bir kültür hazırlığı istenmeden geldi.

İHTİLALIN BÜYÜK PROBLEMLERİ

İhtilal olmuştu ama, ihtilalciler de büyük problemler karşısındaydılar. İhtilal gerçi bir başkan bulup başa geçirmişti. Ama onun

yetkileri, Milli Birlik Komitesinde bile kısıtlıydı. Sonra ihtilalin taşra ve uç teşkilatı da yoktu. İhtilal sonrası için bir program da hazırlanmamıştı. Hele herkesin ne yapıp, nasıl hareket edeceği, daha ihtilalin ilk günü bile biraz karışıktı. Mesela o gün genelkurmay binasında, ihtilal karargâh kumandanı durumuna gelen Binbaşı İbrahim Gök-türk'ün notlarını okuyorum. Bunlara göre havada esen; önemli bir şekilsizlikti. Bir hükümet kurulup kurulmaması bile bir aralık tartışıldı. Ama Milli Birlik Komitesi, işleri çabuk toplardı. 12.VI.1960'da, komite 1 numaralı geçici Anayasayı çıkardı. 16.VI.1960'da, Yüksek Adalet Divanının mahkeme usulüne ait 3 numaralı geçici kanun çıkarıldı. Bu kanunun ikinci maddesi, Yüksek Soruşturma Kurulu teşkiline aittir. Demek ki, artık iş, uzun süreceği bu soruşturma ve muhakeme usulleri maddelerinden belli olan araştırma, soruşturma ve muhakemelere gidiyordu. Ama ihtilalin en mühim dayanağı, bir ilim heyeti raporu, yahut beratıdır.

İHTİLALİN BERATI

Benim bildiğime göre, hiçbir ihtilal, 27 Mayıs İhtilali için İstanbul Üniversitesine mensup bir ilim heyetinin verdiği rapor veya berat kadar güçlü bir hukuk dayanağına dayanmaz. Böyle bir heyetin davet edilmesini, daha Gürsel gelmeden ve ihtilalin hemen sabahı Madanoğlu düşündü. Bir ilim heyeti davet edildi. Bu heyet, Rektör Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında, Prof. Naci Şensoy, Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Prof. Hüseyin Naili Kubalı, Prof. Ragıp Sarıca, Prof. Tarık Zafer Tunaya ve Doçent İsmet Giritli'den teşekkül ediyordu. Rapor, Anayasa Komisyonu Raporu adını taşır. Daha 28 Mayıs 1960'da, yani ihtilalin ertesi günü tamamlanan rapor, Milli Birlik Komitesine sunulur (1). Bu rapor, ihtilalin tarihinde, bence en önemli vesikadır. Ve sanıyorum ki, işaret ettiği gerçekler ve hükümler, bugünkü iktidar için de, yarınki demokratik iktidarlar için de, hareket düsturu olarak incelenebilir.

Bu eserin buraya kadar olan safhasında biz, Menderes'in hi-kâyesini ve onun dünyaya gözlerini açışından, bir devletin başvekili

(1) Bu rapor metninin tamamı ve ayrıntılı bilgiler için Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 468-471. Daha ileride özetlenmektedir.

ve bir ülkenin en önde gelen söz sahibi olarak yükseldiği zirveden düşüşüne kadar olan gelişmeler içinde izledik. Ama Menderes'in Dramı, elbette ki bundan ibaret değildir. Bu düşüşle beraber onun serüveninde, yeni ve trajik bir safha açılıyor. Bir safha, mihnetli bir yolculuk ve dönüşü olmayan bir yoldur. Evet, dönüşü olmayan yol...

O halde şimdi, Menderes'in, bu dönüşü olmayan yoldaki yolculuğunu da izlemeliyiz. Çünkü Menderes'in Dramı, onun gözlerine inen siyah perdeyle kapanır...

Bu bahis, belki düşündürücüdür, belki de kasvetli. Ama ne var ki. Menderes'in hayat hikâyesinin, bu hikâyeden koparılamayacak bir parçasıdır.

YASSIADA VE ÖTESİ

Yassıada'da ufuk, hem geniş, hem dardır. Ama bu adada bir oda vardı ki, o odada Menderes'in ruhu, ancak kendi içine açıktı. Ve orada Menderes, kendi ruh penceresinden, ancak kendi içini görebiliyordu.

İnsan için mutlak yalnızlık denen hal, işte budur...

İhtilallerin kanunu, çok defa ihtilalcinin de irade ve müdahalesini aşar ve onun dışında işler. Çünkü ihtilal, ne kadar iyi tertiplenirse tertiplensin, gene de, sonu belirsiz yolların başlangıç noktası gibidir. Bu yollarda yolcunun nereye varacağını, ne yolcu, ne de onu bu yola çıkaranlar bilebilirler.

BİR KURDELE GİBİ

Menderes'in 25 mayısta ve yakınlarının direnişlerine rağmen Ankara'dan Eskişehir'e hareket ederken bazı kuşklar içinde olduğunu bildiren işaretler vardır. Mesela, hareketinden önce, Genelkurmay Başkanı Erdelhun'a olağanüstü yetkiler verdiği ve başbakanlık görevini sanki ona devrettiği, Erdelhun'un, 27 Mayıs'tan bir gün evvelki şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

«— Bugün her şey ben'im. Bütün salâhiyet, başvekilce bana verilmiştir.» (1).

Savunma Bakanı Etem Menderes'in de kaygıları malumdur. Onun da daha perşembe günü ve bakanlığın iç odasında «ihtilalin cumartesi günü olacağını ve bunun beklendiğini» söylediği bahis konusudur (2). Bunun doğru olması mümkündür. Fakat durum böyle olduğu halde ve eğer kafasında, beklenen ihtilale asker ve sivil birtakım karşı kuvvetler tedariki planları yoksa, Menderes'in ısrarlara rağmen Eskişehir'e gidişini izah etmek, hakikaten zorlaşır. Neyse biz gene olayların içinde Menderes'i izlemeye çalışalım.

Kütahya'da tutuklanan Menderes'in Eskişehir üzerinden Ankara'ya getirilirken, uçaktaki ruh hali hiçbir zaman bilinmeyecektir. Çünkü bu hali o, ancak kendisi anlatabilirdi. Fakat bilinenler şunlardır: İhtilal olmuştur. İktidar devrilmiştir. Menderes, artık ihtilalcilerin elindedir. Ve kaderi, ihtilalin kanunlarına tabidir. Bu kanunların ise

(1) General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları, s. 120.

(2) General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları, s. 120.

nasıl işleyeceğini, ihtilalcilerin kendileri de bilmezler. Çünkü ihtilalin seline ihtilalcinin kendisi de kapılmıştır. İhtilalin akışında bu sel, hangi cereyanlarla beslenecektir? Hangi şartlar, hangi yeni şartları doğuracaktır? Geceler neye gebedir? Ve ihtilalin kanuniyetleri, hangi zaruretlele işleyecektir? İşte bunları bilmek, ihtilali başlatan ihtilalcinin de gücü ve görüşü dahilinde değildir. O halde, şimdi Harp Okulunda tutsak olan Menderes'in kaderi, bu bilinen veya bilinmeyen şartların çarkları içinde dokunacaktır...

Eskişehir'den Ankara'ya yönelen uçakta Menderes de, elbette ki bu cevapları bilinmeyen soruların ruh çelintilerini yaşamış olacaktır. Öyle sanılıyor ki, geçmişinin ana çizgileri safha safha ruhunda canlanmıştır: İlk çocukluk günlerinin art arda kayıpları, anasının, babasının, kız kardeşinin ölümleri, sonra yalnız geçen çocukluk hayatı ve kendini hiçbir zaman kurtaramadığı yalnızlık kompleksleri. Dalgalı ve kesintili bir tahsil hayatı. Sonra askerlik ve art arda ağır hastalıklar. Ama bu ölüm hendeklerini birer birer aşar. Sonra toprağa dönüş. Kâhya Memişoğlu'nun ilk toprak beyliği dersleri. Genç bir toprak beyinin bütün maceraları. Yanında onu her adımda kolundan tutan ilk ve son arkadaşı. Nihayet politika! Hüsrانlar ve yenilgilerle başlayan bir politika hayatı. Ama bir gün Atatürk «bu dikkati çeken genç»i keşfeder. Ankara'da yol açılmıştır. Bir de hukuk diploması alarak, kendini daima saran o «yüksek tahsil görmemişlik» bunalımından kurtuluş ve nihayet beklenmeyen sonuç. Daha doğrusu sonun başlangıcı: 14 Mayıs 1950'de, onun için her şey demek olan iktidar yolu, önünde açılır. Ve o, daha ilk adımda bu iktidarın tek söz sahibi olur. Kıratın süvarisi odur. Kırat; zinde, canlı, hatta haşarıdır. Ve işte bu atın üstünde bu süvari, siyaset alanında tam 10 yıl, bizim yakın tarihimizin en başına buyruk siyasetçisi olarak at oynatır. Onun için bu 10 yılın her dakikası yeniden yaşanmaya değer. Çünkü kendini daima üstte ve daima haklı görmüştür. Ama şimdi?..

Şimdi bir tutukludur. Kendini belki bir tutsak da sayabilir. Fakat ne var ki, her yolculuğun bir sonu vardır. İşte artık kırat ölmüş ve süvarisi, bir askeri uçağın içinde kim bilir hangi akıbetlere doğru gider. Ya arkadaşları? Acaba şu anda onlar sağ mı? Acaba kendisi için de bu yolculuk artık son mu? Yani yeni bir yolculuğun, şu dönüşü olmayan yolculuğun başlangıcı mıdır bu gidiş?

Mümkündür ki bütün bunlar, Eskişehir'den Ankara'ya yönelen uçağın içinde, Menderes'in ruh aynasında, bir sinema ekranındaki

kurdele gibi safha safha canlanmış olsun. Ama ufuktan Ankara görününce, bu kurdelenin dönüşü birden kesilmiş olmalıdır. Çünkü bu görünüş o vaziyette kim olursa olsun, onda derhal bir iç ezikliği ve ruh burkuntuları yaratacaktır. Bu görünen kalenin gölgesinde onu bekleyen elbette ki, artık ne başbakanlık köşkü, hatta ne de bir aile yuvasıdır. Gittikçe koyulaşan bir karanlık, ruhunu ister istemez sarmış olacaktır: Acaba artık kendisini bekleyen bir mezar mı? Acaba her şey bitti mi? Hassas ve romantik muhayyilesi, şimdi hep tersine işler. Bir ümit ışığı olsun görebilmek için, uçaktaki muhafız subayların gözlerinde bir şeyler aramış olacaktır. Fakat bu gözlerde ancak, sabit, donuk bakışlar vardır.

Nihayet uçak askeri alana iner. Pervaneler durur. Uçağın kapısı açılır. Önde ihtilalcı bir veteriner general ve etrafında halka olmuş subaylar? General elindeki tomsonu, uçaktan inen yolcuya çevirir. Menderes elini uzatmak ister. Fakat kumandan sert ve kesindir. Bu eli ret eder. Menderes'in eli yana düşer. Titrek adımlarla uçağın merdivenini iner. Etrafı sarılmıştır. Ve o zaman anlar ki, her şey haki-katen bitmiştir...

MENDERES HARP OKULUNDA

27 Mayıs günü Harbiye'nin büründüğü havayı ve görülen manzarayı, ihtilalciler de önceden düşünmemiş olsalar gerektir. İhtilalcilerin önceden bir umumi merkezi olmayışı ve ihtilal sonrası için etraflı bir hareket planı hazırlanmamış bulunması, 27 Mayıs günü Harp Okulunda da işlerin yoluna konulmasını zorlaştırmıştı. Kimlerin tevkif edileceği hakkında karar birliği olmayışı, tevkiflerde de dalgalanmalar yaptı. Evvela ihtilalin hiçbir partiye karşı olmadığı görüşüne bağlanıldı. İktidardaki hükümet değiştirilecek, cumhurreisi istifa ettirilecek ve mesela vekiller heyeti ve tahkikat komisyonu üyelerinin tevkifiyle yetinilecekti. Fakat Harp Okulu kumandanı, daha günün ortasında, «misafirler için 500 kişilik yemek hazırlanmasını» emretmek zorunda kalır. Çünkü Harp Okulunda *misafirler* sayısı, 500'e ulaşmaktadır.

Eskişehir'den Ankara'ya yollanan Menderes'in, Dikmen üzerinden ve arka yollardan mektebin arka tarafına getirildiğini ve ancak mutfak kapısından içeriye alınabildiğini daha önce işaret etmiştik. Çünkü mektebin önü, asker ve sivil, hınçlı, öfkeli, taşkın bir kalabalıkla tıklım tıklımdır. Genç kaydettiğimiz gibi Menderes, evvela

okul misafir salonu yanındaki bir odaya alınır. Teskin edilmeye çalışılır. Hatta bazı arkadaşlarıyla görüşmesine müsaade edilir. Mesela Etem Menderes'le görüştürülür. Konuşmalar tabii kopuk kopuktur. Fakat artık olupbitenleri kabul eden bir hali vardır. Okul kumandanı General Sıtkı Ulay hatıratında şöyle yazar:

«Menderes, hatalarının çok olduğunu, fakat müteaddit teşebbüslerine rağmen ayrılmak ve seçimlere gitmek imkânını bulamadığını, gerekirse ve müsaade edilirse, radyodan halka beyanda bulunup, ihtilale müstahak olduklarını bildireceklerini ifade etmiştir. Tek ihtiyaç olarak sigara ve bir de gece için uyku hapı ricasında bulunmuş, aldırılan sigaraları birbiri peşine içmeye başlamıştır.»

Alparslan Türkeş de, şimdiki partisinin başkanı olarak yaptığı bir yurt gezisinde ve 6.X.1965 tarihli Sivas konuşmasında, Harp Okuluna getirilen Menderes'le görüştiklerini şöyle anlatır:

«— Biz ihtilali, Türk milletinin bütünlüğü, selameti için yaptık. Kerdeş kavgasını önledik. İhtilalden üç gün sonra Dışişleri Bakanı Selim Sarper ve diğer bazı ilgililerle birlikte Harp Okuluna gittik. Adnan Menderes'le görüştüm. Kendisi bize vatandaşların iki kampa ayrıldığını, bundan siyasilerin sorumlu olduğunu, ihtilalin zamanında yapıldığını, memleketin bütünlüğü için hayırlı olduğunu söyledi ve bu durumu düşünmekten geceleri uyku uyuyamadığını, nasıl bir hal çaresi bulunabilir diye düşünüp durduğunu ifade etti. Hatta isterseniz, radyodan konuşup, durumu vatandaşlara anlatabayım. İsterseniz bir yazı yazıp, altına imza atayım ve bu radyodan halka duyurulsun, dedi.

Kendisine, buna şimdilik lüzum olmadığını, ihtilalin kerdeş kavgasını önlemek, memleketin bütünlüğünü korumak amacıyla yapıldığını söyledim.»

Ben öyle sanıyorum ki, Menderes'in radyoda halka ve bu şekilde konuşmak için birkaç defa gösterdiği arzusun yerine getirilmemiş olması ve onun bu jestinden, iyi niyetinden faydalanılamamış bulunulması, daha önce de kaydettiğimiz gibi, ihtilal idaresi için büyük ve ciddi bir fırsat kaybı olmuştur.

Fakat Menderes'in asıl endişesi, ölüm korkusudur. Menderes, daha tevkifinin ilk gününden ve hele Harp Okulunda kapıldığı bu

sabit fikirden, sonuna kadar kurtulamayacaktır. Harp Okulunda ve Yassıada'da onu sorguya çeken ve onunla temas edenlerden, Menderes'in kendisini bir türlü kurtaramadığı bu ruh tutkunluğunu etrafıyla dinlemişimdir. Öyle sanıyorum ki ve ileride de işaret edeceğimiz gibi, Yassıada duruşmalarında Menderes'in davranışlarına sonuna kadar hakim olan ürkeklik haline, kendini kurtaramadığı bu ruh tutkunluğunun müessir olduğunu kabul etmekte hata olmasa gerektir.

Nitekim daha Harbiye'deyken de bu endişesini açığa vuruyordu. Mesela şu sözler General Sıtkı Ulay'ındır:

«Menderes'in sözleri arasında:

— Herhalde bizi aceleye getirmez ve tarihe ışık tutacak ifadelerimizi alırsınız...

deyişinden anlaşılıyordu ki, o da, Gedik gibi, acele bir idam ve kurşuna dizilme ihtimalini düşünmüş veya duymuş olsa gerektir.»

Zaten gece saat 10'daki bir uyandırma da, ondaki bu korkuyu büsbütün şiddetlendirir: Menderes uyku hapını almış ve uyumuştur. Fakat Bayar'ın da, onun da odalarının değiştirilmesi gerekmişti. Başka iki odaya revirden karyolalar getirtilmiş ve bu iki tutuklunun o odalara nakli kararlaştırılmıştı. Menderes daha uyandırılır uyandırılmaz baygınlıklar geçirir. Bayar ise uzun süren bir giyinme kuşanma işine girer. Anlaşılıyordu ki o da, bu uyandırılışı, biraz ötedeki diğer bir odaya nakil olarak almamıştı. Neyse, tutuklular ayrı ayrı yeni odalarına götürülürler. Fakat Menderes yeniden uyuyamaz. İki uyku hapi daha rica eder. Bu isteği de yerine getirilemez. Tutukluluğun ilk gecesi hakikaten çetin ve buhranlı geçer. Sabaha kadar uyuyamaz. Zaten uyandırıldığı zaman da konuşabildiği sözler:

— İfadelerimizi almadan, çok acele değil mi?..

den ibaret olur. Bütün gece de bu duygunun ve ihtimalin kâbusu altında kalır. Emir subayı Sedat Gürkök'ün ona, acele bir idamın söz konusu olmadığı ve orada adam öldürülemeyeceği yolundaki teminatı, bittabi tesirsiz kalıyordu. Hatta o arada kendisine, karşıdaki odada Bayar'ın da yerinin değiştirildiği ve onun yeni odasında uyuya bile daldığı söylendiği zaman, cevabı şu olur:

— Ah, o hep böyledir, uyur, hep uyur...

Halk Okulunda tutukluların en sakin görünenlerinden biri, öyle anlaşıyor ki Etem Menderes'ti. Samet Ağaoğlu'nun biraz fazla hır-

palanmış görüldüğü anlatılır. Etem Menderes'in, savunma bakanlığı sırasında, bakanlık ve ordu mensupları üzerinde bıraktığı etki Etem Menderes'in genellikle lehinde olarak ifade edilmektedir. Zaten Cemal Gürsel'in kendisine yazdığı ve evvelce verdiğimiz mektuptaki ifade de bunu doğrulamaktadır.

ETEM MENDERES

Harp Okulu kumandanı bulunmak sıfatıyla Ankara'da ordu teşekküllerinin önde gelen simalarından olan General Sıtkı Ulay, Etem Menderes hakkındaki dikkati çekici mütalaalar kaydeder. Bunlardan şu parçaların buraya alınması, Adnan Menderes'e de değinen görüşler bakımından faydalı olacaktır:

«Benim şahsi görüş ve yoklamalarıma göre, başvekilin ilk zamanlardaki mutemet adamı Etem Menderes, uzun zamanlar milli savunma bakanlığını da yapmış olması dolayısıyla, bunların en uzağı gören ve salim düşünenlerinden biri olmuştur. Bu hükme varışımı teyid eden şu sebepleri anlatırsam okuyanlar da zannederim hak vereceklerdir:

1. Etem Menderes, 1957 seçimlerinden sonra Adnan Beyi, etrafını saranlardan kurtarmak ve gerçekleri göstermek için çok çalışmıştır. Ve birkaç defa da darılmışlardır.

2. Etem Menderes, 1958 yılında artık dejenere olan iktidarın, başka partiye devrinde faydalar görüyordu.

3. Etem Menderes, 1958'den itibaren ihtilalin geleceğini görmüştür. Ve bundan, Irak'taki gibi bir badireye uğramak ve Nuri Sait'in akıbetine düşmek ihtimalinden daima bahsetmiştir.

4. Yine Etem Menderes, 27 Mayıs gelmeden evvel, Adnan Beyi çeşitli yollardan istifaya ilavet etmiş, hatta bu fikri kabul ettirmiştir. Fakat bunu Bayar, kati surette reddederek, kendisini vazife başında kalmaya zorlamıştır. Ve Adnan Menderes'i ölüme kadar götürmüştür.

Çok arzu ediyorum ki, bir gün, Etem Menderes gibi makul bir Demokrat Partili de ortaya çıkarak, artık bu gerçekleri söylemekten çekinmesin...» (1).

(1) General Sıtkı Ulay'dan Hatıralar, s. 119-120.

Bizim de araştırma ve temaslarımız şunu doğrulamaktadır ki, generalin bu görüşlerinde isabet vardır. Etem Menderes'in bu sağduyu ve sağgörüşü, kanaatimce, onun her vesileyle belirttiğimiz ve Adnan Menderes'in tamamen zıddı olan realist tabiatından ve soğukkanlı mizacından gelir. İlk gençlik çağlarından beri Adnan Menderes'in üstüne kanat geren ve onu, kanaatime göre hatta bazen ölümlerden kurtaran bu dengeli insanın, özellikle 1957-1960 arasında etkilerinin yetersiz kalışı, yani Adnan Menderes'in, her biri bir elinden çekmeye çalışan Celâl Bayar - Etem Menderes karşılaşmasında, Bayar'ın etkilerinden kurtulamayışı, neticeler bakımından çok hazin olmuştur. General Sıtkı Ulay'ın da kaydettiği gibi, Menderes'i karanlık bir uçuşuma ve nihayet ölümün kucığına itmiştir. Adnan Menderes elbette ki daima tek söz sahibi gibiydi. Ama unutmamalı ki, telkin ve tesirlere de, aşırı derecede kendini teslim eden, garip bir mizacı vardı. Adnan Menderes'i bu iki tarafa çekiştirme bahsinde, Etem Menderes'in niçin istifasını Adnan Beyin önüne atıp sahneden çekilemediğinin hikâyesini ise, daha önce belirtmiştik. Hani onun her istifasını öne sürüşünde, Adnan Menderes'in:

«— Sen de mi kardeşim, sen de mi beni terk ediyorsun? Sen ki benim ilk ve tek arkadaşımın, düşün o Çakırbeyli günlerimizi ve şimdi bulunduğumuz yerleri...»

diye yakınışları var ya? İlk ve tek, yahut ilk ve son arkadaşı kim olursa olsun, eğer bu arkadaşlık soy birtakım vasıflara dayanıyorsa, bu kader birliği elbette ki terk edilemezdi.

Evet, ilk ve son arkadaşlık? Nitekim Harp Okulunda da Adnan Menderes'e:

— Görüşmek istediğiniz bir arkadaşınız var mı?..

diye sorulduğu zaman, hiç düşünmeden cevabı:

— Etem Menderes'le görüşmeme müsaade buyurulur mu?..

olmuştur. Nitekim bu görüşmeler, Yassıada'da da tekrarlanacaktır. Ve onu, artık dönüşü olmayan yola çıkarken son gören arkadaşı, gene ilk ve son arkadaşı olacaktır. Bu konuşmalar hakkında, Etem Menderes'ten, bazı sahneler dinlemiştir. Bu arada:

— Adnan Menderes, dört yüz arkadaşına küskün gitti.

sözleri de onundur. Niçin mi? Ama biz şimdi gene Harp Okuluna dönelim...

KARANLIK İHTİMALLER

Eğer 27 Mayıs İhtilali gününün gecesi ve önce değinildiği gibi, Celâl Bayar'a yapılan istifa teklifini Bayar kabul edip, hükümet de kendiliğinden dağılmış sayılsaydı, bu ihtilal daha ziyade bir hükümet darbesi şeklini alarak, uzun vadeli ve sonunun nerelere varacağı belli olmayan birtakım gelişmeler önlenebilir miydi? Bu soruya, gene de olumlu cevap vermek mümkündür. Çünkü amaç zaten bir iktidar değişikliğinden ibaretti. İhtilali yapanların, uzun vadeli bir iktidar safhası için, ne merkez organları, ne de uzun vadeli idare ve stratejik hedefleri hazırlanmıştır. Hatta daha o gün Meclisin kapılarını açıp, fazla yıpranmış iktidar adamlarını bu kapıdan çevirerek, içeride toplananlara:

— *Haydi baylar, işinize devam edin, devlet başkanınızı seçin, kabinenizi kurun, ama anayasayı da teminat altına alın, biz kışılarımıza döneriz...*

demek düşüncesi bile fikirleri işgal etmiştir. Bu gerçi fazla saf bir düşünceydi. Mesela Madanoğlu gibi bozulmamış bir askerin ve kendi cinsinden arkadaşlarının masum bir ütopyası olarak şöylece fikirlerden geçti. Evet, Bayar istifa etseydi, bu kadar çabuk olmasa bile normal bir idareye dönmek belki de kabil olacaktı. Fakat daha ihtilal gecesinin sabahı güneş doğarken, ihtilalciler birtakım sert gerçeklerin uyarısıyla karşılaşmaya başladılar. Hatta o günlerde, Amerika'nın bu işe ne diyeceği, Irak için hazırlandığı, yahut Türkiye üssünü de kullanarak Lübnan'a yaptığı gibi bir müdahale hevesine düşüp düşmeyeceği bile ufukta karanlık bir istifham olarak belirdi. Öyle ya, Demokrat Parti iktidarında, hem de Fatin Rüştü Zorlu gibi, aslında çocuk kalmış, sorumsuz bir benlik adamının imzasıyla öyle ikili anlaşmalar imzalanmıştı ki, bu anlaşmalar, her istediği anda ve ancak Amerika'nın takdir hakkıyla ve yıkıcı faaliyetler, sivil saldırılar gibi ne idüğü belirsiz formüllerle, Amerika'ya pekala müdahale hakları veriyordu.

O halde 27 Mayıs İhtilalini Amerika, bu anlaşmaları imzalayan dostlarına karşı her an, bir yıkıcı faaliyet sayabilirdi, bir dolaylı saldırı sayabilirdi. Zaten üslerde Amerikan kuvvetleri üslenmişti. Ve bunlara müdahale etmeye, Türkiye devlet reisinin bile hakkı yoktu. Kaldı ki, bu anlaşmalardan; Türkiye devlet reisinin, Türkiye başvekilinin, Türkiye kabinesinin haberleri olup olmadığı, hâlâ bir muam-

madır. En küçük vesileyle kaleme sarılan, her vesilede şeref hakkı isteyen bu eski iktidar öncülerinden hiçbirisi, bu bağlantılardan haberleri olup olmadığı sorusunu cevaplandırmamışlardır!..

Kaldı ki zorluklar bu kadar da değildi. 27 Mayıs günü hazine’de, aybaşında aylık verecek para dahi yoktu. Dış ödemelerse daha ilk saatlerde durmuştu.

Hulasa Demokrat Parti iktidarı öyle bir mali ve iktisadi sistem devretmişti ki, bunun adına pekala *dilencilik ekonomisi* de denebilirdi. Bu yabancı kaynaklardan beslenme sistemi, 27 Mayıs’ta memleketin idaresine el koyan askerleri, daha sabahın ilk saatlerinde, başlarını ellerinin içine alıp derin derin düşünmeye sevk edecek nitelikteydi. Evet, bir taraftan sokaklarda zafer nümayişleri devam ederken, diğer taraftan, bankalar gişelerini kapayabiliyorlardı. Merkez Bankası transferleri durabiliyordu. Maliye Vekaleti memurların, askerlerin maaşlarını ödemeyebilirdi. Kalkınma ödemeleri, piyasa hareketleri birden felce uğrayabiliyordu.

Zamanımızda hükümet darbesi veya ihtilal, çok cepheli ve mürekkep bir harekettir. Mesela Balkan Harbi sırasında Enver Beyin (Enver Paşa) beyaz bir ata binip, arkasına beş on fedai ile bir avuç adam takıp Babil’i basmasına benzemiyordu. O zaman toplantı halindeki nazırlar heyetinin kapısı açılmış, koltuğuna bürünmüş ihtiyar Sadrazam Kâmil Paşanın elindeki sadrazamlık mührü alınmıştı. Sonra yanına iki silahşorunu alıp saraya koşan Enver Bey, padişahın elinden yeni kabinenin fermanını almış, gelmişti. Arada birkaç kurban pahasına olsa da, bir göz açıp kapamada iktidar değişmişti. İttihat ve Terakki, iktidar sandalyesine gelmişti. Çünkü arkada ne Amerikan müdahalesi, ne kalkınma meseleleri, ne üniversite davaları, ne bankalarda mevduat, ne de transfer problemleri vardı. Kabinayı kurup valilere bir genelge yayınlamakla, iktidar el değiştirmiş oluyordu. Halbuki 27 Mayıs’da?..

Hulasa ihtilalciler, daha 27 Mayıs sabahı güneş doğarken, hele Bayar da «istifa etmem!» deyince, birtakım kararlar almak zorundaydılar. İş bir hükümet darbesi niteliğini aşıyordu. Bir ihtilal başlıyordu. O halde evvela bu ihtilale bir hukuki dayanak, bir baş, bir komite ve bir de hükümet lazımdı.

Gerçi General Madanoğlu evvela:

— *Yahu, komite ne oluyor? Hükümet de ini kuracağız?..*

gibi konuşmuştu ama, ateşin bacayı sardığını ve artık geriye dönü-

lemeyecek, kolay da aşılamayacak bir yola çıkılmış olduğunu da görüyordu. Madanoğlu, çabuk karar veren, pratik, iyi niyetli bir insandı. Bu karışıklığın böyle sökmeyeceğini çabuk kavradı. Memleketin kaderi, artık onların omuzlarına yükleniyordu. İhtilali, yalnız başlatmak yetmezdi. Şimdi onu devam ettirmek de vardı. O halde, hemen teşkilatlanmalıydı...

MİLLİ BİRLİK KOMİTESİ KURULUYOR

Milli Birlik Komitesi ismi, öyle görünüyor ki tesadüfen aklı gelmiş değildir. Konu, önce bir komite kurulmasının gerek ve şartları üzerinde tartışılmış, sonra bir isim aranmıştır. İlkönce «Milli Kurtuluş Komitesi» ismi ortaya atılmış, fakat sonra Acuner, «Milli Birlik Komitesi» ismini teklif edince, Madanoğlu bu formülü benimsemiştir. Komite de ona uymuştur.

Fakat, komitenin kurulması pek de kolay olmamıştır: Komiteye kimler girecekti? Azalık için hangi şartlar aranmalıydı? İşte bunların uzun boylu tartışılmasına hakikaten vakit yoktu. Ortalıkta kurmaylar, subaylar kaynaşıyorlardı. Herkes ya bir görev istiyor, yahut da kendine uygun bulduğu hareketler içinde faydalı olmaya çalışıyordu. İhtilalin asıl hazırlayıcıları ise, önceden teşkilatlanmış olmadıkları için, örgütlenmiş bir kadro ile yönetime el koyamıyorlardı. Hulasa komite, ister istemez biraz kurulabildiği gibi kurulacaktı. Nitekim öyle oldu. 27 Mayıs günü İzmir'den alınıp Ankara'ya getirilen Orgeneral Cemal Gürsel ise, Ankara'ya geldiği zaman henüz, ne Milli Birlik Komitesi, ne de komitenin üyeleri hakkında bir bilgi sahibi değildi. Niçin başka bir kumandanın değil de, Gürsel'in ihtilalin başına çağırılmış olduğu konusunda, burada ayrıca durmuyoruz. Çünkü, Gürsel'in gerek ihtilal öncesindeki *sempatizan* durumu, gerek onun karakter ve şahsiyeti hakkında daha önceleri, gereği kadar bilgi verilmiştir.

Gürsel uçaktan inince doğru Genelkurmay binasına geldi. İlk işi bakanlıkların müsteşarlarını davet ederek onlara, bir bakanlar heyeti kuruluncaya kadar bakanların yerine işleri idare etmelerini emretmek oldu. İşte bu sıradadır ki Maliye Bakanlığı müsteşarı, 1 hazi-randa memurlara verilecek paranın hazine de mevcut olmadığını bildirdi. Gürsel'in aldığı bu ilk haber ise hiç de ferahlık verici değildi.

Sonra da ihtilalin önde görülen elemanlarıyla toplandı. Gürsel, İstanbul'dan bir profesörler heyetinin davet edilmiş olduğunu da

öğrenmiş bulunuyordu. Heyet uçakla yoldaydı. O halde onlarla da görüşülmesi lazımdı. Ama önce salona bir düzen vermek lazımdı. Genelkurmay başkanlığı koridorları, salonları, kurmaylar, subaylarla kaynaşıyordu. Hele toplantı salonu, vazifeli vazifesiz insanlarla tıklım tıklımdı. Bu salonu boşaltmak, biraz zor oldu. Her meraklı içeride kalmak, müzakereleri izlemek istiyordu. Hulasa oradakilere söz geçirmek biraz zordu. Mesela Sunay, bu karışıklık içinde, biraz da sinirli bir halde salonu terk ederek odasına çekildi.

Nihayet az çok intizam sağlanabildi. Profesörler de gelmiş bulunuyorlardı. Gürsel'in onlara hitabı kısaca şu oldu:

«— Sizden istediğim yeni anayasa, Türk milletinin yara-dılış ve karakteriyle, ilerleyen zamanın icaplarına uygun olmalı ve bu anayasa bir daha, hiçbir hükümetin istismar edip, millet kaderini oyuncak edemeyeceği bir şekilde olmalıdır.»

Yeni anayasa çalışmalarına bu şartlar altında giriliyordu. Fakat asıl komite henüz ortada yoktu. Toplantılar da henüz şeklini almış değildi. Gerçi önde görülenler, Gürsel'in gelişinden önce bir toplantı yapmışlardı. Profesörlerden kurulan Anayasa Komisyonu ile yapılan toplantıya da ikinci içtima diyebiliriz. Daha doğrusu henüz, kimin komite üyesi olduğu, kimin olmadığı da pek belirmiş değildir. Gürsel gelince asıl mesele, buna bir nizam vermektir. Ve bu kolay olmadı. Gürsel, komitenin kalabalık olmasına taraflı değildi. Nihayet komite üyelerinin 25-30 kişiye kadar olabileceğine, ama bu sayının aşılmasına varıldı. Fakat tartışmalar gittikçe şiddetlenerek devam ediyordu. Bunun üzerine Gürsel biraz da sinirlendi:

— Ben gidiyorum, siz kararlaştırın, bana haber verin...

diyerek başbakanlık odasına çekildi. Ama o ayrılınca tartışmalar daha da şiddetlendi. Bu arada mesela Kurmay Albay Ertuğrul Alatlı, Kurmay Albay Agasi Şen gibi aktif ihtilalciler, toplantıyı terk ederek komite teşkili işinden ayrıldılar. Nihayet İstanbul'dan geleceklerin de isimleri kaydedilmek üzere 38 üyelik bir komite üzerinde mutabık kalınabildi. Fakat davet edilen Gürsel bu sayıyı da fazla buluyordu. Bir aralık da «arkadaşların kışlarına dönmeleri ve bu işin kendisine bırakılması» teklifinde bulundu. Orada toplananlara gene düşünme vakti bırakmak için odasına çekildi. Ama ihtilalciler diremiyorlardı. İşte bu sırada ki Gürsel'in Ankara'yı bırakıp İzmir'e evine

dönmesi ve ihtilalcileri kendi hallerine bırakması ihtimali de belirdi. İhtilalciler, kışlarına dönmeleri ve işin Gürsel'e bırakılması teklifini kesinlikle reddettiler. Onlara göre «ihtilal bir dikta rejimine gitmek için yapılmamıştı ve eğer isterse Gürsel gidebilirdi.» (1).

27 Mayıs'a önceden hakim olan teşkilatsızlık ve lidersizlik, bu hava içinde neredeyse ihtilali felce uğratabilirdi. Devamlı haykırış ve nümayişler içinde görünmekle beraber, kim oldukları ve ne istedikleri pek de belli olmayan bir halk kalabalığı ise, Harp Okulu önünde gittikçe yoğunlaşıyordu. Nitekim bu vaziyet karşısında, Harp Okulunu tekrar alarma geçirmek gerekti. Hatta gece mektebin etrafı Harbiyeliler çemberiyle sarıldı ve okul binası projektörlerle aydınlatıldı.

Hulasa, komite işi, her şeyi aksatabilirdi. Nihayet General Sıtkı Ulay'ın Gürsel'le konuşarak onu ikna etmesi gerekti. Paşa, Gürsel'le görüştü. Gürsel salona getirilebildi. Ve Milli Birlik Komitesi 38 kişilik kadrosuyla ihtilalin idaresine el koymuş oldu...

Şimdi biraz da, İstanbul'dan davet edilen ilim heyeti üzerinde duralım.

İHTİLALİN HUKUKİ DAYANAĞI

İhtilali yapanlardan ilk anda beklenmeyen ve bilindiğine göre Madanoğlu'nun öncü olduğu bir sağduyu ile, aydın ve bilgin bir profesörler heyetinin Ankara'ya, danışmak için çağrılışı, 27 Mayısın, sanıyorum ki en önemli olaylarından biridir. İstanbul Üniversitesinden aynı gün ve uçakla getirilen bu ilim heyeti, derhal fetvasını verdi: Eski iktidar, meşruluğunu yitirmişti!.. Hiçbir ihtilalin tarihinde eş olmayan böyle bir fetvadan, böyle güçlü bir hukuki dayanaktan, daha önce şöylece bahsetmiştik. Şimdi burada, onun üzerinde biraz daha durmalıyız. Çünkü bugünün dedikoduları ne olursa olsun, 100 yıl sonra da 27 Mayıs İhtilalini inceleyecek olan araştırmacıların, her vesikadan önce, evvela bu ilim heyeti raporu üstünde duracakları tabiidir.

İlim heyeti raporunun kimler tarafından imzalandığını, daha önce kaydetmiştik. İşte bu ilim heyetidir ki, 28 Mayıs 1960 tarihini taşıyan uzun ve etraflı raporuyla beraber, «Anayasa Komisyonu» adını alacak ve böylece ihtilal, memleketin devlet yapısında yeni bir

(1) Sıtkı Ulay'dan.

düzene yönelecektir. Geçici bir hükümet darbesi niteliğinden çıkacak, gerçek bir ihtilal niteliğini alacaktır.

Raporun 5 sayfa tutan tamamını buraya almayacağım (1). Fakat bazı ana görüşleri vermeliyiz. Prof. Sıddık Sami Onar'ın başkanlığında toplanan profesörler heyeti, daha ilk cümlede, kendilerinin Milli Birlik Komitesi ve Silahlı Kuvvetler Başkumandanlığı tarafından «yeni bir anayasa ön projesi» hazırlamakla görevlendirildiklerini kaydederler. Demek ki bu heyet artık, bir Anayasa Komisyonudur. Ve devletin 1924 tarihli anayasası değişecektir. Raporda ikinci cümle, ihtilali nitelendirir:

«Bugün içinde bulunduğumuz durumu, adi ve siyasi bir hükümet darbesi saymak doğru değildir. Devlet, hukuk, adalet, ahlak, amme menfaati ve amme hizmeti fikrini temsil etmesi ve amme haklarını koruması gereken siyasi kudret, maatessüf aylardan, hatta senelerden beri bu mahiyetini kaybetmiş, şahsi nüfuz ve ihtiraslarla, zümre menfaatini temsil eden maddi bir kuvvet haline gelmiştir. Her şeyden evvel, hukuka bağlı sosyal bir kudret olması lazım gelen devlet kudreti, bu ihtiras ve nüfuzun tahakkuku vasıtası haline getirilmiştir. Bunun içindir ki siyasi kuvvet, asıl devlet kuvveti olan ordusuyla adliyesi ve barolarıyla, vazifesine bağlılık göstermek isteyen memurlarıyla, üniversiteleriyle, umumi efkârın mümessili olan basını ve öteki sosyal müessese ve kuvvetleriyle her türlü manevi bağlantısını kaybederek, devletin öz ve ana müesseselerine ve Türkiye'nin dünya devletler camiasında medeni bir devlet olarak layık olduğu yeri muhafaza etmesi bakımından olağanüstü değer ve ehemmiyette olan Atatürk inkılaplarına karşı yapılan tazyik, üniversite gençliğine, gençlerine ve üniversitenin, 30 ve hatta 40 senelik meslek hayatını idrak etmiş eski hocalarına ve büyük bir istikbal vaat ederek yetişmiş ve yetişmekte olan yeni öğretim üyelerine ve yardımcılara ve talebelerine karşı harekete geçmiştir. Öyle ki, kendi menfaat ve ihtirasına bağlanmayı kabul ederek, meslek ve vazife şuurunu ve bunun kutsiyetini kaybeden birtakım idare amirlerini ve polislerini veya polis kıyafetine sokulmuş meçhul kimseleri üniversiteye saldırtmıştır.»

(1) Tam metin için, Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, s. 468-472.

Profesörlerin raporunda bundan sonra, olaylar ele alınmakta ve hükümler, eski iktidarın meşruluk dışı durumu üzerinde toplanmaktadır. Mesela şu cümleleri alalım:

«Bir hükümetin meşruluğu, sadece menşesinde, yani iktidara gelişinde değildir. İktidar da kendisini bu mevkie getiren anayasaya riyeti ve millet efkârı, ordu, kaza, ilim müesseseleri gibi müesseselerle işbirliği yaparak, hukuk nizamı içinde yaşamasıyla ve devamıyla mümkündür. Halbuki hükümet ve siyasi iktidar, bir taraftan anayasayı ihlal etmiştir, kanunsuz icraatta bulunmuştur. Diğer taraftan hükümetin bir muvazene, sükûn ve huzur amili olması gerekli olduğu halde hükümet, devlet müesseselerini, politik ve sosyal müesseseleri ve hatta bunların içinde yaşayan insanları birbirine düşürmek, bir anarşi amili yapmak suretiyle meşruiyetini kaybetmiştir. Milleti temsil etmesi gereken Büyük Millet Meclisi de siyasi iktidar tarafından, hakiki bir teşri organı olmaktan çıkarılarak, şahıs ve zümre olmak suretiyle, fiilen münfesi hale gelmiştir.»

Raporun daha sonraki kısmı, bu «meşruluğu kaybetmek» halinin izah ve delillerini vermektedir. Ondan sonra da, müstakbel anayasanın yapı ve muhtevasına geçilir. Komisyonun, bütün bu görüş ve teşebbüslerde silahlı kuvvetler ve Milli Birlikle olan görüş birliğini belirterek sona erer. O halde şimdi, meşruluğunu kaybetmiş ve anayasayı da ihlal etmiş denilen bu eski iktidar, artık sanık mevkiine düşüyordu. Ve artık, Harbiye’de, biraz günün icapları, biraz da can emniyetleri için toplanmış geçici tutuklular değil, *sanıklar* var demektir. Bu böyle olunca ve ihtilal komitesi de bunlar hakkında kendi karar ve takdirine göre hareket etmek istemeyince, iş bir mahkemeye kalıyordu. İşte eski iktidarın kaderi, o gün, orada ve bu şartlar içinde bir yargılama yoluna yönelmiş bulunuyordu.

Tasfiyeler, ihtilallerin kaçınılmaz sonucudur. Çünkü ihtilal, mevcut bir düzene karşı, alttan gelen kuvvetlerin cebir ve zor yoluyla müdahalesidir. Ve ihtilal, mevcut düzenle, o alttan gelen kuvvetlerin, cebir ve zora dayanan yer değiştirmeleri olduğu için, nizamda ve kadroda tasfiyeler, mukadderdir...

GEÇİCİ ANAYASA

Düzende ve kadroda tasfiyeler? Evet, olan şeyler bir ihtilal ise, bundan kaçınılamaz. Hatta bu ihtilal, bir beyaz ihtilal olsa da...

27 Mayıs'ta başlayan olaylar da bir beyaz ihtilaldi. Ama ihtilallerin kanunu, onda da hükmünü yürütecekti. Tasfiye iki istikamette yürüyecekti. Birincisi anayasa değişikliği istikametinde. İkincisi de, eski iktidar kadrosunun siyaset dışına itilmesi şeklinde. Bu son şekil, tevkifler, tutuklamalar, yargılamalar şeklinde olabilirdi. Nitekim öyle oldu. Ve bu neticede, her vesileyle işaret ettiğimiz gibi, ihtilalin bir hükümet darbesi safhasında kalamayışı elbette ki müessir oldu...

Yeni bir anayasaya yönelik ve bu anayasa çıkıncaya kadar da geçici bir anayasanın düzenlenişi, bilindiği gibi, daha 27 Mayıs sabahı ele alınmıştı. İş, profesörler heyetine verilmişti. Bu heyet, ihtilalin güçlü hukuki dayanağı olan önemli raporunu 28 mayısta sunduktan sonra, derhal geçici anayasanın düzenlenmesine girmişti. Bu anayasa, Milli Birlik Komitesi iktidarının «1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanununun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkında» ve 1 numaralı kanun olarak 12.VI.1960'ta Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Bu kanunun yayınlanmasıyla beraber Milli Birlik Komitesi, teşri, kaza ve icra kuvvetlerini nefsinde toplayan bir kudret, yani Millet Meclisi niteliğini almıştı. Böylece de ihtilal, kendi çıkardığı bir kanun yoluyla, artık her şeye el koyuyordu.

Kanunun birinci maddesinde eski iktidar suçlanmaktaydı:

«İktidar partisi idaresi tarafından anayasanın çiğnenmesi, Türk milletinin bütün insanlık hak ve hürriyetlerinin ve masu-

niyetlerinin ortadan kaldırılması, muhalefet murakabesi işlemez hale getirilerek tek parti diktatoryası kurulması suretiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi fiilen bir parti grubu haline düşürülmüş ve meşruluğunu kaybetmiştir.

Ordu Dahili Hizmet Kanununun 34'üncü maddesiyle "Türk yurdunu ve Teşkilatı Esasiye Kanunuyla tayin edilmiş olan Türk cumhuriyetini kollamak ve korumak" vazifesi kendisine verilmiş olan Türk ordusu, vatandaşı birbirine düşürmek suretiyle Türk vatanını ve milli varlığı tehlikeye koymuş olan eski iktidara karşı bu mukaddes kanuni vazifesini yerine getirmek ve hukuk devletini yeniden kurmak için, Türk milleti adına harekete geçerek, milleti temsil vasfını kaybetmiş olan Meclisi dağıtıp, iktidarı, geçici olarak, Milli Birlik Komitesine emanet etmiştir.»

Bu fıkrada ihtilalin, hem sebebi ve mantığı, hem de ihtilal idaresinin yeri ve yetkileri dile getirilmiş bulunmaktadır. Daha sonraki maddeler bu yetkileri elbette ayrıntılara bağlamaktadır. Ama Milli Birlik Komitesinin, Millet Meclisini dağıtarak iktidarı ele almış olması keyfiyeti bile bu komiteye, Meclisin yetkilerini, zaten vermiş bulunuyordu. Nitekim bu geçici anayasa daha sonra, Kurucu Meclis yoluyla getirilecek olan yeni anayasa nizamına dönecekti. Bu suretle de ihtilalin, nizamı değiştirme fonksiyonu, tam olarak tecelli etmiş bulunacaktı.

1 numaralı Geçici Anayasa, Milli Birlik Komitesiyle yeni devlet başkanının vazife ve salâhiyetlerini de tayin etmiş, kurulacak bakanlar kuruluna vazife ve yetki maddeleri ayırmıştı. Hulasa, mevcut düzenin tasfiyesi, artık başlamış oluyordu.

İLK BÜYÜK ÇELİŞKİ

İş bu şekli alınca, artık eski iktidar kadrosunun tasfiyesi de bir mesele olarak ortaya çıkıyordu. Bu kadronun siyaset dışına itilişi ve uzunca bir müddet siyaset dışı kalışı, sağlam şekillere bağlanmalıydı. Bu da ancak yargı yoluyla olurdu. Mademki ihtilali bir hükümet darbesi safhasında bırakmak, eski Meclisten faydalanmak mümkün olmamıştı. O halde bu yargı organlarının ve yargı kanunlarının harekete getirilmesi artık kaçınılmaz bir zorunluk oluyordu. Yani ihtilal, artık uzun vadeli bir icra işine giriyordu. Bunun üzerinedir ki, Milli Birlik Komitesi, 16.VI.1960 tarihinde «Yüksek Adalet Divanı-

nın muhakeme usulüne ait 3 numaralı geçici kanun»u çıkardı. Bu kanunla bir Yüksek Adalet Divanı kurulacaktı. Ve eski iktidar sorumlularını, bu divan muhakeme edecekti. Zaten 1 numaralı Geçici Anayasanın 6'ncı maddesi, bir Yüksek Adalet Divanı ile bir Yüksek Soruşturma Kurulunun teşkiline ait hükümler getirmiş bulunuyordu.

İhtilaller daima mahkemeler getirir. Ve bunlar ihtilal mahkemeleri olur. İhtilal mahkemelerinin mantık ve çalışma mekanizmasının esası, klasik şekilciliklerden kaçınmak kaydıyla *sûrat* ve *kesin infaz* yetkisidir. Örneğin, Milli Mücadele devresindeki İstiklal Mahkemeleri, bu cins mahkemelerdi. Yahut da bazen askeri harp divanları aynı işleri görürdü. Fakat 27 Mayıs İhtilali bu yolu seçmedi. Bu örfi veya tüm yetkili mahkemeler yerine, Yüksek Adalet Divanı ve Yüksek Soruşturma Kurulu için, klasik ceza muhakemeleri usulü kanununun, klasik yargılama şekillerini kabul etti. Bir bakışta insani ve adil bir görüş ve endişeye dayanan bu seçki ise, 27 Mayıs İhtilalini, yargılama fonksiyonunda, ilk ve büyük bir çelişkiye sürükledi. Bu çelişki ihtilalin hızını keserek onu, gerçek bir Yassıada çıkmazı içine sürükledi. Yargıda teşebbüs gücünü, ihtilalci kadronun elinden aldı. İhtilalin bütün akışına damgasını vurdu. Onu parçalanmalara, akim teşebbüslere sürükledi. İhtilalci kadroda da evvela ve aslında ikinci ihtilal demek olan bir parçalanma meydana geldi. Sonra da komite dışında bir de Silahlı Kuvvetler Birliğinin belirmesine meydan verildi. Bu suretle, ihtilali ve ihtilalci kadroyu köstekleyen gelişmeleri, hep bu muhakeme usulleri şekline ve işlerin değersiz konular üzerinde uzayıp gitmesine bağlamakta, hata olmasa gerektir. Halbuki işi bu çıkmazlara sürüklemektense, yargılamalara el atmamak ve eski kadroyu, komite kararıyla bir süre siyaset dışı bırakmak, belki daha verimli olurdu. Onun için, bu nokta üzerinde biraz durmalıyız.

YÜKSEK ADALET DİVANİ BİR İHTİLAL MAHKEMESİ MİYDİ?

27 Mayıs İhtilalini ve bunun gelişmeleriyle problemlerini inceleyenler, bu soruyu önemle ortaya atmak, artık tarihi bir zarurettir. Evet, Yüksek Adalet Divanı bir ihtilal mahkemesi miydi? Yüksek Soruşturma Kurulu bir ihtilal organı mıydı?

Bu soruyu cevaplandırabilmek için, evvela ihtilal mahkemesiyle normal mahkeme arasındaki temel farkları belirtmek icap eder. Normal mahkeme, soruşturma mercilerinden gelen davalara bakar. Bu

davaların görülebilmesi için hakimler, şahit dinlemek, avukat dinlemek ve böylece ispata ulaşarak karara varmak zorundadırlar. Yani şühut, müdafaa ve sübut, normal mahkemenin temel vasıfları ve prensipleridir.

İhtilal mahkemesinde ise, soruşturma mercii olmayabilir. Sonra da, şahit, müdafaa ve ispat kayıtlarıyla da bağlanılmaz. Mesela İstiklal Mahkemeleri böyle çalışmıştır.

Yüksek Adalet Divanı ve sorgu yargıcı makamında olan Yüksek Soruşturma Kuruluna, yani Yassıada mahkemelerine gelince? Burada mahkemenin niteliği ve hukuki yapısı, ciddi olarak çelişir. Ve bunda Yassıada divanı hakimlerinin bir taksiri yoktur. Çünkü onlar, kendilerine verilen klasik yargı şekline bağlı kaldılar. Çelişme şudur:

1. Yüksek Adalet Divanını ve Yüksek Soruşturma Kurulunu, bir ihtilal komitesi ve onun ihtilalci kanunu tayin etmiştir.
2. Ölüm cezalarının tasdik ve infaz yetkisi, gene bu ihtilal komitesine aittir.

O halde ve bu vasıflarıyla bu organlar, bir ihtilal mahkemesi organlarıdır. İhtilalin getirdiği olağanüstü ve geçici kaza yetkileriyle kurulmuştur. Kısacası, bir mahkemelerin başlarının bağlı olduğu yer, yahut mercileri, bir ihtilal komitesidir.

Ama bir de şu var: Bu ihtilal mercii'nin kurduğu bu mahkemelere, «20.4.1929 tarih ve 1412 sayılı Ceza Mahkemeleri Usulü Kanununun muhakeme usullerine ait hükümlerle» davaları görmek vazifesi verilmiştir. Bu usul kanunu ise, normal muhakemenin usul kanunudur. Yani bu ihtilal mahkemesinde, şühut, müdafaa, sübut hükümleri aynen yürüyecektir. Bu böyle olunca da, mesele yalnız İstanbul ve Ankara olayları için Yüksek Soruşturma Kurulunun sevk ettiği 600 şahitle, yalnız bu davanın bir sene sürdürülmesi pekala mümkündür. Gene aynı suretle ve mesela Çanakkale'den bir ilçeye giden iki Halk Partisi mensubunun, birtakım adamlar tarafından Gedikli mevkiinde yolları kesilip, seyahatlerine engel olunma olayı için Yüksek Adalet Divanının tam 29 oturum yaptığı düşünülürse, Yüksek Adalet Divanının nasıl bir çıkmaz içinde kaldığı kendiliğinden anlaşılır. Kaldı ki bu divana, Yassıada'da bakılmak üzere, tam 52 dava dosyasının sevk edildiğini ve bu davaların pek çok sayıda şahidi kapsadığını işaret edersek, işin baştan ve yapıdan gelen çapraşıklığı, daha iyi anlaşılır. Adalet Divanı bu açıdan davalardan ancak 18'ini karara bağlayabildi. Kaldı ki bu davaların pek çoğu, adi mahkemelerin

bakabileceği davalardı. Daha doğrusu, Yassıada divanı, ancak «anayasayı taşıyır» davasıyla uğraşmak için kurulmuş olacaktı. Bu davalarda da, divanı kurucu ve idam hükümlerini tasdik ve infaz makamı bir ihtilal komitesi olduğu için, muhakeme usullerinin de zaruri olarak bir ihtilal mahkemesinin usulleri olması gerekiyordu. Yahut da davalar hiç açılmayabilirdi.

Hulasa, 27 Mayıs İhtilalinin ve getirdiği iktidar organının bence en çelişmeli ve ihtilali köstekleyen konusu, Yassıada davaları sistemidir. Bunun etkilerinin, memleket bugün de tepkileri içindedir. Eğer iş, bir anayasayı taşıyır konusunda kalsaydı, 400-500 kişilik bir sanıklar kafilesinin bu adada toplanmasına, belki lüzum görülmeyebilirdi. Kısacası, düzenin değiştirilmesi işinde, Milli Birlik Komitesi oldukça talihli yürüdü ama, eski kadronun tasfiyesi bahsinde iş, hakikaten çelişmeli, yıpratıcı ve dumanlı oldu. Bu neticede, Yassıada' da vazife alan ve vazifeleri klasik bir kanun maddesiyle belirtilen hakimler heyetinin bir taksiri olmasa gerektir. Zaten onların en yetkilileriyle yaptığımız temaslarda onlar, kendilerini bir ihtilal mahkemesi olarak almadıklarını ve Divanın niteliğinin, kendilerine verilen vazifede «Ceza Mahkemeleri Usulü Kanunu»na göre yürütüleceği kaydedildiğine göre, diğer tayin veya cezaların infazı gibi işlemlerin, kendilerini ilgilendirmedeği kanısındaydılar.

YÜCE DİVAN ÜZERİNDE TAMAMLAYICI BİLGİLER

Yüce divanın kuruluş tarzı da bu mahkemenin, bir ihtilal mahkemesi halini almasına müsait değildi. Hakimler kadrosu, hepsi klasik hukuk anlayışından ve normal yargı kademelerinden gelen, kanuna ve şekle bağlı yetişkin insanlardı. Mesela başkan Salim Başol, daha önceki adliye hizmetlerinden başka, 10 yıldır ağır ceza mahkemelerinde çalışıyordu. Bunun son 6 yılı ağır ceza reisliğiyle geçmişti. Son vazifesi, Yargıtay Birinci Ceza Dairesi başkanlığıydı. Hakimler, Yargıtay, Danıştay ve Askeri Yargıtaydan seçilmişlerdi. Bu heyet, devlet başkanından sokak adamına kadar inen 512 sanığın muhakemesinde, her şahsın davasına ve bütün konulara nüfuz etmek zorundaydı. Bu kalabalık içinde, mahkeme huzurunda yalan söylemek nispetini asgari hadde indirmek kolay değildi. Sonra sanıkların her biri bir başka mizaçtaydı. Bunların içinde, mesela Bayar gibi, Zorlu gibi fütursuz görünenlerden, Adnan Menderes, Bahadır Dülger, Kemal Hadımlı ve diğer 10-15 sanık gibi heyecanları ağırlamaklı sahnelerle

bitenler ve daha niceleri, mahkeme heyetinin, o güne kadar karşılaşmadıkları tiplerdi. Davanın konusu ise, hiç de alışılmış konular değildi. Halbuki, hem ele alınan bir dava dosyasının bütünü, hem de o davaya adı karışan her sanık için ayrı ayrı hükümlere varmak lazımdı. Sonra bunların radyoda verilen özetleri de, durumu bütünüyle aksettirmiyordu. Arada tabii sorumsuz kaynaklar da dilediklerini yaşıyorlardı. Zabıtların bütün ayrıntılarıyla ve hükme mesnet olan delillerle basılıp halka intikal ettirilmesi de mümkün değildi. Düşünmeli ki, yalnız kararları ihtiva edip, ancak 400 nüsha olarak teksir edilen fasiküller bile, büyük ebatlı ve çok büyük hacimde bir ağırlık teşkil etmektedir.

Mahkeme, suç unsurlarını başlıca olarak şöyle tasnif etmişti:

1. Anayasayı ihlal,
2. Yolsuz hareketler,
3. Anayasa ihlalinin maddi vakıalarını teşkil eden suçlar.

Anayasayı başlıca ihlal vakaları, anayasaya aykırı olarak çıkarılan 8-10 kanundu. Mesela Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu, Kırşehir'in ilçe haline getirilişi, tahkikat komisyonuna verilen anayasa dışı yetkiler, bu arada sayılabilir. Yolsuz hareketlerin çoğunu, normal mahkemelere bırakmak mümkündü. Anayasayı ihlalle ilgili maddi vakalardan da çoğu aynı suretle muamele görebilirdi sanıyorum. Yolsuzlukların parayla ilgili ve Menderes'e teveccüh eden konularında, Menderes'in evvelce devlet işlerinde bulunmamış olmasından gelen formalite dikkatsizlikleri önemli bir yer tutuyordu. Mesela 10 yılda 25 milyon liraya varan örtülü ödenek sarfiyatında ciddi aksaklıklar ve usulsüzlükler, onu müşkül vaziyete düşürüyordu. En geniş müsamahalarla çıkarılan hesaplar sonunda da gene, 5 milyon liraya yakın bir paranın sarf gerekçeleri yok, yahut usulsüzdü. Hem de galiba grupta, İstanbul'daki Park Otel masraflarının Menderes tarafından şahsen karşılandığı bir soru üzerine ifade edildiği halde, bu otele 800.000 lira kadar bir paranın devlet hesabından ödendiği anlaşıyordu. Demokrat gazetelerde, halkın sevgi ve fedakârlığının dellilleri gibi gösterilen ve yollarda kesilen kurbanlar için de gene bu ödenekten 18.000 lira ödenmiş olması bir dikkatsizlikti. Bu gibi sarfiyat büyük bir liste tutuyordu. Daha yukarda işaret ettiğim kararlar dosyasında, bu hususlarda geniş açıklamalar vardır. Ve hükümler safhasında belirtilecektir.

Fakat Yassıada mahkemesinin ve davalarının asıl şaşılabacak konuları, hiç şüphe yok ki, köpek davası, bebek davası gibi, yüce divanla ilgisi olmaması lazım gelen, fakat soruşturma kurulunun yüce divana sevk etmiş bulunduğu işlerdir. Şimdi bunların hem de ön plana alınmış olmasının sebeplerini az çok öğrenmiş bulunuyoruz. Öyle görünüyor ki bunlar, aslında bir koordinasyon eksikliğinden gelen ve Yüksek Adalet Divanının da hoş görmediğini sandığım muamele takıntılarıdır. Milli Birlikle bu koordinasyonsuzluğun derecesini, mesela ilk davanın açılış gününü, divanın ancak radyodan öğrendiğini işaret ederek belirtirsek, durum az çok aydınlanabilir. Halbuki bu radyo haberi, divanın işe başlayacağı günü ilan ederken, divanın esas mesele olarak telakki ettiğı ve ele almayı düşündüğü anayasayı taşıyır dosyaları, henüz hazır değildi. O zaman da ister istemez, birtakım önemsiz işlere el atıldı. Ancak bu noktada bu koordinasyonsuzluğun, Milli Birlik Komitesinin bütünüyle değil, muamelat büroları, mesela umumi kâtiplikte olabileceğini de belirtmeliyiz. Çünkü, komitenin bütünü, bu düzenlemelerle, zaten meşgul değildi.

YASSIADA

İhtilalden sonra bir Geçici Anayasanın ve bir yargı organının kuruluşu bahsinde bu özetlemeleri yeterli görürsek, şimdi de Yassıada mahkemelerine kısaca göz atabiliriz.

Bu konuya girerken, bir kuşkuyla işaret edeceğim. Menderes'in Dramı'nın birinci kısmını teşkil eden parçaların *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanması sırasında (1) aldığım okuyucu mektupları arasında bir tanesi, beni ayrıca düşündürmüştür. Mektup bir denizci çevresinden geliyordu. Naklettiğı şeyler şunlardı:

Demokrat Parti iktidarının son zamanlarında, Yassıada'da birtakım esrarlı faaliyetlere girişilmişti. Ada hemen hemen boşaltılmışti. Fakat elde tutulan işçiler veya ustalarla bütün binalarda acele bir hazırlık göze çarpıyordu. Koğuşlarda ranzalar tamamlanıyor, bazı pencerelere parmaklıklar takılıyordu. Herkesin birbirine sorduğı şeydu:

(1) Bu yayınlar sırasında Tedbirler Kanunu henüz yürürlükteydi. Bu kanun ise, Yassıada hatıra, nakil ve resimlerinin neşrini yasaklıyordu. Bunun için, Yassıada ve Ötesi kısmının gazetede yayınlanması cihetine gidilmemişti. Bu kısım burada, yani kitabın metni içinde verilmektedir.

— Ne oluyor, bir hazırlık mı var?

— Evet, bir hazırlık var...

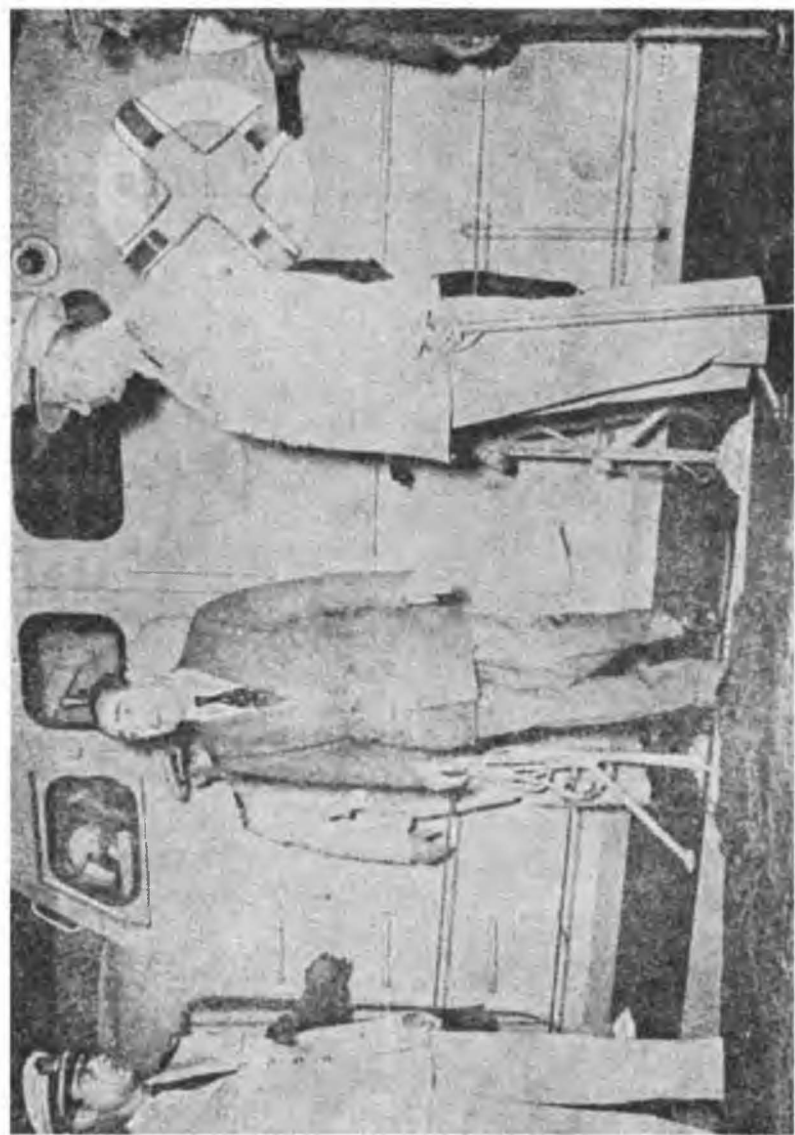
Mektup sahibinin ve arkadaşlarının şüphesi o zaman, bu hazırlıkların Halk Partisi mensupları için yapıldığındadır. Nitekim az sonra tahkikat komisyonu kanunları da çıkarılır. Partinin kapatılması ise, artık bir ihtimal olmaktan çıkar. Adeta gün meselesi halini alır. Peki ama, parti kapatıldıktan sonra ne olacaktı?

Mektup sahibi kuşkularını kesinlikle belirtmez. Aslında bir deniz eğitim merkezi olarak kurulan adada ve son zamanlarda yeni tesis ve ilaveler için Demokrat Parti iktidarının emir vermiş olduğunu Samet Ağaoğlu da doğrular. Ama gerek onun kastı, gerek benim inancım, elbette ki o denizcinin şüphelerini teyit edici olamaz.

Yassıada'nın Demokrat Parti tutukluları için seçilmesi bahsine gelince? Şu bilinmektedir ki, tutukluların Yassıada'ya nakli teklifi, Milli Birlik Komitesine Gürsel'den gelmiş ve derhal kabul edilmiştir. Fakat Gürsel'in bundan önce, ilgili kumandanlarla konuştuğu da bilinmektedir. Harp Okulundakilerin nakli işine komiteden Fazıl Akkoyunlu memur edilir. Ordu ile temaslar yapılacak, hava ve deniz vasıtaları sağlanacaktır. Tutuklular parti parti nakledilecektir. Öyle de olur.

Şimdi ordu film teşkilatında bu nakil işlerini, çeşitli safhalarda gösteren fotoğraflar vardır. Biz burada sadece Bayar ve Menderes'in Yassıada'ya ayak basışlarını gösteren resimleri veriyoruz. Bu nakil esnasında Yeşilköy iskelesinden motorlara bindirilirken, bazı sanıkların pek nazik muamele görmediklerine ait söylenti ve hatıralarda doğruluk payı vardır. Fakat gerek Bayar, gerek Menderes'in Yassıada'ya, sıkı emniyet tedbirleri, fakat her türlü tecavüz teşebbüslerinden korunmuş olarak nakledildikleri yolundaki anı ve nakillerde, bütün ilgililer mutabıktırlar. Bir kısım Demokrat milletvekili ve vekillere, ancak Harp Okuluna girerlerken ve bir de bu Yeşilköy iskelesinde, bazı genç subayların hiddetli gösterileri de, umumi değildi. Bu milletvekili ve vekiller hakkında bu genç subaylarda her nedense, evelden yerleşmiş sert yargılar vardı. Ve bu ruh hali, bu iki noktada, her şeye rağmen açığa vuruluyordu.

Menderes'i adaya ayak basarken gösteren resimde onun ruh halini, yüzünden okumak mümkündür. Onu daha Harp Okuluna getirilirken saran ve sanıyorum ki Ankara'da askeri havaalanına iner-

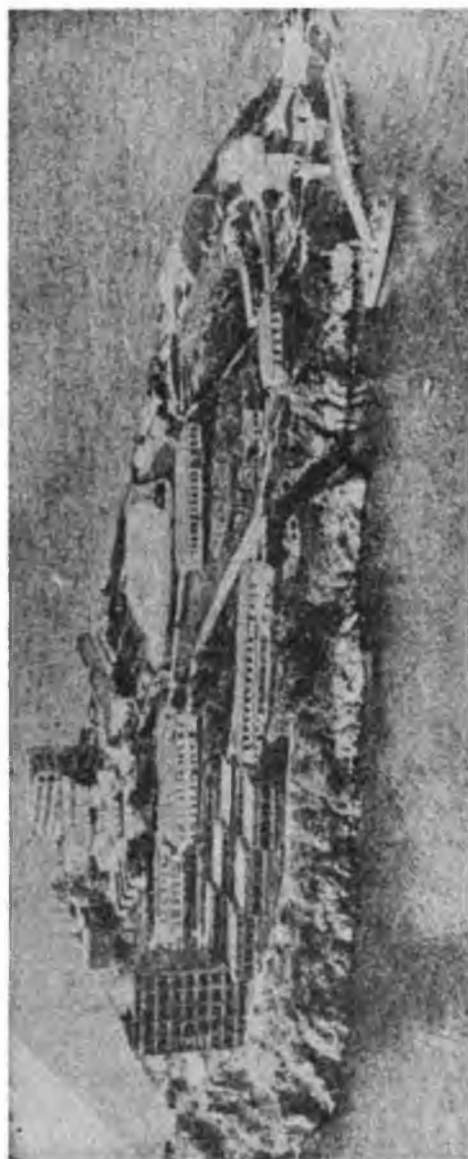

ken, artık bir daha kurtulamamak üzere kendisini etkisi altına alan çaresizlik ve idam korkusu, bu resimdeki simada da bütün çöküntüsüyle okunmaktadır. Resimde görülen bastonlu subay, o günden sonra adı çok işitilecek olan Yarbay Tarık Güryay'dır. Yassıada'da çetin bir vazife almıştır. Devlet başkanı, Büyük Millet Meclisi reisi ve başvekilden başlayarak, bütün bir iktidarın kadrosu, milletvekilleri, bazı valileri, Genelkurmay başkanı ve diğerleriyle ona, sanık ve tutuklu olarak teslim edilmişlerdir. Bunların hepsi de iktidarın zirve noktalarından gelmişlerdir. Ve ancak hükmetmek, kumanda etmek alışkanlığındadırlar. Halbuki şimdi, denizin ortasındaki bir kayalık ada üzerinde kurulan bir askeri hapishane nizamının kaidelerini yürütmektedir. Ve bunların akıbetleri hakkında da her ihtimal akla gelebilir...

Tutuklular, normal bir tevkif ve cezaevinin imkânlarından da faydalanamayacaklardır. Normal aile, dost temasları yoktur ve adaya, tecrit edilmişliğin, hatta Menderes gibi bazı mevkıflar için mutlak yalnızlığın, tahammülü güç havası hâkimdir. Güryay, ancak bu nizamı yürütmek ve onu değiştirmemek mevkîindedir. Hulasa hem tutuklular, hem muhafızlar için şartlar serttir, çetindir.

Tutuklular adaya nakledilince, tabii Soruşturma Kurulu ve Yüksek Adalet Divanı da o bölgeye gideceklerdir. Soruşturma adada devam edecek ve mahkeme adada çalışacaktır. Adalet divanı üyeleri, savcılar ve görevlileriyle, soruşturma heyeti için de temas ve seyahat şartları kısıtlanmıştır. Misafir edildikleri Heybeliada'dan buraya, muhafaza altında getirilip götürülecekler ve adeta bir kale nizamı içinde çalışacaklardır.

Bayar'la Menderes, Yassıada'da, ayrı ayrı odalara, tek başlarına yerleştirilmişlerdi. Bu odalar, bu sayfalarda verdiğimiz Yassıada resminin alt orta kısmında, yan yana ve birer pencereleri siyah noktalar halinde görünen üç odadır. Üçüncü oda, Etem Menderes'le Refik Koraltan'a tahsis edilmiştir. Bayar ve Menderes, diğer sanıklarla her türlü temastan alıkonulurlar. Odalarında elektrik bütün gece yanar. Ve muhafız subayların, yalnız odaların dışında değil, bu iki odanın içinde de gece gündüz ayakta ve gözleri tutukluların üstündedir. Ama muhafaza ettikleriyle tek kelime dahi konuşmaya yetkileri yoktur. Bu nizam, ancak uzunca bir zaman sonra ve Adnan Menderes için arasıra, fakat hemen hemen haftada bir defa, ada kumandanının odasında, yalnız olmıyarak Etem Menderes'le verilen buluşma müsaadesiyle ancak değişecektir...

Menderes'in uzun tutukluluk süresince ve içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla adada, elbette ki çok ağır bir hava teneffüs ettiği de bir gerçektir. Özellikle yalnızlığın, daha doğrusu odada daima hazır olan gözcü subayların şüphesiz rahatlık verici olmayan sessiz varlıkları dolayısıyla yaşanan ruh hali, elbette ki ağırdır. Ailesiyle de Yassıada'da yalnız iki defa görüştürüldü. Onun bu mutlak yalnızlık, yahut bir türlü yalnız kalamamak rejimine neden tabi tutulduğunu anlamak bugün, hakikaten güçtür. Yani, denizle çevrilen bir ada, bu ada içinde tecrit edilmiş bir hücre, bu hücre içinde hem yalnızlık, hem yalnız kalamamak ve daima yanan elektrik ve üzerine dikilen devamlı kontrol bakışları altında geçen sonu gelmez geceler, sanıyorum ki aşırı ve lüzumsuz bir işkence ve baskı nizamıydı... Bu rejimi gerektiren makul nedenler ise, hâlâ açıklanmamıştır.

Yargılanma, kendi iç âleminizle bir hesaplaşma değildir. Yargılanmada yargıç, bizim kendi nefsimize karşı bile kapalı kalan iç âlemimizi açmaya çalışır. Biz kendimizi bazen, ancak mahkemede tanırız...

BİR HİYERARŞİNİN GÖRÜNÜŞÜ

Yassıada Marmara'da ağaçsız, susuz bir kaya parçasıdır. Marmara adalarının hepsine; Kızıladalar, yahut Prens Adaları da denilir. Yassıada da, bunlardan biridir. Bu adalar Bizans zamanında daha çok, ya manastırlar, ya ceza yerleri olarak kullanılırdı. Ama Yassıada, bunların en ıssızlarından biriydi. Gene bir ceza yeri idi. Geçen yüzyılda bir İngiliz, orayı şenlendirmek istedi. Ama son zamanlarda Yassıada, bazı deniz tesisleriyle kullanılmaya geçilmeden önce, içinde bir kule harabesinden başka bir şey olmayan kıraç, sevimsiz bir ıssızlık içindeydi. Şimdi onun tarihe adı, Yassıada mahkemesi ve sanıklarıyla geçecektir. Çünkü Yassıada, devrimizde bir zaman için, bütün dikkatleri üstünde topladı. Bir iktidar devrinin bütün sorumluları, bir zaman geldi, bu adanın duvarları arasına kapatıldı.

Fakat Yassıada'daki 400 kadar tutuklu, orada yaşadıkları zaman, artık eski iktidar adamları değildiler. İktidar kadrosu iktidar-dayken, toplum hiyerarşisinde bir saltanat zihniyetiyle hakim olan üst kademe insanlarıdır. Bu üst kademe insanlarına iktidar boyunca, bir başka görünüşün, bir başka davranışın, hem gösterişi, hem de zihniyeti hakim olur. İktidardan önce herhangi bir Anadolu kasabasının sokaklarında veya ağaç altı kahvelerinde kendi hallerinde ve hemşerilerinden biri olan bu insanlar, örneğin milletvekili seçilip de Meclise gelince veya kabineye girince, başka bir tavır, eda ve şiveye bürünürler. Ondan sonra bunları, Ankara sokaklarında ve başkalarının arasında, yaya göründükleri zamanlarda bile, bir bir seçmek kabildir.

Bu iktidar adamları Ankara'da toplanınca, aralarında derhal bir kademeleşme kendiliğinden doğar. Cumhurreisi, Meclis reisi, başvekil ve vekillerle, parti yöneticilerinden ve bunların yakınlarından baş-

layarak, derece derece en alt kademeye kadar; tanışıklık, menfaat veya saygı bağlarından gelen bir hiyerarşi, kendi kendine şekillenir. Bu hiyerarşi kademelerinde, günlük ilişkilerle, gelecekteki hesaplara kadar bin bir düşüncenin katıldığı çeşitli unsurlar, bu düzenin hamurunu oluştururlar. Hulasa hepsi de birbirine dayanarak, yahut hepsi de birbirinin gölgesinde bir hiyerarşi, toplumun üstünde kendi hayatını yürütür gider. Hepsinin başları yukardadır. Konuşma üsluplarına bir başka yukardan alış hakimdir. Kendi içinde ve karşılıklı selamlaşmalarda bile bu hiyerarşinin kanunları, yerine ve kademesine göre işler. Bu tutum ve davranışlara, iktidar olmaktan, iktidarı temsil etmekten ve toplumun üzerinde bulunmak gibi oyalayıcı bir histen gelen, müşterek gurur, damgasını vurur.

AMA YASSIADA DUVARLARI ARKASINDA, ARTIK BAŞKA İNSANLAR VARDI

Ama iktidar, iktidardan düşünce, sanki bir ordunun birden yenilip çözülmesi gibi bir hal olur. Kurulmuş, düzenlenmiş iktidar hiyerarşisi, birden bağlarını, tılsımını kaybeder. Başta gelen efendilerle, onların çevrelerinde yer alanlar ve sonra daha alt kademelerde olmakla beraber, gene iktidar sofrasında yerleri olanlar arasındaki itibar düzeni artık bozulur. Herkes birbirine ne diyeceğini, nasıl bakacağını ve nasıl selamlaşacaklarını şaşırırlar. Her gördükleri yerde saygılar, her törende muzikalar, selamlarla karşılaşan başlar, şimdi neredeyse birbirlerine rastlamamak, birbirlerini görmemek gayretine düşerler. Hele daha alt kademelerdekilerle karşılaşmamak için, ortadan silinmeye çalışırlar. Bunların, şehirlerdeki, kasabalardaki itibarları da artık sarsılmıştır. Sahneye şimdi yeni adamlar sıçramıştır. Ve söz, artık onlarındır. Bu gibi haller, bu iktidar ve Meclis adamları için, eski kasaba ve şehirlerindeki mevkilerini kaybetmek ve şimdi de tekrar oraya dönememek, eskiye razı olmamak yüzünden çok defa Ankara'nın bir mahallesinde ve gene birtakım ümitlerle, verimsiz, süründürücü bir hayata katlanmakla da sonuçlanabilir.

Fakat iş, iktidardan böyle normal, yahut da az veya çok kurbanlar vererek çekilmek şeklinde değil de, Demokrat Parti iktidarında olduğu gibi, ani bir darbe ve toptan tutuklanma ve sürgün şeklinde olunca, ahval başka bir renk aldı. İktidar hiyerarşisinin, iktidar sonrasında bir şeylere intibak edebilmesi imkânları da birden ortadan kalktı. Devlet reisinden, en alt kademedeki iktidar mensubuna kadar

herkes kendini, birden etrafını saran süngülerin ortasında buldu. Hem de birtakım hırpalanmalarla. İşte o zaman bu insanlar birden ve artık başka insanlar oldular. Asıllarına dönmekten ziyade, asıllarını da bulamayarak kendilerini, ne olduğu, nerelere varacağı belli olmayan bir yolun ortasında, hiçbir saygı ve tertip sırası gütmeyen bir kafile halinde buldular. Yassıada'ya işte böyle varıldı. Demokrat Parti iktidarı, sanki muzaffer bir meydan muharebesi sürdürürken, ani bir yenilgiye düştüler. Kendilerini, mareşalleri, kumanda kadrosu, subayları, askerleriyle tam bir esir kafilesinin içinde, karma-karışık sarılmış gördüler. Bir kalabalığın şaşkınlığı içine düştüler. Artık ne er, ne mareşal vardı. Ve yollara düşürülen bu kafilenin etrafını, ellerinde silahları, süngüleriyle, muhafızlar sarıyordu. Sahip olunan kaleler, kumanda edilen insanlar ise, elden uçup gitmişti...

Böylece, Harp Okulunda, Yassıada'ya naklolunan eski iktidar mensupları, artık eski iktidar insanları değildiler. Sofra dağılmış, devran bozulmuştu. Şimdi herkes, kendi öz benliğine dönerek, kendi zaafı veya kuvvetleri, kendi sıhhati veya hastalıklarıyla haşır neşir olmak zorundaydı. Eski efendiler, birbirlerinden ayrı dertte, ayrı ayrı insanlar olmuş çıkmışlardı. Ne hiyerarşi kalmıştı, ne de karşılıklı ruh, saygı veya menfaat bağlantıları. Eski iktidar mensupları, birbirlerinden ne kadar ayrı, ne kadar başka karakterlerde, ne kadar bambaşka insanlar olduklarını Yassıada'da, birden anladılar. Örneğin, Bayar'la Menderes'in, daha ilk çıkarılacakları muhakeme gününden itibaren bu mahkemenin önünde, birbirlerine mümkün olduğu kadar sırt çevirerek oturmaları, birbirlerini sanki hiç tanımamış gibi davranmaları, bu birbirlerinden birden kopmuşluktan başka neyi ifade eder?

MENDERES YARGILANACAĞINA İNANMIYORDU

Harb Okulundan Yassıada'ya gönderilen eski iktidar mensuplarının muhakemeleri, evvela soruşturma safhasını gerektiriyordu. Bu soruşturmalar uzun sürdü. Yüksek Soruşturma Kurulu, sorgu yargıcı vazifesini görüyordu. Sanıklar çok sayıda ve dava, alışılandan başkaydı. Onun için önce kurul, üyelerini ona göre teşkilatlandırdı. Ve Yüksek Adalet Divanına evvela 52 dava sevketti. Yani, 52 dava açtı. Çünkü dava açmak, şahit ikame etmek vazifesi bu kurula düşüyordu. Yüksek Adalet Divanının vazifeleri, ancak bu kurulun göndereceği dosyalara göre bu davaları görmekten ibaretti. Yüksek divan kendiliğinden, usullere göre, ne dava açabilir, ne ayrıca şahitler ça-

ğırabilirdi. O, bu dosyaları ele alacak ve sanıklarla avukatlarını da dinleyecek, ama ancak soruşturma kurulunun ileri sürdüğü şahitlerle yetinecekti. Davalarda şuhut, sübut ve müdafaa esasları dahilinde hükümlere varacaktı.

Bu işlerin akışında uzatmalara ve gecikmelere sebep olan noktayı daha önce belirtmiştik. Yani mahkemeyi bir ihtilal makamının kurmasına ve diğer hükümler kesin olmakla beraber idam hükümlerinin de ihtilal komitesince tasdik edilme şekline rağmen, kabul edilen klasik muhakeme usulü, mahkemeyi bir normal mahkeme haline getiriyordu. Böyle olunca da 500 kadar sanığı olan bu muhakemeler ve hele ortada 52 dava açılmış olduğuna göre, ister istemez uzayıp gidecekti. Mahkemeye, sanıkların ef'al ve harekâtını, klasik muhakeme usulleri dahilinde baştan sona incelemek düşüyordu. Nitekim haziran 1960 başlarından eylül 1961'e kadar süren soruşturma ve muhakemeler safhasında, 52 davadan ancak 18'ine bakılabildiğini de daha önceleri kaydetmiştik.

İşte bu kayıtlar dahilindedir ki, «sakıt reisicumhurla başvekil ve vekilleri ve eski iktidar mensuplarını ve bunların suçlarına iştirak edenleri yargılamak üzere kurulmuş olan» Yüksek Adalet Divanı, 14.10.1960'ta yargılamalarına başlayabildi. Bu yargılamalar, 15 eylül 1961 tarihine kadar sürdü. Soruşturmalar da üç buçuk ay kadar devam etmişti. Bütün bu müddet içinde Yassıada'da sanıklar, elbette ki kolay olmayan bir hava içinde yaşadılar.

Menderes'in ilk soruşturma safhasına ait bir resmini bu sayfalarda görmekteyiz. Durumu elbette ki sakın değildir. Belli ki sinirleri gergin ve bütün vücuduna bir spazm hali hâkimdir. Alnı terler. Bu sahneyi bir ordu filminde seyretmişseniz, durumu daha iyi canlandırabilirsiniz. Karşısındaki genç sorgu yargıcı, onu mümkün olduğu kadar yatıştırmaya çalışır. Fakat Menderes, tam bir depresyon içindedir. Sorgu pek de devam edemez. Ve ancak ikinci sorguda anlaşılır ki, Menderes sabit bir fikrin baskısı içindedir. O, kendilerinin hatta muhakeme bile edilmeyeceği inancına saplanmış. O, ilk sorguyu ancak âdet yerini bulsun diye, yani şeklen yapılan bir sahne zannetmiştir. Ve gene öyle sanır ki bu sorgu masasından kaldırılınca, her şey bitecektir. Yani bu kısa soruşturma, zaten kararlaştırılmış olan ölümün, bir nevi formalitesidir.

Fakat hiç de iyi geçmeyen ilk sorgudan sonra Menderes, ikinci defa aynı yargıcın önüne çıkarılınca, evvela bir nevi şaşkınlık gös-

terir. Bakar ki sorgu yargıcı, normal ve sakin bir soruşturma havası içindedir. Suallerini sıralar. Kâtipler, daktilolar, sükûnetle vazifelerine devam ederler. İşte o zaman biraz kendini toplar ve sorar:

— *Bizi mahkemeye mi vereceksiniz? Biz muhakeme edilecek miyiz?*

— *Tabii mahkeme edileceksiniz. Burası soruşturma yargıçlığı.*

Menderes'te bir değişiklik görülür. Ferahlamış gibidir. Hakim ona, kahve de ikram eder. Ve galiba Menderes, ilk defa o zaman anlar ki, sorgusuz sualsiz bir karar durumu yoktur. Daha sonraki soruşturmalarda oldukça sakin görünür. Yalnız bazı konular onu şaşırtır. Mesela eski aşkları ve bir çocuk bahsi gibi şeylerin mahkemeye getirilmesinden haklı olarak üzgündür. Mahkemenin, normal mahkemelere verilmesi gereken birtakım konuları kapsamasının aksaklığı, daha soruşturma safhalarında kendini gösterir.

Sonra istimlakler işi, örtülü ödenek meselesi, şahsi varlığı veya haksız iktisaplar faslı gibi konuların incelenmesi de elbette ki sıkıcı olmuştur. Sanıkların haksız iktisapları olup olmadığı, grup grup ayrılarak başka başka araştırmacılara verilmiştir. Adnan Menderes'le Celâl Bayar, Samet Ağaoğlu, Refik Koraltan ve diğer iki sanığın bu bakımdan vaziyetlerini inceleyen uzmanın bu konuda verdiği bilgiler etraflıdır. Fakat Menderes daha ziyade örtülü ödenekler bahsinde sıkıntılı durumlara düşer. Muhakemenin kararlar cildinde, 10 yıllık örtülü ödeneklerin bütün tahsisleri listelenmiştir. Önce de işaret ettiğimiz gibi, Menderes'in bu sarfiyattaki dikkatsizliği hakikaten büyüktür. Netice olarak zimneti de çok yüksektir. Her şey onu göstermektedir ki, haksız iktisaplar tetkiklerinde ilgililer çok müsamahalı çalıştıkları gibi, örtülü ödeneklerde de davranışları böyledir. Bunların ayrıntıları üzerinde durmak bu kitabın konusu değildir. Nihayet istimlak işlerini de başka bir soruşturma ekibi inceler. Bu istimlak işleriye, şekiller ve formaliteler dışında ve Menderes'in hikâyesinde, çok manalı bir renk alır. Bu konu üzerinde ileride ve bu bakımdan kısaca duracağız.

MUHAKEMLER BAŞLIYOR

Soruşturma kurulu incelemelerini bitirdikçe, tamamladığı dosyaları Yüksek Adalet Divanına sunar. Şu halde artık davalar açılabilir.

Fakat bu mahkemenin esas davası olması lazım gelen anayasayı ihlâl işine ait soruşturmalar, henüz bitmeden ve hatta divana evvelden haber verilmeden radyoda ilan edilir. Davaların başlayacağı günün radyoda böylece ilan edilmesinin yarattığı güçlük aşîkârdır. Ama bu konuda, Milli Birlik Komitesinin o devrede genel sekreteri olan Orhan Erkanlı'nın diğer dosyalar tamamlanıncaya kadar şimdilik eldeki küçük davalara başlanması yolundaki tavsiyelerine ister istemez uyulur. Çünkü davanın başlayacağı gün artık açıklanmıştır. Ve Yassıada muhakemelerinin, hiç şüphe yok ki talihsiz bir tecellisi olarak köpek davası, bebek davası gibi aslında Yüce Divanın iştigal konusuna girmemesi daha uygun olan şeyler, Yassıada'daki sahnenin ilk açılışında yer alırlar.

Aslında, Yüksek Adalet Divanının kendine sunulan 52 dosya ve neticelendirebildiği 18 dosyadan, davanın asıl 1960/1 sayılı dosyada kayıtlı dava, anayasayı ihlâl davasını teşkil ediyordu. Fakat bilahare bu 18 davadan bu şekilde sıra numaraları taşıyan davaların bir kısmı da, 1960/1 numaralı dosya ile birleştirilerek, anayasa davaları halini alır. Ama mahkemenin kararı iki bölümde toplandı. Birinci bölüm 1960/1 dosyaya ait anayasayı ihlâl davasına ait oldu. İkinci bölüm de, onunla birleştirilen diğer 18 davaya ait hükümleri topladı. Ve aslında mahkeme, çeşitli suçlardan sanık 592 kişinin davasına baktı. 6 sanık, mahkemenin devamı sırasında öldü. Sanıklar listesinin başında tabii Celâl Bayar bulunuyordu. Onu ikinci olarak Adnan Menderes takip ediyordu. Sonra vekiller, milletvekilleri ve dolayısıyla tevkif edilen diğer şahıslar yer alıyorlardı.

Yüksek Adalet Divanı, muhakeme safhalarıyla, zabıt ve hükümlerini, bu husustaki usul kanunun kayıtlarına bağlı kalarak, bütün ayrıntılarıyla yürüttü. Bunların yalnız 1960/1 sayılı dosyaya ait kararları ile, sonuç ve uygulaması 531 büyük sayfa teşkil eder. Bunun son 53 sayfası, sonuç ve ceza hükümlerini verir. Kararların ikinci bölümünün hacmi bundan da daha fazladır. Mahkemenin 14.10.1960 günü, yani ihtilalden 5 ay kadar sonra işe başladığını daha önce işaret etmiştik. Böylece tam 11 ay süren bu muhakemelerin ayrı ayrı konularıyla soruşturma safahatı üzerinde burada, tabiatıyla durmayacağız. Zaten bu kitabın konusu daha ziyade, Adnan Menderes'in serüveniyle ilgili şartların, olayların ve atmosferin tahlilidir. Bu sebeple ve muhakemeler safhasında da konuya bu bakımdan eğilerek sonuçları vermeye çalışacağız...

Mahkemenin ilk açıldığı gün radyoda özetlenen açılış töreninin, bütün memlekete yayılan tok seslerini hatırlayanlar, yakın tarihimizde başka misali olmayan ve diğer ülkeler tarihinde de, resmi mahkeme önünde böyle toplu bir misali bulunmayan bu sahnenin hayallerde uyandırdığı tesiri hatırlarlar. Başkan Salim Başol'dur. Sonra Yargıtay, Danıştay ve Askeri Yargıtay'dan 8 üye, hakimler divanını teşkil ediyorlardı. Başsavcılık yerini Ömer Altay Egesel işgal eder. Yardımcıları vardır. Mahkemenin heybeti baştan sona muhafaza edilir. Salonun tertibinde, dinleyicilerin nizamlanması, baştan sona askeri bir disiplin hakim olur.

MENDERES MAHKEMEDE

Muhakemenin başladığı günün havası, bütün sanıklar için elbette ki gergindi. Soruşturma ve bekleme devresi iyi geçti denemez. Vehimler, yorumlar, ihtimaller, temaslardaki dar çerçeve, hulasa Yasıada'nın şu bilinen atmosferi, elbette ki ağırdı. Nihayet muhakeme günü gelince sanıkları aşağı hole indirdiler. Sıralandılar. Salonda herkesin oturacağı yer belirtilmişti. Başol duruşmayı açtı. Önce yoklamalar yapıldı. Menderes, sanıklar bölümünün ön sırasında, başta, Bayar'dan sonra ikinci olarak oturtulmuştu. Fakat bu iki yakın adam, şimdi birbirlerinden ne kadar uzaktılar? Aralarına sanki, aşılmaz duvarlar gerilmiş gibiydi. Sanki birbirlerini hiç tanımıyorlardı. Hatta yan yana düşmelerini yadırgayan bir halleri vardı. Mümkün olduğu kadar birbirlerini görmemek, yakınlıklarını hissetmemek için sıkıntılı bir tertip içinde görünüyorlar gibiydi. Ve herkesin gördüğü şeydu ki, bu iki insan artık birbirlerinden kopmuşlardır.

Menderes'in mahkeme karşısına çıktığı ilk günkü halini Samet Ağaoğlu «*Arkadaşım Menderes*» isimli eserinde, düşündürücü bir tablo halinde canlandırır:

«Muhakemenin başladığı gün, bizim bölümde meydana gelen bir hadise, bana Adnan Beyi çok yakından görme imkânını verdi...»

Hikâyesine bu sözlerle giren Ağaoğlu, sonradan yeri değiştirilmekle beraber ilk gün, ikinci sıranın hemen başına ve Menderes'in yakınına düştüğünü anlatarak, gördüklerini şöyle nakleder:

«Birden önümdeki sırada Bayar'ın başını tanıdım. Yanında oturanı seçemedim önce. Yalnız çok ince bir boyun, gevşek be-

yaz yaka ve sarı saçlar gözüme çarptı. Bir ara başını çevirdi... O zaman, Bayar'ın yanında oturanın Adnan Bey olduğunu hayretle gördüm. Yarabbi, ne hale gelmişti? Zayıflamış, zayıflamıştı. Yüzünde benek benek çiller. Sanki uzun bir hastalıktan yeni kalkmıştı.

Kararname okunduktan sonra celseye kısa bir ara verildi. O zaman Adnan Beyle yüz yüze geldik. Burnu incelmış ve uzamış, bakışları yorgun. Teselli ettim:

— Siz kadere inanırsınız ne yapalım, üzülmeyin!

Cevap yerine, bakışlarında halsiz bir gülümseme...»

Bu tablo, elbette ki anlamlıdır. Bu tabloda canlandırılan adam, kadere inansa bile, bu kadere hayret eden, tevekküle dahi teslim olmayan, bir iç çöküntüsünün kışacları içinde eriyip giden bir adamdır. Menderes'in bu ruh düşkünlüğü ve beden eriyişinde yalnızlığın, en başta etkili olduğunu kabul etmek yerinde olur. Nitekim Menderes'in, mahkemede ilk sözleri de bu yalnızlıktan şikâyetir. İthamname okunduktan sonra ilk söz isteyenlerden biri Menderes'tir. Kendisine söz verilir. Güçlkle yerinden kalkar gibidir. Yavaş yavaş yürüyerek, parmaklık arasındaki mikrofona gider. Konuştukları şunlardır. Ve bunlar onun, mahkemedeki ilk sözleridir:

«— Sadece usule ait maruzatta bulunacağım. Bir insanın, haklarını bütün etrafıyla müdafaa edebilmesi için, muayyen şartların mevcudiyetine lüzum vardır kanaatindeyim. Ve bu maruzatımı takdir buyuracağınızdan eminim.

Bendeniz beş aydan beri, tamamıyla tecrit edilmiş vaziyette bulunuyorum. Bir tek odanın içinde ve günün yirmi dört saatinde, her saat değişen bir nöbetçi subay beyin nezareti altında, hiçbir kelime konuşmak imkânı olmamak şartıyla yaşıyorum. Bu itibarla konuşma takatim ve aklı melekâtım, hakikaten za'fa uğramış bulunuyor.

Arzum şudur: Bana imkân verecek, moralimi, asabımı düzeltecek bir rejimin tatbiki. Nöbetçi subay beyle bir kelime dahi konuşmaya mezun değilim. Beş aylık mecmu konuşmalarım, on, on beş saati geçmez. Bir maznun huzurunuzda böyle gelecek olursa, haklarını müdafaa etmekte, moralitesinin büyük bir kısmını kaybetmiş olduğuna emin olmanızı istirham ederim. Bendeniz huzurunuzda kumandan beyefendiye şükranlarımı arz ederim

ve yine huzurunuzda, subay beylerin nazik muamelelerine teşekkür ederim. Ancak hiçbir kelime konuşmadan günün yirmi dört saatinde karşı karşıya bulunmaktayım.»

Menderes'in konuşmaları insicamlı, fakat kesintili, halsiz ve şikâyetçidir. Ama konuştuklarında haklıdır. Nihayet siyasi bir sanık olarak Yassıada'ya getirilen Menderes'in, böyle mutlak bir tecride tabi tutulmasının sebeplerini de izah zordur. Ama kumandanı ve şimdi emekli Albay Tarık Güryay bir mektubunda hatıralarını yazmakta olduğunu bildirdiği için, bu hatıraların bu düğümü çözeceğini ümit etmiştim. Hatıralar çıktı. Ama düğüm çözülmedi. Gerçi adi suçlarda ve muhakeme öncesinin bir safhasında sanıkları bazen birbirleriyle ihtilattan menetmek usulleri uygulanır. Fakat eski bir devlet başkanı, devlet ve parlamento kadrosu için böyle bir mecburiyeti gerektiren sebepleri düşünebilmek müşküldür.

Menderes'in yukardaki beyanlarında ve beş aydaki konuşmaları yekûnû 10-15 saatin de, ancak soruşturma hakimleri önündeki isticvaplardan ibaret olduğu ve onların da ayrıca yaratacağı ruh depresyonları düşünülürse, Menderes'in ne kadar yorgun ve tereddütlü olsa da, yukardaki beyanlarındaki düzenliliği, önemle işaret etmek yerinde olur.

TAKSİTLE ÖLÜM!..

Menderes'in mahkeme önündeki bu beyanlarından sonra da günlük hayat nizamında bir değişiklik olmadı. Bu davranışlarda, Ada Kumandanı ve Başsavcıdan, hangisinin daha etkili olduğu anlaşılamamıştır. Mesela mahkemedeki duruşma safhalarında ve diğer sanıklara, sigara içme ve rahatlatma için verilen ve onların biraz hava almasını mümkün kılan fasılalarda, Menderes ancak, camdan bir telefon kabinini andıran ve salonun dışarısına yerleştirilen bir hücreye alınıyordu. Sigarasını orada içebiliyordu.

Bir süre sonra, zaman zaman, mesela haftada bir, ada kumandanının odasında Etem Menderes'le buluşmalarına müsaade edildi. Bu buluşmalarda tabii ada kumandanı da bulunuyordu. Zaten bazen odayı terkederek, sanıklara nezaret vazifesini bir subaya bırakıyor ve o zaman hava, daha yumuşuyordu. Konuşanlar, bazı imalarla da olsa birbirlerine daha biraz açılabiliyorlardı. Benim öğrenebildiğime göre, Menderes'e bu konuşma müsaadesi açıklanıp da, kiminle gö-

rüşmeyi arzu ettiği sorulduğu zaman, gene verdiği tek isim Etem Menderes olmuştur.

Adadaki muhafız ve şimdi emekli olan Yüzbaşı Çakır da o günlerden bahsederken, Menderes'in bu *yalnuzluk* depresyonlarını olduğu gibi anlatmıştır. Menderes'in kaldığı oda, en 'azdan çiftliğinin ve kırların genişliğine alışmış bir insan için, çok dardı. Kapıda, insan başı genişliğinde bir gözetleme penceresi vardı. Bilindiğine göre bu dar odada 15 ay iki subay, odanın içinde ve tek kelime konuşmadan nöbet beklemişlerdir. Aylarca sonra bunların kapı dışına alındığı söylenir. Görenler, Menderes'te, zaten gençliğinden beri görülen, ağlama-gülme krizlerine şahit olunduğunu naklederler. Muhakemenin sonlarına doğru ve Yüzbaşı Çakır kendisiyle konuşma fırsatları bulabildiği zaman, Menderes'in daha çok çocukluğundan bahsettiğini anlatır. Geceleri uykusuzluk ise, umumdur. Diğer şahitler de Adnan Bey'e maddi işkence yapılmadı, fakat işkence adanın havasındaydı, diye konuşurlar. Etem Menderes'in de nakilleri budur.

Fakat muhafız yüzbaşının anlattıkları arasında bende kalan en etkili sözler, şu iki kelimedir:

— *Taksitle ölüm!..*

Bu sözler kendisinin miydi, yoksa Adnan Menderes'ten mi nakletti? Şimdi iyi hatırlamıyorum...

Menderes'in sonu, gerçi bir ihtilalin ve bir yargılamanın hikâyesine bağlıdır. Ama bu hikâyede; Menderes'i bu son'a sürükleyen karakter özellikleriyle, genel gelişmeleri ve çevresinden gelen etkileri, hesaba katmak şarttır.

BEŞERİ DUYGULAR VE OBJEKTİF ÖLÇÜLER

Yassıda mahkemelerini yalnız duygusal yönden ve Menderes'in sonunun uyandırdığı beşeri duygularla değerlendirmek mümkündür. Ama bu değerlendirme, yüzey hükümlere dayanır. Sübjektif bir netice olur. Yalnız şahsi duygularımızı tatmin eder. Ve bizi, hatta gerçeğin ta kendisine ulaştığımız kanısına da vardırabilir. Ama tarihi olayların mütalaa ve değerlendirmesinde sübjektif unsur, değerli bir dayanak değildir.

Ülkemizin kaderinde 10 yıl söz sahibi olmuş bir şahsiyetin trajik son'u ve 10 yıl iktidarı elinde tutmuş bir kadronun toptan tutuklanması, mahkemeye sevkî, büyük ihtilallerin neticelerini bir tarafa bırakırsak, elbette ki büyük bir hadisedir. Bu hadise, beşeri duygularımızda, elbette ki burkulmalar yaratacaktır. Bu ruh tepkilerini duymamak mümkün değildir.

Ama konu, memleketimizin yaşadığı bu tarih devrinin, hem ciddi neticeler çıkarılarak incelenmesi, hem de bu neticelerden bugün ve gelecek için de bazı hükümlere ulaşılması olunca, o zaman olayları sükûnetle ve objektif ölçülerle değerlendirmeye çalışmak zarureti vardır. Yakın tarihimizin gelişmeleri ve şahsiyetleri üzerinde araştırmalar yapmaya çalışan tarafsız bir yazarın da yapacağı budur.

Halbuki bizde Menderes edebiyatı daha şimdiden, ya bir destan, ya bir tahrik, yahut da ne yazık ki, bir siyaset oyunculuğu haline getirilmiştir. Ama zaman, hiç şüphe yok ki devrin bu geçici çabalarını, bir gün eskitecektir. Gerçi tarih, bir ölünün hatırası üstünde, asırlarca süren mezhep ve siyaset kavgalarının yaratıldığının misallerini de vermektedir. Fakat Menderes'in hikâyesi, nihayet çağdaş bir siyasi iktidarın, bir gün bir ihtilal darbesiyle tasfiyesine bağlanabilir. Bu tasfiyeden sonra da devlet yürümüştür. Nizam devam

etmiştir. Fakat bu geçiş devrinde ve ihtilalin getirdiği bir mahkemeye-
le Menderes'in hayatını kaybedişi, elbette ki ağır bir olaydır. Fakat
bu olay, zaafı ve meziyetleriyle, hata ve sevabıyla mahkeme önüne
çıkarılan bir insanın, yüklendiği sorumlulukların, muhasebesine da-
yandırılmıştır. Bu mahkemenin yapısıyla, suçların nitelikleri üzerinde
daha önce durulmuştur. Şimdi bu suçların, mahkemede yer alan bö-
lüntülerini de kısaca işaret edeceğiz.

Fakat şunu daha önce ve bu vesileyle de belirtmeliyim ki, Men-
deres'in son'unda, yalnız mahkemenin hükmü değil, Menderes'in ruh
özellikleriyle, çevresinin etkileri, önemle müessir olmuştur. İş bir ih-
tilal havası içinde ortaya dökülmeseydi ve gidişatın artık ihtilal çan-
larını çaldığı günlerde bir kabine değişikliğine gidilebilseydi, bu mah-
keme sahneleri elbette ki görülmeyecekti. Menderes de, eski bir baş-
vekil olarak siyasi mücadelesine devam edecek, şansını, kim bilir kaç
defa deneyecekti. Belki de bir gün onu, gene başvekil olarak tören-
ler, mızıkalarla karşılayacaklardı.

Ama evvela Menderes'in ruh özellikleri, mesela en başta, ken-
disini iktidara getiren mücadele kozlarını ve sloganlarını unutarak
aleyhine ayaklandığı havaya ve yöntemlere dört elle sarılışı, onun bir
karakter zaafıydı. Mesela antidemokratik kanunlara karşı isyan ede-
rek bunların aleyhine yürüyen bir şahsiyetin, iktidara gelince, anti-
demokratik kanunları tasfiye etmek yerine, bunlara yeniden antide-
mokratik kanunlar ekleyişi, bir gerçektir.

Menderes'in muhalefetteyken ve 31.1.1947 tarihli «Demokrat»
gazetesinde «Açık Konuşalım» başlığıyla çıkan yazısından şu satırları
aktaralım:

*«İktidar partisi, tek partili idareden, çok partili bir demok-
rasiye geçiş içinde bulunduğumuza hakikaten inanıyorsa, tek par-
ti zamanında hakim olan ve o sisteme hüviyet verip mesnet teş-
kil etmiş bulunan birtakım kanunları değiştirmeyi mutlaka göze
almalıdır.»*

Gene Menderes'in, iktidara geçtikten sonra, mesela 31.1.1957
tarihli «Demokrat Adana» gazetesinde çıkan «Açık Konuşma Zar-
reti» başlıklı yazısından şu satırları alalım:

*«Anayasaya aykırı kanun olmadığına göre, tek partili ida-
reden, çok partili idareye geçişte, değişecek bir şey yoktur ne-
ticesine varmak, gayet tabiidir. İşte ayrıldığımız nokta budur.*

Biz, hem anayasaya aykırı kanunlar vardır, diyoruz. Hem de bilhassa idari kanunlarımızda, vatandaş hak ve hürriyetlerinin tam teminat altına alınması yolunda, esaslı değişiklikler yapılmadıkça, gerçek demokrasiden bahsetmek, bu memlekette bir hayaldir diyoruz.»

Şimdi bu beyanlardan ne anlaşılır? Yıl 1957. Menderes 7 yıldır iktidardadır. Muhalefet devresinde savunulan «antidemokratik kanunları» kaldırma yolunda tek adım atılmamıştır. Bu eskî listeye, bir sıra antidemokratik kanunlar da ilave edilmiştir. Bir sıra antidemokratik teşebbüs ve tasarruflara da girilmiştir. O halde Menderes'in demek istediği neydi? Eğer değiştirilecek antidemokratik kanunlar varsa, ne duruyordu? Yukarda verilen iki misal arasındaki çelişmeyi, daha geniş tahliller ve daha ağır hükümlerle yermek, elbette ki kabildir...

İş mahkemeye dökülünce ise bu davranışı, onun akıbetinde elbette ki etkili oldu. Çünkü bu antidemokratik kanunlar ve bu kanunlardan mesela Meclis Tahkikat Komisyonu yetkileri, düpedüz anayasaya aykırıydı. Anayasayı taşıyır edişin kanundaki cezası ise, ne çare ki idamdı. Bu silsileyi uzatabiliriz. Mesela Demokrat Partiye oy vermedikleri için bir ilin ilçe, bir ilçenin nahiye yapılışı, vilayetlerin ona göre parçalanışı, mesela Malatya'nın bölünüşü gibi haller, en azından, akıl almaz hafifliklerdi. Evvelce de işaret ettiğimiz gibi, herhalde devlet işinde bulunmamaktan gelen ihmaller, mesela devlet örtülü ödeneklerindeki laubali tasarruflar, aslında büyük suçlardı. Ve nihayet Menderes ve hükümetinin hakikaten yıprandığı ve bir hükümet değişikliğinin artık farz olduğu şartlar içinde dahi istifa etmemekte direniş, yahut istifa etmek istediği zaman da Celâl Bayar'ın, Menderes'i ölüme kadar sürükleyen anlayışsızlığı, buna mani oluşu, Menderes'in son'unda, elbette ki müessir oldular. İleride Menderes'in hikâyesini ele alanlar, eğer ya destan yazarı, ya tahrikçi, yahut da siyaset oyuncusu olmayıp da ciddi araştırmacılar, Celâl Bayar'ın onu, safha safha bu sona iten müdahaleleri üzerinde mutlaka duracaklardır. Ve o zaman ortada, birtakım başka türlü gerçeklerle karşılaşacaklardır. Bayar'ın bu etkilerini biz, Menderes'in çevre etkilerinde ve en başta müessir olan menfi unsurlar olarak mütalaa ediyoruz. Menderes'in akıbetinde müessir olan insanların, gerek Yassıda muhakemeleri safhasında, gerek şimdi, adeta müşterek bir suçluluk kompleksini örtmek için, gidişatı fena görerek bu görüşlerini cep def-

terlerine olsun not eden birkaç insanın bu hatıralarını, sanki utanılacak bir şeymiş gibi yermeleriye, değersiz bir çaba olsa gerektir.

Demek ki gidişatı fena gören ve geleceği sezen birkaç kişi vardı. Ve bunlar, etraflarına dinletemedikleri bu kaygılarını, hiç olmazsa kendi içlerine dökmüşlerdi. Hadiselerse, onların önsezilerini doğrulamıştır. O halde bu önseziye erişenler, neden suçlu olsunlar? Bu önsezilerden yoksun kalanlar ve böylece de hem şeflerini, hem kendilerini Yassıda'ya sürükleyenler, neden bu uyarıcı notları yersinler? Bu yergiler, suç ortaklarının, sürüklendikleri felaket için de birbirlerini doğrulayarak, bir nevi hatada ısrarları demek olmaz mı?

Böylece, Menderes'in kendi ruh ve karakter özellikleriyle çevresinin karakter ve etkileri, onun akıbetinde hakikaten müessir oldular. Onun ruh özelliklerinden, mesela iki şahsiyetlilik, fevrlilik, telkinlere fazla yatkınlığı, sözlerindeki güvensizlik, mizacındaki oynaklık, kısacası bir devlet adamı için ciddi yoksunluklar teşkil eden bu haller, onun yalnız ayak sürçmelerinde etkili olmakla kalmadılar. Onun daha önceden beri belirttiğimiz iyi vasıflarını, kalkınma heyecanını, karar gücünü, halka ve toprağa bağlılığını da, neticeleriyle zedelediler. Böylece de, heybetli bir ağacın içten gelen kemirilişlerle, bir gün birden çöküşü gibi, ibret verici bir sahne, tarihimizin sayfalarına işlendi...

MENDERES VE ARKADAŞLARI NASIL SUÇLANDIRILIYORLARDI?

Yüksek Adalet Divanının, hükümlere girerken, Demokrat iktidar hakkındaki görüşü şöyle özetlenmiştir:

«Türk milleti, Tanzimattan beri modern ve medeni milletler seviyesine çıkmak, demokratik nizamı kavuşmak gayreti içindedir. Atatürk zamanında çok partili hayata girmek için samimi ve ciddi teşebbüsler olmuştur.

1945'te, İkinci Cihan Harbinin, demokrasi cephesinin zafriyle bitmesiyle, çok partili hayata girme teşebbüsü yeniden başlamış ve o zamanın cumhurbaşkanı, bu teşebbüslere demokratik sahayı açmıştır.

1950'de yapılan dürüst ve samimi bir seçim neticesi, Demokrat Parti iktidara gelmiştir. Bu parti idarecileri, muhalefeteyken aşağıda görüleceği üzere, muhtelif zaman ve mahallerde, parti genel başkanı sanık Celâl Bayar, sanık Adnan Menderes

ve diğer sözcüleri tarafından yapılan parlak vaitlere Türk milleti inanmış ve onu, adeta ezici bir çoğunlukla iktidara getirmiştir.

Ancak, sanık Celâl Bayar, Adnan Menderes ve kendilerine tabi bir zümre, güdülen iktisadi politikanın memleketi badireye sürüklediğini ve sürüklemekte olduğunu anlayınca, bu politikanın muvaffakiyetsizliğini görüp bilen, tenkit eden aydın zümreye arka çevirerek, gericilerle bir olmuşlar, gericiliği teşvik etmişler, bu suretle memleketi devamlı ayakta tutacak ve çağdaş medeniyet seviyesine eriştirecek olan Atatürk ilkelerinden ayrılmışlardır. Bu cümleden olarak, dini istismardan çekinmemişlerdir. İktidara gelince, Türkçe ezan kaldırılmıştır. Atatürk'ün dil konusunda ne kadar hassas olduğu malum iken, Türkçeyi sadeleştirme cereyanı bırakılarak, Osmanlıcaya dönülmüş ve bu sebeple, 491 numaralı Teşkilatı Esasiye Kanunundaki terim ve kelimelerin, 4695 numaralı anayasa ile Türkçeleştirilen şekli bırakılarak, eskisine dönülmüştür.

Muhaliif cephelerden kötü idare sonucu memleketteki huzursuzluk artınca, yeni tedbirler almak lüzumu Demokrat iktidarca duyulmuş, malum Meclis Tahkikat Encümeninin kurulmasına ve buna yetkiler verilmesini gerektirecek ve bu encümen marifetiyle tahkik ve tespit edilecek bir mesele yokken, sözde "Cumhuriyet Halk Partisinin yıkıcı, gayri meşru ve kanun dışı faaliyetlerinin memleket zararına cereyan tarzı ve bunların mahiyetinin nelerden ibaret olduğunu tahkik, tespit ve memleketin her tarafında yaygın bir halde görülen kanun dışı siyasi faaliyetin sebeplerine intikal etmek, matbuat meselesiyle adli ve idari mevzuatın ne suretle tatbik edilmekte olduğunu tetkik eylemek üzere, Meclis tahkikatı açılması lüzumu... ortaya atılmıştır.»

Adalet Divanı bu girişten sonra, yukarda kaydedilen hususların geçiş ve etraflı saptanması için pek uzun incelemelerde bulunmuştur. Bunlara çok etraflı misalleriyle kararlarında yer vermiştir. Fakat bu giriş, bütün misal ve delilleriyle de olsa, ancak genel bir müşahede mahiyetinde kalacağı için, sanıkların her birinin ve aynı zamanda, ayrı ayrı suç gruplarının ve nihayet bu suç grupları içinde ayrı ayrı şahısların suça iştirak ve müdahalesi belirtilmiştir. Sonunda başsavcının itham ve talepleri dinlenmiş, Adalet Divanı, duruşmalardan sonra kararlara da böyle varmıştır.

Gerek genel suçlamalar, gerek suç grupları, gerek şahsen suçlu görülerek Menderes, bu muhakeme safhalarında daima ve ön planda yer almıştır. Bu sebeple Menderes, Yassıada'da, mahkeme huzuruna en çok çağrılan sanık oldu. Bebek davasından Anayasanın esaslı taşıyıcı olan Tahkikat Encümeni yetkilerine kadar, hemen her olayda onun yeri ve müdahalesi görülüyordu.

MENDERES'E ATFEDİLEN BAŞLICA SUÇLAR NELERDİ?

Bu suç gruplarını, başlıca şöyle toplamak mümkündür:

- A. Divanın 960/8 numarasında kayıtlı, yeni doğmuş çocuğu öldürmeye, diğer sanık Atabek'i azmettirmek.
- B. Divanın 960/3 numarasında kayıtlı 6/7 eylül olayları.
- C. Divanın 960/13 numarasında kayıtlı, İpar Transport şirketi döviz yolsuzluğu.
- Ç. Divanın 960/21 numarasında kayıtlı örtülü ödenek davası.
- D. Divanın 960/32 numarasında kayıtlı Demokrat İzmir gazetesini tahribi, 960/30 numarasında kayıtlı Çanakkale-Geyikli olayları, 960/20 numarasında kayıtlı radyoda usulsüz tasarruflar ve konuşmalar, 961/7 numarasında kayıtlı Vatan Cephesi teşkili, 961/8 numarasında kayıtlı istimlak yolsuzlukları, 960/4 numarasında kayıtlı İstanbul-Ankara olayları.
- E. Anayasayı ihlal suçu.

Yukarda işaret edilen bütün davalarda Menderes, hakimler karşısında sorguya çekilmek durumunda kalmıştır.

Yassıada muhakemelerinin uzun aylar süren bu duruşma safhaları ve bunlarda hakim soruları, başsavcının müdahaleleri ve sanıkların cevaplarıyla müdafaanın dayanaklarına girmeyeceğimizi daha önce işaret etmiştik. Binlerce sayfa tutan bu sorgu ve cevapların burada ele alınmasında hem imkân, hem fayda yoktur. Bizi burada bağlayan, Menderes'in hikâyesinde diğer olaylar ve gelişmeler gibi Yassıada mahkemesinin de, onu ilgilendiren dava ve sonuçlarıdır. Biz de bu çerçevede içinde kalıyoruz.

MAHKEME KARŞISINDA MENDERES

Mahkeme karşısında Menderes'in cevap ve beyanları, mütereddit kesintili, ürkek ve zayıf görünse bile, bunlardaki ifade düzgünlüğün-

de, hem arkadaşları, hem ilgili görevliler mutabıktırlar. Kendisinin ilgisi ve müdahalesi belirli olduğu veya bilindiği halde, yüklenmekten çekindiği önemsiz sorumluluklar da vardır. Mesela radyo tebliğ ve konuşmaları, başkaları tarafından yapılmış olsa bile, bunların kelime kelime tahrir ve tertibinden elbette ki malumatlıydı.

ASLİ ŞAHSİYET VE EDİNİLEN ŞAHSİYET

Fakat asıl ve kesin olarak görülen şuydu ki, mahkeme karşısında Menderes hiçbir safhada, eski bir hükümet reisi, celâdetli bir hatip olarak belirmedi. Daima alttan almaya çalışan, işi yumuşatma gayretinde, uysal bir sanık olarak göründü. Hatta onun bu halini, daha ağır kelimelerle anlatan arkadaşları vardır. Ama bu ruh çöküntüsünü, evvela içinde yaşadığı şartların, sonra da, bir iktidarın zirvesinden bir ölümün eşğine birden düşüşü, bütün temaslar gibi, bütün ümitlerin de kesilişiyle izah etmeye çalışmalıdır.

Fakat sanıyorum ki bir başka sebep de, asıl onun ruh ve şahsiyet, yahut kişiliği yapısından gelir. Bu ruh ve şahsiyet yapısı, onun her vesileyle işaret ettiğimiz ve kurtulmasına asla imkân olmayan *iki şahsiyetliliği*dir. Yassıada mahkemesi karşısında hangi Menderes görünüyordu? Elbette ki büyük iddialı adam değildi. Güçlü hatip, mantık temelleri çelişse bile, yarattığı mantık silsilesi ustaca ve meydan okuyucu adam değil. Kısacası, savunduğu davaya kendini bütünüyle veren ve davasına bütünüyle inanan ve sarılan adam değil. Acaba mahkeme karşısında da o Menderes uyanamaz mıydı? O Menderes şahlanamaz mıydı? Suçları ne kadar ağır ve bazıları, mesela örtülü ödenek işlerinde olduğu gibi, ne kadar haysiyet kırıcı olsa da, Menderes, o müdahaleci ve atılgan Menderes olarak harekete gelemeyi miydi?

Cevabımız şudur: Hayır!

Çünkü, şahsiyet çelişmelerinde küçük şahsiyet kritik anlarda, iç alemdeki büyük şahsiyeti daima yener. Tehlike göründü mü, ufukta ölüm belirdi mi, küçük şahsiyet, büyük şahsiyeti hemen arkaya iter. Çünkü o büyük şahsiyet, hür havanın, ufku açık ihtirasların, güçlü dayanakların ve imkânların yaratığıdır. Daha doğrusu büyük şahsiyetlilik, mükteseptir. Yani, sonradan edinilen üstün vasıfların bir terkididir. Halbuki küçük şahsiyet? Evet, bu asli, doğuştan bir benliktir! Ama Menderes kendini savundu mu? Elbette. Ve bu savunma aslında kendi görüşleri bakımından bağıntılı ve insicamlıdır. Bu savunmaların diğer davalar için değilse de, mesela Anayasayı taşıyır

suçlamalarına karşı olanından bazı parçalar vermek, bu ifadeleri değerlendirmek bakımından gereklidir.

MENDERES KENDİNİ SAVUNUYOR

Yassıada Yüksek Soruşturma Kurulunun kararları her dava konusu ve her sanık hakkında tahkikat neticelerini verir. Yüksek Adalet Divanının mahkeme zabıtları 74 büyük cilt halinde, sanık ve şahitlerin ifadelerini derler. Divanın kararlarına, tabii bu soruşturma dosyalarıyla, mahkemedeki sanık ve şahit ifadeleri ve nihayet savcılığın iddia ve ithamnameleri esas tutulmuştur.

Menderes'in iddia ve ithamnamesinde esas suçlu teşkil eden Anayasayı taşıyır davası, bazı diğer ve bu konuya giren dosyalarla birleştirilmiştir. Menderes bunlara karşı savunmalarını başlıca şu esaslar üzerinde toplar. Ve mahkeme heyetiyle Divan başkanına, gayet saygılı hitabından sonra savunmasına girer:

«Anayasayı ihlal diye anılan bu davanın vasfı ve esas mahiyeti yüksek malumları olduğu veçhile, siyasidir. Bu dava ile birleştirilen diğer davalar da, hemen hemen aynı mahiyettedir. Bu ciheti kayıt ve tespit edebilmekten maksadım, zamanın değişen siyaset cereyanları içinde yaşanan heyecanların tesirinden uzak kalabilme müşküllerine işaret etmekten ibarettir. Bu halin, hususıyla müdafaada durumu son derece müşkülleştirdiğini ve bu itibarla, inkılabın asıl gayesine ve yüce heyetinizin yüksek adalet duygularına iltica etmek, bizim için en esaslı teminat teşkil ettiğine inandığımı arz etmekle müdafaaya başlamak istiyorum.

Dinlenen yüzlerce şahidin, bu tesirlerden kendilerini kurtaramadıklarını ve bir kısmının da, geçmiş devrin dava mevzuu haline gelmiş hadiselerine karışmış ve karşı tarafta yer almış siyasi muarızlar olduğu da bir hakikattir. Arz ve ifade edeyim ki, ne Anayasayı ihlal davası adıyla, ne de bu kavram ve mahiyetiyle bir dava, siyasi tarihimizde mevcut değildir. Sadece bu gerçek dahi, derhal şu sualleri hatıra getirir:

1950'de Demokrat Parti iktidara gelinceye kadar, acaba Anayasa mı yoktu? Yoksa Anayasayı ihlal mahiyetinde veya ona aykırı kanunlar ve hareketler mi mevcut değildi?»

Menderes'in bu sözleri, gelişatı mütalaa bakımından, elbette ki bir gerçeği düşündürür. Ama ne var ki, kanunlar ancak yakaladığı

yerde ve yakalananın durumuna göre işler. Menderes'in iktidarı da mesela bir istifa veya normal bir seçim yoluyla değişmiş olsaydı, elbette ki ne bir Yassıada divanı kurulacaktı, ne de Menderes bu divana karşı bir savunma zorunda kalacaktı. Bunu önce de kaydetmiştik. Fakat ne çare ki iktidar sürçmeleri veya siyasi katastroflar hemen daima, iktidar ve siyaset adamlarının, durulacak noktayı ya görmemelerinden ya da küçümsemelerinden gelir. Bu netice, tarihin, daima bir gerçeği olmuştur ve her zaman için doğrudur.

Nitekim durulacak noktayı görmeyen Demokrat Parti iktidarının bir sorumlusu olarak Menderes de, bu neticeye şaşar. Ve hakimler heyetine sorar:

«— Anayasayı tebdil, tağyir, ilga veya ihlal davası diye bir dava, acaba niçin şimdiye kadar görülmemiştir?»

Bu sorunun cevabı tabii yoktur. Daha doğrusu kesin cevabı yoktur. Fakat Menderes'in avukatları bu konuyu ele almış ve 1924 Anayasasının mahiyeti hakkında, büyük bir cilt teşkil edecek kadar, derin incelemelere dalmışlardır. Bunlar üzerinde çalışmışlardır. Mesela bu incelemeler şu kısımları ihtiva ediyor:

1. Milli hakimiyet, milli irade mefhumlarının ve kuvvetler birliği sisteminin, esas teşkilat hukukumuzda girişi.
2. Devlet iktidarına dahil salahiyetler bakımından 20.IV.1340 Esas Teşkilat Kanununda yer alan fonksiyonel ve organik ayrılık.
3. 20 nisan 1340 Esas Teşkilat Kanununun kabul eylediği fonksiyonel ve organik ayrılığın, radikal bir bünye arz etmemesi.
4. Büyük Millet Meclisinin Esas Teşkilat Kanununu tahdidi ve müeyyideleri.
5. Meclis tahkikat encümenleri ve vazifeleri.

Başka memleketlerin anayasaları ve anayasa genel nazariyatıyla da yoğrularak işlenen, müdafaaya da esas olan bu derinliğine incelemelerin varlığını ve taksimatını buraya, ileride bu konuda incelemeler yapmak isteyen kimselere, bu kaynağın arzı bakımından kaydediyorum. Bu incelemelerde müdafa cephesi, anayasamızın ihlal edilmemiş olmasından ziyade, anayasanın ihlal edilebileceği tezine de dayanmıştır. İş bu esastan tetkik olununca o zaman, Yassıada'daki anayasayı ihlal davasının yapısı, klasik hukuk nazariyatı içinde bir

problem haline geliyordu. Bu problemin ise, mutlak olmaktan ziyade izafiye yönelen mahiyeti üstünde görüşlerin parçalanması ve binnetice hükümlerin dağılması gibi ihtimallere de dayanılıyordu. Menderes'in ve arkadaşlarının esas suçları olarak mahkemeye getirilen anayasaya aykırı hareket ölçülerinin rtlmesi dnlm oluyordu.

Hukuki cephenin bu teorik izah ve mnakaaları üzerinde elbette ki fikir yürütecek değilim. Yüksek Adalet Divanının da bu müdafaa incelemeleri üzerindeki görüş ve tartışmalarına elbette ki vakıf değilim. Çünkü hükümler, davanın esasına bağlı kararlar olduğundan, müdafaya karşı mahkeme, elbette ki karşı görüşler koymaz. Yalnız, bir taraftan iddia makamının iddianame ve sonra da davanın esasına mtcellik mtalaanamesiyle, suçlular hakkındaki taleplerini göz önüne aldıktan sonra kendi kararlarını özetler. Bu kararlar ise mahkemenin «sonuçlar ve uygulama» başlığını taşıyan 54 büyük sayfalık karar metninde verilmiştir.

Ancak, bu kararları ve dolayısıyla Menderes için beliren akıbeti burada vermeden önce, mahkeme dışı bırakılan bir önemli konu hakkında da bazı açıklamalarda bulunmalıyız.

MAHKEME DIŞI BIRAKILAN BÜYÜK KONU

Adnan Menderes'in soruşturma ve iddia makamınca belirtilen suç unsurlarını daha önce zetlemitik. Bunların her biri hakkında Menderes için çıkan hükümleri de az ileride vereceğiz. Zaten esas dava, mesela köpek, bebek davaları gibi tali istisnaları bir tarafa bırakırsak, anayasayı ihlal suçu olarak birleştirilen konulardı. Bunlar da bütün Demokrat Parti hükümet ve parlamenterleri için mterekti.

Fakat, Demokrat Parti iktidarı devrinin icraatında dikkati çeken ve bugüne kadar yapılan yayınlarda, Demokrat Partinin imdi hayatta bulunan sorumluları ve hükümet üyeleriyle Celâl Bayar tarafından bir türlü açıklanamayan, cevaplandırılmayan bir önemli konu vardır. Gerek ihtilal komitesi, gerek Soruşturma Kurulu ve dolayısıyla Yüksek Adalet Divanı, bu konuyu mahkeme dışı bırakmılardı. Bu konu da, D.P. iktidarının, Meclisten yetki almadan Kore muharebelerine katılma kararıyla, aynı iktidarın, bilhassa 1958'den sonra ve arada, müşterek bir statüsü bile bulunmayan CENTO ittifaına dayanılarak Amerika Dııleri Bakanı Foster Dulles'le imzalanan ikili ana anlama ve bu ana anlamaya dayanılarak imzalanan ikili anlamadır. O ana anlaşmalar ki, yalnız Hariciye Vekili Fatin

Rüştü Zorlu'nun imzasıyla hemen yürürlüğe giriyorlardı. O ikili anlaşmalar ki, karşı taraf, yani Amerika, bunları imzalamakla beraber hakikatte, hiçbir şeyi taahhüt etmiyordu. Onun leh ve aleyhte karar ve icra yetkisi, ancak kendisine ait bulunuyordu. Halbuki CENTO temeli üzerine bu ikili anlaşmaları imzaladığımız Amerika Birleşik Devletleri, CENTO'nun üyesi bile değildi. Fatin Rüştü Zorlu'nun tek imzasıyla ve hemen yürürlüğe girip, sayıları hâlâ belli olmayan bu ikili anlaşmalardan, Başvekil Menderes'in, vekiller heyetinin ve Reisicumhur Bayar'ın haberleri olup olmadıkları, bütün yayınlara ve sorulara rağmen, hâlâ cevaplanmış değildir. Ama Millet Meclisinin haberdar olmadığı meydandadır. Çünkü, Meclisten ve encümenlerinden, vaktinde bu anlaşmalar geçirilmemiştir. Daha önceki bahislerde işaret ettiğimiz gibi, bir gün ve bir hariciye vekaleti bütçesi üzerindeki tartışma sırasında nasılsa varlığı anlaşılan bu ana mukavelenin, o zaman ve tam 14 ay evvel imzalanıp yürürlüğe girmiş olduğu, ona dayanılarak da ve o günden sonra, sayıları belli olmayan tali anlaşmaların imzalandığı ortaya çıkmıştı (1).

Saldırı, sızma, yahut yıkıcı faaliyet, dolaylı saldırı, sivil saldırı gibi kavramları belirsiz ve nerede başlayıp nerede bittikleri belli olmayan hallerde Amerika'ya, memlekete müdahale hakkı veren bu anlaşmaların imza ve kabul şekli, elbette ki hem anayasaya, hem milli bağımsızlığa tamamen aykırıydı. Reisicumhur ise intihabı sırasında ve Meclisteki yemininde, bu bağımsızlığı korumak için ant içmişti. Halbuki aynı reisicumhurla hükümetler, iktidarları devresinde, işte bu bağımsızlığı zedelediler, kayıtladılar.

Gerek *İkinci Adam* isimli eserimizin ikinci ve üçüncü ciltlerinde, gerek bu eserimizin ilgili bahsinde etrafıyla belirttiğimiz gibi, Türkiye elbette dış bağıntılar kuracaktı. İttifaklar, antlaşmalar imzalayacaktı. İttifakların, antlaşmaların tekemmülü için şartlar anayasamızca bellidir: Meclis tasdiki... Elbette NATO'ya da, CENTO'ya da, eşit şartlarla ve Meclisin bilgisi dahilinde girecektik. Çünkü, İkinci Dünya Harbinin başında yalnız ve müttefiksizdik. Halbuki bize, tehlikeli teklifler yapıyordu. Onun üzerinedir ki İnönü iktidarı, İngiliz ve Fransız deklarasyonlarından sonra bu devletlerle ittifak antlaşmaları imzaladı. Ama Türkiye'nin işlerine, hem de «yıkıcı faaliyet, dolaylı saldırı, sivil saldırı» gibi anlamsız ve tarifi yapılmamış terim-

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt III, Dış Siyaset.

lerle, hem de takdir hakkı Amerika'ya ait olmak üzere müdahale hakkı veren ve bu hakkı da, yalnız Hariciye Vekili Zorlu'nun tek imzasıyla sağlayan, dolayısıyla da memleketin bağımsızlığını zedeleyen anlaşmaların, bunlarla hiç benzerliği yoktur...

Hulasa bu bahis, Türkiye'nin dış tehlikelere karşı ittifaklar araması demek değil, bilakis, iç emniyet ve istiklalin, kayıtsız şartsız ve tek taraflı olarak, yabancı bir ülkenin takdirine bırakılması demektir ki, işte bu, anayasanın çok ağır ve emsali görülmemiş bir şekilde ihlaliydi. Yassıada mahkemelerine, işte bu suçun davası getirilmedi...

Yassıada'da, mesela başsavcılığın bunlardan haberi yok muydu? Vardı. Nitekim, asıl ana mukavelenin değil de, çoğu teknik konularda, yahut mektup teatisi mahiyetinde 53 anlaşma savcılığa verilmiştir. Fakat dava açmak yetkisi asıl, soruşturma kurulundur. Soruşturma kurulu ise bu konuda dava açmadı. Niçin?

Bunun cevabı şöyle verilebilir:

Gerek ihtilal mercileri, mesela Milli Birlik Komitesi, gerek Yüksek Soruşturma Kurulu, gerekse ve dolayısıyla Yüksek Adalet Divanı, 27 Mayıs İhtilalini *dahili mesele* olarak alıyorlardı. Bu anlaşmaların, teşkil ettiği muazzam suça rağmen mahkemeye getirilmesi ise, hükümetin dış münasebetlerinin, bir nevi açıklanması ve muhakemesi mahiyetini alacaktı. Bu elbette ki uygun görülmezdi. Eğer mahkemeye getirilse, neticesi önemli bir kadro için çok ağır olması tabii olan ve fakat Demokrat iktidar devrinin icraat yekûnuna giren bu ef'alın ortaya dökülmesi, bu endişeyle saklandı. Arşivlerde tutuldu. Kaldı ki bu 53 vesikada da, suç belgeleri olmayan teknik konular olsa gerektir.

Ama bu netice, bunlardan sorumlu veya haberdar olmaları lazım olup, hayatta bulunan eski iktidar mensuplarının ve mesela başta Celâl Bayar'ın, bu hareket hakkında sorumluluğunu ve aydınlatma yapmak görevlerini, elbette ki ortadan kaldırmaz.

Bu bahsi de böylece işaret ettikten sonra, şimdi gene Menderes'in Yassıada'da ana dava olan «Anayasayı ihlal» üzerindeki savunmalarına dönebiliriz. Menderes savunmalarına şöyle devam eder:

«— 1924 Anayasasının mahiyet ve hususiyetleri üzerinde kısaca durmak icabeder. Çünkü davanın esasını, bu anayasayı tebdil, tağyir ve iptale teşebbüs etmek teşkil ettiği gibi, yine bu anayasanın hüküm sürdüğü zamanlarda tek parti hakimiyetinin neticesi olarak, anayasanın ruhuna ve hükümlerine aykırı bir

dava mevzuu haline gelmemiş olması vakası vardır. Tek parti devrinde, hatta çok partili hayata girdikten sonra da, anayasaya aykırı kanunların çıkarılması ve tatbikatın yine anayasaya aykırı devam etmesinin, 1924 Anayasası yönünden sebepleri var mıdır? Bu sorunun cevabını, eski anayasanın bünyesinde ve onu yapanların vicdanında hakim olan inanıştan almak lâzımdır. Bu konuda ilk dikkate çarpan hakikat şudur ki, 1924 Anayasası, devletin esas kuruluşuna ait hükümler dışında, yalnız umumi prensipler koymakla iktifa etmiş ve bunların, ne tatbik suretleri, ne de müeyyidelere bağlanmaları hususunda hükümler vaaz etmiştir.»

Menderes'in bu savunma parçasında, iki temel iddia göze çarpar:

1. Tek parti devrinde de anayasaya aykırı kanunlar çıkarılmış olması.
2. 1924 ve onun tadilleriyle tek partinin sonuna kadar, yani 1950'ye kadar olan devrede, bu anayasanın bazı amir hükümleri ve esasları için, icraatta müeyyideler bulunmaması.

Kanaatimce, bu iki iddianın ikisi de doğrudur: Örneğin, şapka kanunu iyiydi. Lazımdı. Bizim milli yapı ve telakkilerimize göre, inkılapçı nitelikte bir hamleydi. Ama bu kanunun hem çıkarılış şekli, hem bünyesi bakımından, 1924 Anayasasına uygun olmadığı, o zaman Mecliste Nurettin Paşa tarafından bir tavrile ileri sürülmüştü. Hatta bu tavrile oya konulmamıştı. Fakat o zaman bir inkılap aşaması yaşıyorduk. Bu inkılabın yerleşmesi lazımdı. Ve eğer bu uygulamada şekil bakımından bir aykırılık varsa, onu bu inkılabın zaruretine vermek kabildi. Kaldı ki bu şapka kanununu uygulama yolunda hüküm veren, adam hapseden İstiklal Mahkemeleri de, gene Meclisten çıkarılmış olan Tavrile Sükûn Kanununun hükümlerini yerine getirmek suretiyle, Meclisin ve onun çıkardığı kanunun emrine uymuş oluyordu.

Aynı suretle Halk Partisinin 6 ilkesi evvela parti programına, sonra da anayasaya girince, gene böyle durumlar hasıl olmuştu. Anayasanın bu suretle amir hükmü yerine geçen, mesela milliyetçilik, inkılapçılık, devletçilik nerede başlayıp nerede bitiyorlardı? Bir insan «milliyetçi değilim», yahut «inkılapçı değilim, devletçi değilim» derse, anayasaya isyan etmiş olur muydu?

«Kadro» neşriyatımız sırasında ve uzun süre Cumhuriyet Halk Partisi nazariyecilerinden olup, 1924 Anayasasına da fikir veren

Ağaoğlu Ahmet Beyle, demokrasi ve devletçilik konusunda, basında oldukça uzun süren tartışmalarımızı hatırlıyorum (1). Ben klasik demokrasinin ve liberalizmin aleyhindeydim. Kadro'da ve gazetelerde; daha sonra parti programına ve anayasaya da mal olan devletçiliği savunuyordum. Ağaoğlu, inkılapçılığın o günkü ilkelerinin değil, klasik demokrasinin savunucusuydu. Devletçiliğin ise aleyhinde ve liberalizmin lehindeydi. Ama onun bu hareketi elbette, hiçbir makamca takibe uğramadı. Çünkü aslında bu sınırları belli olmayan ilkeler, anayasadan ziyade, parti programının malı kalabilirdi.

Hulasa, Menderes'in yukarda değindiği iki konuda, cevaplandırılması kolay olmayan esaslar vardır. Menderes, verdiğimiz savunmasına devam eder. Ve bu savunmalar, daha yukardaki:

«— Hakikat şudur ki, 1924 Anayasası, devletin esas kanunlarına ait hükümler dışında, yalnız umumî prensipler koymakla yetinmiş ve bunların ne tatbik suretleri, ne de müeyyidelerine bağlanmaları hususunda hükümler vaaz etmiştir...»

görüşüne dayandırılmış gibidir. 1950'den sonra, anayasaya aykırı kanunlar çıkarılmış olduğunu ise reddeder. Bu suretle de, davanın esası olan anayasayı ihlal işinin vaki olmadığı kanısındadır. Bu hususta hukuk kıyaslamaları yapmak, tabii benim yetkim dışında kalır. Kaldı ki bu 1924 Anayasası üzerinde, avukatlar grubunun hazırladığı geniş ve derin incelemelerin ana fasıllarını da, isteyen araştırmacılara işaret etmiş bulunuyorum. Ancak Menderes'in, tek parti devriyle 1950-1960 arasındaki mukayeselerinde dayanaklarının zayıf olduğu kanısındayım. Evvelce kaydettiğim gibi gerçek şudur ki, Demokratlar iktidara, antidemokratik kanunları kaldırmak vaadiyle gelmişti. Fakat bunları kaldıracak yerde, onlar da antidemokratik kanunlar getirmişti. Tahkikat Komisyonu yetkileriyle, adeta devlet üstünde devlet yetkileri olarak yorumlandığı zaman bu iddia, kolay kolay cerholunamazdı. Kaldı ki, artık tek parti devri değildi. Çok partili devir, yani klasik bir demokrasi nizamının yerleştirilmesi davasına girilmişti. Bu akımı ve gelişmeyi zedeleyecek her hareketi, devrin ve gelişmelerin bu açısından almak gerekecekti. Sanıyorum ki Yüksek Adalet Divanı da bu bakımdan, anayasanın *mutlak* ruhuna sadık kalmış oldu.

(1) Ağaoğlu bu yazılarını *Devlet ve Fert* isimli bir eserde toplamıştır. Benim görüşlerim *İnkılap ve Kadro* isimli eserimle, *Kadro ve Cumhuriyet* koleksiyonlarında yer alır.

Menderes için, daha önce verdiğimiz sonuçlandırmaların diğer konularını savunmaları üstünde, burada durunacak da olur. Bunların zaten çoğu başka mahkemelere verilmesi gereken şeylerdi. Mahkemenin bu konularda, akıbeti müessir olan hükümleri olmadığını da sanıyorum. Hatta Menderes'in, gaye itibarıyla, üstün gayretlerinden birini teşkil eden imar ve istimlakler bahsinde, biraz evvel ve biraz daha ileri gitmesini temenni ederek, şu Fatih devrinden beri el dokundurulmayan köhne Bizans'a bir şekil vermesi ne kadar iyi olurdu. Menderes'in kaybindan sonra bu hamlelerin durduğunu ve bugün, Boğaziçi'nin bile acınacak bir ihmalle, hızla Galata'laştırıldığını düşününce, Menderes'in bu imar, ağaçlandırma ve anayollar tesisi hususundaki üstün gayretlerini, hüüzünle ve takdirle hatırlamamak kabil değildir.

Nitekim bu gayret, mahkemenin hükme girişinde de insafla ele alınır. Ama ne çare ki, bu istimlaklerde şekil noksanları, tediye dikkatsizliği, takdir hataları olmuştur. Ama bunları daha alt makamlar düzenleyebilirdi. Ben şahsen ve Menderes'in bu imar-istimlak işlerinden mahkûmiyetine esas gösterilen şeyleri okuduğum zaman, Ankara'da başyazılarını yazdığım *Ankara Telgraf* gazetesinde, bu işi «Hazine Bir Mahkûmiyet» olarak almış, yakınmışımdır. Bugün de açıkça ifade edilebilir ki, Türkiye'de imar ve şehircilik bahsinde, Menderes'in heyecan ve karar gücünde bir devlet adamını Türkiye, hâlâ beklemektedir. Onun, sabahın çok erken saatlerinde, bir taraftan elindeki sandviçleri yerken, diğer taraftan, henüz sabah tıraşlarını dahi olmamış belediye imar memurlarına, sokak sokak nasıl emirler verdiğini ve onu, çok arkadan takip eden otomobilini, bizim mahallelerde de hatırlayanlar çoktur. Bu çalışmalarının neticeleri, elle tutulur, gözle görülür şeylerdi.

Halbuki bugünkü iktidarın, İstanbul'u ve hemen bütün şehirleri katledercesine çıplaklaştırma, betonlaştırma, Galata'laştırma, gecekondulaştırma yolundaki spekülasyoncu davranışlarını görünce, insanın, bu bakımdan Menderes'in bu çalışmalarındaki hatırasına, içten bir takdirle bağlanmaması mümkün değildir... Bizce Menderes, imar mücadelesinde sokağa açılan ve eserlerini şehre ve toprağa yazan, tek başvekindir.

Bu noktayı da böylece işaret ettikten sonra, şimdi artık hükümler safhasına geçebiliriz...

MENDERES'İN SONU

Son, bir kader midir? Yoksa ağır ağır örülen bir sebepler zinciri mi? Sonumuzu biz mi hazırlarız? Yoksa bu zincirin halkalarıyla birbirine bağlanan şartlar mı?

Bu soruları cevaplandırmak, hem kolay, hem güçtür...

ARTIK SÖZ YARGICINDIR

15 eylül 1961 günü, artık söz yargıcındır. Duruşmalar bitmiştir. Yüksek Adalet Divanının hüküm ciltlerinde 592 kişi olarak listelenen Yassıada sanıkları hüküm giyeceklerdir. Bu hükümler, beraattan ölüm cezasına kadar değişebilir. Esas konu anayasayı ihlaldir. Bunun kanundaki cezası ise ölümdür.

Yüksek mahkeme divanı tam kadrosuyla yerini alır. Bilindiği gibi bu divan 9 asil ve 6 yedek üyeden kurulmuştur. Başkan Salim Başol'dur. Üyeler; Yargıtay'dan, Danıştay'dan ve Askeri Yargıtay'dan seçilmişlerdi: Selman Yörük, Rıza Tunç, Ferhun Adalı, Hıfzı Tüz, Hasan Gürsel, Nahit Saçlıoğlu, Cahit Özden.

Başsavcı, Yargıtay'dan Ömer Altay Egesel'dir. Fahrettin Öztürk, Faruk Siret Değermen, Niyazi Kırdar, Avni Yurtsever, Ahmet Bayrak, Turgut Lülecı, Necdet Darıcıoğlu, Servet Tüzün, Süleyman Taşer, başsavcı yardımcısıdır.

Duruşmalara, 14 ekim 1960 cuma günü başlanmıştır. Divanın asil ve yedek üyeleriyle, başsavcı ve yardımcılarının tamamı da hazır dırlar. Başol'un ilk açış sözleri malumdur:

«— Türk milleti adına yargı hakkına haiz Yüksek Adalet Divanı, Yassıada'da duruşmalarına başlamıştır. Açık olarak duruşmaya devam edilecektir. Yoklamaya başlayacağız. Adı ve soyadı okunan "evet" diye ayağa kalkarak cevap verir.»

İlk günü biraz da me'rasimden ibaret kalan bu muhakemeler, tam 9 ay 20 gün çalıştı. 27 Mayıstan, yani ilk tutuklamalardan bu yana geçen günler ise, bundan üç buçuk ay kadar fazladır.

Duruşmalar 204 gün sürdü. 287 oturum yapıldı. Bunlar 1036 saatlik zaman işgal etti. Ve dava, tabii yalnız Türkiye'de değil, bütün dünyada akisler yarattı.

Hüküm günü sabah saat sekizde sanıklar bahçede toplandılar. Sıralar, gruplar tertiplendi. Saat ona doğru bakanlar ve Bayar getirildiler. Fakat aralarında Menderes yoktu. Onun bu yokluğu üzerinde aşağıda durulacaktır. Ondan sonra gruplara, bahçenin bir kısmında istirahat verildi. Nihayet saat 12'ye doğru grupları, numara sırasıyla

çağırmaya başladılar. Her grup tek sıra halinde diziliyor, sonra mahkeme salonunun yan kapısından mahkemeye giriyordu. Kararlar, her grup için, ayrı ayrı bildiriliyordu. Mahkeme heyeti gene tam kadrosuyla yerindeydi.

Yüksek Soruşturma Kurulu, 47 sanık için idam cezası istemişti. Menderes'le Bayar, bu sayının içindeydiler. Fakat başsavcılığın talebi daha fazla oldu. Başsavcı daha fazla idam cezası istiyordu. Fakat çeşitli sebeplerle bu yekûn ve fiilen idam talebiyle 113 kişi hakkındaydı. Egesel'in durumu müşküldü. Elindeki kanunlara ve kendi görüş ve kanaatine göre hareket zorundaydı. Savcılığın «esas hakkında mütalaası», yani son teşrih ve talepleriye, yüzlerce büyük sayfalık bir cilt teşkil ediyordu. Tabii bunu, gereken zaman bölüntüleriyle okudu. Bu mütalaaların sonuna doğru, başsavcının sesi, oldukça kısıklaşmıştı. Ama mütalaalarını sonuna kadar okuyabildi. Ve hükümler daha sonra bir günde verildi.

Yüksek Adalet Divanı, savcılığın taleplerinden indirmeler yaparak, 15 idam ve 43 müebbet ağır hapis cezasına hükmetti. Bundan başka, dört kişi 15 yıla ve çoğunluk dört yıla mahkûm ediliyordu. Ayrıca beraat edenler de vardı. Menderes ve Bayar, idamı istenenler arasındaydılar.

Mahkemenin idamdan gayri hükümleri kesindi. Yalnız idam hükümlerinin, Geçici Anayasa mucibince, ihtilal merciince, yani Milli Birlik Komitesi tarafından tasdiki lazım geliyordu. Yassıda mahkemesi, yani Yüksek Soruşturma Kurulu ile Yüksek Adalet Divanı, faaliyetlerini bu suretle bitirmiş oluyordu. Yalnız infaz işi kalıyordu ki, bu iş, ancak Milli Birlik Komitesinin kararından sonra icra edilebilirdi.

MENDERES, HANGİ CEZALARA HÜKÜM GİYDİ?

Menderes'n dava konularını daha önce vermiştik. Şimdi de bu davalar üzerindeki hükümleri, yani neticeleri sıralayalım:

- A. Divanın 960/8 numarasında kayıtlı, yeni doğmuş çocuğu öldürmeye, diğer sanık Atabek'i azınettirmek davasından (bebek davası) beraat.
- B. Divanın 960/3 numarasında kayıtlı 6-7 eylül hadiseleri davasından 4 sene ağır hapsine, 250 lira ağır para cezasına, meydana gelen zarar fazla olduğundan, cezanın yarısı artırılarak 6 sene hapsine ve 375 lira ağır para cezasına.

- C. Divanın 960/13 numarasında kayıtlı İpar Transport şirketi davasından 1 sene hapsine ve 400 lira ağır para cezasına ve 6 ay memuriyetten mahrumiyetine.
- Ç. Divanın 960/21 sayılı dosyasında kayıtlı örtülü ödenek davasından 4.870.780 lirayı «müstakilen ziminetine geçirmek» davasından 10 sene ağır hapsine ve 80'inci madde gereğince bu ceza artırılarak 11 seneye 8 ay ağır hapsine ve zimmetine geçirilen miktarın (4.870.780) liranın ödettirilmesine, memuriyetten müebbeden mahrumiyetine, zimmete geçen paranın çokluğu nazara alınarak, ayrıca 3 sene hapsine ve 1000 lira ağır para cezasına ve bu da artırılarak 3 sene 6 ay hapsine ve 1166 lira 60 kuruş ağır para cezasına ve suçların içtimai dolayısıyla bu cezaların tamamının infazına.
- D. Divanın 960/32 numarasında kayıtlı Çanakkale ve 960/31 sayıda kayıtlı Kayseri olaylarıyla, 960/20 numarada kayıtlı radyo, 961/7 numarada kayıtlı Vatan Cephesi, 961/8 numarada kayıtlı istimlak yolsuzlukları ve 961/4 numarada kayıtlı İstanbul-Ankara olayları, Anayasayı ihlal suçunun maddi delillerini teşkil etmiştir.
- E. Anayasayı ihlal suçundan dolayı, Türk Ceza Kanununun 161/1'inci maddesi hükmünce ölüm cezasına çarptırılmasına, oy birliğiyle karar verildi.

Bu suretle Menderes mahkemede, cem'an 22 sene 6 ay ağır hapse, 4.870.780 lira zimneti ödemeye, ayrıca ağır para cezalarına mahkûm ediliyordu. Anayasayı ihlal maddesinden de idamına hükmolunuyordu. Bayar da ayrıca idama mahkûm edilmişti. Mahkemenin sonu, kıratın süvarisi için böyle geldi.

Burada bu sonucu tartışmak, sanıyorum ki gereksizdir. Çünkü bu eserin çeşitli bahislerinde Menderes'i bu son'a iten mizaç, şahsiyet, karakter özellikleriyle çevresinden gelen etkiler ve bilhassa Celâl Bayar'ın durumu etrafıyla işlenmiştir. Her vesileyle tekrar ettiğimiz gibi, onun ya kendisinin istifadan çekinişi, yahut da istifa etmek istediği zaman Bayar'ın bu arzuya mani oluşu ve bizzat parti grubu ve parti genel kurulu içinden gelen istifa taleplerinin Bayar tarafından önlenişi, Menderes'in hazin akıbetinde, maalesef, şiddetle etkili olmuştur. Bu sebeplerle olacaktır ki, ihtilalci kadro' içinde olduğu gibi, hatta içlerinde bazı Demokratların da bulunduğu geniş bir aydın

çevresi içinde, Menderes'in ölüme sürüklenişinde Celâl Bayar'ın müessir olduğu, sık sık tekrar edilir.

KARANLIK BİR İSTİFHAM

Bu arada ve ilgili bahiste değindiğimiz şu olay bile, öyle gösteriyor ki, hatta ihtilalden iki gün önce dahi bu karanlık gidiş, pekala durdurulabilirdi. Olayı hatırlayacaksınız: 25 mayısta ve grupta verilen takririn Baha Akşit tarafından oya dahi konulmamasıyla meydan verilen vaziyet, işin akıbetini hazırlamıştı. Fazla olarak gene aynı tarihte, hem de Çankaya köşkünde yapılan ve kanunen karışmaması lazım gelirken Bayar'ın da müdahale ettiği yöneticiler toplantısında ortaya atılan, hatta orada bulunanlardan kimsenin kabineye girmemesini de öne süren Rıfkı Salim Burçak ve arkadaşlarının istifa teklifinin, gene Bayar tarafından önlenmesi, hem Menderes'in, hem iktidarın kaderine son damgayı vurmuştur.

Eğer bu işler böyle cereyan etmişse, eğer bizim yazdıklarımızda bir yanlış beyan ve yargı yoksa ve Menderes neticelere, hakikatten böyle sürüklenmişse, o zaman Bayar'ın Meclis tarafından affı işi tamamıyla arka plana girer. Ve onun asıl Demokratlar ve onlardan hayatta olmayanların ruhları tarafından affı konusu ortaya çıkar ki, bunun üzerinde bizim, neslimizin ve gelecek nesillerin vereceği hükümler ağır olacaktır. Ve onun bu davada kendisini savunması, bu olayların gelişigüzel değinilmesine değil, onların gerçek yönleriyle aydınlanmasına bağlı kalacaktır. Menderes-Bayar muammasının, asıl karanlık istifhamı budur...

MENDERES UYANAMIYOR

15 eylül 1961 sabahı, yani Yassıada'da hüküm günü sanıklar bahçede sıralanırken, Menderes'in yokluğu derhal dikkati çekmiştir. Evet, Menderes yoktu. Çünkü Menderes uyanamıyordu. Ve bu hal sanıklar arasında derhal şu haberleri dalgalandırdı:

— *Menderes kendini öldürmüştü, yahut intihara teşebbüs etmiş!*

Haber doğrudu. Evet, Menderes intihara teşebbüs etmiş. Koma-daydı ve uyanamıyordu...

14 eylülü 15 eylüle bağlayan gece ve gece yarısından sonra, nöbet değiştiren subaylar, Menderes'in yatağından gayri tabii hırıltı-

lar duyarlar. Tabii ilgililere haber verilir. Doktor çağrılır. Başsavcı Egesel durumu sabah ve Yassıada'ya, hükümlerin tefhimi için gelindiği zaman öğrenir. Derhal ve daha geniş müdahale tertibine gidilir. İstanbul'dan acele ve geniş bir doktor ekibi getirtilir. Koma tespit edilir. Mide yıkamasına ve diğer tedbirlere geçilir.

Kendi çevresinde onu bu haliyle gören, gene ilk ve son arkadaşıdır. Etem Menderes davet edilir. Etem Menderes, arkadaşının koma halinden çıkarılmasına uğraşıldığı safhadaki halini, hâlâ ve tahmin edebileceğimiz kadar derin bir hüznün ve çaresizlik içinde hatırlar. Bu sahneyi kendisinden dinlemişimdir. Adnan Menderes, fazla miktarda Equanil alarak intihara teşebbüs etmiştir. Bu madde bir uyku hapıdır. Ve Equanil, Menderes'in, normal zamanlarda da alışık olduğu, muntazaman aldığı bir ilaçtır. Onsuz uyuyamaz. Yassıada'da da ona her gün Equanil verilmesine müsaade edilmiştir. Fakat Menderes, işte bu verilen haplardan birer birer ve alır gibi yaparak, bir kısmını biriktirmiştir. Son günlerde ise, artık tamamen kuşkudadır. Muhakeme bitmiştir. Hükümler tefhim edilecektir. Ve ona, bu hükümlerin kendi hayatına mal olacağının kesin tutkusu hakimdir. Biriktirdiği uyku ilaçlarını, zaten bugün için saklamıştır. Onları, vücudunun bir parçası gibi ve vücudunun bir parçası haline getirerek, o geceye kadar muhafaza edebilmiştir. Fakat artık öyle anlar ki, korktuğu an gelmiştir. İşte o gece ve biriktirebildiği bütün ilaçları, birden ve gizlice alır. Bir süre sonra yatağında derin ve ölüme doğru uyku başlar.

Hayata çok bağlı olan Menderes'in o gece, gerek bu hapları almaya karar verdiği nefis mücadeleleri safhasında, gerek bu ilaçları aldıktan sonra ve ölümsü uykuya dalıncaya kadar geçirdiği ruh buhranlarını tasavvur etmek elbette ki mümkündür. Ama tasvir etmek, elbette ki mümkün değildir.

Hulasa, hükümlerin tefhim, tebliğ edileceği günün gecesi; bir *hüküm gecesi*dir. Ve hüküm geceleri, daima trajiktir.

Menderes'i uyandırmak için yetiştirilen doktorlar bir taraftan onu uyandırmaya ve kısa bir son merasim için hayata avdet ettirmeye çalışırlarken, diğer taraftan Yüksek Adalet Divanı salonunda, hükümler tefhif ve tebliğ olunur: 15 kişi idama mahkûm edilmiştir. Ve Adnan Menderes, bunların içindedir!..

HAYATA DÖNÜŞ VE HAYATTAN AYRILIŞ

Yetiştirilen doktorlar Menderes'le meşgul olurlar. Mide yıkanmış, ilacın tesiri giderilmiştir. Fakat kendine pek malik değildir. İstan-

bul'dan getirilen doktorlar kadrosu geriye gönderilir. Menderes ise, hayata dönmüştür. Fakat hayattan ayrılmak için.

Bu arada mahkemede tebliğler bitmiştir. Eski sanıklar, yani yeni mahkûmlar artık eski nizama avdet etmemişlerdir. Çünkü Menderes'le beraber idama mahkûm edilen 15 kişiden, sıhhatleri yerinde olduğu bilinen 14 kişi derhal diğer mahkûmlar kafilesinden ayrılır. Diğer mahkûmlar kafilesinin üstüne de, olağanüstü tedbirlerin şiddeti sinmiştir. Bu idam mahkûmları için yeni bir yol görünmüştür. Adanın sol yanına yanaşan bir hücumbotu bunları alacak ve onları, daha batıda diğer bir Marmara adasına, yani İmralı'ya taşıyacaktı. Orada ise bazı tertipler alınmaktadır. İlk hücumbotu, kelepçeli idam mahkûmları içindir. Bir hücumbotu da adanın sağ yanına yanaşmıştır. Buna da kelepçeli müebbet hapis cezalıları bindirilecektir. Adada kalanlar ise, ancak birtakım sesler, hareketler duyarlar. Ama mesela müebbet mahkûmlar, bindirildikleri botun lomboz deliklerinden, iskele üzerinde bazı hareketleri görebilirler. Mesela en önde Celâl Bayar, elleri bağlı, yakası açık, iki kolundan yardımlarla iskeleden geçirilerek diğer hücumbotuna bindirilir. Onu diğerleri takip eder. Ama biz bu sahneyi bırakarak Menderes'e dönebiliriz. Çünkü bu sahne ve ötesi malumdur: Ankara'da Milli Birlik Komitesine mahkemenin kararları uçakla yetiştirilecektir. Ve komite, aşağıda ana hatlarını yayınlayacağımız gizli toplantısında, 15 idam mahkûmundan üçünün cezalarını tasdik edecektir. Menderes henüz normal haline dönmediği için; İmralı'ya götürülenlerden Fatin Rüştü Zorlu ile Hasan Polatkan'ın cezaları, 15 eylül 16'ya bağlayan gece ve sabaha karşı infaz edilecektir. İdam cezasından kurtulanlar, müebbet hapse mahkûm olanlar için ise İmralı'da; öldüresiye bir deniz fırtınasından kurtulup, gemileri kıyıya vurup parçalanan gemiciler gibi, yerlere serilerek, hayatla ölüm arasında, bir uzun hafta geçecektir. Bayar, bunların arasındadır...

Şimdi, hayata döndürülen Menderes'in, hayattan ayrılış sahnesi üzerinde durabiliriz.

MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİNDE

Yüksek Adalet Divanı hükümlerinden, ölüm cezalarının Milli Birlik Komitesince tasdik edilmesi gerektiğine evvelce işaret etmiştik. Mahkemenin diğer hükümleri ise kesindi.

Divan hükümlerini verince, bununla ilgili dosyalar derhal ve uçakla Ankara'ya getirilip, Milli Birlik Komitesi başkanlığına sunul-

muştı. Komitenin hemen toplanması lazımdı. Derhal toplanıldı. Komite müzakereleri gizli cereyan edecekti. Zabıt tutulmayacaktı. Fakat bu sırada komitenin durumunun tam ve normal bir hava içinde olmadığını burada da belirtebiliriz. Adına «Silahlı Kuvvetler Birliği» denilen ve anlaşıldığına göre üzerinde, daha sonra ve 21 Mayıs ayaklanmaları sonucunda idam edilen Talat Aydemir'in etkili bulunduğu bir arka kudret, komite içinde de ilişkiler kurmuştur. Silahlı Kuvvetler Birliğinin baskısı yalnız komite üzerinde tesirler yapmakla kalmaz. Ordu içinde de bu kuvvet, fiilen bir müdahale gücü haline gelmişti. Ve bu kuvvet, idam hükümlerinin infazında ısrar eder (1).

İdam hükümlerinin infaz edilmemesi için Devlet Başkanına ve komiteye, dışarıdan ve içeriden müracaatlar olmuştur. İçeriden yapılan bu müracaatın en önemlisi, elbette ki İnönü'nün ön teşebbüsleriyle, esas ve geniş mektubudur (2). Bu mektubun komitede okunmaması ve masa üzerine bırakılıp, kim isterse o okusun şeklindeki davranış, bir kısım komite üyelerinin, kendilerini tesir altında kalmış olarak hissetmeleri endişesinden gelir. Hulasa komite, çalışmalarına bu hava içinde devam eder. Komitenin bu toplantıda meselenin ele alınış ve cereyan şekli aşağıda ve özetle verilmiştir:

Yassıda mahkemesi kararlarında idam hükümlerinin tasdik yetkisinin, Anayasanın bazı maddelerini değiştiren kanuna göre Milli Birlik Komitesine ait olduğunu tekrar edelim.

Yassıda mahkemesinde; özellikle anayasayı ihlal suçundan idam kararlarının verilebileceği ihtimalini gözden uzak tutmayan Milli Birlik Komitesi, anayasanın kendisine verdiği yetkiyi kullanırken takip edeceği yolu tespit etmek üzere çeşitli kişi ve makamlarla istişareler yapmak lüzumunu hissetmişti.

Komite bu yolda, bakanlar kurulu, genelkurmay başkanı ve kuvvetler komutanları heyeti ve ayrıca her üç ordudan, deniz ve hava kuvvetlerinden gelen general, amiral ve üst rütbeli subaylardan kurulu bir heyetle istişarelerde bulunmuştur.

Bakanlar kurulu ile yapılan danışmada, bakanlar kurulu adına Kemal Kurdaş, Selim Sarper, Ahmet Tahtakılıç ve Sahir Kurutluoğlu

(1) Bu konular *İkinci Adam* isimli eserimizin III. cildinde etraflıyla incelendiği gibi, burada ayrıca bu konu üzerinde durmuyoruz.

(2) İnönü'nün idamların infaz edilmemesi için ön müracaatları müessir olmamış ve Komiteye hitap eden bu mektubu da Komitede okunmamıştır. Tafsilat ve mektubun metni yukardaki eserimizdedir.

lu konuşarak yüce mahkemenin idam kararları vermesi halinde komitenin yetkisini kullanarak bunları müebbet hapse değiştirmesini çeşitli sebepler ileri sürerek önerdiler.

İstişare için çağrılan genelkurmay başkanı ile kuvvetler komutanları heyeti, komite toplantısına dinleyici olarak katılmışlar ve fikir beyan etmemişlerdir. Ancak müzakereler sonunda, Sunay:

«— Müzakerelere katılmak üzere gelmedik. Silahlı kuvvetler olarak biz, Yassıada mahkemelerinin hukuk yolunda cereyan ettiğine ve kararların hukuka uygun olarak alınacağına kani bulunuyoruz. Alınacak kararların infazı arzu edilir. Fakat, Milli Birlik Komitesinin vicdani kanaatlerini kullanarak en adil kararı vereceğine inanıyoruz. Sizlere bu zorlu kararda başarı ve Allat'ın yardımcı olmasını dileriz...»

diyerek toplantıdan ayrılmışlardır.

Her üç ordudan, deniz ve hava kuvvetlerinden gelen general, amiral ve üst rütbeli subaylar grubuyla yapılan istişarelerde, heyet üyelerinin tümü, idam kararlarının verilmesi halinde, komitenin bu kararlara aynen uyması gerektiği tezini savundular.

Komiteye ayrıca, yabancı devletlerden Almanlar, İngilizler, Pakistanlılar, İranlılar, İspanyollar ve Amerikalılar, yüce mahkemenin idam kararları vermesi halinde bu kararların infaz edilmemesi için çeşitli yollarda telkinde bulunmuşlardır.

Komite kendi arasında da uzun süren müzakerelere rağmen kesin bir karara varamamıştı. Ancak beliren genel temayül; yüce mahkemenin ittifakla alacağı idam kararlarının onaylanacağı mahiyetindeydi.

Yüce mahkemenin kararlarını suçlulara duyurmasından bir gün sonra komite müzakerelerine son vermiş ve üyelerin vicdani kanaatleriyle baş başa kalmaları sağlanmıştı. Bu karara o kadar kesin olarak uyulmuştu ki; İsmet İnönü'nün Başkan Cemal Gürsel'e gönderdiği idamlar aleyhinde olduğunu kaydettiğimiz mektubunun dahi komitede okunmasına müsaade edilmedi.

Yüce mahkemenin kararları açıklamasından sonra idamların mevcut olduğu anlaşılmış ve komite gizli toplantıya çağırılmıştı.

Yüce mahkemenin kararları müzakeresiz ve tutanaksız olarak oylanma kararı alındı. Oturuma başkanlık eden Cemal Gürsel, önce idam kararlarının infaz edilip edilmeyeceğini oya koydu. Oy sonunda, kararların infaz edileceği anlaşılmıştı. Bundan sonra mahkemenin

Celâl Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan hakkında ittifakla aldığı idam kararları oya konuldu. 9 aleyhte (Cemal Gürsel, Fahri Özdilek, Sıtkı Ulay, Sami Küçük, Osman Köksal, Suphi Karaman, Suphi Gürsoytrak, Selâhattin Özgür ve Kâmil Karavelioğlu) oya karşı 13 oyla (Mucip Ataklı, Muzaffer Yurdakuler, Fikret Kuytak, Ekrem Acuner, Sezai O'kan, Vehbi Ersü, Kadri Kaplan, Haydar Tunçkanat, Ahmet Yıldız, Refet Aksoylu, Mehmet Özgüneş, M. Şükran Özkaya ve Emrullah Çelebi) idam kararlarının infazı kabul edildi. Ancak, Celâl Bayar'ın yaşı 65'i aştığı için idam cezası komitece müebbet hapse çevrildi. Bu arada yüce mahkemenin üyelerinin çoğunluğu ile verdikleri idam kararları da oylanarak müebbet hapse çevrildi.

Yassıada Muhakemeleri neticeleri ve Milli Birlik Komitesine intikal eden son kararlar bahsinde, yukarda özetlenenler, bu hususta çeşitli yayınlarda eksik olarak yer alan veyahut birbirleriyle çelişen beyan ve yayınları aydınlatacak, öz, doğru bilgilerdir. Ve bu bilgiler bu çerçeve içinde, ilk defa yayınlanmaktadır. Şimdi bunu da verdikten sonra, Menderes'in akıbeti üstünde son safhalara geçebiliriz (1).

ÖLÜMÜN EŞİĞİNDE

Yassıada'da Menderes, ancak 16 eylül günü saat 23.30'da komadan çıkabilmişti. Durum savcıya haber verildi. Bunun üzerine, onu komada gören ve kurtaran heyet, aynı kadro ile gene Yassıada'ya davet edildi. Bu heyetin, bu defa da, Menderes'in tam sıhhat halinde bulunduğuna dair bir rapor vermesi lazım geliyordu. Ve bu rapor da verildi. Bu rapora göre, hüküm, artık infaz edilebilirdi!

Menderes'in ilk ve son arkadaşı Etem Menderes, arkadaşının ecel uykusundan uyanışını da görmüştür. 17 eylül sabahı onu Adnan

(1) 27 Mayıs İhtilalinden sonra ve bilindiği gibi iki Milli Birlik Komitesi teşekkül etmiştir. İlk komite, 27 Mayısla birlikte kurulan ve 12.VI.1960 ve 1 sayılı Geçici Anayasa ile vazifeleri belirtilen Milli Birlik Komitesidir. Fakat bu komite 13 kasım 1960'ta Cemal Gürsel tarafından dağıtılmış ve bunun yerine onun, 14 kasım 1961 tarihli basında yayınlanan ve daha önce radyoda okunan beyannamesiyle ikinci bir Milli Birlik Komitesi kurulmuştur. Bu 13 kasım hareketine İkinci İhtilal demekte hata olmasa gerekir. İkinci Milli Birlik Komitesi, ilk komitenin kadrosundan 14 üyenin tasfiyesi ve yurt dışına çıkarılışıyla kuruldu. Bu değişiklik haberinin Yassıada sanıkları arasında büyük bir ferahlık ve ümit yarattığında, resmi ilgililer mutabıktır.

Menderes'in odasına davet ettikleri zaman, arkadaşı uyanmıştır. Fakat yatağında yarı baygın denecek kadar halsiz yatıyordu. Yüzünün rengini tasavvur etmek mümkündür. Etem Menderes'e evvela, ancak o yarı baygın gözlerle ve uzun uzun bakabildi. Ama bu bakışlar, derin, manalı, ifadeliydi. Belliydi ki, artık arkada kalan bir ömrün, yıllarca derine inen bütün safhaları dile geliyordu. Etem Beyle bu karşılaşma, artık ebedi bir veda sahnesiydi.

Ondan sonra artık, gene kanunların hükmü işlemeye başladı. Menderes için mademki sıhhat raporu alınmıştı. O halde hüküm infaz edilebilirdi. Gün, 17 eylül, sabah saat 7.30'dur. Menderes ise hükümden haberdar değildir. Hatta artık yavaş yavaş konuşmaya da başlar:

— *Özür dileriz, bir iştir oldu...*

Rapor ise tam üç sayfalıktır. Bunun yazılması, formaliteleri ancak saat 10.30'da tamamlanır. Yani mahkûm, infaza bu raporla hazır sayılır.

Yeni komitenin kuruluşu, Cemal Gürsel'in şu tebliğiyle açıklanmıştır:

14 Kasım 1960

«Devlet Başkanı ve Silahlı Kuvvetler Başkumandanı Orgeneral Cemal Gürsel, 13 kasım 1960'ta aşağıdaki tebliği yayınlamıştır:

1. Milli Birlik Komitesinin çalışmaları, memleketin yüksek menfaatini tehlikeye sokacak duruma düştüğünden, Türk Silahlı Kuvvetleri ve Milli Birlik Komitesi üyelerinin talepleri üzerine, bugün (13 kasım 1960)tan itibaren, Milli Birlik Komitesini feshettim.

2. Türk milleti adına yasama yetkisini kullanacak olan yeni Milli Birlik Komitesi şunlardır:

Başkan: Cemal Gürsel; üyeler: Acuner Ekrem, Akkoyunlu Refet, Ataklı Mucip, Çelebi Emrullah, Ercü Vehbi, Gürsoytrak Suphi, Karaman Suphi, Kaplan Kadri, Karavelioğlu Kâmil, Köksal Osman, Kuytak Fikret, Küçük Sami, Madanoğlu Cemal, O'kan Sezai, Özdilek Fahri, Özgüneş Mehmet, Özgür Salâhattin, Özkaya Şükran, Tunçkanat Haydar, Ulay Sıtkı, Yıldız Ahmet, Yurdakul Muzaffer.

3. Yeni Milli Birlik Komitesi, en kısa bir zamanda kurulacak olan Kurucu Meclis'le birlikte, memleketin nizamını demokratik esaslara göre düzenleyecektir.

4. Görevlerinden affedilen üyeler emekliye sevk edilmişlerdir.

5. Bu konuda, Devlet Başkanından başka bir makam ve şahıs beyanat veremeyecektir.»

Orgeneral
Cemal Gürsel

İşte o zaman Yassıada'ya, gene bir hücumbotu yanaştırılır. Yassıada'da kalan sanıkların koğuşlarında gene olağanüstü tedbirler alınır: Kimse pencerelere yaklaşmayacak, kimse konuşmayacak ve dışarıya da bakmayacaktır. Menderes giydirilir. Muntazam kıyafeti içindedir.

Hava çok yağmurlu ve deniz çok fırtınalıdır. İmralı adasına, ancak saat bire doğru varılır. Gerçi Menderes'in sonundan bahsedener, hava günlük güneşlikken, onun tam idamı sırasında bu fırtınaların, boraların patladığını ve hemen birkaç dakika sonra da, havanın durulup, gene günlük güneşlik hale döndüğünü yazarlar. Bunu yadırgamamak lazımdır. Böyle tasvirler, tarihte ve bazı kimseler için de yapılmıştır. Ama gerçek olan, o gün havanın yağışlı, fırtınalı ve denizin coşkun olduğudur.

Mahkemenin hükmü Menderes'e ve heyet huzurunda tebliğ edilir. Menderes artık, çaresiz bir teslimiyet içinde, hatta sakın görünür.

Önce bir kapının kenarında bir koltuğa oturtulur. Elleri kelepçelenir. Fotoğraf servisi onun bu vaziyette resmini alır. Yakasında hüviyeti iliştilmiştir. Yüz ifadelerini değerlendirmek mümkündür. Bu safha, ölümün eşiği demektir. Ve bu yüz ifadelerinde artık, çaresiz bir teslimiyetin hüznü görülür.

DÖNÜŞÜ OLMAYAN YOLCULUK

Nihayet, dönüşü olmayan yolculuk başlar. Menderes, hücumbotuna bindirilir. Yanında muhafızları vardır. Bir buçuk mil arkadan bu botu, diğer bir hücumbotu takip eder. Başsavcı ve mahkeme heyetinden bir hakim ve diğer ilgililer bu motordadır.

İmralı'da ve usulen son bir arzusu olup olmadığı sorulur. Dini telkin için bir hoca, karşıdaki odada hazır bulundurulur. Menderes evvela hocayla yalnız kalarak konuşmak ister. Buna kanunlar müsaade etmemektedir. Onun üzerine heyetin huzurunda imamla karşılaşır. Dini telkin almak istemez. Yalnız tövbe duasına katılır. İmam bu duanın kelimelerini ayrı ayrı ve yavaş yavaş sıralar. Menderes, her kelimeyi tekrar eder. Bu safha da böylece bitmiş olur.

Son sözleri ise şunlardır:

«— Hayata veda etmek üzere olduğum şu anda, devletime ve milletime ebedi saadetler dilerim. Bu anda karımı ve çocuklarımı şefkatle anıyorum...»

Evet, Menderes'in son beyanı budur. Bu safhada birtakım vasiyetler hazırladığı vesaire şeklindeki yazılar, doğrulanmamaktadır. Daha önceden bir vasiyeti olduğu hakkında da bir delil yoktur. Bunu başsavcı da doğrulamaz. Bütün beyanlar da zaten zapta alınmış ve kendisine de imzalatılmıştır.

İnfaz yeri, İmralı cezaevinin bahçesidir. Ve son muamelelerin cereyan ettiği büro kısmıyla infaz mahalli arasında 150 metre kadar mesafe vardır. İşte bu yol, artık dönüşü olmayan yoldur. Menderes bu yola çıkarılırken ve büro kapısından çıkarken, başını arkaya çevirir. İşitilen şu sözlerdir:

«— *Hiç muğber değilim!*»

Ve savcı kendisine o ana uygun bir cevap verince, tekrar eder:

«— Evet, hiçbir iğbirar duymuyorum!» (1).

Menderes'in bu gök kubbe altında son sözleri bunlardır. İnfaz yerine hareket edilirken saat 2.15'tir. 1899 yılında Aydın'da doğmuş olan İbrahim Etem oğlu Ali Adnan Menderes, bu eserden baştan sona nakledilen serüvenini yaşadktan sonra, 17 eylül 1961 günü saat 2.30 sırasında, İmralı'da hayata böylece gözlerini yumar.

Ama bu konuda ve bir vatandaş olarak kanaatimizi belirtmek gerekirse, vereceğimiz cevap şudur:

— *Türk kamu efkârı, bu hükümleri ve bu infazları asla doğru bulmamıştır!*

Şimdi ondan bu gök kubbede kalan, dün olduğu gibi, bugün de, yarın da, her yönden tartışılmaya devam edilecek olan, bir hatıradır...

(1) Muğber olmak ve iğbirar, küskünlük, dargınlık manasına gelir.

EKLER

- 1. Menderes'in nüfus kâğıdı sureti.**
- 2. Menderes'in baba kolundan şecere tablosu.**

MENDERES'İN NÜFUS KÂĞIDI

Aile ismi (soyadı)	<i>Menderes</i>
Adı	<i>Adnan</i>
Babasının adı	<i>İbrahim Etem</i>
Anasının adı	<i>Tevhide</i>
Doğum yeri	<i>İzmir</i>
Doğum tarihi	<i>1315 (1899)</i>
Dini	<i>İslam</i>
Medeni hali	<i>Evli (2 eylül 1928'de Fatma Berrin Hanımla evlenmiştir)</i>

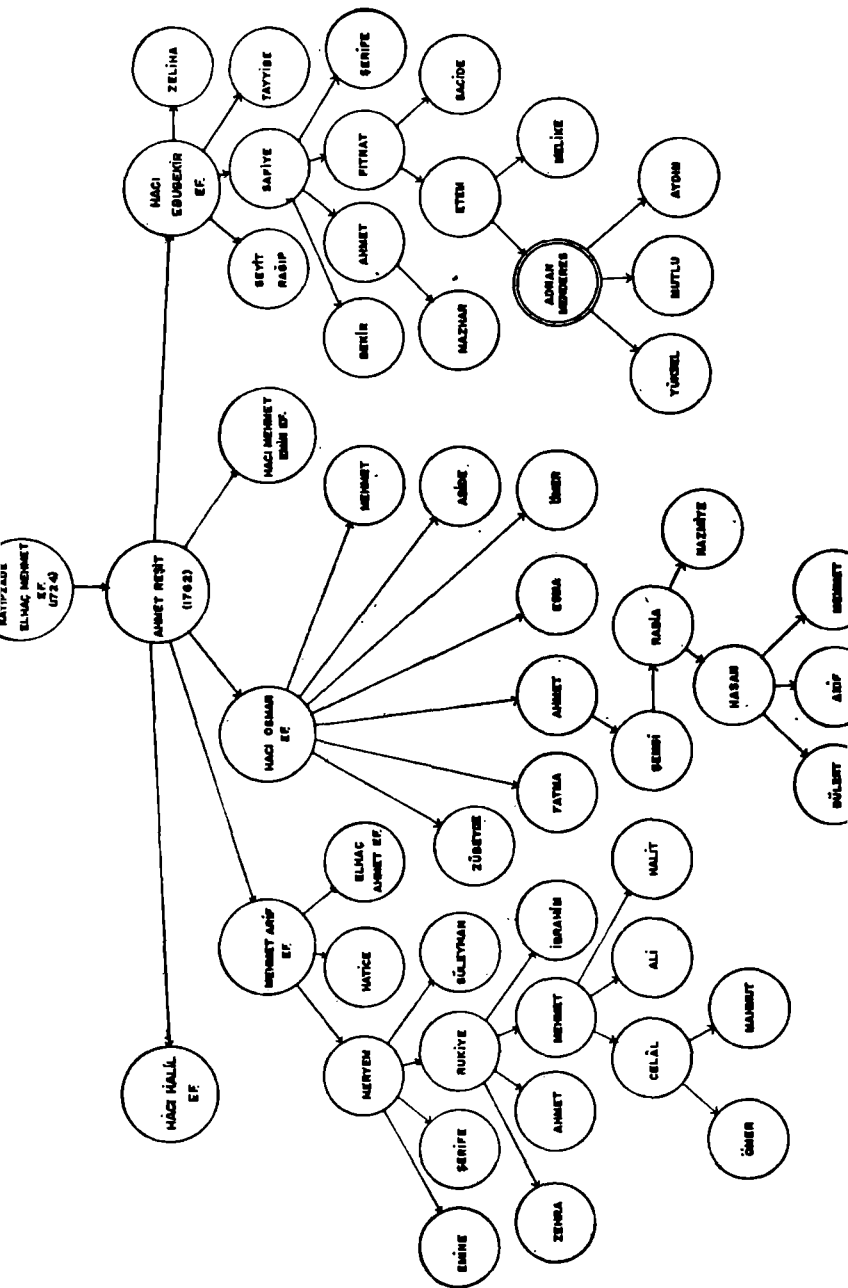
Nüfus kütüğünde yazılı olduğu yer:

Vilayeti	<i>Ankara</i>
Kazası	<i>Çankaya</i>
Mahalle	<i>Cumhuriyet</i>
Hane	<i>346, cilt N. 2. sayfa N. 116</i>

Menderes'in, Aydın'da Sarayıcı mahallesinde ve bu eserin ilk bahsinde işlenen aile ilişkileri içinde 1899'da doğduğu bilinir. Adnan Menderes de Aydın'ı «kesin olarak doğum yeri» olarak ifade etmektedir.

Ancak, bu kitabın metninde de işlediğimiz gibi, Menderes'in gerek nüfus kâğıdında, gerek askerlik vesikasında doğum yeri İzmir olarak gösterilir. Öyle sanıyorum ki, bu da, nüfus kâğıdının daha sonra ve İzmir'de çıkartılmış olmasından ileri gelir. Fakat Menderes de bu doğum yerini benimsemiş olacak ki, İzmir'deki bir nutkunda halka hitap ederken İzmir'den «doğduğum ve büyüdüğüm şehir» olarak bahseder ki, bu sözlerde, toplanan halka karşı bir cemile duygusu da olabilir.

Menderes'in son nüfus kâğıdı Ankara'da çıkartılmıştır. Bunun suretini veriyoruz.

CELÂL BAYAR'A CEVAP

Sayın Celâl Bayar,

Cumhuriyet'te çıkan ve «çok dikkatle» takip ettiğinizi işaret buyurduğunuz yazılarım hakkında, gerek 9 nisan 1969 tarihli *Yeni İstanbul*'da ve gerek 3 nisan 1969 tarihli *Son Havadis*'te çıkan beyanlarınızı okudum. Bu beyanların her ikisinde belirttiğiniz gibi, yazılarımda hatalar varsa, bunları kamu efkârı önünde açıklamak ve yazılanların hatalı olduğuna hakikaten eminseniz düzeltmek, bizzat Menderes'in hatırasına bir hizmetiniz olur. Bunu beklemek; hatta ve hatta tahriften bahsettiğiniz yazıların yazarı olmak itibarıyla, ayrıca hakkımdır da. Çünkü bu tahrif iddiasında bulunan, tahrifi ispat etmezse, müşkül durumda kalır. Ben, hata payım, ortaya konulduğu zaman sükûnetle kabul ederim. Ama kaynakları tahrif etmem.

Yukarda işaret ettiğim ve *Son Havadis*'te çıkan beyanlarınızın tümünün ise, size ait olabileceğini tahmin etmem. Çünkü, bunlar arasında, size atfedilmesi kabil olmayan gelişigüzel beyanlar vardır. Mesela ben, «İnönü benim ideal dostumdur» nasıl diyebilirim? Ne böyle bir sözüm, ne böyle bir yazım vardır. Ama:

«İnönü'den hiç kimse "bizim İnönü" diye bahsedemez.»

diye yazdım. Onun en yakınlarıyla dahi arasında mesafeler bıraktığını yazdım.

«İnönü'nün dostları değil, arkadaşları vardır...»

diye yazdım. Hatta *İkinci Adam* isimli eserimin ikinci cildinde ve İnönü'nün beş vasfından bahsederken:

«İnönü, hiç kimseye angaje olmaz, hatta Atatürk'e bile...»

diye yazdım. Yani, onun müstakil şahsiyetini belirtmeye çalıştım. O halde ben, İnönü'den nasıl «dostum» diye bahsederim? Ben, İnönü'nün dostu değil, hayranıyım. Ama üç ciltlik *İkinci Adam* isimli eserimde ve müstakil bir yazar olarak, hem de bütün hayranlığıma rağmen, İnönü ve devrini, kendi açımdan eleştirmeye, yani tenkide

muhtaç gördüğüm bütün cephelerini, bütün etrafıyla tenkit etmekten çekinmedim. Mesela bu kitaplarda, sizin de kabinede bulunduğunuz devrin toprak ve iskan siyaseti: «*Bir sahipsizliğin hikâyesi*» olarak işlenir.

Nitekim *Menderes'in Dramı*'nda da, Menderes'in ve devrinizin, hem başarıları, hem başarısızlıkları, kendi açımdan, fakat olay ve şartlara da dayandırılarak, aynı açıklıkla işlenmiştir.

Son Havadis'te ve bu şekildeki beyanların size ait olamayacağı ümidini tekrar etmeme müsaadenizi rica ederim efendim.

Ş. S. AYDEMİR

14.4.1969

Şevket Süreyya Aydemir, (1897-1976). Tuna'lı bir göçmen allesinin oğludur. Babası, hayatı boyunca topraksız bir köylü olarak başkalarının toprağında ve hizmetinde çalışmıştır. Edirne'de doğan Aydemir ilk ve orta öğrenimini orada yaptı. Edirne Öğretmen Okulunu bitirdi. I. Dünya Savaşında yedek subay olarak Kafkas cephesindeki çarpışmalara katıldı. Subay olan ağabeyleri I. Dünya Savaşında şehit oldu. **Aydemir** de Sarıkamış savaşında yaralandı. Neslinin büyük çoğunluğu gibi o da Turancılık akımının ateşli bir taraftarıydı. Osmanlı İmparatorluğu çöküp Edirne işgal edilince, Turan'a koştu, öğretmenlik yaptı, gönüllü birlikler kurup savaşlara katıldı. Bütün bu savaşlar ve ihtilâller içinde kültür yetersizliğini kavradı. Moskova'ya ekonomi öğrenimine gitti. Türkiye'ye dönünce önce Ankara'da ekonomi öğretmenliği yaptı, sonra da devlet sektöründe yüksek görevler aldı. **Atatürk**'ün eşsiz takdirlerini kazandı, kendisini devrime adadı.

ISBN 975-14-0091-0

9 789751 400918